This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

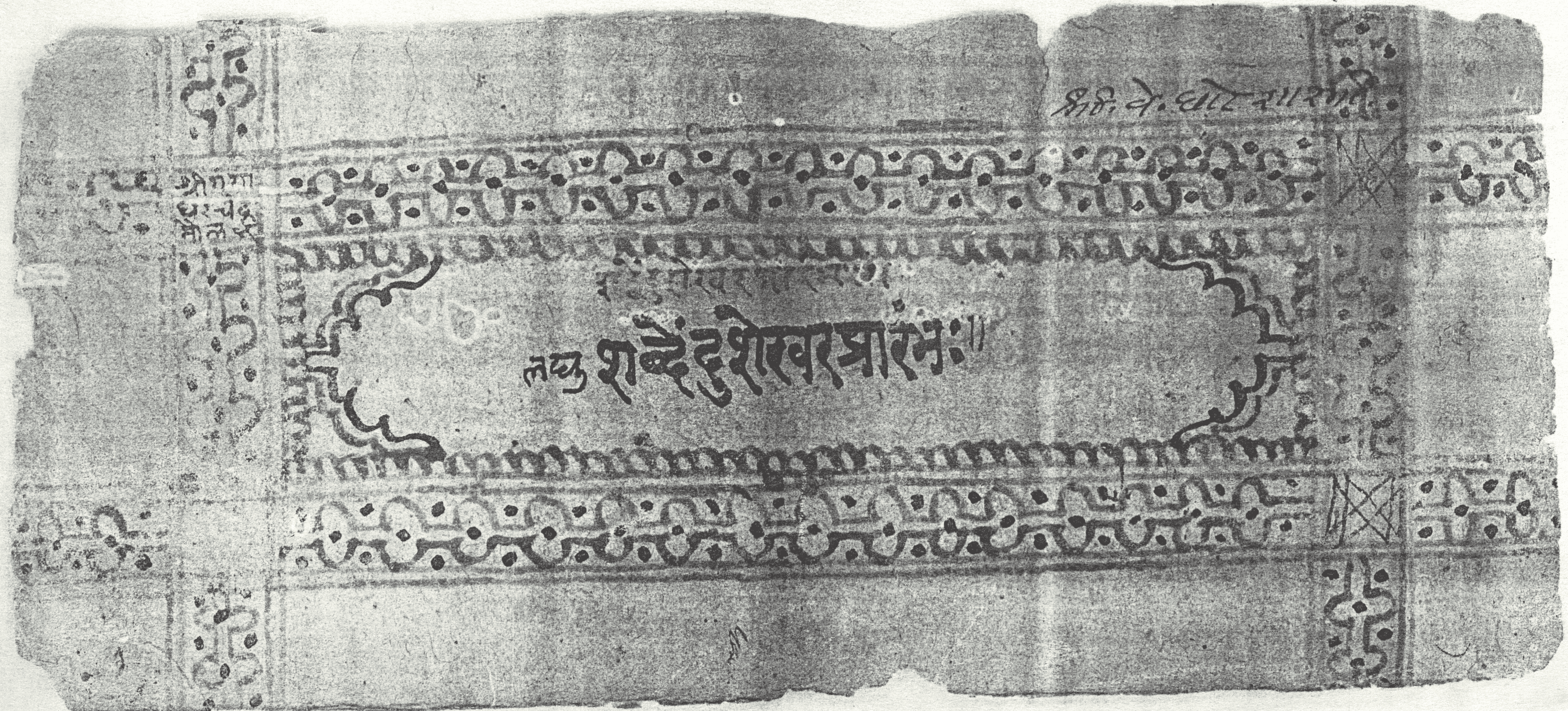

Ⓐ Acc. No. ~~2976~~. M-1604
Title - लघुशब्देन्दुशेखरः
(आदितः स्त्रीप्रत्ययान्तः)
Author - नागोजिभट्ट.
Date - ?
Subject - व्याकरण.
folio - 205 (पत्रक्र. 28 दोन वेळा)
Xerox - 410.

KKSU LIBRARY RAMTEK 441 106 M-1604 Dist Nagpur
Ⓐ
Checked 2012

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संसारेस्मिन्भावितपुरखचामा
पान्तु पुबद्धबलतभाचः २

पतंजलिप्रणीतेयोगशास्त्रे इत्यर्थः
ये स्मर्थः

॥श्रीगणेशाय नमः॥ पातंजले महाभाष्ये कृतभूरिपरिश्रमः। शिवभट्टसुतो धीमान्
सतीदेव्यास्तु गर्भजः॥१॥ याचकानां कल्पतरोररिकक्षहुताशनात्। शृंगवेरपुराधी
शाद्रामतो लब्धजीविकः॥२॥ नत्वा फणीशं नागेशस्तनुतेऽर्थप्रकाशकम्॥ मनोरमोमा
र्द्धदेहं लघुशब्देन्दुशेखरं॥३॥ ग्रन्थसमाप्तिग्रन्थप्रचारादिप्रतिबन्धकदुरितप्रशमाय
समुचितं शिष्टाचारप्राप्तं नमस्काररूपं मंगलमाचरन् शिष्यशिक्षायै व्याख्यातृश्रोतॄणामनु
षंगं लोकेऽनुष्ठानाय च निबध्नाति॥ मुनित्रयमिति॥ कारकविभक्तेर्बलवत्त्वाद्द्वितीया॥ परिभा
वीति॥ तच्छब्दस्य बुद्धिस्थपरामर्शकत्वात्तामुनीन् तिरस्कृत्येत्यर्थः॥ मुनित्रयोक्तविचार्य स
सर्थो वा॥ परिभाव्य तिरस्कृत्येति कोशात् तिरस्कारार्थस्य धातोर्विचारार्थत्वे पि न बाधकमा
लू नामनेकार्थत्वात्। अत एव परोभुवो वदानन्दति संगच्छते। तेन स्वग्रन्थस्य प्राचीनग्रन्थेरग
तार्थता समूलत्वं च ध्वनितम्॥ भाविनो विबुधा विषयीकरणादिप्यामिति नि हेतुः सिद्धांत
प्रकाशकसेना तिडुरुग्रन्थान्तरेभ्यः सिद्धान्तहीनेऽज्ञायमानस्य वेदशरूपस्य तापस्य शान्ति तत्र
प्रकाशकसेना॥ तिडुरुरुग्रन्थान्तरेभ्यः सिद्धान्त हीने आयमानस्य ॥ ॥ नामभालेयनरतिमोरद्धिकसेदग
व्याकरणेस्मन्मानुचितपा॥ ति निव्यासायनपतंजलिरूपं त्रिकये इत्यर्थः।

न चेतानि न संज्ञासूत्राणि किंतु क्रमबोधकानि अभिमतएव हलोयमानिस्यादौ
यथासंख्यं निर्वाहः स्यात आहार इत्युद्बोधकत्वेनैव अर्थः॥ सु

चकौमुदीसाहृश्यं॥ अनेन वैयाकरणसिद्धांता विषयास्तज्ज्ञानं प्रयोजनं तु जिज्ञासुरधिका
री स्यादि सूचितम्॥ अइउण्॥ तेषां क्रमबोधकत्वे प्यादिरन्त्येनेत्यनेनैकवाक्यतयाणु
न्निपरिच्छेदकत्वेन संज्ञासूत्रत्वं॥ क्रमस्य संज्ञाद्वारैवोपयोगात्॥ एकवाक्यताचादिरको
रादिरस्येने सहहोनणकारादिना सहोच्चार्यमाणआद्यंताक्षिप्तानां संज्ञेति॥ स्वौजसि
स्यादीनामप्येतदेकवाक्यत्वात् सुपादिसंज्ञार्थत्वेन संज्ञासूत्रत्वं स्वादिविधायकत्वं चेति बो
ध्यम्॥ तत्र संहितायामविवक्षया न संहिताकार्यम् अनुकरणत्वेन सौत्रत्वाच्छन्दवत्तेभ्यो न वि
भक्त्युत्पत्तिः। एतत्प्रत्ययोपि न बाहुलकात्॥ ननु पञ्चीव्यविरोधात्संधिनैतथाप्सुजादि
संज्ञाग्रहकाले आद्गुणस्यादीनामनिष्पत्त्यानन्तरप्रवृत्तावविकृतरूपाकारादिषु गृहीताजादि
पदशान्तिः पश्चादच्प्रत्याहारे त्वाले उपेंद्रवाग्रापि तत्प्रवृत्तौ विरुध्येत॥ नहि संधिकार्ये कृते
चित्रूतत्रूपश्रवणं भवतीति तत्र॥ पुनरस्यदस्यार्थान्तरेद्वात्तचग्रहणात्तद्विरोधाभावात्॥
न च संधौ संदेहः व्याख्यानतो निर्णयसंभवात्॥ ननु चतुर्दशसूत्र्यामक्षरसमाम्नायद
उपदेशस्यलेनेनेतिकरणव्युत्पत्तिरित्संज्ञायामुपदेशपदस्य स्वयमेव प्रामाण्यपि उच्चारणसामर्थ्याक्तो पा
ध्यते॥ ४ वाक्ये तु सावित्री वेमपेश्वतरसंज्ञास्या...नमध्ये
पल्पनापेक्षा तदुपयोगिनी सा तैव गाध्यते॥ ४ वाक्ये तु सा विकृतौ ... इत्यनेन प्रातिपदिकत्वाभावात्॥
अभेदविवक्षया। ऽर्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावात्॥

3

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सू॰ तं॰ शे॰
॥२॥

मा

त्तिव्यवहारानुपपत्तिराम्नायसमाम्नायशब्दरूपो वेद एव प्रसिद्धेरियत आह ॥ माहेश्वराणीति । ध्वार
महेश्वरादागतानीत्यर्थः । महेश्वरप्रसादलब्धानीति फलितम् ॥ एवं चैवमानुपूर्वीका श्रुति
रेवै बातत्प्रसादात्पाणिनिना लब्धा श्रुतिमूलकत्वादस्यैव वेदाङ्गत्वम् ॥ अत्र प्रमाणं ये
नाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तमिति शिक्षावचनम् ॥ तत्पर
व्यवहारः सूत्रेणाकारविषयाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति व्याख्यानत इति इत्यादावाचार्यपदेन महेश्वरः ।
अनुबन्धाश्च महेश्वरकृतास्तेषामनुपदं स्फुटीभविष्यति ॥ अमङणनम् इत्यत्र मकारप्रत्या
ख्यानपरभाष्यानुक्तिमदृष्टार्थं भवतु दृष्टोच्चारणमुत दृष्टार्थमपीत्येवं विचारपरं । सर्वत्र प्र
त्याख्यानमेवं परमवान्यथाङ्गानामपि पारायणे धर्मश्रवणेन तत्र तत्र पाणिनिन्या चीतिर
सप्रत्याख्यानस्यास्य संगतिः स्यात् ॥ तदुक्तमिकोयणचि सूत्रे ॥ शैवमैवं प्रयोगान्नहि
किंचिदत्र पश्यामि शास्त्रीयप्रयत्नेर्थे स्यादिति ॥ किंचिद्दृष्टादृष्टार्थवत् किंचिच्च शुश्रू ३
दृष्टादृष्टप्रयोजनमन्यप्॰ राम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चंस्यादध्यते दशाच चतुर्दशांऽसवर्णा वितुर्दशाऽंस्य

पाल्वर्थसमुपादिष्टाहानिपाठः

वर्णाच्चतुर्दशानिविद्यते पश्चिमकदं वेतद्दलेव पतुर्दश [redacted]

पिमशयेऽङ्गाः॥ [redacted] वेषां

दृष्टार्थवत्त्वात्सर्वेषामानर्थक्यं न किंचिदिति तदर्थः। वृद्धिसूत्रस्थवर्णोनापनर्थकेन भवितव्य

मिति भाष्यग्रंथेऽनर्थकत्वं बोध्यार्थराहित्यरूपमिति न निष्प्रयोजनत्वरूपानर्थक्ये न तत्र

तत्प्रत्याख्यानभाष्यासंगतिः। अत एव सोऽयमक्षरसमाम्नायः पुष्पितः फलितश्चंद्रता

रकवत्प्रतिमंडितो ब्रह्मराशिरिति भाष्यमुपादाय प्रोक्तं भर्तृहरिणा॥ यथैवेदमव्युच्छिन्नं च

इत्तारकादिगव्रमस्याक्षरसमाम्नायस्य न कश्चित्साधुर्निर्वक्तास्येव मेवेदपारंपर्येणास्या

येमातामिति। आधुनिकः शरीरी॥ पुष्पितत्वं तन्मूलकशब्दशास्त्रद्वारेण। शब्दप्रयोगेण

चफलितत्वम्॥ उक्तंचैतत्चतुर्दशसूत्रव्याख्यायां नंदिकेश्वरकृतकाशिकायाम्॥ नृत्तावसा

नेनटराजराजो ननाद ढक्कां नवपंचवारम्॥ उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसू

त्रजालम्॥ अत्र सर्वत्र सूत्रेषु अन्त्यवर्णाश्चतुर्दश॥ धात्वर्थं समुपादिष्टं पाणिन्यादीष्टसि

द्धये इति॥ धात्वर्थ। धातुमूलकशब्दशास्त्रप्रवृत्त्यर्थं अत एवानुबंधकरणार्थश्च वर्णानामुपदे

पातुमूलशोपः शब्दः तत्प्रतिपादकंयच्छास्त्रं तस्य प्रसाहारद्वारा

लाघवेन प्रवृत्त्यर्थं।२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

।।३।।

इत्युक्तं भाष्ये ।। अत्र वृद्धशब्दप्रयोगेणानुबंधानां सादित्वं सूचितं तत्करणं चोपदेशावस्थायां कर्त्तुं
क्रमेव प्रत्यासत्तेः । तेन तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्यानादित्वं सूचितम् ।। अत्र सनत्कुमार दूरतो
यास्य ब्रह्मोपदेशरूपत्वं सूचितं ।। तच्च श्रुतिसाभावेन संगच्छते श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्य इ
त्युक्तेः ।। उक्तं च व्याकरणे शाकटायनोपि इदमक्षरच्छंदो वर्णशः समनुक्रांतं । यथाचार्या
ऊचुर्ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच बृहस्पतिरिंद्राय इंद्रो भरद्वाजाय भरद्वाज ऋषिभ्य ऋषयो ब्राह्म
णेभ्यस्तं खल्विमम् अक्षरसमाम्नायमित्याचक्षते न भुक्त्वा न नक्तं प्रब्रूयाद्ब्रह्मराशिरिति ब्रह्मपा
राशिरित्यस्य ब्रह्मप्रतिपादको वर्णराशिरित्यर्थः ।। तदुक्तं च नंदिकेश्वरकाशिकायां स्य पूर्वमत एव वृ
त्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेशः कर्त्तव्य इति भाष्ये उक्तं ।। पाणिनेर्लाघवेन शास्त्रप्रवृत्तिफल
कोयः समवायो वर्णानां क्रमेण निवेशस्तदर्थ इति तदर्थः सूत्राणामादिप्रत्याहारहारशास्त्र
प्रवृत्त्यर्थः एवं चायमुपदेशः पाणिनेरप्यस्मृत इति स्पष्टमेवोक्तम् ।। मंत्रोपदेश इति वशा ओ
पदेशार्थः प्रयोगे ।। एतावास्य ज्ञाने सर्ववेदपारायणजं पुण्यं प्रसमिति भाष्ये उक्तं । व्याकर

तस्य शाब्दिकैः

इति भाष्ये उक्तं ।

राम ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत एवान्नामित्यादि सिद्धिः
संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इत्यादेरपि ... प्रत्याहारोऽनेन ग्रहणार्थः
अण्णादेस्य हल्ग्रहणेन
एतेन हादिरिति ग्रहे
पापत्तिरेरस्यर्थः २

णामुपदेशस्य वेदानां वेदरहितैश्छन्दोगैरुतिरप्येतत्संदेहवेतिदिक् ॥ तत्प्रयोजनमाह ॥ संज्ञाधीनी
तामुपदेशस्य वेदानां वेदरहितैश्छन्दोगैरुतिरप्येतत्संदेहवेतिदिक् ॥ संज्ञासोप
तिः ॥ एवोपपादित । संज्ञाप्रणयने चलाघवेन ज्ञानस्य प्रवृत्त्यर्थमिति बोध्यम् । संज्ञासोप
त्तिः एवोपपादिता । संज्ञाप्रणायमं ... तेनर प्रत्याहारसिद्धिः अनंत्यस्याप्यथ गुप्तिः इदं नु त्यास्य
पत्तये आहेषामिति अकारस्येति ॥ तेनर प्रत्याहारसिद्धिः अनंत्यस्याप्यथ गुप्तिः इदं नु त्यास्य
सूत्रस्थस्य पदानुरोधेन ॥ परेसस्यानुनासिकत्वेऽतोन्त्येति सूत्रे पाणिनिर्लकारं नोच्चारयेत्
सूत्रस्थस्यैव पदानुरोधेन ॥ किंचाग्रे संततकुसेयणघटितसूत्रे पुनर्लघुभर्धमात्रालाघवानुरो
रप्रत्याहारेऽणो नो निर्वाहात् ॥ किंचानुबन्धानाम् चौ आचारात्प्रधानसाक्षोपभ्रबलवत्तरः
धेनर प्रत्याहारलोवव्यवहरेत् ॥ किंचानुबन्धानामचौ आचारात्प्रधानसाक्षोपभ्रबलवत्तरस
धेनस्य प्रत्याहारलोवव्यवहरेत् ॥ किंचौप्पैरुत्वौपत्तिः लवलोपस्य बलवत्वेऽपि हलप्रत्याहारसिद्धेः प्रागघूप
त्तिभाष्योक्तस्य तृतीयहेतोरैव्यौपैरत्वौपत्तिः तवलोपस्य बलवत्वेऽपि हस्प्रत्याहारसिद्धेः प्रागचूप
दार्थे निष्पत्स्वभावेनोपदेशोऽस्य स्वरवाच्यार्थाभावेन लणिस्य कारस्य संज्ञालोपयोरभावेन प्रत्या
हारेषु ज्ञौतिग्रहणापक्षस्यैव भाष्यरतासिद्धांतितयेन हल्प्रत्याहारे ललिनस्य ॠरप्रवेशो मामां
रुचा य रवेल्यत्रानुनासिकपक्षे नुस्वारापत्तिर्दुर्वारासोऽस्तीत्यादेस्सलोपाद्यापत्तिश्च अत एव प्रत्या
हारेनुबंधानां कथमग्रहणे लोपुनेस्येन प्रत्याहारेषु लो समाम्नायेण ते ः स्व्भ्रबोधकसूत्रेषु प्र

माभ्रअनवरतिस्थितिं आन्वितिअंते : धूविस्यो गां ताल्लोवे परररूपं तत्तनस्य चीति रसेनुनासिके
नस्य हल्ग्रहणेन गृहणान्मोनुस्वारस्तेस्त्रिस्यादिति भावः आनांते तिपाठे अनिते : धूविप्रनना
सिकस्योति दीर्घ सवर्णे न लोपाभावे रूपासिद्धिः ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल०टी०
॥४॥

अणुदित्सवर्णस्य ग्रहणे त्वेद्विंस्यत्र कर्मणि ल्युट् अनुत्पन्नेन ग्राह्येषु अकारादिषु इति तदर्थः तत्र हकारस्येति
तद्व्याख्यानमाह आदिरन्त्येनेति प्रत्याहारे रस्तीति निमित्ता कर्मयोगे इति हि तत्र सत्त्वमीप्सितं प्रत्याहारे र

त्याहारार्था अनुबंधाः क्रियंते तेषामनुग्रहणे तद्ग्रहणं कस्मान्नेत्यर्थः केनाच प्रत्याहारे शंका कृता
नहलु प्रत्याहारे भाष्ये चार उणित्यादिसूत्रचतुष्टयोपादानेनैवास्य प्रवृत्तिर्दर्शिता तत्र प्राधा
न्यं प्रत्याहारेषु ग्रहणार्थं स्वरूपमु हल्सु च तथोपदेशस्तेषामु अक्षनुस्वराणामेव तथोपदेशादिति
प्राधान्यात्तेषामेव संज्ञित्वमिति भाष्ये स्पष्टं ॥ न च हशादिप्रत्याहारे ऽग्रहणस्यापत्तिरिति
वाच्यम् ॥ हकारादिषु पुनः पुनरकारोच्चारणं उच्चारणार्थवर्णरहितहल्मात्रघटितप्रत्याहारे
ग्रहणाभावस्य वक्तुं शक्यत्वात्तद्विषयप्रयोगाणामनभिधानाच्च तस्मादस्यानुनासिकत्वम
आमाणि कं ११३ रणर्परः इत्यत्र लग्रहणं कर्तव्यमेवं ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यं वदित्याहुः ॥ ननु हु
येसा हावकारोच्चारणेन तस्य हल्त्वप्रसंगो ऽत आह ॥ हकारादिष्विति न पुनरन्तरेणाप्यस्य
ननेस्योच्चारणमपि भवं तैसुद्धोरुपान्त इति सूत्रस्थभाष्यात् ॥ एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते प
मुल्यतालीयौ तुल्यजातीयेषूपदिशतीति अयोऽस्य हल्त्वे हल्पु इति प्रत्याहारेनुबंधानामित्यत्र भा
ष्याच्चेति भावः ॥ स्यादेतत् ॥ न विभक्तावित्यादेः सा[illegible] पहल्स्य मित्यस्योपदेशे संहलिरि

ननु उच्चारणार्थत्वीनो हलन्त्येऽन्ति इति सिद्धे नाहल्स्य नासिकत्वस्य यावदुच्चारणार्थानि इति स्थानि वाच्यं ॥

नन्वकारोच्चारणं अकारस्यैवप्रयोजनमिति कथं तावत्समुकमिति चेत् अत्र द्वितीयतृतीयवर्णान्तरमकारोच्चारणे कर्तव्ये पुनः पुन
नन्वनुपुनरन्तरेणाच भिन्नमाप्यपर्यन्तो चनयाकारोच्चारणस्यवैयर्थ्यं स्यादेवं पुनः पुनरिति विधियाध्ववितिनी
रकारोच्चारणस्यवैयर्थ्यं तत्राकारस्यदेवद्वेधारे पुनः पुनरिति विधिपुयाध्ववितिनी
समाधान [illegible]

नि[illegible]
भावि नि[illegible] स्य
हित्य भवति
मित्ता

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रुप्यग्रहणसामर्थ्यादीदुपदेश इति प्रथमसूत्रेणेत्संज्ञाप्रसक्तिरुपोद्देशोनेत्यर्थः

त्यर्थोवश्यकत्वेन हल्लिसमादिरंत्येनेत्यनयोः परस्परापेक्षत्वेनान्योन्याश्रयात्लूकारेत्संज्ञाम्बो ध
यित्साहलामित्संज्ञाबोधनं पाणिनेरयुक्तम्॥ न च हयवरट्सा द्वैरावृत्त्या शब्दसाधुत्वं तस्समुदा
यमुद्दिश्य हल्लिस्यनेन हल्संज्ञापि विधेयेति वाच्यम्॥ इयं सूत्रावृत्तौ गौरवात्। ननूपदेशे इदं सं
अच्। अनुनासिकैः सूत्रत्रयमस्तु अजित्यनेन सार्थं॥ तृतीयेऽजित्यनुवृत्तिसामर्थ्यादुरिदुवाविति लर्ध्व
नुनासिकएवेति नियमाश्रयणादुप्रभृतौ न दोषः। योगविभागसामर्थ्याज्ञानंतरस्येति न्याय
बाधिहाव्यनाहितस्याप्यितेन नियमः॥ मिरचोंत्यादिति ज्ञापनाज्ञ न विपरीतनियमः। एवं च ह
ल्ग्रहणमपि व्यर्थमन्योन्याश्रयश्च न। न च पाणिनिसूत्रभेदे पारायणादृष्टहानिस्तथा च तत्र
तत्र भाष्यमपाणिनीयं तु भवतीति वाच्यम् कल्पमानन्यासस्य लघुत्वे स्यादोषसात्॥ सूत्रभेदं न मु
पाचरंति यत्र तदेवान्यसूत्रे क्रियते भूयो वा यदि तदेवोपसंहृत्य क्रियते ना सौ सूत्रभेद इत्यस्य उपस
गोन इति सूत्रभाष्यात्॥ नासौ सूत्रभेद इत्यस्य दोषायेति शेषः सतिसंभवे दृष्टहानेरेवागानामदृष्ट
र्थत्वमिति तदाशयः। अत एव तत्र तत्र ज्ञापक परत्वस्य भाष्योच्छेदेनेति चेन्न योगविभागनियमस्ता

अनुनासिकश्चेदुवावितिलर्ध्वनेवेति नियमेनुमादी
नामित्संज्ञा न प्रतीति मिरचोंत्यादित्यस्य ज्ञापकमित्याह भाष्ये

हे॰शो॰
॥५॥

पकाश्रयणेति गौरवान्न॥ नहि वर्णाभिव्यक्तिजनकं कंठाद्यभिघातगौरवमेवादर्तव्यं न तु ज्ञानजनकम
नो व्यापार गौरवमिति राज्ञा हास्तिन चसह आसमंतात् गच्छतीति सहेता मध्यमो वर्णा इत्यर्थ इत्यतो
नान्योन्याश्रय इति वाच्यम्॥ अन्योन्याश्रयतत्परिहारादीन्वर्तभाष्यकारेण कृदीर्वैयत्र प्रक्षिप्य ८३
दीउ. गताविस्तरत्वत्सहाउ. पूर्वानुज्ञभावबोधनालिंचयोगमर्यादयाततउकार्थलाभः आसमंता
दिसस्यानन्वितार्थत्वं व्यर्थसंचरूढौ तु नमानमतः सत्रावृत्त्यातं परिहरति॥ हलंत्यमिति॥ भाष्येप
न्योन्याश्रयभाशंक्य हलंत्यमित्संलंभवति लकारस्येद्भवतीति वक्तव्यमिति सकृत्कैकशेष निर्देशाद्धसि
द्धं हल्च हल्च हलंत्यमिदिसूत्रतः॥ तस्यायंभावः॥ कृते कशेषेण हल्पदेन संबंधसामान्यषष्ठ
दुःद्वदाभा ष्ठ्यासमासौ स्यादुद्धस्य च द्वंद्वांतेश्रूयमाणस्य बोधव्यस्यत्रान्वयः॥ एवं च हल् सूत्रात्स हल्रूपात्ये
वादाहूट चेति बोधे अंसेराहोः शिरइतिवत्सष्ठीति अत्रोच्चारयितुरेकशेषनिर्देशो वा हूस्सावृत्या बोधः
हरजूपांते हसमीपो लकार इत्र हल्रूपांत्यं चेति केपटोक्त व्याख्यायांतु हलिर्संहं भवति॥ हलंत्ये
दि तिवदेस्सूदिष्टम्॥ नन्वेवमपिनार्विभक्ताप्याप्तिविभक्तिपदबोध्यसुप्तिङ् बोधो हलंत्यमिति

एवं च परं हूयां वते राजद्य यत्ले वषष्ठ्यर्थाश्चयकैशसहमानो मूलदू
एतऋमेवपृथगावर्तितवानइत्यर्थः॥१॥

राम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नविभक्ताविति। नन्वेवं पूर्वमपवादाऽभिनिविष्टं तस्यनेनविशेषः ॥ अपवादविषयमित्यर्थः। उत्सर्गलक्ष्यमित्यर्थः। अपवादप्रामाण्यदिति भावः [redacted] लक्ष्येऽप्यन्वयः

वाक्यार्थबोधोत्तरं ॥ तद्बोधश्चापवादवाक्यार्थबोधोत्तरमित्यन्योन्याश्रयस्तद्वस्थ एवेति चेन्न
वाक्यार्थबोधोत्तरं ॥ तद्बोधश्चापवादवाक्यार्थबोधोत्तरमित्यन्योन्याश्रयस्तद्वस्थ एवेति चेन्न घ
अपवादवाक्यार्थबोधात् पूर्वं पदपदार्थोपस्थिताउत्सर्गवाक्यार्थबोधे प्रतिबन्धकाभावात् नाघ
भावत्वेन प्रतियोगितान्तस्येव प्रतियोगिताने भावत्वानस्य कारणताकत्वात्पि समता प्रति
योगितानं विना निषेधवाक्यार्थासंभवात् पूर्वमपवादाभिनिविष्टं ते पश्चादुत्सर्गोपस्थ
स्यंभावः लक्षणैकचक्षुष्कस्य उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने सर्वत्रोत्सर्गकृतसंस्कारवृद्धौ उत्सर्गोपप्रवृ
त्तेः तयोर्विषयव्यवस्थानापत्त्याभुक्तं वंतं प्रतिमाभुक्त्या इति वा विषयस्यैवापवादस्य वैषयिक
द्वयोर्विषयव्यवस्थानापत्त्याभुक्तं वंतं प्रतीति
पूर्वेनलावाद्... पर्यालोचनेन तद्विषयलक्ष्यसंस्कारं निर्णीयतदविषयं तत्र लक्ष्यं तत्र द्विषय
वाक्योपस्थवद्धारोत्सर्गेतासंस्करोति ॥ अन्यथा विकल्पापत्तिरिति यद्यपि भुक्तं वंतं प्रतीति न्याये नगीकारे
योलुगादिना जातेन निवृत्ते व्यभिचरितस्तथापि तत्राप्यनुसन्धिरेवेति न दोषः न्यायो नगीकारे
पि विकल्पापत्तेः ससाद्धं अभिनिविष्टं तस्य स्य वु ध्यं रूढाभवतीत्यर्थः लक्ष्यैकचक्षुष्कस्तु तं
अस्य तस्य लुगादिना नुसन्तिरेवा चास्याय तेन नूत्य मस्य निवृत्तिः क्रियते भुक्तं वंतं प्रतीति न्याये न नस्य प्रसा
स्य निवृत्तसंभवात अभ्युपेयाणाह न्याया नगीकारेति ॥ ननु पूर्वन्यायो प्रकल्प्य येति न्याये न तस्य प्रसा
रणे स्यपवादविषयं प्रकारं पदेत्यस्य भ्युपेति सूत्रेणावकारस्य संप्रसारणमिष्टं तत्र वकारप्रवृत्तिकाले प्रकार
स्यापि रूपादित्ति प्रसरणावेति न्यायस्याबाधात् । तस्मात् प्रकारस्य संप्रसारणं न संप्रसा

१
नानस्योद्भुतस्यप्रयि
पवयविरते: पञ्चाद्दर्शनात्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सि०ल० ॥११॥

प्रकल्प्येति अपवादविषयं आस्मात्तं प्रकल्प्य ह्रसाध्यथा श्वयुवेत्यादिसूत्रगोर्नेन संप्रसारणं ह्रसादेर
पूर्वरूपा पवादस्य विषयेऽभवति तथा मानरत्ता प्रवृत्तेरहस्य पः इत्ते इहः पदेसादिरे

तच्छास्त्रपर्यालोचनं विनापि अपवादविषयं परिहृत्योत्सर्गेण लक्ष्यसंस्कारं जानीते॥ तस्या
पि शास्त्रप्रक्रियास्मरणपूर्वकप्रयोग एव धर्मो मतेः॥ तदुक्तं॥ प्रकल्प्यापवादविषयमुत्सर्गः प्रव
र्तत इति प्रकल्प्य परिहृत्य यत्तु प्रकल्प्य वेत्यस्यायमर्थः॥ यथा॥ नसंप्रसारणे इति वचनाद्वरस्य
पणः पूर्वसंप्रसारणं पूर्वस्य तु तन्निमित्तः प्रतिषेध इति भ्रम्यस्तत्सत्रास्त्रे केचिद्यदस्तन्न नसं
प्रसारणमिति सूत्रस्थभाष्यविरोधात्॥ तत्रहि एतदेव ज्ञापयति परस्य न पूर्वस्येति॥ यद्वा
संप्रसारणाश्रयस्य प्रतिषेध इत्याद्युक्तं न हि न्यायेनासिद्धे एवमुक्तिरुचिता तस्मात्त्या
यस्य मते हि एव विषय इति बोध्यम्॥ येऽप्यपवादवाक्यार्थं विनानौत्सर्गवाक्यार्थं इति तद
र्थत्वदपि न उक्तेः॥ न विभक्तौ तुस्मा इति शास्त्रपदार्थज्ञानमात्रेण पादीनीमेतद्विषय
त्ताभावबुध्या तेषु हलन्त्यसूत्रप्रवृत्त्या सुप्तिङ्रूपा विभक्तिपदार्थज्ञानं सुलभमिति दिकं
अत्राप्युपदेशे इति संबध्यते तद्विलक्ष्यमाह॥ सूत्र इति॥ आदिरन्त्येन॥ आदिरिति

तथा च न संप्रसारणे इत्यादेः पुनस्सार्थे परस्य संप्रसारणं विनापयाह संनास्तियेनयेन प्रकृतदसा
पुदाहरणं तद्विषयतास्य। इति न्यायं विनान्यायस्य विषयो मितिभावः॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शङ्कै
किंअंसोनुपू र्वेषामाक्षेपादिगादिप्रसाहारे ऽकारादिग्रहणंमाभूदिति ।। एवमादिशङ्कैनपरे
षामाक्षेपोतुइणादिप्रसाहारेषु आदीनांग्रहणंमाभूदित्यच्येनेति उभयोपादानेतु अपू
नादिरंतोवेसूत्रे ऽवशिष्टमपिकिंचिदस्तीति नियमेनप्रतीतेः परस्मिन्सति यस्मौसूर्वो
नास्तिस आदिः पूर्वस्मिन्सति यस्मात्परो नास्ति सोन्त्य इति अकारादिग्रहणे इकारणाकौ
५ रादीनामाद्यन्तसंस्यैवानायत्तेः ।। अत्राद्यन्तपदाभ्यामवयवेन बोधकाभ्यां स्वघटित
समुदायआक्षिप्तः संज्ञी ।। लस्य च लक्ष्ये प्रयोगाभावात् प्रत्येकं सान्निसमस्य स्पलुनुकार्यं
लस्येसंज्ञालोपाभ्यामपहारात् ।। एतत्सकलकथनमेवभाष्ये मूलेच तस्य यरूपस्यति ।
खमिस्यनुवृत्तिपरत्वेन व्याख्यानेतु हेयमेवानुवृत्तेः फलाभावात् ।। इतीति विस्य मेउ॰ णानसो
णकारादिभिः प्रत्याहारेमाभूदिति ।। संग्रहणाच्च समुदाय एव संज्ञेति समुदायापादेवेकूरसु
होविभक्त्यसति नादिमात्रात् ।। न चास्य स्येसंज्ञालोपाभ्यामपहारादादिरंस्येनेत्यसंगतं ।। स्तै
त्रौविसंज्ञालोपामपिरंगादिशङ्केषु तदभावात् ।। अंसेनेत्यस्यदंससहस्रोनेत्यर्थात् व्यतिं पक्षे एवं
इतोयणचीसोदी १
अरइणरस्यादिसूत्रेष्विस्यर्थः १

13

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰ शे॰
॥७॥

इत्संज्ञाप्रकरणम्

मेवोच्चिसात्सा हस्वपूर्व लिङ्गैव चात्र तत्प्रत्ययमित्संज्ञकाः॥ अचित्त्वं धातुरिति सूत्रे हणहस्वेवु सिद्धे
च्वो वित्ति निर्दिष्ट आदित्परे तौ वेति लणसूत्रभाष्ये स्पष्टम्॥ हलन्त्यं॥ अत्र पदद्वयसमासः स च श
द्वस्य पूर्वनिपातापत्तेः कर्मधारययोग्यपदानां समासो भावात्स्य सूत्रकारस्योक्तिः सिद्धान्तश्च॥
यद्यपि सर्वोपि हलन्तं तत्समुदायं प्रत्यन्त्यो भवति तथाप्यंत्यस्य पूर्वोपदेशापदाभ्यां प्रत्यासत्त्या ला
त स्वस्वरूपलापको झारणविषयसमुदायं प्रत्यंत्य इह गृह्यते अत एव मकारे संज्ञा परित्रा णा
र्थस्य मोरकारश्चरितार्थः॥ समुदायोपदेशात्तव सर्वत्रान्तर्भाषितास्ये णावयुवानां नामरी
पकल्पात्तेषा मत्तात स्व स्वरूपलापकत्वाभावात्॥ उपदेशेऽजनुनासिक इत्। नत्वादिर्भा न मं स्यमि
त्यर्थः॥ तेनाऽऽरजलिसादौ णादीनां हल्लु साहाः संज्ञा न तरं तत्सिद्धिः॥ अन्यत्र संतरंग सास्था
पउच्चारणेनाभिव्यक्तस्य तद्व्यवधाने नैव संज्ञा॥ पदार्थोप स्थितिरनुबंध विनिर्मुक्तस्यैव।
उपदेशोत्तरकाले संज्ञेति नाऽस्सलावितिसूत्रे भाष्यात्॥ धुंक्षिसादौ सानुबंधाद्विभक्तिसमुत्
नैवानुबंधविनिर्मुक्तोपस्थितेस्तस्यैव। ध्वंसात्स्कुलभा॥ इत्संज्ञाप्राप्ये तु यत्र संज्ञात त्रानर्थ
इत्संज्ञेत्यर्थः।

संज्ञा एच् संज्ञा संज्ञिनं एओ प्रसाध्य स्वपंते च् संज्ञानिवर्तते एचं च्य ऐ औ एतस्य चित्सुभा
भा इंतो हान्तत्वं न

स्यात् तद्रूपस्तीपाय एव स्यष्टं चेद्रं तिष्ठेरित मित्सूत्रपृष्टं घटे ॥ वैयाकरणेश्चित्स्वरस्तु न तस्येश्चमा
स्यात् तद्रूपस्तीपाय एवस्यष्टं ... कि भ न्याद्रि संज्ञापि सूत्रांतर्गता नामा वेति न त्रैव न विभुक्ता वि
रसहद्या हेयपित्ताभावात् ॥ किं भ न्याद्रि संज्ञापि सूत्रांतर्गता नामाधवेति न त्रै व न विभुक्ता वि
स्यादीनां प्रवृत्तिः अत एव देम इञ्छियादेवुपर्यात्सव एव ग्रहणं प्राप्त मप्रसय इस्तु नेनं नि
बिध्यत इति भाष्योक्तं संगच्छते यत्र नेकाल्सूत्रे इञ्छि हणा भावे विशिलरणं देवसर्वादे
शासमिति भाष्येनुक्तं तस्ये त्संतक्रान्तर एवा इ भूत पूर्वा ने काल् समादाय सर्वादेशा समि सर्थ इति
नतद्विरोधः ॥ अत्र केचिदनुबंधा अनेकान्ताः अनवयवाः पोष्टे कांतः सकृदान्चित्वोपलभ्य
तणवायं तु न तथा तदर्थं भूते विधेयेकदाप्य दर्शनात् ॥ हलं समित्य त्रांत्य शब्द परस मी
पबोधक श्रुत्द्रसादावादि शब्दः पूर्व समीप बोधको नेकाल् शिदिसा हो सर्वी पे सामी
प्यमूलकावयवे सारोपेण बहुव्रीहिः स्पष्ट चेदमुपादिश्नो जिति सूत्रे भाष्ये मपर्यं तस्येति
सूत्रे के यटे च तेनडा एला दा विभ्रा देवन दोषः । अत एवोपदेशो जिति सूत्रे उपदेशाय
हलं चरितार्थता दिअभ्र औ आदि तद्र सा सावादि लश्येतीत्र प्रतिषेधा भावाय ॥ अनेकं

प्रकारेदस्यत्रः ५ पद्यान्न प्राच्य स्य च संबंध सामान्य
षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिर्बोध्यं ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प०. शे०
॥ ८ ॥

यथाप्रत्ययाणो न च नरपाणां मत्वरूपेणानाच

तत्वे हि तत्प्राप्तिरित्याहुः॥ पोहे क्ताता एवं...स्त्रे तन्नोपलंभाद्यत्रानुपलंभाच्च अनुव
यवो हि काव्यादिरेव ज्ञातोऽयसंबंधेन गृहवृक्षादिषूपलभ्यते नैवमयं॥ किंचानवयवत्वेण
शकृत्स्नस्य पादेरणादेरित्यानापत्तिः त्र्यस्य पादित्वाभावात्॥ एवमंत्यसाभावाद्दिशादेः शस्ये
त्वानापत्तिः॥ अत्रार्थत्वाक्षाणाफले लुल्तस्तेनैव दोषः॥ किंत्वदधूच्चश्चकारवैयर्थ्याप
स्यावयवत्वमेव न्याय्यं॥ अतएव वृत्रूछणवरुाज्जितिसूत्रविहितके तिप्रयुक्तवृद्धिर्नतत
स्यत्वोपदर्शितभाष्ये एवं तत्वमेव न्याय्यमितु नेभ्योपदेशोज्जितिसत्रे इपदेशग्रहणं तुस्य
ष्टार्थमेवेत्याहुः सर्वत्रानुबंधसहितनिर्देशो विधौ गुणसि ज्जिदि स्यादेनकारेत्संलकः सो
भवतीत्यादिन्नमेणाबोधः अनुवादे सन्यत्र स्यादेचनकारेत्संलकेसङ्गाद्धेपरेरत्यादिन
मेणाबोधः स्पष्टचेदं निष्ठासंज्ञासूत्रे भाष्ये अतएवात्स्येत्यादेर्न संगतिः॥ अन्यथा
यन्त्राद्सूत्रे तत्र नात् परोनेष्यते च वृद्धिः यत्र प्रयोगे दृश्यते वृद्धिस्तत्र नाडितितरसंगतिः

राम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्यषेवैभंसंवाकिंवाचाले॰ः हल्लिंचेरितोतीस्वादेौधातोरस्यस्यमाभूत्॥ उत्तरोच्चारणमिति
भाद्यमुच्चारणमित्यर्थः॥ भावेघञितिभावः तच्चप्रयाससैसेतच्छास्त्रप्रवर्त्तकाचार्याणामे
घाद्यंसंचाःणतस्वस्वरूपज्ञापकत्वंउपस्याद्यर्थसाहिशेरुच्चारणक्रियत्वात्॥ अतएवएकाच
उपदेशइतिसूत्रेवैपरेनोत्कमित्संज्ञाविधावुच्चारणवचनउपादिशिर्गृह्यतेइतिआदेचइतिसूत्रे
चियेषांस्वरूपज्ञापनायापूर्वमुच्चारणंतेषामेवोपदेशव्यवहारइति॥ तत्रसूत्रेभाष्येपिठ
देशश्चप्रातिपदिकानांनोपदेशइतिप्रकृतसूत्रेभाष्योपप्रत्यक्षमाख्यौमुपदेशस्यलृतस्यचो न
कृलार्थः परेत्उपदेशइतिकिमर्थमभ्रौअपकःपुनरदेशोपदेशयोर्विशेषइतिभाष्येणत्सू॥
परिस्नस्यक्षमाख्यानमुपदेशोगुणैः शापणमुद्देशस्तर्हिलृटःसद्दानिष्ठेतिविहितानां
शानुशानचूत्कृत्कवतूनामवपवस्येसंज्ञानापत्तिः तथाराजसूयसूर्येचिसाग्निचित्ये
सादिनिपातनानु॥ मितव्ययबादीनांपादेरिहानापत्तिःवदःसुपीत्यत्रोजारितलुनैत

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

८०। श्री

अन्यशास्त्रप्रवृत्तिसंबद्धे
स्यान्यशास्त्रप्रवृत्तिसंबद्धोपदेशे

अदंत्ततिदित्व प्रवृत्तिसंबद्धे स्यर्थः यादिति अदंत
तस्योपदेशेनो स्यगिंधातुभादयः प्रत्ययाः
धिवानानुमितश्च यादि

स्य संबंधी भवेत् एव तस्यापस्य समत्र स्मृति न्यासे न्यपदेशहूं संबद्धापस्यार्थस्यानुक्तरूपे शेष
स्यमुक्तमाकूरे तस्मादत्र सूत्रे उपदेशशब्देनोद्देशस्यापि ग्रहणं वक्तव्यमेवं चाक्षर्भौर्धादा
वपि प्राप्नोतीति तेषां संग्रहोऽस्य व्याप्तिर्भवति येन स विशेषः क इति प्रश्नः तत्संग्रहार्थमेव
व लोकव्यवहारे ज्ञापितयोः संकीर्णत्वमुपपाद्येत ज्ञाव्रूनेयेतत्संग्रहायचोपदेशनेननु
नासिकरूतिवक्तव्यं किं पुनरुपदेशनं शास्त्रमित्युक्तं वार्तिककृता तत्र शास्त्रपदेन प्रयोगशा
स्त्रनकर ईभूताधातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातादेशा हलंत्यसूत्रे व्यवस्थितपदार्थत्वेनभा
ष्ये उक्ता गृह्यन्ते एवं च तत्संग्रहोऽभ्यर्थं स्यात् स्यात्किञ्च सिद्धान्तस्य च वार्तिककृतस्य बाहुलकात्
रलोघञाप्रत्याख्यानं भगवता कृतम्॥ किञ्च हलंत्यसूत्रे भावघञंतोपदेशपदानुवृत्तौ
भवतस्छकुछसाविसादिविहिते षित्संज्ञा नापत्तिः परस्य सत्वेन कादेरप्रसाभावात्॥ य
दि तूपदेशे प्रत्ययसादिविधिशास्त्र इदिस्यर्थ उच्यते तदोपदेश इति व्यर्थमुभयसपदस्याम्
र्थे नैव तत्क्षाभात् अत एवात्र सूत्रे उपदेशग्रहणस्यानुबंधा अनेकान्ताशब्दस्थितपक्षे भ्रमो

गमा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्री

अटितश्चेति प्रयोजनं न युक्तं ननु तत्तरार्थमित्युक्तम् न च करणसाधनोपदेशाद्ध्वनुवृत्त्या सिद्धे हलन्त्यसूत्रे
व्यवसितं तस्य मिति वक्तव्यं के पुनर्व्यवसिता धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपाता गमा इत्याद इति वार्ति
कानुत्थानमिति वाक्यम् समुदायद्वारावयवस्याप्युपदेशाकरणासांन्तद्रंख्यस्या विलोपापत्ति
रिसाशयात् भाष्यकृतां चास्य ग्रहणसामर्थ्येन प्रत्याख्यातम्॥ तत्रानुबन्धाविशिष्टानां धातु
शिसाशयात् भाष्यकृता चास्य ग्रहणसामर्थ्येन तस्य न आस्त एव वसिष्ठन्यायेन च
सादिनु धातुसादि योग्यघटितसादेर्ध्यम् निपातानां घोर्वेलेन आस्त एव वशिष्ठन्यायेन च
पृथग्ग्रहणाव्यवसितत्वं च धातुत्वादिना परिच्छिन्नसाला इति कैयटः एवं चोदश्चित्वादि प्राति
पदिकस्य स्याविलोपः प्राप्नोतीति प्रातिपदिकानां प्रातिषेधो वाच्यः इत्ताद्धितानानामिति
वार्तिकस्तोनं॥ कुंभकारादस्यादेरपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गप्रवृत्तेः पूर्वं प्रातिपदिकसे
ता दिलोपोन स्यां दितिग्रहदिस्यादितसद्य प्रत्याभावान्ते तस्मिन्नेसादिना भाष्ये प्रत्याख्यानम्
अत्राधोच्चारणार्थकोपदेशपदानुवृत्तेनोलस्यवानिवृत्त्यानुत्थानमेव स्यात्॥ उद्देशभ्य प्रा
अत्राधोच्चारणार्थकोपदेशपदानुवृत्तेनोलस्य वानिवृत्त्यानुत्थानमेव स्यात् एतद्राष्ट्रेवाक्यतयापद्यपशाह्निकान्तस्थः
निपादिकानां नोपदेशादस्यादे चश्रतिसूत्रभाष्यार्थः

अनुवादरूपेणपठितानां ^ ष्ठ्याप्रातिपदिकादिसादिपुर

ल॰ शु॰

॥१०॥

न्नेहणप्रातिपदिकानामुपदेशः कर्तव्यः मंचशोमं॰ इति माभूदिति भाष्ये उपदेशग्रहो
न्नेहणं कर्तव्यमित्यर्थकः तच्चानुवादरूपमेव संदेह निवर्त्तकमिति बोध्यम् ॥ नन्वेवं तस्मि
न्निति निर्दिष्ट इति सूत्रे षष्ठी प्रकृत्यकसंतस्येति पक्षे गुप्तिर्न् इत्यादावपि षष्ठी प्रकृ
स्यापत्तिः नचसनः सनेवादेशोभविष्यतीति बाधकाभाव इति वाच्यम् ॥ उपदेश इत्यन्ये
मानैः संज्ञानप्रकृत्येतेषु नं भाष्ये न हि रुध्येतात्रोपदेशपदाननुवृत्ताविति चेन्न तस्ये
कृदेश्युक्तिलेनासाधकत्वात् तथाहि तत्र ङमोह्रस्वादचीत्यादौ यत्र सप्तमी पंचमी चेत्युभ
यं निर्दिश्यते तत्र किं पूर्वस्य कार्यमथ परस्येति संदेहे परत्वान्नवकाशात्वाभ्यां पंचमीनिर्दे
शो बलवानिति सिद्धान्तितो तं तत एव देशिनायथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः कर्त्तव्य इति समो
धानान्तरमुक्तं यथा विषयं प्राग्गुक्तेषु कार्यिणः षष्ठ्या निर्दिष्टत्वाद् इति तदर्थः तेषु सप्तमी
निर्देशस्य क्वचित्पूर्वत्र क्वचिदुत्तरत्रावयवपक्षे नोभयानिर्देशो गौश्चेत्तो वैकदेश्युक्तिः ततः प
रेतौ कृदेशिना षष्ठीपदानुवृत्यातस्मिन्निरादेरेव षष्ठी प्रकृत्यकसमाश्रिखयथार्थं षष्ठी

लादिशेषु विवर्णं स्वविषयेः २

लि॰

राम

१०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१७

त्येकदे ति: अस्याख्यानात्षष्ठीपदानुवृत्तौ गोरवादुभयोः प्रकल्पकसंवारणायपरस्तान
नकाशासयोरेकः पूर्वपरयोरिति पूर्वपरग्रहणस्य पुनरपत्यकल्पसाभावेनापकस्यचावश्य
कसाञ्चे यमप्येकदेशपुत्ति: ततः पूर्वेत्तोकदेशिनात प्रश्ने गुणत्तिजिस्यादौ दोषः शंकितः ततः
षष्ठीप्रकृतिवादिनैकदेशिनोक्तं स्यादेषदोषो पदी संज्ञा आदेशं प्रतीक्षेत तत्र खलु कृता
यामिसंज्ञायां लोपे च कृते आदेशोभविष्यति उपदेश इति हां संतोच्यते इति एवं च लत इतियो
हतेस्याशयः तदग्रे उपदेशपदाननुवृत्तिमाभिप्रेत्याथवा नानुसन्ने सति प्रकृत्याभवितव्यप
दाचोसन्नः सन्नत दाकृतसामर्थ्यात्पंचमीति प्रकृतिर्न भविष्यतीति समाधानान्तरं कृतंत
अपरस्य वृद्धिशिष्टस्य सनउत्पादने पंचम्या उपक्षयात् संतराभावाच्चास्ति तस्याः प्रकल्पकसाति
तितदर्थं केयट आह एवं च प्रकृतसूत्रस्थस्य सूत्रार्थे प्रतिपादयिषेयात्रवृत्तस्य भाष्यवाति
कस्येकदेशपुत्ति तद्भाष्यबलेन प्रोढिवादसंकल्पनं नोचितं लक्ष्यासिद्धेश्च अट् उतिस्यादीनाम
पिक्रमबोधकत्वेनार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वं चित्रङ् भ्रोः कुरस्यादेरपि प्रातिपदिकसमूलो

21

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰श॰

॥१९॥ पश्चेत्तत्रापि शकारस्य स्वरूपेणार्थवत्त्वात्प्राप्ति पदिवत्समनुबंधानामेकांतत्वे तु लोपो पी
स्यतो लोपग्रहणोनुवर्त्तमाने पुनर्लोपग्रहणात्सर्वादेशसंबोध्यमेकाच उपदेश इत्यत्र
स्यः कैयटोपि चिंत्य एव अन्योपितः जातीयश्चिंत्य एव एकाच उपदेशे आदेय उपदेशेस्या
होतुभावसाधन एवेति सुधियो विभावयंति साहुः॥ ननु शास्त्रे नुनासिको ऽच्णा
भावान्नसत्तानं दुर्लभमत आह प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञाविषयानुनासिकवंत इत्यर्थः पाणिनी
अवा॥ओ॰अः याद्दशस्य पाणिनिप्रभृतिप्रोक्ता वर्णा इत्यर्थः प्रतिज्ञाद्यायमेवमिति कथनेन वर्णानां लल
सत्तापक्षो व्यवहारस्य लाभ्यांत ज्ञानं सुलभमिति भावः॥ प्रतिज्ञाताराच्य प्रसासस्येत
च्छास्त्रकर्तार एवेति दिक्॥ निर्देशादिति॥ तेषां तत्रग्रहणे हि नासिकादौ यणापत्तिरिति
भावः॥ न चैव विधानसामर्थ्याद्यणाभावः सिद्धः तस्यापि प्रत्याहारेष्वनुबंधाग्रहणाज्ञाप
फाल्प न ह्युदशेवयणाभावकौचित्याच्छास्त्रबाधकल्पनापेक्षया स्वार्थस्यौचित्यात्तन्निर्देशादि
त्पस्थलन्मूलभूतेत विधानसामर्थ्यादित्यर्थ इतिताः स्वयं आदिना नृबिभृबिरूषरेफः पूर्वे

राम
११

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संज्ञासंज्ञिनोरेकमत्त्वमहासंज्ञाकरणात् ते ते नयथासं
ख्यस्त्रप्रमिहैवोपन्यस्तमिति परास्तम्॥

स्यादिसंग्रहः ननु प्रत्याहारेनुबंधानां कथमग्रहणेषु नेति वार्तिके प्रत्याहारग्रहणस्य वर्ण
समाम्नाये प्रसिद्धेः अर्थोरेखिलामित्यनुपपन्नमत आह॥ आदिरंत्येनेतीति वार्तिके
नादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति भावः॥ ऊकालोऽच्॥ कुक्कुटरुते उकारेण द्वित्रिमात्रस्याप्रसिद्धेर
कारादयो नोक्ताः॥ उ इति एकद्वित्रिमात्रा एतं क्रमेण प्रश्लेषनिर्देशः व्याख्यानान्नते
नखोच्चारणकालसदृशो लक्ष्यते स कालो यस्येति बहुव्रीहिस्तत्फलितमाह॥ उश्च ऊश्चेति
ननु उकालो ह्रस्व इति वाक्ये अणा सास्सवर्णग्रहणे द्वित्रिमात्रयोरपि ह्रस्वसंज्ञा या प्रदाय
प्लुतयेत्यादौ ह्रस्वस्येति लुक् स्यादिति चेन्न उभाजित्येवाग्रहणसामर्थ्याद्दूसदृशो ज्ञित्यर्थे
सारूप्यस्य व्याख्यानात्कालकूलस्यैव ग्रहणमिति सिद्धे अधिककालग्रहणमुच्चारितसंबं
धिकालसदृशकालस्यैव संज्ञा न तु तेन गृहीतसंबंधिकालसदृशकालस्यापीत्यर्थेना
दोषात्॥ तदुक्तं भाष्ये यावता परकरणं तावदत्र कालग्रहणमिति न चाज्ञिति वर्णग्रहणे
जौ द्विग्रहणस्य दुर्वारत्वाज्जित उछत्र मित्रेस्वदीर्घोऽसदात्ताद्धेति लुगापानि शिति वाप्यमु
उच्चारित ~~...~~ संबंधिनः काल इति षष्ठीतत्पुरुषः संबंधिपदस्यान्यर्थकत्वेन परपर्यायग्राही संबंधिकाल इत्यर्थः कर्मधारये तु॥
च्चारितः तथा च उच्चारितस्यानिनां ह्रस्वदीर्घप्लुतानां संबंधिकालस्येत्यर्थः दोषतादवस्थ्यं बोध्यं ४
दीर्घस्यैव ग्रहणं स्यादिति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ताणकसिद्धं न सर्वत्रेति पारे भाषासत्वा

शा० ल०
॥१२॥

ञापकासिद्धत्वेन तस्यासार्वत्रिकत्वात् अंतरंगत्वेन ह्रस्वयनिमित्तनित्यतुक्त्वच आमेश्च
अजग्रहणं प्लुतस्ये स्यादेर्ह्रस्वस्ये तितुग्व्यावृत्त्यर्थम्॥ उच्चैरुदात्तः॥ नात्र श्रुतिकृत
मुच्चैस्त्वमुपांशुप्रयोगे व्याप्ते श्रुतिप्रकर्षस्याव्यवस्थितत्वाच्च किं तु स्थानकृतं उच्चै भी
रित्यधिकरणशक्तिप्रधानमधिकरणत्वं चोच्चारणतः प्रतीतमतः ताल्वादीनां सगत्वे एवे
त्याशयेनाह॥ ताल्वादीति इदं प्राचामनुरोधेन वर्णसमाम्नायेऽकारस्य प्राथम्यात्क
ण्ठ्यादीति वक्तुमुचितम्॥ एवमन्यत्रापि बोध्यम्॥ प्रयत्नप्रेरितो वायुर्यदोर्ध्वभागे प्रति
हतो वर्णं व्यंजयति तदा स उदात्त इति भावः॥ अजिति॥ ऊकाल इत्यतस्तदनुवर्तते उदात्त
त्वादीनामज्धर्मत्वात् एव च लोके प्रसिद्धत्वेन न हल्स्वरप्राप्तौ व्यंजनस्याविद्यमान ताच्चेदं
स्वरूपकथनपरं बोध्यम्॥ आद्येति॥ यच्छद्दुः पिबोतदस्यन्तोदात्तः जसस्सुप्त्वादनुदात्तः एका
देशः उदात्तेनेत्येकार उदात्तः॥ अर्वाडित्यभिमुखवाचकव्युत्पन्नं पिबेतदस्यन्तोदात्तं आद्य
स्य ह्येषां निघाते नानुदात्तत्वं अर्वलमचतीत्यर्थे वृद्धस्य पदप्रकृतिस्वरेणावानोदात्तसमु

राम
१२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संज्ञासंज्ञिनोरभेदमस्तमहासंज्ञाकरणात् तेनेनयथासं
ख्यस्तत्र मिहेवो पव्यवस्तमितिपररात्तमा

स्यादिसंग्रहः ननु प्रत्याहारेनुबंधानां कथमग्रहणं तेषु नेतिवार्तिके प्रत्याहारग्रहणेष्वस्य वर्णे
समाम्नाये प्रसिद्धेः प्रत्याहारेष्वितामित्यनुपपन्नमत आह॥ आदिरंत्येन ने तीतिवार्तिके
तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमितिभावः॥ कालो॥ कुक्कुटरुते उकारेण एकद्वित्रिमात्रत्वप्रसिद्धेर
कारस्येवोक्तः॥ उ इति एकद्वित्रिमात्रा एतं नेमे एताव प्रश्लेषनिर्देशः व्याख्यानात्तु ते
नत्वोच्चारणकालसदृशो लस्यते स्वकालोपस्येति बहुव्रीहिस्तत्फलितमाह॥ उश्च कुर्येति
ननु उकालो ह्रस्व इति वाक्ये एतासामसवर्णग्रहणे द्वित्रिमात्रयोरपि ह्रस्वसंज्ञा यात्प्रदाय
प्लुतेप्यादौ ह्रस्वस्यापि तिलुकस्यादिति चेन्न उभितिस्येवाग्रहणसामर्थ्यादूसदृशो ज्ञिस्यर्थे
स्तारद्युपस्य व्याख्यानात् कालकूलस्येव ग्रहणमिति सिद्धे अधिककालग्रहणमुच्चारितं संबं
र्धिकालसदृशकालकस्येव संज्ञानतु लेनेगृहीतसंबंधिकालसदृशकालकस्यापीत्यर्थेना
दोषात्॥ तदुक्तं भाष्ये यावत्परकरणं तावदत्रकालग्रहणमिति न चाज्ञिति वर्णग्रहणो
ज्ञौ निग्रहतोस्य दुर्वारत्वात् त्रिलउ छत्रमित्रेरवेदीर्घोस्य दाताहेतिलुगापानिरिति चायमु

इत्यादि ~~[illegible]~~ संबंधिनः काल इति बहुव्रीहौ तत्पुरुषः संबंधिपरस्यान्यर्थकं ते नपरपरस्याग्राही
न्याप्तिः तथा च उभारितस्यानिनां ह्रस्वदीर्घप्लुतानां संबंधिकाल इत्यर्थः कर्मधारये तु गौ
दीर्घस्येव ग्रहणं स्यादिति दोषानादेव [illegible] बोध्यं ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एकस्मिन्नच्युदात्तानुदात्तयोर्धर्मौ तौ मेलनविरोधादाह वर्णधर्माविति ।। आहल्काद
धिकरणो धर्मं अर्द्धं भाग इत्यन्यत्र यंत्रिसूची स्पष्टार्थो लोके वेदे पारुहानादिव्यवहारस्या
प्रसिद्धत्वात् ह्रस्वग्रहणमिति ह्रस्वपदघटितग्रहणमित्यर्थः ।। अतन्त्रमिति ।। स्वरूपस्य
संकेतितरूपेणाबोधकमित्यर्थः ।। किंत्वर्धमात्रारूपार्थबोधकमिति भावः । एवं च दी
र्घादिष्वर्धमात्रैवोदात्ता इत आरभ्य नवसूच्या अजरदस्यतः प्रागुक्तरूपेणा स्य त्रिपाद्या
मपि प्रवृत्तिः सर्वं चेदं भाष्ये स्पष्टम् अर्धमुदात्तमिति वृत्तिस्तु सत्यासत्यभामेतिवत् व्याख्ये
या उत्तरार्द्धमित्यस्य चार्धमात्रातो वा ह्रस्वेषु उत्तरो भाग इत्यर्थः ।। वेदे तु यथाप्रयोगं प्रातिशा
ख्यादस्माद्व्यवस्थानस्य चेति अनुदात्तस्येत्यर्थः ।। उदात्तेति ।। उदात्तस्वरितयोः परत्वे
सतीत्यर्थः ।। तयोः परत्वं चोपस्थितानुदात्तापेक्षयैव । अन्यत्र । उदात्तस्वरितयोः परस्या
भावे । प्रातिशाख्ये इति लोके त्वनुदात्त एवेति भावः ।। ह्रस्वस्वरितमुदाहरति केति क्रुमोऽतु
इस्यतक्षातीति कादेशाति स्वरितामित्यस्वरितः दीर्घतमुदाहरति ।। रथानामित्यत्र परादति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग्रं: स्वरितो वानुदात्तस्य ॥ उदात्तो स्थाने स्वरितस्थाने च योण् तत: परस्यानुदात्तस्य स्वरितस्यात्
अनुदात्तौ यदादौ परे उदात्तेन सह एकादेश: स्वरितो वा स्यात्

शा॰ स॰ ८।२।६ स्वरितो वानुदात्ते पदादौ विश्वेकार: स्वरित: नोदात्तस्वरितोदयमिति निषेधस्तूदात्तादनु
दात्तस्य स्वरित: त्यस्येवानन्तरस्येति-याप्यात् स्वरितपरमुदाहरति ॥ ग्राल चक्रेमिति अ
हे रित्यर्थे: स्य: वृत्रस्येत्यर्थ: ॥ छन्दसि वा वचनं प्राङ्· णौ चङ्युपधाया इति वचनाद्धता
भाव: उदात्तस्वरितयोरिति स्वरित: । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति लुन छान्दसत्वात् य-छेद:
स्वरितोवा किबह्संतोदात्त: ॥ तदेकादेशोप्यवास्वरित: । सुद्धति उदात्तादि-हस्वादि संतकरस्यार्थ: ॥
उच्यते मुखसो वचन: बाहुलकात्कर्मणि ल्युट् मुखसहितानासिकेति विग्रह: तथावचनमिति
साधुनं कृतेति समासस्तदाह मुखसहितेत्यादि मुखेति क्रियमाणानुस्वाराणामेव प्रसङ्गे
तएवं याऽनुनासिकस्त्रानुस्वार: स्यात् नासिकेति किम् ॥ शान्ते साद्यवनुदात्तोपदेशे
त्यादिना वृत्तौ पोमाभूत् ॥ अष्टादशेति ॥ यद्यपीदं न व्याप्तिपक्षे व्यक्तीनामानसात् ॥
तथाप्यष्टादशधर्मवत्समकारजातीयादेरिस र्थ: ॥ -हस्वादीनां तत्र समानाधि

राम
१३

27

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धरत्वोदात्तत्वानुनासिकत्वादीनां च भेदमाश्रित्येदं बोध्यम् । एवमग्रेऽपि लृवर्णस्येति ॥
विवृतस्येत्यर्थः ॥ तेन लृति लृ वेति विधेयपक्षे लृस्पृष्टस्य दीर्घलृपि नास्तीति । दीर्घाभा
वादिति ॥ अत एव तुल्यास्य सूत्रे भाष्ये लृति सवर्णेत्यनेन पक्षे द्विलकारकाभावेऽप्
सवर्णे इति दीर्घसेहो लृकार इति नेऽक्लृकारघटितप्रयोगः संगच्छते ॥ ह्रस्वाभावादिति ॥
इदमे ओङि स्यादेभाव्येऽस्य छंगानुरोधेनासौ चतुर्मात्राद्वैमात्रादीनामुपलम्भेऽपि शास्त्री
यकार्ये उपयोगाभावाल्लोके प्रयोगे ह्यप्रयोगाच्चेनोक्ताः । अत एवानुदात्ततरस्यानुवृत्तिः
२ तद्रुश्रुतेः स्वरान्तैस्तैरिदमुपलक्षणं तस्यालोके विसत्त्वात् ॥ तुल्यास्य ॥ तुल्यावास्य प्रय
लौयस्येत्यर्थः ॥ आस्ये भवमास्यं व्याख्यानामूतच्च वर्णोपयोगि स्थानमेव प्रयत्न
स्य पृथगुपादानात् प्रकृष्टो यत्न आभ्यन्तरः तस्य च वर्णस्य व्यवहितप्राग्भावि विस्तरः पत्र
कृषैवसात् अनकवैषम्यार्थः ॥ तत्तत्कार्यगतभेदं स्थाने घारोप्य भेदघटिततुल्यास्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धस्लृ नस्लु सा इस्यं नभेदधरितं भाष्यसंमतं चेति न कश्चिद्दोषः ८ ऋकारलृकारयोरेकदेशे ऋकारलृकारयोरेकदेशो मा लृ समा ... सवर्णदीर्घोऽकस्थाने

र० शा०
॥१४॥

निर्वाहः स्पष्टं चेदं भाष्ये तदाह ताल्वादीति ।। शिक्षायां कण्ठादीनां कण्ठसादिनैव स्थानतो
नवा तद्रूपे तेनोच्चास्य भवशब्दे न ग्रहणमिति तद्भागभेदमादाय नोदात्तादिषु सावर्ण्यं भि
गृ इति बोध्यं यस्यैतद्रूपं पुनर्यदीयेनैतत्तद्रूपेन तुल्यामित्यर्थः ।। पञ्चैषे चामालिनि
हेशाघावदास्य भवतुल्यत्वं ग्यासं अतएव चोः सावर्ण्यमाशवचनेनैतो तुल्यस्थानाधि
तिभाष्ये समाहितम् ।। अतएव वत्सयोर्न सावर्ण्यं तेन तद्वानासामित्याशे तोलीति न
अतएव प्रयत्नशब्देन यत्नमात्रग्रहणमिति पक्षे पालिं चित्प्रयत्नभेदे पालिं चित्प्रय
लैक्यमादाय सवर्णसंज्ञे सर्वथो सैरेवैरि सवर्णा हति सवर्णग्रहणेन तापकेन साधि
तेभाष्ये तेन स्थानानां द्वेष्या वस्थान साम्ये इस्येव स्वारस्यिको र्थः इति प्रतीयते ।। नचपा
वदास्य भवतुल्यस विवक्षणो प्रयत्नग्रहणं स्यर्थं प्रयत्नस्या प्यास्य भवत्वादिति वाच्यम् ।
न्हस्वदीर्घयोः सावर्ण्यं नापत्तेः तयोर्जन काना मास्य भवा नावायु संयोगा नाम तुल्य सोन्न ।।
... यथा संख्ये निर्वाहेत्यादत्पी

अन्ययानाहृता सावर्ण्यस्य स्वस्य स्वस्यैनेव सत्येन ... तद्संगतिः ८
धिरसंग्रहयोरभावेन

राम
१४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रस्मादास्यभवानांकुडादीनामेवग्रहणमिति बोधनायतत्सार्थक्यानु ॥ आस्येति किं त
न्तौसरोसरीतिलोपो भाभूलघुपत्ते ति किम् ॥ वाकृष्णीयेनति त्रे ति किम् ॥ अचयोः इवासाघो
ब विवारारख्यवास्यप्रयत्नसाहश्येन तत्रे वर्णो जातु कस्याकिंस्थानमिसाराशंकायां माहभ
कुहेति यद्यपि सर्ववर्णोच्चारणे कंठव्यापार आवश्यकस्तथापि चकाराद्युच्चारणे ताल्वा
दिव्यापारोपि तथाऽकारादीनामुच्चारणे तु नेति भावः कचयोस्तु न सावर्ण्यं यावत्स्थानसा
म्याभावात् भिन्नस्थानकथनवैयर्थ्यापत्तेश्च अत्र कंठपदं कंठस्थानतत्समीपजिह्वामूल
स्थानोभयपरम् ॥ तेन कंठ्यावहो जिह्वामूलेन तु कुत्रो करोति शिक्षयानाविरोधः जिह्वामूली
यपदस्य च वर्णविशेषे रूढिरिति न व्यवहार इति प्रसंगः अत एवायोगवाहेषु जिह्वामूली.
पगणानं भाष्ये न तदुक्तौ मतेः प्राकृतत्तत्स्थानादौ जिह्वास्पर्शाद्यनुभवेन तत्तद्वर्णानां
तत्स्थानस्य निर्णये प्यकुहेत्यादिकथनं साधारणधर्मबोधनायानुवादकं न तेन तद्देववकृदा
दिस्थानविधायकमिति भ्रमितव्यं विसर्जनीयपदेनात्र साहचर्याद्दत्ताराभ्ययस्यैतस्य ग्रह

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न

स्व॰शा॰ अत्रापि स्यर्यस्योभागि न रति शिक्षस्यान विशेषः॥ दंतामूर्ति

॥१५॥ णाम तत वायोगवाहा विज्ञेया॥ अत्र श्रयस्यो भागि उच्चारणं भवत्येव॥ उश्वपश्व ध्मायते नेत एवं

दंत संयुक्त देहाह स्यर्थः अतोभमूदंतस्याप्युच्चारणं भवत्येव॥ उपूपध्मो ति॥ कुटहाश्च न व्यवहोति

न त्र भवतीति योगेनोपध्मानीयस्योष्ठस्थानमित्याह॥ उपूपध्मो ति॥ तेषां नातिशास्त्रे

प्रसंगः॥ नासिक्यं इति चेन्न सर्व स्ववर्गानुकूलं लावाहिग्रस्यते भवेत॥ वेषां नातिशास्त्रे नासिका

नासिकायां भवतीत्यसंधः नासिक्यं शब्देन व्यवहारः॥ यस्तनुस्वार यमानां च नासिका नाप

स्थानमिष्यत इति शिक्षोक्ते रेषां नासिकाकरणं किंच स्थानतेकउ. यो: सावर्ण्यापि

निः पावत्स्थाने षचाभावात् यात्किंचित्स्थाने केन नत हेतुरमामपि परस्य रसावर्ण्या

पत्तिरिति तव्वं ञादीनामपि करणस्येवासंयुस नेन वर्णानि भिन्नाख्यातीते: स्था

व नस व्यवहारस्तु वर्णाभिव्यक्ति मनकतात्वादौ तत्तज्जनक वायुसंयोगाधारे वर्णाधा

रसारोपेणात तत्स्थाने जिह्वाग्रादि संबधे न च तो यसाति हेतु तादो न स च वध जन

ध्रप्रयत्न विशेषस्पृष्टतादेो चकरणस्य व्यवहारः वर्णाभिव्यक्ति च न तरभावी साव एर्या राम

१५

अतत्वगुणाः नामसंदकसपक्षेनिरनुनासिकैः सानुनासिकानांग्रहणं। सिध्यतिह

तथाऽष्टि
नुपयुक्तश्चांतरतम्यपरीक्षोपयुक्तस्य त्वंहविवरादिनिष्ठविकासादेरास्यबाहिर्देशावच्छि
लो न्नकार्यस्यजनकोयं गुणाशब्देनोच्यते॥ अकारादिनिष्ठानुनासिकत्वस्यभेदकसा गुणा को
स्येसादेर्गुणसेनव्यवहारस्तुकंठाद्यवच्छिन्नवायुसंयोगानांस्वस्वेषु नास्ति अवच्छिन्न
वायुसंयोगेनतद्रूपधर्मोस्यसा एवंचनासिकायास्तत्रगुणजनकत्वादनुनासिकाका
रादीनांनासिकास्थानंनोक्तं मूले एकोयमात्मोरकंनामत्स्यगुणभेदादयस्संभवति अन्य
दिदंशीतमन्यदिदमुष्णमितिदृष्टांत परभाष्येणतथैव प्रतीतेः आत्माऽत्रद्रव्यउदात्तत्वा
दीनांगुणानांव्यवहारस्तुसावर्ण्यानुपयुक्तसांतरतम्यपरीक्षोपयोगि सरूपसादृश्येनेति
बोध्यम्॥ उदात्तादीनांतुतद्गुणरहितस्वरूपानुपलंभेनोभयावच्छेदेनवायुसंयोगोत्तरमेव
स्वरूपोपलब्धाविनिगमनाविरहेणोभयोः स्थानत्वमनुस्वारयमानां चेति शिक्षायां चेन
उदात्तादीनामपिसंग्रहः इतिपुनःमतंतत्कंठ्याकारहस्साधुतानासिकचानासिक्यमानुस्वार
निरिस्थानानीत्युक्तं प्रातिशाख्यनासिक्यादन्यत्रणानमाहतितद्याख्यातारः कण्ठ्यः सा

य पार्श्वे को... [illegible]

...नासिका... पदेन देशः २१४

देशपदेन गृह्यते

र०शि० ॥१६॥

धर्मत्वं लभत इत्येव आस्ये तु तस्य देशप्रयत्नमिति वार्त्तिके क्रियास्योपादाने प्रयोजनमिति प्रश्ने प्र
यत्नविशेषणतामास्योपादानमित्युक्तं तच्चावर्ण्येन नासाप्रयत्नान्तरदर्शनं यथा तृतीयास्त
था पंचमा अनुनासिक्यमेषामधिको गुण इति भाष्येण तस्य बाह्यप्रयत्नत्वे सत्यात्र सू
त्रे नासिकाया आस्यशब्देन तत्रत्यप्रयत्नस्य च प्रयत्नशब्देनाग्रहणाबोधनान्नासिका
आस्यबाह्येति वदतां मतेन तद्ग्रहणाभावाच्च अत एव बाह्यप्रयत्नानुपक्रम्या मौनानुनासि
क्यान्हो नादिनो हझषः स्मृताः॥ ईषन्नादा यणो जश्च श्वासिनस्तु खफादयः॥ ईषच्छ्वा
सांश्चरो विद्यादित्युक्तं शिक्षायां नादेति संवारघोषयोः उपलक्षणं श्वासेति विवाराघो
षयोः न्हा विसृपलक्षणं॥ एचः सर्वस्य हलुलक्षणस्य च अनुनासिकस्यादर्शनादिस
मू॥ तदैतो रित्यादि॥ लोकानुभवसिद्धत्वं चादेके चत्तपरशास्त्रात्प्रवृत्या हलुतानी
मपि तत्स्थानत्वं बोध्यम्॥ तथा च पाणिनीया शिक्षा॥ कंठ्यावहाविचुयशास्तालु
व्या ओष्ठजावुपू॥ स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः॥ जिह्वामूले तु कुओ

धी

राम १६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ष्ठौ दंत्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः॥ एऐ तु कंठ्यतालव्या वोऔ कंठोष्ठजौ स्मृतौ॥ अष्टौ स्थाना
नि वर्णानामुरः कंठः शिरस्तथा॥ जिह्वामूलं च दंताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च॥ हका
रं पंचमैर्युक्तमंतस्थाभिश्च संयुतम्॥ उरस्यं तद्विजानीयात्कंठ्यमाहुरसंयुतमिति॥
यत्तु दंत्योष्ठादिसमुदितं स्थानमिति तन्न॥ शिक्षायां दंत्योष्ठ्यकंठ्यतालव्यावित्यादौ त
त्र भवरस्याधिकारे विहितयतः प्रत्येकमनुस्वरापत्तेः॥ दंत्योष्ठ्यमित्यादिलसंगतमेव स्वा
ङ्ग समुदायस्य स्वाङ्गत्वाभाववच्छरीरावयवसमुदायस्य शरीरावयवत्वाभावात् एतेन
दंत्योष्ठरूपमतिरिक्तं स्थानमित्यपास्तं अष्टौ स्थानानीति प्रतिज्ञाविरोधाच्चेति दिक् स
ग्रे प्रश्नहून विलक्षणार्थबोधेपि लोके पत्नप्रपत्नयोः पर्यायपतेति ध्वनयन्नाह॥ प्रय
त्नो द्विधेति॥ ध्रुचि घालरस्यैव पाठः॥ चतुर्थेति यन्नु स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं क
रणं स्मृतं॥ तेभ्योपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव चेति शिक्षावाक्याद्विवृततर
स्स त तमयोः प्रतीत्यानां लाविति सूत्रभाष्यादूष्मणामीषद्विवृतस्य प्रतीत्या चतुर्थ
च

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१०न०श्री०
।।१७।।

स्त णे

स्पसंगतमिति तन्न।। नाँ लाविति सूत्रे प्राविवृतस्य व्याख्यानामेषां सर्वसंज्ञानुपयुक्त
त्वबोधनमित्याशयात्।। भाष्यमते तु सन्तु सप्त प्रयत्नाः एवं चैते तौ रौ तौ ताभ्यन साव
स्स र्ण्यप्रसक्तिः प्रयत्नभेदादिति बोध्यं।। ना लाविति सूत्रमपि प्रयत्नभेदप्रासस्ता
वएयोभावानुवादकसम्बन्धस्यैव बोधकमतएव भाष्ये नत्र वक्तव्यमिति नोक्तम्।। स्पृष्टा
दीनामाभ्यन्तरत्वं सोष्मप्रभृति काकलपर्यन्तरूपास्यान्तर्गत तत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादीनां
स्पर्शेषत्स्पर्शदूरावस्थानसमीपावस्थानरूपाभ्यन्तरकार्यकारिताद्दुर्गोलस्य व्यवहि
तप्रागभावविलासबोध्यम्।। तत्र बहूनामेकस्थानत्वेपि कस्यचिद्दुश्चारत्वात् सम्यक्स्पर्शः
कस्य चिद्दीषदिति शिक्षाकारोक्तिः सन्नुभवं चानुसृत्य विवेक्तव्यम्।। प्रयतनमिति।। न
पुंस्यकेभावे ल्युट् प्रयत्नमिंस्यपाठः।। नङ्. तस्य पुंस्त्वात् तथा च शिक्षा स्वराणां सूक्ष्म
णां चेत्याघनन्तरं अचोः स्पृष्टाय एतास्त्रीषन्नेम स्पृष्टाः शलः स्मृताः।। शेषाः स्पृष्टा हलः
स्रोता इति अचोऽस्पृष्टाः स्पर्शाभावरूपविवृततरत्वं तः एतास्त्रीवदित्यनेन तेक्षाभीष

राम
१७

35

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीपथ्या नानुनासिकयोरवत्रासमावेशात्सवर्णेन पयायताप्रवृत्तेरोपश्लेवलाभान्ते दोषात् इति प्रथ:

[illegible]

स्पृष्टत्वमीषद्विवृतत्वं च बोधितम्। नेमहत्स्य ईते न शालामीषद्विवृतत्वं पराभेक्षया धिकविवृ-
तत्वं चेति बोध्यम्।। अत्र शिक्षोक्त्या प्रयधर्मवतां व्यापकधर्ममादाय न सावर्ण्यमिति
पत्नां च वर्गादिभिर्न सावर्ण्यं तेनां चित इत्याहोऽनुपादि: परसवर्ण:।। विवृतमेवेति
प्रक्रियादशायां विवृतत्वं प्रति हेयमित्यर्थ:।। तेन दंडाढकादौ दीर्घसिद्धि:।। अन्यथा सं-
वृतस्य ह्रस्वाकारस्य विवृतेन दीर्घेण सावर्ण्याभावात्स न स्यादिति भाव:। दीर्घाकार-
स्य विवृततरत्वं तु पाणिनिशिक्षानुक्तत्वान्नैतच्छास्त्रप्रक्रियोपयोगीति दिक्।। तस्य प्र-
योगे संवृतत्वेमानमाह।। अत्र प्रयत्नभेदाद्दीर्घाभाव:।। अत्रोहेश्ये सवर्णग्रहणं जाति-
निर्देशो वानव्याख्यानात् अधिकार इत्युक्तमोहा।। त्रिपाद्यामपीति। अन्यथा गोधुङ्-
मानिस्यात्र घत्वमस्यानुनासिके पुभपृभावानापत्तिरिति भाव:।। वस्तुतो घत्वे कृते स्य परे
निवृत्तापत्तिर्दोष:।। नैवेतत: परसाऽनुनासिकत्वयोस्तदप्राप्तिरिति वाच्यं।।

१-२ च ततः [illegible] परत्वादिति न तु नाशस्तम्भस्य स्थपरत्वेन समपवादत्वं तस्य पवादविष-
येऽपि प्रतिषेधकथनासंगतिरिति चेन्न स्वतोऽसयंतप्रकृते स्यात् निर्दानिसादोषस्याविशेषेव
[illegible] अनुनासिकेच्यौनोत्तदोष आतआदइत्यसुरुनइति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰ शे॰
॥१८॥

पाद्यामप्रवृत्तेः पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रति
विप्रतिषेधे परमित्यस्यापथोद्देशत्वेन त्रिपा
षेधोऽभावाद्गुरस्य स्थानेन तस्यापथोद्देशत्वस्यैव बोधनात्॥ अन्यथा परस्याभि
द्धत्वे पि विप्रतिषेधसूत्रस्य सिद्धत्वात्परिभाषांतरशास्त्रमिवास्यापि कार्यकालपक्षे
ते नाकृषेणाप्तेरत एव भाष्ये वलमेवापादितं॥ अधिकारत्वादेव श्रुतसंधुदिसि
द्धं यौवनमित्यादि चरितार्थं एवं च यत्रानुवृत्तिस्तस्या सिद्धत्वं पूर्वत्वं च क्वचित्सपादस
प्ताध्याय्याः क्वचित्सूत्रांतरसहितायाः तत्राय मर्थः॥ शो ढ्र सादावस्योपस्थितो वा
चभेदेनान्वयः हस्यढोभवति इदं च शास्त्रं पूर्वत्रासिद्धमित्युत एव नमुनेऽ सादिभि
स्तन्निषेधउपपद्यते॥ पूर्वत्रेति संग्राहकमेव भंगग्राहित्वे यत्र तत्र छत्रा स्त्रप्रतितस्या
सिद्धत्वं प्रतिपाद्यते लेनापवादस्य पूर्वस्य पवादत्वत्रासिद्धसाभावे प्यन्यत्रासिद्धत्वं
भवत्येव॥ असिद्धमितिसिद्धं निष्पन्नं प्रवृत्तं सिद्धं च प्रत्ययविधावित्यादौ तथाद्दर्शना
त्॥ तद्भिन्नमासिद्धं अनिष्पन्नं अप्रवृत्तं यद्यपि लोके अनाहार्यज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वं दृष्टं त
नत्वपूर्वत्रेत्यैवस्तु नमस्तु आमंत्रिते पूर्वमविद्यमानवदित्युक्तार्दविद्यमानवदित्यनुवर्तते

असिद्धत्वस्य
र्थः नत्वमुख्य
स्यापीत्यर्थः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शास्त्रप्रवृत्तो च नियामक इति बोध्यम् ॥
धापिरह शास्त्र प्रामाण्यादाहर्यो लोपोपि शास्त्रप्रवृत्तो च नियामक इति बोध्यम् ॥ हल्तस्य सपाद
अत्र कार्यासिद्धत्वे अमूद्रसाध सिद्धिः ॥ अरदअओ इति स्थिते परसा हेतस्य सपाद
सत्ताध्यायी स्थकार्य दृष्ट्या सिद्धत्वे विदेवदत्त हन्त्रह तन्यायेनाकारो भावेन पररूप
घनाप त्तेः ॥ अतिदेशस्य लोप रूपसान्निध्यधिष्ठानारो पासंभवेन कार्य प्रवृत्तेरत्र प
धेभावद्यपकलात् ॥ शास्त्रासिद्धत्वे तु यत्राप्यतरङ्गसा पादिकं प्रवृत्तं तत्रापि तन्निमित्त
त्रिणवाभावो लोपेणातन्निवृत्तिबुद्धेरभाव आदेशाबुध्धभावो लक्ष्येनानन्तरबुध्धभावश्च
ज्ञायमान कार्यं तु आदेशाण वस्थानिबुध्या प्रवर्त्तते ॥ नहि रजतभ्रमप्रयुक्ता प्रवृत्ति
भुक्तिं न गोचर यतीति न दोषः ॥ यत्र तु सदृशसङ्ग स्तत्र प्रवृत्तिरेव अभावारोपात्
न च पूर्वत्र नेत्येव सूत्र मस्त्विति वाच्यम् । पूर्व शास्त्र प्रवृत्तो निषेधरूपार्थे न लोपः सु
स्त्रिति सूत्रासंगतेः ॥ तद्धि नियमार्थम् ॥ खट्वीसाराजनूअभ्वरस्य स्याद्दशायां
आगण्ठलमग्नी रस्या देस्य पाठस्त्ता ध्यायी स्थपरत्वोतित्याचेन पूर्व प्रगृह्यसंज्ञा पामविध
पूतोत्तरं अणो प्रगृह्यस्त्वेति अनेनास्ति कयर्युदासा यत्रार्ध्यमान प्रगृह्यसंज्ञा पेस्य या प्रवोध
स्थितिनिमित्तस्त्वेनानन्तरं गत्यात्पूर्वस्य पूर्वप्रवृत्तिः ॥

नरोवर स्थत्रान्व यः ५
रस्थानि निमित्त बुद्धेरभाव रथर्थः ६
रमरूपो दितिद यः ५
परस्यादा यत्रतिरे ण

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वापि पूर्वं [redacted] शास्त्रस्या प्राध्येतन्निषेधाप्रवृत्तोनलोपेमाते भुनवं नमितिन्यापे
नेतद प्रवृत्तो राजाभ्वेस्यादौ दीर्घे सिद्धा नियमानुपयोगात्।। राजभ्यामि सादाव
पिदीर्घीपत्तेभ्य पूर्वशास्त्रविषयसंभावनापामित्यर्थे राजभ्यामितादौ न लोपेस्तु ना
चिचिंदीर्घे विषयसंभावतत्त्वासर्वे श्वानलो।पौपत्तेरितितिरिक्।। वाघप्रयत्नमिति।क्रा तद्धि
५.स्नकूौधुरत्ताहूत्स विवरसंकोचविक्रास्भ्वासोत्पत्तिध्वनिविशेषरूपनाद शेष
रूपघोषां घोषप्राणाल्पस्रमहत्स्वरूपकार्यैकरतमेषां।। तथाहि। आत्मा बुद्ध्या
समेत्यार्थान्मनो युंक्ते विवक्षया।। मनः कायाग्निमाहंति स प्रेरयति मारुतं।। सो
दीर्णोमूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः।। वर्णान् जनयते इति शिक्षायामुक्तत्त्व।। आ ने
स्मांतः करणां संस्काररूपेण स्वगतानर्थान् बुद्ध्या स्ववृत्त्या समेत्यैव बुद्धिविषयान्कृत्वा
तद्बोधनेच्छयाम नःयुंक्ते करोति।। तादिच्छावन्मनः कायाग्निं जाठरस्याग्निमभिहंति।।

राम १६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सकायाग्निः ॥ स्तोदीर्णः समारुतः उदीर्णः ऊर्ध्वं प्रेरितः स्यादित्यर्थः ॥ एवं च शब्दप्रयोगे न

छयोत्पन्नं त्वाभिहत्याग्निना नाभिप्रदेशात्प्रेरितो वायुर्वेगान्मूर्द्धपर्यन्तं गत्वा प्रति

य निवृत्तो वक्त्रं प्राप्य उक्तप्रयत्नसहायेन तत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादिस्पर्शपूर्वकं तत्स्थाना

न्याहत्य वर्णानभिव्यनक्ति ॥ ततो यत्नविशेषेण गलबिलविवरविकासादीन्करोति तत्रा

येन तत्स्थानाभिघातकप्रयत्नास्ते आस्यान्तर्गततत्तत्कार्यकारित्वादाभ्यन्तरास्तु यं

नेग लबिलविवरविकासादिकं शास्त्रस्य बाहिर्भूतदेशकार्यकरत्वाद्बाह्या इति ॥ मात्राका पायत्नप

हिकृत्यादिरूपकृत्यसादिकं तु … समहत्वं तमिति नाभिप्रदेशात्प्रेरकप्रयत्न ए

वकश्चिद्धिलस्त्वतोः स्यवायुं प्रेरयति कश्चिदधिकमिति तस्य वायुप्रेरणारूपं कार्यमा

स्य बाह्यदेशमिति तदपि बाह्यमेव ॥ अत एवाकार उपात्ति सूत्रे भाष्ये कृत्स्नलाघवादिति तत्र

पत्नस्यास्य विशेषतो न स्वरवर्णासन्त्रेऽग्रहणमित्युक्तं ॥ यद्यप्येवं एव प्रयत्नः सर्वकार्यजन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सि० कौ०
॥१०॥

तत्रैव भाष्ये उक्तम्॥ तथापि तत्र तत्कार्ये तो पाधिना
कौ वर्णानाम् अस्येति पुरः सन्निकर्षः इति सूत्रे भाष्ये उक्तम्॥ तथापि तत्र तत्कार्ये ततो पाधिना पृथगुत्तर
प्रकृस्मिन्नपि भेदमाश्रित्य तथा व्यवहार इति बोध्यम्॥ उदात्तादिज्ञानरूपत्नस्याभ्यंतर
कार्यकरत्वेपि उदात्तादिशब्दैर्विना बोधितानां तेषामेनडुः दान्तः इत्यनेन विवक्षाबोध
नात्॥ सवर्णसंज्ञानुपयुक्तत्वं ततरत्न्यापरिक्षो युक्तः स्वरूपसा दृश्येन नात्येषु गण
भम्॥ इदं ह्रस्वसाहेरानुनासिक्यस्य चोपलक्षणम्॥ इत्यादि॥ ह्रषसाः अनुप्र
दानं वा ह्यप्रयत्नः॥ विवृतत्वे इति न दृभिव्यनक्तं रजायमाने कंठविवर विकासे तेषां
कर्तृत्वविवक्षा बोध्या॥ विचारस्तेषां प्रयत्न इति भावः॥ अन्ये तितिति॥ वर्गतृतीयचतुर्थपं
चमास्तद्यमा हकारानुस्वारो यरलवाइत्यर्थः॥ यद्यपि खयादिषु घोषाघोषान्यतरप्र
यत्नमात्रेणापि प्रक्रियां ज्ञानिर्वाहस्तथापि शिक्षानुरोधेनान्येषामुक्तिः॥ अंतर्वा सवः॥ ल्पा
अल्पप्राणा यत एतद्ञ्चारणे तरं प्राणानामल्पत्वमिवभवति॥ वर्गे द्विति॥ विप
नादभागिनः तत्स्यस्काइसर्व्वः॥ प्रम
१०

निर्द्धारणे षष्ठी अन्यतमाद्वितिशेषः॥ पूर्वसद
मा नानामितिशेषः॥ चतुर्णामिति॥ अतएवायोगवाहेषु यमानां गणनं भाष्ये॥ चहोरश्चय
शाइति॥ स्याद्द्वयं पलसूतम्॥ अयंचवेदेऽलंदाह॥ प्रातिशाख्ये इति॥
माः स्मृता इति पाणिनिशिक्षा च संगच्छते॥ यरलवाश्चेति॥ चेभ्यश्चामविग्रहणं॥
अन्येषामिति॥ अ चामु म्मा यहलां चेत्यर्थः॥ घोषसंवारनादास्सप्राण
सुपां सुलुगिति सूत्रे द्वकारस्यां तर्यतो द्वकार इति भाष्यात्॥ अल्पप्राणासानं गोधा रे द घोपपर्यायेण
समर्यां॥ अन्यथा तदोपपर्यायेणास्यात्॥ अन्ये इति द्वितीय
स्यातां॥ अयां घोषसं परः सन्निकर्ष इति सूत्रे भाष्ये विस्पष्टम्॥ जिह्वामूलीयपमादीनां स्थानुबाह्यप्र
यत्नुधौलघमो शवसहा अयोगवाहाश्चेत्यर्थः॥ आंतरतम्यपरीक्षा दावुपयोग इति बोध्यम्॥
यत्नकथनं तु स्वरूपनिर्णायनतुसावर्णांतरतम्यपरीक्षा॥ उपयुक्तो हि शषयोरपि सावर्ण्ये
अनुपयुक्त इति॥ तुल्यास्यसूत्रे ग्रहणाग्रहणात्॥ तत्र तत्र स्फुरीभविष्यति॥ स्पर्शा॥
स्यादिति भावः॥ आंतरतम्यपरीक्षा च घोषवत् इत्यादिना

लेन शाई भिंधी स्या दौस्तरो इति
लोपो न र

अ॰शे॰ शि॰ ग्रं॰ यवर्णाश्रि॰ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संयोगसंज्ञेत्यर्थः॥ अनचीति द्वित्वार्थमिदं स्याधानंडक्रं संज्ञाभावस्तु अनुस्वारं परसवर्णयोरसिद्धत्वेनाविसिद्धः॥ फ़ेणा

शा०ल०
॥२९॥

रत्याद्यवहार्यो॥ अंतस्थाशद्वश्वार्थतः॥ स्पर्शोष्मणोरंतर्मध्ये तिष्ठतीति तदर्थः॥
रत्याद्यवहार्यो॥ अंतस्थाशद्वश्वार्यदंतः॥ स्पर्शोष्मणोरंतर्मध्ये तिष्ठतीति तदर्थः॥ एवं सोष्माणः त्यस्य वा पुनासहव
उष्माण इति॥ उष्मावायुस्तत्प्रधाना इत्यर्थः॥ एवं सोष्माण इ त्यस्य वा पुनासहव द्वितीयचतुर्थयोरपि स्थाने
नेंतरस्यर्थ इति प्रातिशाख्यभाष्ये स्पष्टम्॥ यद्यपि वर्गद्वितीयचतुर्थयोरपि स्थाने त एव गृह्यते॥ अन्यथा
नरतमसूत्रभाष्याद्दूष्यालंतथापि विवृतमूष्मणामित्यत्रे त एव गृह्यते॥ अन्यथा
दीनां सावर्ण्यानापत्तौ नात्तिर्विस्यादिनि ईशासंगतिरिति भावः॥ अचः स्वरा इति॥
उदात्तादिभिः स्वयमेव राजंत इति व्युत्पत्तेः॥ तद्धर्मत्वाद्द्वा ज्ञाद्योऽपि स्वरा इत्युच्यंते॥
ध्यायाभ्यामिति॥ स्वपूर्वयोरप्युपलक्षणं॥ अं अः इत्युपलक्षणमिकारादेरपि तदा ह॥
अचः परावित्ति॥ च स्वत्वं तयोरिति आचलश्च तोश्चेति विग्रहे त्वस्यच इति प्रकृति
भावः॥ एतदर्थमेव वलोपदेशो लकारपाठः॥ अन्यथा तस्याः सत्वशंकापाः स्यव
चनस्येवाशवचसंस्यात्॥ ध्वनितं चेदमे ओङिति सूत्रशेषभाष्ये॥ तत्र हि संध्यत्वेस्या
दौ हलो नंतरा इति सूत्रे प्रत्याहारघटकेष्वपि ग्रहणान्न शास्त्रप्रवृत्ता मात्रात्रामस्य यद्वपादे

राम
२९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मा नानामितिशेषः ॥ चतुर्णामिति ॥ निर्द्धारणे षष्ठी अन्यतमादिति शेषः ॥ पूर्वसद
शइति ॥ स्वादृश्यं पल्लरुतम् ॥ अतएवायोगवाहेषुपमानां गणनभाष्ये ॥ चत्वारश्च्य
मः स्मृता इति पाणि निशिक्षा च संगच्छते ॥ अयंच वेदेतदाह ॥ प्रातिशाख्ये इति ॥
अन्ये आहुरिति ॥ अ चामु म्क यह नां चे त्यर्थः ॥ यरलवाश्चेति ॥ येनाचामविग्रहणं ॥
सुपां सुलुगिति सूत्रे इकारश्च्यांतर्यतो इकार इति भाष्यात् ॥ घोषसंवारनादाल्पप्राण
समर्थां ॥ अन्यथांतरीपयाथ्येणस्पातां ॥ अल्पप्राणाद्यानंगीकारे घोषपर्यायेण
स्यातां ॥ अचां घोषत्वं परःसन्निकर्ष इति सूत्रे भाष्ये विस्पष्टम् ॥ अन्ये इति द्वितीय
चतुर्थौ लघु मो शषसहा अयोगवाहाश्चेत्यर्थः ॥ जिह्वामूलीयउपमादीनां स्थानबाह्यप्र
यत्नकथनं तु स्वरूपनिर्णायनं तु साव एर्यातरतम्यपरीक्षादावुपयोगी ॥ इति बोध्यम् ॥
अनुपयुक्ता इति ॥ तुल्यास्य सूत्रे प्रयत्नग्रहणात् ॥ उपयुक्तेहि श्वासनादयोरपि सावर्ण्यं
स्यादितिभावः ॥ आंतरतम्यपरीक्षा च घोषवत् इत्यादिना तत्र तत्र स्फुटीभविष्यति ॥ स्पृष्टां ॥

लेनशाङ्गिभिः धीस्यादोस्तरोत्सरीति
लोपेन र

अ० सै० श० न० प्रयंगीकारे ६

किंच विसर्गस्य तन्नद्वर्णस्थानभागित्वेन एकारादिविसर्गयोरप्युपलक्षणमिदं
तेन न पर्यंखिवत्र न बह्य।

राणुदित्सूत्रेण यादिग्रहणेन ग्रहणाद्विव्यंजनाश्रयो विधिर्न प्राप्नोतीसाशंक्यमात्रिकव्यंजना ण
नुपदेशादनुपादिष्टस्यासहात्।। अरसंप्रतिपन्ने रशाक्यसाच्च अणुदित्सूत्रेण तद्गृहेमित्युक्तम्।।
न च कृत्तशिखेस्याद्दावनृत इति निषेधा तानापत्तिः।। कृत्ल्वृवर्णयोः पृथगनुबंधत्वक
स्तु रणेनक्षाचिमरस्यरा ग्राहकवसवत्स्यनेनादोषात्।। अकारहकारयोरिति।। एकारस्यताल्वय
वमोकारस्योष्ठ्यत्वमितिमतेएकारैकाराद्दीनामप्युपलक्षणमिदं।। एतेन नावकराला विसे
वसूत्रयितुमुचितमित्यपास्तम्।। हसिचेत्येवसिद्धे अतोरोरित्याकारेव्यावृत्त्यर्थम्।। स्त्रे द्वि
लोपे वचनोपपत्तयेमध्यमप दसमासदद्योर्यति।। आकारसहितद्वति।। अतएव वेलारिव भस्य
तानिर्देशउपपद्यते।। समाहारद्वंद्वेतुहच्चुप्रसंगोलितिसमाहारद्वंद्वरसाआपदेन द्वंद्वेतु
अजिरष्याकारस्यसावर्ण्येनस्यादितिभावः।। अतएवभाष्यप्रयत्नभेदेनेषांसावर्ण्याभावः।
साधितः।। एतेषुपरेषुसति।। इदमुपलक्षणम्।। एतेषुविद्यमानस्येस्यपिबोध्यतेनहकारी
रादीनामकारादिषुपरतोदीर्घादिसंग्रहः अच्चस्यादिति।। अथयद्बोध्यसंस्यादित्सर्थः।। इद

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सनादीसंसेषादेरेदीर्घादिग्राहकत्वं नावस्य अनभिधानादिप्रमाणदेव
सिद्धोऽन्यप्रत्ययस्येसस्यवैयर्थ्यस्यऽ

स॰ दी॰
॥२३॥

अ

प्रत्याहारघटकेषु विग्रहकत्वप्रवृत्तिरितिमते व्यक्तिपक्षेऽपि बोध्यम्॥ अणुदित्॥ अ
प्रत्याहारघटकेष्वपि ग्राहकत्वप्रवृत्तिरितिमते व्यक्तिपक्षेऽपि बोध्यम्॥ इति शेषः॥ आदेशा

य

तामुदिद्रूपसवर्णबोधकत्वाई विधीयते सवर्णस्येत्यस्य बोधकत्वादेशाः नुमत्या
द्धे सवर्णग्रहणवारणायाह॥ प्रतीयत इति॥ परेतु अप्रत्ययग्रहणमेवदेशाः नुमत्या
भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणंनेति परिभाषां ज्ञापयतीत्युक्तम्॥ प्रत्ययपदस्य तद्यथेह
लुनयुक्तम्॥ वार्तिककृता टिल्किल्मित्स्वरूपसंख्यानोक्तेः॥ भाष्यकृता चाप्रत्ययग्रहणस
तत्परिभाषाज्ञापकमित्युक्तेः॥ ज्यादादीयस इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितमिदम्। तत्राहहि किमर्थमा
दिश्यते ज्यादहरेसेवोच्यताम्॥ का रूपसिद्धिः॥ आंतर्यतो दीर्घस्य दीर्घो भविष्यति॥ एवं तर्हि
दमेव ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषा भाव्यमानेनेत्यादि॥ तदुक्तव्याख्यानेहि पूर्वपक्षसिद्ध
नयोरुभयोरपि निर्देशलक्षणापत्तिः॥ जातिपक्षेऽप्यनयैवपरिभाषया सवर्णग्रहणं वारणीयम्॥
व्यक्तिपक्षे गुणभेदकृतया प्राप्तंचवारणीयम्॥ तेनघटवदिव्यादेर्नानुनासिकेवकारः॥
णनेनानुदिदित्येव सिद्धेऽअणग्रहणेनाणस्सु गुणभेदकत्वं ज्ञाप्यत इति परास्तमित्याह॥

राम
२१

46

पुरित्स्य समुदायस्य ॥ उपदेशाभावादित्संज्ञा न प्राप्नोतीति

ननु यो॥रित्यादावनुवादे कथमुरित्त्वमिति चेन्न व्याकरणान्तरे एषामुदित्संज्ञकत्वेनादेशात् ॥ उपदेशाद्दू
स्यकरणसाधनत्वेन गुणास्त्रपरत्वेऽस्यापि उपरत्वेनेत्संप्रवृत्तेः सुलभत्वाच्च ॥ चो भिन्नक्रमः इत्या
ह ॥ उदिच्चेति ॥ यद्यपि समुदायस्य वार्तिके नोऽप्रसिद्धास्तथापि तद्वद्यवचादिसवर्णा एवा
त्र तत्सवर्णा बोध्याः ह्रस्वाकाराद्योरपि कालपुरुषाद्युपाधिभेदेन स्थानेषु भेदमारोप्य तुल्य
स्थानत्वं सरूपणादम् ॥ अत्रेति ॥ ग्राहकसूत्र इत्यर्थः ॥ व्याख्यानादिति भावः ॥ उपसर्गेति साक्षा गोट
सत्तितप दित्परकरणादिति तु न युक्तं ॥ ऌकारे ग्रहणेनानुचारितार्थ्यात् ॥ एवमिणापि परेणैवाच्चि
रकरणेऽ श्चिति सूत्रे इणा ह्रस्वेव सिद्धे यो रिति गुरुनिर्देशाद्व्याख्यानाच्चेति लण्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ न्न
प्रो नन्वेवमस्य चावित्यादौ सवर्णाग्रहणं न प्राप्नोति अणग्रहणेन वर्णसमाम्नायस्थानामेव
ग्रहणेन णकारादिचिन्हेन प्रत्याहारे तत्स्य भिन्नत्वेन तत्र सावर्ण्यवर्णोपस्थितेषु उच्चारि
लाभेदेन गृहीतेषु सूत्रस्य चारितार्थ्ये न व्यक्तिपक्षे तत्रत्याऽत्रस्य व्यक्त्योर्भेदेन प्रवृत्ते प्रसा
हारघटकत्वी यवर्णादौ चोच्चारितस्यैव ग्राहकसाद्प्रवृत्तेरिति चेन्न ॥ जातिपक्षाश्रयणे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

८८·श·
११२३॥

निष्ठस्यैभाति ग भवेत्तामिसासे

अदोषात्॥ अलत्वानेकुत्तकौदीनांसत्त्वमादिसिद्धिः॥ सूत्रैणग्रहणं चानर्थाय मूलस्त्रैव ४
र्णयोःसावर्ण्येमिपनेसहामतजोर्दशौनोपेसगीं इतीयादौनदोषः॥ एतव्यातिरित्तुस
वर्णेसमानजातिसत्वात्॥ पृथगनुबंधकरणाच्चनचरदिद्धृदित्वपुत्तधार्थसंकरः॥ अत्र काश्चिद्दो
पक्षेअइउणसूत्रस्थोबोत्तभाष्यरीसातपरसूत्रस्यजातिग्रहणप्राप्तसवर्णानि
यामसंकेवदप्रत्ययपरस्यैस्ययोगविभागेनतत्प्राप्तसवर्णग्रहणनिषेधसात् स्पष्टदीना ५
महसादौविधेयेनदोषः॥ सामर्थ्यादिति॥ एचोयवायावःस्यादोरक्षानेतरतमसूत्रेण
वनिर्वाहइतिवक्ष्यते॥ नच्या ध्यामित्रेस्यऐऔस्वरूपेणपाबोवृद्धिरादैजित्यत्राप्यऐ
स्यैवपाठ्यम्॥ तत्रगुणसूत्रेचपरस्परसवर्णसंज्ञायादिमतेचतुर्णांग्रहणसत्वात्॥ अ
त्रैतत्सूत्रवैयर्थ्योपन्यासेनतेनमूलकृत् स्यगुणवृद्धिसंज्ञाविधौप्रश्लाहारद्वयग्रहणवै
यर्थ्यस्यहलावेचएचोप्रगृह्यस्ये त्यत्रतद्ग्रहणवैयर्थ्यस्यचसंग्रहोबोध्यः॥ प्रय

पन्मूलकृत्सूत्रवैयर्थ्यमूलंचसवर्णसंज्ञातन्मूलकस्येत्यर्थः २

१३४ २३

अन्यथा ह्याकारेण ह्यकारस्य सावर्ण्यनिषेधो वक्तव्यः स्यात्

हि

भभेदेनाप्यसावर्ण्यमनयोः प्रागुक्तं न विस्मर्तव्यम् ।। वृघृ पीति । इदं व्यक्तिपक्षे ।। वर्णानामु
पदेशस्तावदुपदेशोत्तरकालेत्संज्ञा तदुत्तरकालमादिरन्त्येनेति प्रत्याहारस्तदुत्तरकाला सव
र्णसंज्ञा तदुत्तरकालमणुदिदिति एतेन सर्वेण समुदितेन वाक्येनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं
भवति ।। न चात्राकारः ह्याकारगृ तीति नाज्झलाविति सूत्रभाष्योक्तवाक्यपरिसमाप्ति
-यापादित्यर्थः ।। अयं भावः ।। आदिरन्त्येनेति प्रत्याहारसिद्धौ नाज्झलावित्येतद्वाक्यार्थबो
धे सति निर्णीते तद्विषयपरिहारेण सवर्णसंज्ञाबोध्यनिश्चये ऽणुदित्सूत्रेण तावताग्र
हणं बोधनीयमन्यथा बाधकसंभावनया तुल्यास्यसूत्र अग्राहिग्रहे ऽप्रामाण्य एव सन्देहेना
णुदिच्छास्त्रजबोधानापत्तिः ।। न चेतद्वाक्यार्थबोधात्प्राक् तन्निश्चयस्सति ।। होढ इति ।। ह
कारेणाकारग्रहणे सति यद्यत्प्राप्नोति तस्य सर्वस्याप्युपलक्षणमिदम् ।। ननु परसवर्ण
नाम प्रसिद्धेरणुग्रहणेनैव सिद्धेः ऽणग्रहणं व्यर्थमत आह ।। यवला इति ।। अमोऽनुनासि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रू॰ श॰
॥२४॥

कान्तावितिश्लिष्टोक्तेः ऐलृ इति नोक्तं॥ तेन स्वप्नते सा दौ परसवर्णो निष्पन्नानुनासिकस्य व
र्णानाम् नाचि चेति द्वित्वं सिध्यति॥ हलोयमामिति लोपस्तु वैकल्पिकः॥ अत्रेदं बोध्यम्
ध्वनिः पदार्थे गुणाभेदकाद्यभिमानेनात्र सूत्रे ऽण्ग्रहणमिति॥ अतो भिस ऐसादौ
तपरकरणात्सहिवहोरिति सूत्रस्थवर्णग्रहणव्याख्यानात्तपरपदे बहुव्रीहिपक्षे मे
तत्स्वरूपाविस्पाह॥ तः परस्तस्यादिना॥ वर्णग्रहणे तेन तत्सामर्थ्यादिष्यावच्छिन्नसवर्णे
ग्रहणबोधनेन तपरसूत्राप्रवृत्तिः॥ आद्योदाहरणमतो भिस ऐसति॥ अन्योदाहरणं वृद्धिरादै
ज्ञिति। यद्यप्यत्र संज्ञातास्पराञ्च तत्समकालस्तत्स्वरवर्णो थाप्रसिद्धस्तथापि तपरकरणा
त्तुभाष्यप्रामाण्याज्झलास्वरङ्गाद् बोधो ऽवर्णः स्वसमकालव्याहृकृइत्यर्थे नादोषः॥ इदं च वि
ध्यर्थमेव॥ अण्ग्रहणा ऽनुवृत्तेः गुणानां भेदकत्वाभावात् विधिरेऽपि वृद्धिरादैजिसा
दैआकारांशे सावकाशेनानेनातो भिस ऐसादौ परहोनाणुदित्सूत्रबाधः॥ स्पष्टा॥

राम
२४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अन्यथा ह्यकारेण ह्रस्वस्य सावर्ण्ये निषेधो वक्तव्यः स्यात्

भभेदेनाप्यसावर्ण्यमनयोः प्राप्नुवन्न विरमतेऽव्ययम् ॥ यद्यपीति । इदं व्यक्तिपक्षे ॥ वर्णानामु
पदेशस्तावदुपदेशोत्तरकालेत्संज्ञा तदुत्तरकालमादिरन्त्येनेति प्रत्याहारस्तदुत्तरकाला सवर्ण
र्णसंज्ञा तदुत्तरकालमणुदिदिति एतेन सर्वेण समुदितेन वाक्येनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं
ह्लि भवति ॥ न चात्रेश्वरः ह्यकारग्रै नीतिनुऽस्त्वाविति सूत्रभाष्योक्तवाक्यापरिसमाप्ते
ः प्रागित्यर्थः ॥ अयं भावः ॥ आदिरन्त्येनेति प्रत्याहारसिद्धौ नामस्तावित्येतद्वाक्यार्थबो
धेऽसति निर्णीते तद्विषयपरिहारेण सवर्णसंज्ञाबोध्यनिश्चयेऽणुदित्सूत्रेण तावतां ग्र
हणं बोधनीयमन्यथा बाधकसंभावनया तुल्यास्यसूत्रमण्ग्रहणे प्रामाण्यसंदेहेना
णुदिच्छास्त्रजबोधानापत्तिः ॥ न चेत्तद्वाक्यार्थबोधात्प्राक्तन्निश्चयस्सति ॥ होऽतीति ॥ ह
कारेणाकारग्रहणे सति यद्यत्प्राप्नोति तत्तस्य सर्वं स्यादुपलक्षणमिदम् ॥ ननु यण्सवर्णा
नाम प्रसिद्धेरनुग्रहणेनैव सिद्धेऽणग्रहणं व्यर्थमत आह ॥ यवलारति ॥ अमोऽनुनासि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अभेदकसपक्षस्य बाधकस्यार्थः तेनाभेदकसपक्षे नियमार्थम् इस्मिन्ग्रंथेन विरोधः २

तत्वा तु हारस्य परस्परपरिहारे तेनैव दृष्टतयेह विरोधस्य सत्वात् गुणानाम् अभेदकत्वेस
नवकाशत्वाद्धा एतिति बोध्यम् ॥ अत्रावध्यवधिमतोः साजात्येन वर्णस्यैव संत्वाद्धे पिरि
शिष्टाद्धिमत्स्तु सन्ति: सोऽत्रसाद्बोध्या ॥ तत्कालस्येति सास्यतदुच्चारणकालसमकालस्य
स्यार्थ स्तदाह ॥ समकालस्यैवेति ॥ एवकारोऽन्यायसिद्धबाध्यबाधकभावस्यानुवाद
कइतिभावः ॥ नात्रिपक्षे तु नियमार्थमेव सवर्णग्रहणानुवृत्तेः ॥ एतं गुणानामभेद
कत्वमिति वृद्धिरादैजिति सूत्रभाष्यसंमतसिद्धांतपक्षे पि नियमार्थमेवा इदमादुणा
स्यादौ विभक्तिलकारेन प्रवर्तते ॥ उपसर्गो हतीति तपरकरणात् ॥ त्र्यु देरविस्यादौ
कारएवेति न दोषः ॥ सच पंचमी समासाभावेत्कार इवोच्चारणार्थो मुखसुखार्थो
वा ॥ तपरसूत्रे दकारप्रश्लेषपक्षे तु धकारादिरस्थानि वोदकारो बोध्यः ॥ वृद्धिरादैच् ॥ वृद्धिमा
तूरैजितिपदद्वयमिति न समासांतप्रवृत्तिशंका ॥ तपरकरणमसंदेहार्थं तत्पापूर्वार्थं ग्रहत

अत्र पक्षे तासाश्रयतया रस्यस्थाने गुणा
भेदकत्वेनेति बोध्यम् ॥ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल.शा.
॥२५॥

व्याकरणे १   अनर्दु-दात्तदस्सुदात्तग्रहणात्। १ भेदस्वहिभुस्भेदस्तं न धस्ता हस्याम्॥३

सूत्रे भाष्ये ऽचि शास्त्रे गुणानामभेदकत्वं लोपकारादिभिस्सवर्णग्रहणार्थत्वाभावस्योक्तत्वात्।
ष्णोरक्षं हंगगेघ्रहसादौ त्रिमात्रव्यावृत्तये परार्थमपि॥ वृद्धिशब्दे ऽत्र पदपरोऽर्थं परत्वा
संभवात्॥ आदैचो वृद्धिपदाभिन्नाइतिवाक्यार्थः॥ परपदार्थे योऽस्तौ दौत्यस्यांगीकारात्॥
रामेतिद्व्यक्षरं नाममानभंगं पिनाकिनइसादौ तयोरभेदप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वादित्यन्यत्र
विस्तरः॥ वृद्धिशब्दस्य संज्ञात्वं तु व्याख्यानात्॥ विधेयत्वेपि तस्य पूर्वपाठो मंगलार्थः॥ अ
पूर्वपठनं   पृनःएकत्वलिस्यादौ तथा वृद्धलं विधेयस्य प्रथमं प्रयोगे साधुत्वभ्रमवारणायेति भाष्ये
स्पष्टम्॥ सर्वशब्दानां सर्वार्थवाचकत्वेपि वाचकत्वस्य गृहीतस्यैव बोधजनकतया संज्ञासू
त्राणामसति ज्ञात्किलापकतया विधिसं॥ किंच सर्वेसर्वार्थाइत्यभ्युपगमो योगिदृष्ट्या
नास्मदृष्ट्या सर्वशब्दानामर्थानां च विशिष्यज्ञानाभावात्॥ सामान्यतस्तथाज्ञाने
च न बोधोपयोगि॥ शास्त्रेऽस्मदादृशोद्देशेनैव प्रवृत्तमितिबोध्यम्॥ तत्रैव संकेतग्र

राम
२५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लकशास्त्रकरणं स्वेच्छयैव ॥ तेषां यदृच्छाशब्देन व्यवहारः ॥ स्वेच्छया संज्ञाः क्रियंत इति च ॥ ए
तदुपदेशरूपसंकेताद्याकृत्रसंज्ञाग्रहणात्तासामनित्यत्वव्यवहारः ॥ अत एव तत्संज्ञा
करणात्तानरूपप्रकरणादन्यार्थाग्रहणरूपनियमः कृत्रिमाकृत्रिमन्यायमूलत्वयोक्तः सं
ख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये ॥ आर्थिकमेवामुं नियममादाय संज्ञासूत्रेषु नियमत्वव्यवहारो व्यवह
रायनियमः संज्ञायाः संज्ञिनिवृत्त्यादिसादिनाकृतः ॥ वाचकताबोधकत्वेपितदनुसादृ
स्यात् नशब्दार्थसंबंधनित्यताहानिः ॥ आसां च शिष्टप्रयुक्तत्वात्साधुत्वमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ये
कार्यकालपक्षेऽपि मृजेर्वृद्धिरित्यादौ वृद्धिपदार्थजिज्ञासायां वृद्धिरादैजित्युपस्थितस्यात्तदर्थं
बोधरूपज्ञानग्रहे वृत्ते विधिवाक्यार्थबोधः ॥ अत एव ष्यङः संप्रसारणमिति सूत्रे भा षे
ष्ये कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्रोपस्थितमिदं भवति यचि भमिति सूत्रम् ॥ ईदूदेत्सूत्रे भा
ष्येऽपि कार्यकालं संज्ञापरिभाषं प्रगृह्यः प्रत्ययेषूपस्थितमिदं भवति ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰ शा॰
॥२६॥

निष्ठेतिसूत्रे वैय्यर्थ्येपि निष्ठायुक्ते संज्ञावाक्यं न तु क्तक्तवतू निष्ठेतिस्यापत्तेरस्याह ॥ अत्र पक्षे एकत्र
शक्तिग्रहे वृत्तेपि तल्लदेशस्यैव तत्रार्थे शक्तिरिति संभावनया प्रदेशांतरस्थे बोधो न
स्यादिति सर्वप्रदेशेषु तन्नस्यद् शक्तिग्रहपूर्वकं विधिवाच्यार्थबोधः ॥ यथा देशो नुए
कृदेव शक्तिग्रहात्सर्वत्र बोध इति विशेषः ॥ एतेन कार्यकालपक्षे तपरत्वं स्पष्टार्थमेवा
देन्न पदार्थस्य वृद्धिविशेषणात्तथाविधेयत्वेन सवर्णग्रहणाप्रसक्तेः ॥ यत्र वृद्धिपदं तत्रा
देजिस्सूपतिष्ठते इति क्रमेण संज्ञासूत्राणामर्थो दिस्यपास्तमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ अत्रान
ङ्गाविता नामापि भादेश्चांग्रहणं तेन शालीयादिसिद्धिः ॥ भूवादयो ॥ क्रियावाचिनः धि
वि कूल्मार्थकवाशब्दस्य निपातस्य धातुत्वे प्रातिपदिकत्वात्सुबभावे पदत्वानापत्तेः ॥
गहुक्तौ तु न दोषः ॥ वार्थस्य विकल्पस्य भूतभविष्यत्कालसंबधाभावेन क्रियालाभावात्
अस्साद्यर्थस्यापि न संभूतभविष्यत्कालसंबंधात् ॥ भ्वादयः किम् ॥ आणवयति । वहयतौ

राम
२६

55

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेन शोभनामद्रा इत्यर्थे समद्रा इति सिद्धं ॥ अव्ययं विभक्तीति सूत्रे शोभने ३

स्यादीनां धातुत्वे शास्त्रविषयतया साधुत्वापत्तेः ॥ सूत्रशेषे भाष्ये स्फुटमेतत् ॥ स्तम्भादीना
मुरिहेन धात्वधिकारविहितत्वात् पूर्वदेशपत्वादिना क्षिप्तपाठभ्रंशानुमानाभ्यां तेषु दोषः ॥ प्रा
धि ग्रीश्वरादिति ॥ अधिरीश्वरे इत्यस्मात् प्राक् निपाता इत्यधिकारः ॥ प्राक् निपाताः सम
गत्यादिसंज्ञा इत्यर्थः तेन ताभिः समावेशः ॥ अधिरीश्वरे इति रस तत्र निपातपदस्य सं विभाषा
धश्च सिद्धः ॥ एषां योलकसंवाचकत्वं च यथाकार्यं यथाप्रयोगबोध्यमित्यन्यत्र विस्त ५
२ रः ॥ असत्त्वेति पर्युदासोऽयं घवादित्याह ॥ अद्रव्येति ॥ विशेष्यतयाऽद्रव्याभिन्नार्थाइ
त्यर्थः ॥ तेन क्रियाविशिष्टद्रव्यवाचिनां चिप्रादिघटक प्रादीनाम् ॥ चादयः किं स्वरा
दिपठितानामसत्त्ववृत्तित्वे आघुदात्तत्वं मा भूदिति ॥ उपसर्गाः ॥ योगग्रहणं यद्यर्थं प्रा
दीनामव्ययत्वं ग्रत्येवोपसर्गत्वादी त्यर्थबोधनाय ॥ तेन विगताः सेचका अस्माद्विसेचको चमत्क
ग्नामरसारोषालन ॥ गतिश्चेति चै उपसर्गसंज्ञासमावेशार्थः ॥ तेन प्रणि प्रणीतमित्या इत्यर्थः
दौ गतिसाद्गतिरनंतर इति स्वर उपसर्गात्साणत्वं च सिध्यति प्रास्य इति योगविभागस्तु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰ शु॰
११२७॥
जातिकस्य
प्रथमाध्या
यस्य सारात्

नत्तोभय त्र विषार्थमायदूप कभ प्राखि विभाषा स्यापि प्रा जेति पदा वो क्यीलितं पक्षः पदं ताहिं गवइप तो ति
पाया त्नू॥ एवं चा विभाषोक्ते रिति सूत्रेण ओ ई ती सत्रापि निषेधाभ्य वलो पास इति सार्व धातु कमि त्य स्य
निषेधे तत्तो वि क ल्प: स्यादिति या य्य विभाषा मह्री सत्तो विभाष गग्रहणा नानुवृत्यास्य सत्र स्य क्वापि लचाभ
क्रिया यो गा भा वे पि नि पात सा य ए ता सिद्धमेव उपसर्ग प्रति रूप कस्य निपातस्यै यो घं तर्ग
ण सूत्रे तो तिदिक्॥ अपरे त्या दा व नु का यो ऽ नु क र णा पो र भेद विवक्षया सुव नु ल त्ति:॥ नि
सद्भुरिति॥ अन्ते रं बो ध्यं॥ सांत ग्र ह ते रात स्या ग्र हणमेव॥ यत्र तु रू त्व म सि द्धं तत्र
संलग्न हत्तो पि न सांत ग्र ह णं॥ नह ध्यार सस्या सिद्धत्वात्॥ यत्र तु रू त्व सिद्धं य था ष
सणा सयो स्त द्विषयो पसर्ग स्त प्राति षे धपरे दुरः षत्वपरे या रि तिवार्ति कं रु त्तरेफ सात
स्पातविग्रहणं षत्वणत्वयो रि सास्य तद्विधायक शास्त्र यौ रिच्य र्थात्॥ अत एव सुषामा
दिषु दुःषुमश्च पाठः सार्थकः॥ स हि अपदुः सुषुस्थः कुरिति दुः पूर्वक स्था धातोः कप्रत्यये सा
धुः॥ अन्यथा दुस् पूर्वकात् प्रत्यये उपसर्गो दिस्थे वषत्वे सिद्धे स दुर्यर्थ्यं स्पष्टमेव॥ न चास्य
रुद्धे नावष्य बाधो भावाद् उपसर्गो त्वा भाव:॥ अत्यन्त रूढेषु प्रातिष्ठा निष्ठादिषु षत्वाना
पत्ते:॥ अर्थं बलाशोषेण चेष्ठ रूढे पि दुस: पाठस्तु दुरस्यत रस्साद्दो रुत्वासिद्धा रुत्वा
भावार्थं इति दिक्॥ न वेति। इतिकौ क ऽर्थं पदार्थ कस्य शं द्धपदार्थकस्य वत्॥ यथा गविस्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इति हेतुरत्न दृढ्बेरस्यत्र

अत एव नवेति सर्वत्र अनुपातार्थे निषेधो न स्यात्।। न च तयोरुपसार्थे
तथा।। न च प्रसङ्गः विकल्पवाचिपदस्य तयोर्लक्षणाभ्युपगमात् तथा च

प्रमाहेसारादिवनुकरणे।। इह तु स्वरूपमिति परिभाषणाच्छब्दपदार्थस्यार्थपदार्थकस्य तत्
क्वचिदिति तेन पदार्थविपर्यासकृते यथानुवादवाक्ये।। स च नवाशब्दाभ्यां प्रत्येकं संबध्यते।।
व्याख्यानात्।। तेन नवाशब्दयोरर्थौ संहितौ।। स्वरूपमित्यस्य प्रेक्षाख्याने तिनिशब्दो य
र्थ एवार्थे कार्यस्याबाधात्।। तयोरेवं सति तु विभाषाश्वेरित्यादौ नवाशब्दावादेशौ स्यातां।
प्राप्तविभाषासु नास्योपयोगः।। तासां पक्षे निवृत्तिमात्रफलकत्वात्।। अप्राप्तविभाषास्वपि
न तासां पक्षे विधिमात्रार्थत्वात्।। अप्राप्ते नञ्निषेधासंभवाच्च तस्मादुभयत्र विभाषार्थमि
ष्टं।। विभाषाश्वेरित्यादौ एतदभावे यदि विधिमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि पित्स्वेव विकल्पः स्यात् कित्सु
तु नित्यमेव सम्प्रसारणं स्यात्।। निषेधमुखेन प्रवृत्तौ कित्स्वेव प्रवर्तेत न पित्सु उभयथा प्रवृ
त्तिरलब्धैरूप्यात्।। वचनभेदादपतेश्चाद्याक्यासलाकरणेनानुश्रुतत्र्यमानुरोधात् सर्वं कित्सु निषेधः।। न
नः किदकिद्रूपे सर्वस्मिं ल्लिङ्गि यदुक्तरूपप्रापिते सति पक्षे भवतीत्येवं रूपे ण विधिमुखेनैव
विकल्पः।। भोप्यक्तस्तु एवं हि कोरन्यतरस्यामित्यादौ अनुपपत्तिः विभाषापदाभावात्।
इति शब्दस्य विभाषयत्रापि संबन्धात् विभाषापदार्थः संहतेति तु न पुनरर्थे संज्ञा ह्रस्यो

ह

यथा च प्रकृतासंभवपक्षेपि विभाषा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्व०शा०
११२॥

ष्टसात्।। अर्थाक्षिप्तग्राह्यमात्रं संज्ञयापि न युक्तं एकस्यार्थस्य समानफलकानेकसंज्ञाकरण
स्यानापत्तिः संज्ञेति वृद्धिसंज्ञासूत्रस्थभाष्यस्यातिरस्कारात्।। तस्मात्तत्तल्लक्ष्यानुसारेणै
वोभयमुखेन प्रवृत्तिर्वाच्येति विभाषापदघटितेपि तथैवास्तु किं सूत्रेणेति जातिव्य
यो क्तिपक्षे उभयोरपि सूत्रं प्रत्याचख्युः।। स्वरूपंशब्द।। स्वरूपमित्यस्य बोध्यमिति शेषो बा
ख्यानात्।। तदाह संज्ञीति।। राजश्वशुरात् यदित्यादौ लौकिकव्युत्पत्त्योपस्थितार्थस्य प्र
त्ययेन पौर्वापर्यासंभवात् प्रातिपदिकादित्यनेनान्वयासंभवाच्च तदर्थकशब्दमात्रग्रहणा
पत्तौ नियमार्थं सूत्रं।। तत्र स्वशब्द आत्मीयत्वेनार्थमाह रूपशब्देन शब्दस्वरूपमेतदुभयसं
ज्ञीत्यर्थः।। तत्रार्थो न विशेष्य उक्तयुक्तेः किंतु शब्दविशेषणं एवं चार्थविशिष्टः शब्दः संज्ञी
त्यर्थबलग्रहणापरिभाषा सिद्धा।। अत्र चार्थः कल्पितान्वयव्यतिरेककल्पितः प्रकृति
प्रत्ययादिबोध्यः शास्त्रीयो यो।। स च मुख्यः प्रसिद्धश्चेति गौणमुख्यन्यायोभिव्यक्त

तेन पदज्ञातीयव्यावृत्तिः

राम
२७

59

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्रैवा॰

पदार्थायेशाति न्यायपश्यसिद्धः अतएवेयं विशिष्टरूपोपादाने एवेदं सूत्रं च तदर्थोपस्थितेरन
त्रैवानियमप्रसक्तेश्च न तु वर्णग्रहणे तोरसावरस्यष्ट ।। दाधाघ्वित्यस्य हल्यघोरिसाद्दौ चा
रितार्थ्येनोपसर्गे घोरिसाद्दौ स्वरूपामुप्य नेनपरसा द्रूधुशाकावारणार्थमशाद्रूसरे रि
नात्रषष्ठीतत्पुरुषः कर्मसंज्ञादेरर्थसंज्ञायेन निषेधाप्रवृत्तौ कर्मण्यणि साद्दौ स्वरूपग्रह
णापत्तेः किं तु सप्तमीतत्पुरुषः शाद्रूपदेनच शाद्रूशास्त्रतदाह ।। शाद्रूशास्त्रेरति ।। भाष्य
तुअर्थे कार्यस्यबाधोप्युपस्थितसाद्राजेःसाद्दौ तज्ञन्यबोधेप्रकारतयाभासमानस्यराजन्
शाद्रूस्यैव ग्रहणं भविष्यतीति व्यर्थं सूत्रं उपस्थितार्थस्यागे मामा भावेन तस्य विशेषणा त
यान्वयसंभवेनचार्थवत्परिभाषापि सिद्धा ।। लक्ष्यानुसारात्तत्संज्ञाकरणे तान रूपग्र
करणाच्च षांत संख्यावाचकषष्शाद्रूस्यषट्संज्ञाकरणे न शाद्रूशाद्दौ यसज्ञायां स्वरूपाग्र
ना हणाज्ञाप ञोपसर्गे घोरिसाद्दाव दोषेणाशाद्रूसंहरेस्यपि व्यर्थमित्युक्तं ।। अतएव जनप
दापस्य पशुदेवतादिशाद्रूषु न दोषः तथा वृक्षादिषु विशेषाणां ग्रहणं स्वेपुषहस्यत्रपर्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

याणां विशेषाणां स्वरूपस्य च ग्रहणं पक्षिमत्स्यमृगान्हंतीत्यादौ मृगपक्षिणोः पर्यायाणां वि
शेषाणां स्वरूपस्य च ग्रहणं मत्स्यपदेन स्वरूपस्य विशेषाणां मीनरूपपर्यायस्य च ग्रहणं सि
ध्यति॥ अन्यथा तदर्थं यत्नः कर्तव्यः स्यात्॥ परेश्च घांकयोरित्यत्र घग्रहणेन स्वरूपग्रहणं
नदीपौर्णमासीत्यत्र नदीपदेन स्वरूपग्रहणं च सिध्यति॥ लक्ष्यानुसारिव्याख्यानेन च
मम सर्वेष्टसिद्धिः ज्ञापकपक्षेपि ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वान्न दोषः अतएव भगवता ज्ञाप
केन सिद्धं वचनं प्रत्याख्यातमिति दिक्॥ येन विधिः॥ येनेति करणे तृतीया विधिरिति भावे क्तिः
कर्मणोत्र विधेयं कर्ताचार्यैः प्रसिद्धत्वाल्लभ्यत एव॥ यत्तु करणं कर्तृपरतंत्रमिति तृतीयया पा
रतंत्र्यं लक्ष्यते तच्च शब्दानां विशेषणत्वेनेति विशेषणमिति लब्धमिति तन्न॥ सुप्विभक्तेर्न त
क्षणोस्यस्य सर्वसमत्वात्॥ किं बहुना येषां प्रसत्यानामन्येषां शब्दानामर्थे विधानं सूत्र
शास्त्रेण तेषामन्यत्रार्थे तदर्थे चान्येषां लक्षणयापि साधुत्वाभावस्य प्रत्ययः प्रयोगादि
स्यादिभाष्यतो लाभात् करणस्य व्यापारवशनियमादन्येषां च व्यापाराभावाद्विशेषणमे

राम
२९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यात्रकरणतृतीयांतेनोपस्थितेतस्य चेतरथा वृत्तिरेव व्यापारः॥ तदुक्तं भाष्ये येनेति करणे तृ
तीया येन चान्यस्य विधिर्भवति यथा येत्रस्य संग्रामं हस्यश्वादिभिर्विधत्ते एवमचोपरि
तिअचा धातोर्यत्तं विधत्तेरति अन्येन चान्यस्येस्यनेन यस्य कार्यं यस्मिन्परस्तच्च तयोः करणेन
हदृर्शितं॥ अन्यस्येस्यन्यस्मिन्निस्य स्याप्युपलक्षणं तत्र शाब्दोपस्थितविशेष्यस्य तादृशं
विशेषणमेव तदंतग्राहकं क्वचित्सति गमके तादृशं शब्दरूपं विशेष्यमादायापि तदंतविधिः॥
तत्रांतरंगसाहसमानाधिकरण मेव॥ तत्र तदंतविधौ सति तथा विशेषणस्य योग्यता
प्येतल्लवृत्तो निमित्तं अत एवेन हन्निसादौ इनं हतदंतविधिः॥ नहीनंगमित्यन्वयो भवु
लि तदंतस्येसस्य तदंतशब्दस्येसधर्थः॥ नन्वेवमेरजित्यायरस्यत्र न स्यादत आह स्वस्य चेति
स्वमित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यत इति भावः स्वरूपमित्यस्याप्रसारख्यानेन तु तस्य तदंतस्य चे
लिपाद्यमिति बोध्यम्॥ समासप्रेति॥ विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासे तासु यंग्राहकमि
दं। एवं च द्वितीयाश्रितेत्यादौ श्रितादयोऽधिकारप्राप्तसमर्थं रिसस्य विशेष्यभूता इति

तक्षसात्तरतोगाते: स्वपरस्याच्च नतो स्मनानीति निय
मान् अराज्ञादिनो। नभिधानमेवेति ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गृह्यमाणत्वेलिंगत्तद्रूपेलिंगग्रहीत्प्रातिपदिकसूत्रे एवेऽपर्थः नचैवंरिद्धिलिस्वन्नेऽभनुत्तरपदस्यस्येति
ज्ञापकेन गृह्यहूरचरूपेमध्याहृस्यग्रहणात् तदंतविधौ अणंतस्य विशिष्यत तद्वैस्याभावादस्य निषेध
स्याप्रवृत्तौ पुनः प्रातिपदिकावेहोग्यमाशापतरताविधौ अनुपदस्नेनापि कौरवे पथ्यं पत्वरूपस्यतदं स्पनेनान्वयः तेन चूर्णं परमश्रितरस्यत्र नसमासः

द्वि

नतदंविधिः । नस्यात्तत्रप्रतिवेलक्षणापासूपेस्पनेनान्वयः तेनचूर्णं प्रातिपादिकं विशेषणमिति सोत्र नाङ्गिरिसत्रन
नञादिभ्यः फूगिसादावपि नञादिविशेषं प्रातिपादिके विशिष्यपरात्तरम्य सिद्धः एवंचोत्तनिषे
फकृ उगिँति तेनातिभवतीस्य योगितश्चेति ङीपूर्वाक्षिस्विपत्रात गृह्यमाणप्रातिपादिके
धः प्रत्ययाग्रहे गृह्यमाणप्रातिपदिकविषये । प्रत्ययविधिविषयेतागृह्यमाणप्रातिपादिके
नतदंतविधिनोस्त्रीस्यनेनैकवावयस लाभात् ॥ उगिद्वृत्तीति चेकदेशानुवादइति बोध्यं ॥ अतए
यवनेरच्चेस्सादौ प्रत्ययग्रहणेन तदंतग्रहणमिसस्यनार्थं निषेधइतिदिक् ॥ विरामः ॥ भावेच
ग्रहाह्वानुरास न प्रस्तावादाहवर्णीनामिति ॥ उच्चारणाभावइत्यर्थः सच व्याख्यानाद्धिंचि
हत्तोच्चारणानां तकोरेलिकृ एवगृह्यते प्रदेशावावसानइत्यादयः अभावस्यापि बुद्धिरन
वोवोपर्यवर्णोवत् ॥ परशब्दोनान्यर्थो न तत्त्वा व्यभिचरितत्वादत आहातिशापितरातिस्वमा

नसिद्धार्धमात्रातिरिक्तकालव्यवायेनरहितः तेनतद्व्यवायेनवाक्योच्चारणेसंतानासंनिकर्षश्च
प्रायःपरेणक्वचित्पूर्वेणापि॥ अतएवावसानकार्याणांसंहिताधिकारेपाठः॥ नचावसानसं
ज्ञयापरत्वेसावकाशायाः संहितासंज्ञायाः सत्यपिसंभवेबाधनंभवतीतिन्यायेनाविषय
भेदेपिबाधःस्यादिति तदसंगतिरेवेतिवाच्यं तदधिकारेतेषांपाठेनाक्रमारसूत्रस्यस्वशास्त्री
यसंज्ञामात्रविषयत्वकल्पनात् एतेतुनतथालोकेपिसह्यात्तदुक्तंवार्त्तिककृतासंहितावस
नयोर्लोकेऽविदितत्वादिति॥ नचावसानकार्येषुसंहिताधिकारासंबंधएवास्तुअग्रेचमंडूक
प्लुतेरस्त्वितिवाच्यंसत्याशुपपन्नोमंडूकानुवृत्तेरयुक्तत्वात् ध्वनितंचेदंविसर्जनीयस्यसेद्याति
सूत्रेभाष्ये॥ सन्निकर्षःसामीप्यं॥ सुप्तिङंतं॥ सुप्तिङितिसुपःपकारेणप्रत्याहारोव्याख्या
नात्॥ यद्यपिप्रसक्तस्यग्रहणेतदंतग्रहणमिष्यते शब्दरूपंविशेष्यमादायतदंतग्रहणं
सिद्धंप्रत्ययेनस्वप्रकृत्यवयवकसमुदायस्याक्षेपात्तद्विशेषणत्वेनतदंतविधिरितिलुनपुंसक॥
द्यानिस्यादेतस्यतादृशसमुदायेनव्यभिचारेणाक्षेपासंभवात्आक्षिप्तस्यशाहेनन्वपाद

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल·शा·
॥२०॥

तथापि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणाभावज्ञापनार्थमंतग्रहणं ॥ तेन घसंज्ञा तरपू
तमपोरेव न तदंतस्य तेन गौरीब्राह्मणीतरेत्यत्र न ह्रस्वः एतन्निषेधसामर्थ्यादेव प्रदे
शेष्वपि तदंतविधिः नच ज्ञापितेपि ग्र्यर्थपदप्रदेशे प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणेनेवासि
द्धेरिति वाच्यं पदस्य प्रसक्तिसाधारणतया पदग्रहणे प्रत्ययग्रहणस्यैवाभावात् ॥
यस्मात्प्रत्ययविधिरित्याद्यनुवृत्तेः पदसमुदायस्य न पदत्वं यानिसादौ यस्मात्प्रत्ययविधि २
स्तदादितद्धितांतसंख्यपदेशिवद्भावेनेति बोध्यं तेनाशास्त्रीयस्याप्येकाज्झादेरतिदेशात् ॥ वि
शिष्टनिष्ठव्यवहारनिमित्तकार्याणि असहायेपि कर्त्तव्यानीति तदर्थान्तू ॥ अत एव पन्मा
नमिसादौ वसंतात्स्वार्थे रत्निमात्रसिद्धिः हरिषु इत्यादौ सोरत्नु नैवं पदसंहालि सर्वेषामिलि
निर्देशेन ससहायेतरप्रवृत्तेः निमित्तं चत्वार एकाच इति भाष्यप्रयोगे स्ववादेन ध्वनितं चेद
मादेच उपदेशेतास्यनुदात्तेदित्यादौ भाष्ये तत्र हि ढौकृतॄ इत्योकारस्य हलन्त इत्यादावकारस्ये

राम
२०

65

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अंतोपदेशात्मकारांतोपदेशात्सव्यपदेशिवद्भावेनाशक्यार्थवता व्यपदेशिवद्भावस्तुयुक्तं। यो वर्णोऽर्थ
वांस्तेन व्यपदेशिवद्भावः वर्णस्यार्थवसंचेयत्ये सादृश्यसहा । येऽव न तु प्रसक्त इति तदर्थः॥
त वं चेकस्मिन्नित्यस्यार्थोऽर्थवत्तेऽस्य नेनोनत्त इति दिक् हल्लोनं॥ गर्गाः शतं दंड्यन्तामित्यत्र समु
दाये शतं दंडनवदत्र समुदायस्यैव संज्ञा न प्रत्येकं अनंतरा इत्युक्तेश्च तस्य विशेषणतायां ए
धो चिसात् यनुसंपुज्यते वर्णा यत्रे सन्नर्थसंज्ञाबलान्न प्रत्येकं सेति तन्न॥ परस्परोऽसंपुज्ये
तेयत्रेस्वाद्दो संयुज्यमानपदार्थातिरिक्तस्यैवान्यपदार्थतया प्रतीतेर्व्युत्पन्नत्वेन तदतिरिक्त
तन्नूघटितपदवाक्यरूपसमुदायस्य संज्ञापत्तावनिष्टापत्तेः महासंज्ञा तु प्राचामनुरोधादेव।
तेन सुहृष्कृती सत्र संयोगः। तल्लोपो नेत्यन्यत्र विस्तरः॥ हलन्त्यिति बहुवचनं स्तोत्रं पद्भाह
स्मैच हृल्श्चैत्येव वृशेषः स्वरिता संहितायामिति सूत्रेऽनुदात्तानामिति पदे लथे कृशोबस्य
भाष्ये करणात् तेन द्वयोरपीति शिक्षेस्याशेगुरोश्च हलः इस प्रत्ययः सिध्यति॥ पत्रापि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग्रहणसामर्थ्यादिति भावः ॥ अनुवर्त्तमानं च संहितेपरस्मिन् वर्णसंज्ञाकरणेनान्यत्रसं
ज्ञि परत्वात् ॥ यद्वान्तरप्रयत्ने ब्रह्मं गुणो गुणः इहिइहि

इ० ल०
॥२१॥८

बहवो हलः श्लिष्टास्तत्रापि द्वयोर्द्वयोरेव न बहूनामेव बह्वक्षिपदे संयोगादिलोपवि
धानात् ॥ बहूनामपीति चिंत्यमेव प्रयोजनाभावात् तत्र तत्रांगपदधात्वव्ययत्वसंयोग
स्ये वाश्रयते न तादृशस्य यत्र पाणां संयोगस्याभावादिति स्पष्टं ॥ आनंतर्यव्यव भाष्ये
धानाभावो व्यवधानं च विजातीयेनैव चेत्याशयेनाहानुमिरिति ॥ अत्र कुसंन्या
य्यमू अतएव हयवरट्सूत्रे योक्ष्यति भाष्यप्रयोगे कुसंहृद्य तेस्वरैरव्यवहिता इति सूचि किं॥
उ तावृत्तिः ॥ हलः किं तितउ एव अत्र गुरोरिति प्लुतः स्यात् ॥ अनंतराः अप्सु अत्र सकार
मकारयोः संयोगत्वे स्कोरिति लोपः स्यात् ॥ संयोगे गुरु ॥ भेत्ते खारो गुणस्तु क्वो
कि ससामर्थ्येन भूतपूर्वे लघूपधग्रहणाद्बोध्यः ॥ इति संज्ञेति ॥ अथ माध्याय स्थाना
संधिकार्योपयोगिनीनां संज्ञानां प्रकरणमिति समासमभिप्रायार्थः ॥ तेनात्रैवेत प्रगृह्य
भसंज्ञा लोपसंज्ञाद्यनुपन्यासेपि न क्षतिः ॥ अ अइत्याद्युपन्यासस्तु प्रासंगिकः ॥५

राम
२१

67

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दध्यत्र वर्त्ये गुणो गुणः वृद्धिर्वृद्धिरेतेऽच्यः

इको गुणवृद्धी अयं नाधिकारः तथा सति गुणवृद्धी [illegible] चपदेन स्त्वं [illegible]
स्य हेतु इत्यादिषु [illegible] वृद्धिर्भज्य [illegible]
ग्रहणासामर्थ्यादितिभावः । [illegible] वर्तमाने च संज्ञिपरमेव स्यात् संज्ञाकरणे न च संज्ञिपरत्वात् यद्वा [illegible]

इको गुणा वृद्धी सूत्र — इति संज्ञाप्रवृत्तौ ।। इको गुणा ।। परिभाषेयं व्याख्यानात् ।। गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति । गुणवृ
द्धिग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनर्गुणवृद्धी इति प्रयोजनैयेन लाभः । स्वादिष्विति सूत्रे नुवृत्त
पदपदस्य संज्ञापरता यात एव दृष्टत्वात् ।। एणानेति सूत्रे स्वस्थापदस्य तद्दल्ला संभवा
दर्थपरत्वेति बोध्यं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया तु नात्र निर्वाहः । तत्र प्रतिपदोक्तस्येत्यस्य
स्य साक्षादुच्चारितस्येति साक्षात्तत्तच्छब्दानुवादेन विहितस्येति वाऽर्थात् । ध्वनितं चेद
मत्रैव भाष्ये अस्याश्च विधेयसमर्पक गुणवृद्धिश्रुतिर्लिङ्गं तदाह विधीयेते इति अत एवा
लक्षणत्वे विशेषार्थः — तो गुणो वृद्धिर्येत्येत्यादौ न दोषः एतेन शब्दपरयोः पूर्वयोर्गुणवृद्धिपदयोरनुवृत्त्या पत्र
ते परे तत्रेदमुपतिष्ठते इत्यर्थेन स्यादीनां समस्यादिव्यावृत्तौ सिद्धायामिह गुणवृद्धी इति व्य
र्थमित्यपास्तम् ।। एतन्मूलक एवायं विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे इत्युद्घोषः । एवं च पदो
पस्थापक परिभाषा विधेयविधीयतदल्पस्येवाध्याहारो बोध्यः ।। एवं च तस्मिन्निति नि
र्दिष्टे षष्ठीस्थाने इत्यादेरनुवादेऽपि प्रवृत्तिः ।। तेन प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यादात्त स्वरितयोर्यणः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्व०शु०
॥३२॥

इत्यादौ न दोषः॥ उदीचामातः स्थाने इति स्थानेग्रहणं तु स्पष्टार्थमेव॥ तत्र विधिवाक्ये
प्रथमा या विधेयस्य विभक्तिस्तेन तदंतस्य विधेयसमर्पकत्वनिर्णयः। अत एव गुणादि
पदानामिक्पदोपस्थापनेन चरितार्थानामपि वाक्यार्थान्वयिता। तदर्थस्य तदन्व
यित्वे विधेयत्वाभावेन उपस्थापकत्वस्यैव भंगापत्तेः। इयं च एधिते स्यादौ व्यञ्जनानां
गुणाव्यावृत्त्यर्थं भिन्नमित्यादौ निषेधप्रवृत्तये लक्षणासंपत्त्यर्थं चेति दिक्॥ प्लुत
ग्राह्य इति। ऊकाल इति सूत्रात् ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्यज्झिति चानुवर्त्तते इह खे स्यादि पदं च तृती
यया विपरिणम्यत इति भावः॥ तेनादिव औ इष्टन आ विभक्ताविस्तादावेतदनुपस्थितिः
शेषं प्राग्वत्॥ आद्यन्तौ यद्यप्यत्र मिलितस्यैवान्वय इति द्वन्द्वो न प्राप्नोति तथापि
समूहयोरन्वये बोधोत्तरं यथासंख्यमिति सूत्रारम्भसामर्थ्यात्पुनः प्रत्येकान्वयः। [illegible]
वंशीस्था प्रयोगोऽसाधुरेवेति भाष्ये स्पष्टम्॥ अत एव यथासंख्यसूत्रोपन्यासोऽयुक्तः। द्वन्द्वान्ते

राम
३२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पर्यांसि यत्रांगत्वे   ञिनाति पिछितीति

श्रूयमाणस्येच्छद्दस्य प्रत्येकं संबंधः पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगस्यायमपवादः
प्रत्ययपरत्वंतु परत्वादमुं बाधते तेन चेरेषादयः पराण्यभवंति अतएव पत्रे तदभावे स्था स्पो
न षष्ठीसंभावनात्तत्रैवेदं प्रवर्त्तते तेन दाहृयस्योन्नाविति ।। आद्यंताक्षिर्वेयत्नी यच्छद्दार्थः।
यथासंख्यसिद्धमर्थमाह। क्रमादिति हृताविति किंतु कपर्यायेणाद्यंतयोर्माभूत् ।। मिदचो ।।
अयं बाध्यसामान्यचिंतया स्थानेयोगत्वप्रत्ययपरत्वयोरपवादः। तृणह इति निर्देशात् ।। नि
र्धारणे इति ।। यस्य समुदायस्य मिद्विहितस्तस्याचांमध्यर्थः। सौत्रमेकवचनमिति भावः। न स्त
स्येवेति। यस्य विहितस्तस्यैवेत्यर्थः ।। अतएव समुदायभक्तो नो सहतेव यवस्येगंतता वि
हं लुमिति भाष्यं संगच्छते ।। अनावयवत्वरति ।। पूर्वसूत्रादस्मात्तमप्यंतपदमेकदेशोस्वरित
त्यत्रेति। तावत्तादनुवर्त्तत इति भावः ।। मुचतीस्योदिविषये तु पुरस्ताभावादयोग्यसांज्ञो लृता
वपवत्स्यंशाप्रवृत्तिः परिभाषाणामनियमे नियमकारिणी तादृशाहानिर्धारितेति ।। तेनो
दुपधायामोहरस्यत्र स्थाने योगत्वं न उपधापदसान्निधानेनावयवषष्ठीत्वान्निर्णयात्स्थाने

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१८० श्रा.
॥३२॥

योगे स्वस्य स्थानपदार्थनिरूपितसंबंधार्थिकेत्यर्थः॥ स्थानेन योगो यस्या इति विग्रहे नि
पातनात्साधुत्वस्य भाष्ये उक्तत्वात् अस्तेरनंतरे इत्यादेरपि अनंतत्वादिति रू. विलसंब
धेरस्येवार्थः॥ षष्ठीमात्रोच्चारणे स्थानपदाध्याहारस्यान्यत्र विस्तरः॥ प्रसंग इति।
ङ्गभाजां स्थानेऽरैः प्रस्तरिति व्यभिचारादेस्तथादर्शनात्। भावे ल्युट् स्थानेऽवाद्धे। प्रसं
गश्च सति संभवेऽर्थवत एवार्थप्रत्यायनार्थं शब्दप्रयोगात् इको यणचि स्यादेरस्य रेफरघारित
७७ शब्दस्यार्थबोधनाय प्रसंगेन स्परस्य घारितः प्रयोजनमित्यर्थः॥ एवं रीत्या देश्यतोस्तु रिति अतो
न शब्दनिस्सताहानिः॥ किंचेकारबुद्धिप्रसंगे पकारबुद्धिरित्यप्यर्थः॥ अत एवाच. परस्मिन्त्रि
स्यादिसंगच्छते स्पष्टं चेदं स्थाधाद्धितिसूत्र स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये। स्थानेऽन्त। षष्ठीत्यनुवृ
स्यापत्र स्थानषष्ठी तत्रेद मुपतिष्ठते इति विध्येकवाक्यतयैवास्य नियामकत्वेन लुविहितानां
नियमः भुक्तवंतमिति न्यायविरोधात् प्रकलितमाह प्रसंग इति लक्षणात स्मरति अर्थात्सा

ष्प्रमाणानां मध्य एव अत एव गंगोदकमित्यादौ त्रिमात्रो न तथा पूर्वं वाग्घरिरित्यादौ महाप्रा
णात्साम्येन जायमानः पूर्वसवर्णो वर्गद्वितीयो माभूत् किंतु नादवान् महाप्राणश्चतुर्थो
घ एव यथा स्यादिति ॥ स्थानेंतरतम इति सप्तम्यंतपाठस्तु दीर्घे चुयणसिद्ध आदृष्ट इति
भाष्ये स्पष्टं । यत्रानेकेति । स्थाने ग्रहणे एकदेशानुवृत्यानुवर्तमाने पुनः स्थाने ग्रहणं तृ
तीयया विपरिणामेन वाक्यभेदमाश्रित्य प्रसंगे सति संभवे स्थानेंतर एवांतरतम इत्यर्थ
मिति भावः ॥ स्थानंतर इति स्थानेनेत्यर्थः ॥ तत्र स्थानंतरङ्क्रोष्टा यणचीति अर्धं तरस्तृज्वत्क्रोष्टु
रिति । इह क्रोष्टुशब्दः स्थानेपकृष्टशब्दो नादेशः गुणातस्तु वाग्घरिरित्यादेः प्रमाणातो इत्रो से रिसा
त्यादेः । तस्मिन्निति निर्दि॰ अत्र तस्मिन्निति उत्तरत्र तस्मादिति सप्तम्यंतपदं पञ्चम्यंतपदार्थकः
प्रचितं च स्य सर्वनाम्नो निर्देशः व्याख्यानात् । बहुलक्ष्यसंस्कारानुरोधाच्चेन तु तत्तत्सदपर
मन्यथा तस्मिन्नति च तस्मान्नुडचि तस्माच्छसो मङ्त्यत्रैव प्रवर्त्तेयाता सप्तमी तु सप्तम्यंता

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प॰ शे॰
॥२४॥

नामेव तच्छब्दार्थत्वमिति बोधनाय तद्बोध्यार्थस्य निर्दिष्टस्य तेन सामानाधिकरण्याय
च॰ इति शब्दः पुनस्तस्य तदर्थपरत्वं बोधयति । निःशब्दो नैरंतर्यं दिशत्युच्चारण एवं च सप्तम्य
तार्थे व्यवहितेऽशाशिते उपश्लिष्टस्य पूर्वस्य कार्यमिति वाच्योर्थः एवं चैतत्परिभाषाबाढतो
पास्थितौ सप्तम्यंतपदस्य पंचम्यंतपदस्य चार्थो लिंगं अत्र सूत्रे उपश्लिष्टपदाध्याहारेण
निर्दिष्ट इति औपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तम्येवोचिता उपपदविभक्तेरिति स्यापातन्न तु सतिस
प्तमीति तत्र चरीय तेरिति सूत्रे वैयर्थ्यं स्पष्ट[illegible]नु न मोरिर्सेच्चेच्चै यर आह तस्मिन्निति
परिभाषायाः सत्यां सत्सप्तम्याश्रयणमशक्यमिति उपश्लेषः समीपवृत्तित्वं तच्चतुर्णे
योर्वोर्ह्रस्वश्च्य एवमिकोयणचीस्यादावपी पमेवेति संहितायामिति सूत्रे भाष्ये तत्रोपश्ले
नुः पूर्वस्यैव परस्याव्यवहितस्यैव व्यवहितस्य चेति पूर्वस्यैवेति नियमार्थमिदं अव्यवहित
स्येति च । अत एव लक्ष्यानुसारात्क्वचित्सतीस्यध्याहारात्सत्सप्तम्याश्रयणेनास्याः प्रवृत्ति

प
ति

राम
२४

73

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दिग्योगलक्षणेति

शितिश्चान्नलोपरस्यैं भाष्ये उक्तं। अत एव कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्र नास्याः प्रवृत्तिः इति सति प्रस्ता
सत्या तत्र कृत्सर्थ कर्तृकर्मणोः षष्ठीति तदर्थात्। तस्मादिति सूत्रे निर्दिष्ट इति निर्दिष्टा स्वर्थ ८३
कं विभक्तिविपरिणामात् सा चोत्तरस्येति दिग्योगलक्षणपञ्चम्यामेव तस्य वृत्तिः कदःस्था
इस्यारेभ्यो इति दिग्योगलक्षणपंचमी। तत्रानियतदिक्कृद्ध्याध्याहारे प्रसक्ते पर इत्यह्रस्वे
वाध्याहार इति तस्मादिस्नेनेन नियम्यते अव्यवहितोच्चारितासंभुम्यतास्य रस्येति तदर्थस्त
स्कलितसाह।। सप्तमीनिर्देशेन स्यादि। पादित्व ई मात्राधिककालेन वर्णान्तरेण वा व्यव
धानेऽपश्लेषणेन सूच्यते तदा निर्दिष्टपदसंहिताधिकारस्य विपूल इति संहितायामि
तिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।। अवग्रहे च संप्रदाय एव शरणमिति आनङादिविषये आदेशोत्तर
मेवावग्रहोन्यत्र ततः प्राक् अकृतव्यूहपरिभाषास्त्वनित्या नास्त्येव वा।। न लक्षणेन पदका
राऽननुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यमिति भाष्येणादेनानुरोधेन ग्रहणस्य संकोचस्य
ग्रास्वरकरणाभावस्ये च स्पष्टमुक्तं भाष्ये। एतेन संहिताधिकार इदं तत्ते हि भूतानामर्द्धमात्राधि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स॰ग्र॰
॥३५॥

॰धाल व्यवाये प्रवृत्तिज्ञापनार्थेनो ग्नादिष्णूरस्यासावग्रहेभानऊनादिसिद्धिरिय सौ
पास्तं। प्रत्ययः परश्चेत्यादौ तूलदांशाविकलात्स्योद्धि इति परिभाषा प्रवर्त्तते। तेन प्रस
याव्यवहिताः॥ अत एव छन्दसि परेऽपि व्यवहिताश्चेति सूत्रं सार्थकं॥ आगमाविधा प
च्याने पुगि सादौ तस्मिन्निति परिभाषया पूर्वसंबंधित्वनिर्णयः अत एवात्र पूर्वस्ये
त्यादि न स्थान षष्ठी तन्निर्द्दिष्टेभिरेव संबंधस्य निर्णीतत्वेन षष्ठी स्थानइत्य स्याप्रवृत्तेः
गाङ्कुटादिभ्य इत्यादावपि षष्ठ्यंशाविकलैतत्परिभाषाप्रवृत्तिर्बोध्या परिभाषालांनि
यमस्तं तु यादि परिभाषासूत्रं न स्यात्तदा व्यवहितादावपि प्रवृत्तिः स्यादित्येतावतेति दिक्॥ अ
त ओंतस्य। षष्ठी स्थाने इत्यनुवर्त्तते हह। षष्ठी सादि स्थाने विधीयमानः स्थानषष्ठी
निर्द्दिष्टासत्यस्य स्यर्थः स्थाने सादिरिति इदूत्सूच नर काराश्रवो माभूदिति। अंत्यस्येति साहच
र्यादलूदितिवचनं तमंत्यस्य स्याल इत्यर्थः॥ अलइति किं पदस्येति विधीयमानं व सुत्वं स्चि

राम
३५

75

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तिदत्तं स्वनडुह्वामित्यादावंत्यस्य पदस्य माभूत्॥ स्थाने विधीयमाने इति प्रत्यासत्तिल
एवं २ ब्धं एवं चालो ऽन्त्ये ति अंत्यस्यैवेति नियमद्वयमत्र। अत्र समुदायो न स्थानषष्ठ्यस्या लिंगभ
न तावेलोऽदित्यादेर्नास्याः प्रवृत्तिः पथ्यादीनामित्यस्यावयवषष्ठीत्यादितरस्य स्याल्स
मुदायो तरसाभावाच्चैङि· ङ्अनेकाल्र्थेसिद्धं॥ आदेरिति। आदेरल इत्यर्थः तेन द्वी
पमित्यादेर्पां तत्समुदायस्य नेत्वं॥ अत्र परस्य स्यावर्त्तते तेन परबोधकशब्देन पत्रप
रस्य स्थाने विधानं तत्रैवेदं तेन निरस्यं ङि· तरस्यादेर्न दोषः तत्र विकरणाव्यवधाने प्रवृत्त
येधातोरित्यस्य विहितविशेषणात्॥ अनेकाल्शित्॥ शित उदाहरणं॥ इदमर
ह्र॥ ननु शकारो ऽप्यारम्भसामर्थ्याद् त पूर्वानेकाल्त्वमाश्रित्य सर्वादेशार्थेसि द्विशोरि
लित्यर्थः॥ किंच सानुबंधकनिर्देशो यथानालः स्थानित्वं भोभगो। इति सूत्रे भाष्ये उ
क्तं तथादेशत्वमपि सूत्रोपात्तस्यैवेति तदर्थं विधौ निर्दिष्टो योनेकाल् स सर्वस्येति सू

[illegible]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श०लु०
३५॥

र्थः॥ उद्देश्यत्वविधेयत्वसाख्यविषयतया बोधविषयतानुअनुबंधविनिर्मुक्तस्येति नाण्उदित्व
त्रभाष्यविरोधः ध्वस्तोरितिलोपस्य लोपोयीति प्रवृत्तेपुनर्लोपग्रहणसामर्थ्यात्सर्वादेशत्व
सिद्धिः अनुबंधानामेकांतत्वमेव न्याय्यमित्युक्तमितिचेन्न। नानुबंधकृतमनेकाल्त्वमिति
ज्ञापनेन चारितार्थ्यात् तेन दिव औदित्यादौ नोनसर्वादेशत्वं अस्यचयथेत्संज्ञा तथावक्ष्यते॥
नानेकाल्शिदितितुनोक्तं॥ अनंतरस्येति न्यायेनादेः परस्येत्येवानिषेधापत्तेः॥ परत्वादिति।
आदेः परस्येत्यस्यावकाशः द्व्यंतरुपसर्गेभ्योप ईत् द्वीपं। शासिवस्येद मरश्शर एवसतो भिसस्यादि
विषये नेकाल्शित्यनेनादेः परस्येति परत्वाद्बाध्यते॥ एतेन ङिच्चेत्यत्र ङित्वानेकाल्त्वस्य
तिनियमेन सिद्धेनेकाल्ग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तम्॥ स्वरितेन। इत्थंभूतलक्षणे तृतीया।
स्वरितत्वलाप्याधिकारो विनियोगरस्यार्थः। स्वरितत्वं चेद्दोषविशेषरूपमुक्तं साधार
तं स्वररूपमाधिक्रियमाणपदघटकाज्झ्वातज्ञानुनासिक्यवत्प्रतिज्ञागम्यं विनियोग
श्रप्राये गोनत्रोपास्थितिः क्वचित्पूर्वत्रापि क्रियत दूरमधिकाररस्यत्रासतिगमके व्याख्या
र

राम
३५॥

नमे वशरणां किंच स्वरितेनाधिकारगतिः तेन गोस्त्रियोरित्यादौ ॰धिकारस्थ प्रत्ययग्रहणामि स्त्य
त्याद्याकांक्षाद्वसेयं। एतेन व्याख्यानादेव निवृत्तिवदनुवृत्तिरपि ॰विष्यतीति आकांक्षायां तु भ
सत्वामभ्युलकृत्य नायाअन्याय्यत्वाच्छब्दापेक्षणास्यन्याय्यत्वात् किंसूत्रे तोस्यपास्तं स्यछंते
दंभाष्ये। परान्नित्येति। परं विप्रतिषेधसूत्राद्बलवत्। नित्यं कृताकृतप्रसंगि तद्विपरीतमनित्यं
तत्राकृताभावकृत्याभावकृत्यनापेक्ष्यपात्कृत्साभावकस्येव तत् कृत्यनं पुनःमिति तस्य ब
लवत्त्वे बीजं॥ अंतर्मध्ये बहिरंगशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्येंतर्भूतान्यङ्गानि निमि हि
त्तानि यस्य तदन्तरङ्गं॰ तदीयनिमित्तसमुदायाद्बहिर्भूतांगं बहिरंगा तस्य बलवत्त्वे बीज
माहासिद्धमिति॥ इयं च वाहऊठ्सूत्रे स्थापिता यद्यपि प्रसंगवर्ती लोके दृश्यते मनुष्यो॰
प्रातरुत्थाय प्रथमं शरीरकार्याणि करोति ततः सुहृदां ततः संबंधिनामिति न्यायमूलक
त्वमस्या ॰अचः परस्मिन्निति भाष्ये उक्तं। तथापि तेन न्यायेन युगपत्प्राप्तिविषयत्वे व्यवस्था
त्र्। ज्ञापकत्वेन तु सर्वविषयता बोध्यत इति वाहऊठ्सूत्रे कैयटे स्पष्टं अन्यथा वाहः संप्रसारणे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प० शे० ॥३८॥

पूर्वरूपे च कृते एच्याश्रये गुणे वृद्धिरेचीति वृद्धौ प्रष्ठौहः इत्यादिसिद्धावूठ्विधानं व्यर्थं स्यात्
नाजानंतर्यपरिभाषा तु नास्त्येवेति नायजेरिदं भिसूत्रे शेष इति परिभाषेंदुशेखरे वि
स्तरः। अपवादस्तु वचनप्रामाण्याद्धलचानु। अकृतेति। न कृताविशिष्टहस्तकौ। निमि
त्तविनाशोपि कार्यस्थितिरूपः यथा दंडविनाशोपि घटस्थितिसंपत्तेरित्यर्थस्तदाह॥
निमित्तमित्यादि तत्र पुत्रः कार्यं जातमपि न कुर्वीत नोच्चारयतीत्यर्थ इति कैयटादयः॥
अन्ये तु व्यूहोंतरंगशास्त्रं बहिरंगापोहनरूपत्वात् तन्निमित्तविनाशं दृष्ट्वा पूर्वमपि न
कुर्वतीत्यर्थ इत्याहुः इयं परिभाषा निष्फला निर्मूलेति परिभाषेंदुशेखरे निरूपित
म्॥३८॥ इति परिभाषाप्रकरणम्॥ स्यादिति कार्ये बाध्यवादेरिदं॥ संहितायां विषय इति।
कार्यिनिमित्तयोः संहितायां विषयभूतायामित्यर्थः स्थानेन्तरतम इति इदं यथासंख्यसूत्रे
भाष्ये स्पष्टं। जातिपक्षे यथासंख्येनापि निर्वाहः इति स्थानेन्तरतमसूत्रे भाष्ये स्पष्टं अ
नुनासिकस्थानेपि मिरनुनासिक एव। विधिसमानत्वेन सवर्णाग्राहकत्वात् गुणाभि

राम ३८

79

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दकस्मान्न पक्षोऽपि नाविपेयः ॥ त्रिचत्वे ॥ दीर्घादीनामिगादिपदैरुपस्थितत्वेऽप्याहारे पुना
निपक्ष एवेत्यणुदित्सूत्रेभाष्ये स्पष्टमत एव सवर्णत आरादीनां सत्त्वाद्दिसिद्धिर्वृद्धिर्यू रसा
दिनिर्देशादयश्च नाप्याश्रयणे मानमिति दिक् व्याकरणस्य साध्वनुशासनत्वं तु शब्द
निःसत्ताप क्षे शब्दानां सिद्धत्वेन ... स्वार्थे ध्येथ्यां पक्षा मृतिभ्यसंगेमाजिः साधु
र्भवतीत्यादिवृद्धिसंज्ञासूत्रादिस्थ भाष्यादिप्रामाण्येन च यदिह परिनिष्ठितेन साप्या
ममानपः नः साधुत्वसथ्यो पतित्वुल्पवाक्ये न वोध्यं श्रायेराद्धवादेतुपूर्वेभाष्यानीता मादिनाल्पप्
धशाल्लुल्पर्नबोध्यं एतेन स्थानेप्रमाणोभूयांत रत मेन्हखेकारेस्व रितायोमएदीर्घ
दि कथं स्यात्स्वपास्त्वस्थानां नयेस्यसर्वे नोबलसास्थाने तरतम इति सम्प्रत्ययं तपाद स्यचे
तत्र दूषणो नैवमाभ्येद्दूषितत्वादितिभावः ॥ चोविध्यर्थोध्वनितं वेदमेओङ् इति सूत्रेभा
कीर्तदाह ॥ द्वेवास्तरति सत्त्रवृत्तागात्कल्पमते सवर्णचादि साभावात्रो रितिभावः ॥ अवसा
नैद्वित्वसिद्धये न चीति प्रसज्य प्रतिषेधस्त्वदा हनसंबीति मरदं द्वित्वं बाध द्वित्वंवाधः
अतएवावः परस्यवे द्वित्वं नलुप्तचकुत्रापीतिभावः ॥ एतेनानचीतिनिषेधसामर्थ्याद्विधानमाने तस्य चयत्र कुत्रापि
विधमानस्य परोद्वित्वं भवतो यथं निषेधस्य तु आचः परस्य परोचि परोद्वित्वं नेसयथ्दृस्यपास्तं ॥ २
रुतीति माकवोऽनचीत्युक्ते॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुख्याये तादेशः स्वतो न प्रतिपद्यते लक्ष्यस्या इति देशसंख्यात
छ षष्ठ्य प्रतिषेधस्त्व द्वारकत्व न प्रार्थ्य पुनः ५

विरुद्धलक्षणस्य भेदाभावे विलक्ष्यले
क्षणस्येति न्यायस्तु न प्राप्त कार्यं का
न पक्षाभ्युपगमात्।। २

स० मु०
११३४।।

प्रयोगस्य यद्वर इत्यादेरध्याहृतो व्यारणक्रियानिरूपितत्वम् षष्ठी तु स्पोविषयात्।। इति प्रसक्ते
ति।। ननु द्विले पूर्वस्थाने उञ्चल निष्पन्नस्यापि।। लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायालाभे भारान्य
से न न लक्ष्यभेदइत्यस्य न प्रपंचितं।। स्थान्यादेशयोर्भेदात् स्वं रूपामि सूत्रेस्य तस्थानाप
त्त्व धर्मं लभते यथा गुरोः स्थाने शिष्यो याज्यकुलानि गत्वाऽग्रासनादीनि लभत इति
...न्यायेन स्थानि कार्यमादेशो न स्यादतः स्थानिवत्सूत्रं न तु स्थान्यनेकेति।। प्रत्यासे
...पायत्वध्वमिदं।। आदेशः स्थानिभूतो यो ... न स्थानिसंबंधीयपोत्व तदुलिप सांप्र
... विसर्गस्य रशादेशं न स्थानिवत्त्वेनेति भोभगोदस्य
घोरस्यार्थः।। अत एव रेफस्थानिकविसर्गस्य ... स्यारदत्वे ऽदित्यस्य हल्यादि दोषस्तु आदित्यस्य
न भाव्येस्य ष्टं।। कृधातोर्द्वित्वे ऽभ्यासस्यारदत्वे   तस्यापि द्विरुक्तधातुपूर्वभागत्वात् प्रकृतिः
पुनः पूर्वोभ्यासदस्य नेनाभ्यासत्वा
स्तानवर्तातथा तान स्य सुलभत्वात्। अत एव चिन्यंतीसादौ र एवं अकारवृत्साईधामवस्य
त्वे

रत्। स्सोर्येणलोप
यो स्थानिवत्त्वेन।। अस्या पिय चंधि
डाग मरूपकस्य ली स्यादे।।
सुधा।।५।२।२

अत एवहतिपर्या व स्थानितावद्धलमा
नाभूतिमलं धानिधमो च दस्यमाश्रयेत्यर्थे

सद्वत्र्दिवस्थान्यादेशयोर्भेदात्स्थानिवदादेशः सूत्रं... वकस्थानत्व। नियवधं प्रातिपदि ...

नचु स्थानस्य भेद विशिष्टव्य...

ननु तुस्याप्यल्वत्वनीसपर्थः १ ॥ नाद् गलत्व घटितमिपादः ७

वकारेनातिदेशात्पूर्ववत्त्वे ऽति निवृत्तये स्वविधावपि स्थानिवत्त्वपं मे स्वविधाविति न्यासेन साधितं भा
ष्ये सालेपूर्वदेशपुत्तिः असिद्धवत्सूत्रेणासिद्धस्यायत्रा सन्निसादेस्तत्त्व लसे नोप्य न्यासा। त
ते स्यौपि अचः पूर्वस्य विसानादिति वार्तिके पंचमीसमासेन सिद्धेः चैपरेनोक्तता ज्ञाप्रदैषे
सादेश्च वलादिलक्षणार एनरंधण न्यालिस्त्वे बैभूयि वेसादेव त्वादिलक्षणेऽस्सिद्धेः नाद्दि
तत्र वलादिस्तं स्थानि तो लभ्य किंतु स्वाश्रयमेव पानिमित्तवेकत्व प्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्ता
तिदेशेभिः गयतेतस्यानिमित्तस्य स्थान्यत्वं साधारणधर्मसत्त्वनिषेधप्रयुक्तः प्रकृते चाद्देधा
तुस्वैरुत्व प्रयुक्तः । प्राप्तिर्न तत्स्थान्यत्व साधारणं यज्ञता दशघत्व घटितवत्त्वादिसंनन्त
देकत्व प्रयुक्ताप्राप्तिरिति बोध्यं । प्रसास साच शास्त्रीयकार्य एवस्थानिवत्तं तेननापकसि
द्धेः । प्राधान्यात्कार्यातिदेशो यं शास्त्राति देशस्तु कार्यातिदेशादभिन्नरूपः तस्यापि कार्यप
त्वं कसादिति तृज्वत्सूत्रे कैयटः भाष्येपि तत्रांगवृत्तस्थ्यातिदेशात्सिद्धमो गंयल्कार्यंत दतिदि
श्यत इसूत्रचात यारभिन्नरूपत्वं सूचितं तत्रानपेक्षितार्थसंनिधानस्य निमित्तरूपकार्य

अनपेक्षितकार्यसंनिधानार्थशाद्धः प्रयोजनवाची १

तृज्वत्सूत्रे २

कार्यातिदेशे २

ल०शा०
११३८।

शास्त्राप्तिर्देशे तु आदेशे स्थानिधर्माभावेपि स्थानिवत् आदेशे शास्त्रप्रवृत्तेत इति तत्त्वं २

ष्यवहार एवानेनैकार्यं तु स्वशास्त्रे ऐवेति अत एव रामायेत्यादौ स्थानिवत्त्वेन सुप्त्वात् सुपि चे
ति दीर्घ इति संगच्छते पौरिवीरित्यादौ परत्वाद्दीर्घ इति च संगच्छते। यत्तु क्वचिन्निमित्तवैकल्ये
चिद्दीर्घादिकार्यमनेन न क्रियते तत्र कार्यं किमित्याकांक्षायां तत्स्वरूपनिर्णयस्य विधिशास्त्र
मूलकत्वेन तद्देशे नैव परशास्त्रविहिततत्तद्रूपपरत्वे तेषां बोध्यम्॥ एतदेवाभिप्रेत्यातिदिश्य
मानशास्त्रोपामुपदेश एव देशा [gap] इत्ययुक्ताः अत्राद्यपक्ष एव भाष्यसंमतः अत एव स्थान्य (नै)
मि विधिप्रतिषेधे कुरूवँधपविं वां प्रतिषेधो वक्तव्य इत्येतद्रूपपादनावस्थे स्थानिवद्भावादिगसंज्ञा
स्वाश्रयं च लघूपधत्वादि तत्र लघूपधगुणादिः प्राप्नोतीत्यादिभाष्योक्तेरीतिर्बोध्या एवं य
५ न्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तन्निमित्तानातिरिक्तसर्वे निमित्तकत्वमतिदेशस्या
पि अत एव इष्टवद्भावेनातिदिष्टमसत्त्वं णाश्रयस्मिन्नित्यादिव्यवहारः सर्वातिदेशे
ष्विदं तुल्यं यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तन्निमित्तं शास्त्रीयमेवं प्रसास

तेनासिद्धेष्वत्र यथातिदृष्टस्य तात्पर्यं तद्रूपलक्ष्याधानयनेनातिदेशः*
तेनोपदेशोत्थ इति नेत्र निषेधः २

*(नै) नन्वत्र पक्षे शास्त्रातिदेशस्यतः स्वारस्यभंगो ऽत आह यद्वेति २

83

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतन्यायस्यफलो भूसि
द्धस्तादेवेत्सर्थः

ते:स्थानिवदित्यत्रे: संबंधिशब्दसाहित्ये वादेशस्थाने आदेशग्रहणं श्रोतस्थान्या
देशभावस्येवग्रहणमिति शंकावारणाद्वारा एतरिसाद्देशप्रवृत्तिसलवारणायस
र्वे सर्वपदादेशा इतिन्यायेन कल्प्यमाने स्यतेस्तु रिसानुमानिकादेशस्य संग्रहार्थीते
तपचाविसादे: पदस्यसिद्धिरिति भाष्ये स्पष्टं ननुतोस्तिस मपिच्छिन्नपुच्छे भुनिश्चुत
व्यवहारवल्लोकसिद्धन्यायेनैवसिद्धं तदुक्तं प्राग्दीव्यतोणितिसूत्रे भाष्ये दीव्यतिशब्दै
कदेशादीव्यच्छब्दानुकरणमिदमित्युक्त्वा विमर्थविकृतनिर्देश एतदेवता प्रस्याचायेभ
वस्येषा परिभाषा एकदेशविकृतमनन्यवदिति अतएवात्रविकारो शास्त्रीयो पि
अतएवश्वायुसशब्दस्य दणेता द्विवचने श्वायुसा वित्यत्रवृद्धोदनायां सान्तस्योगितेना
नेनन्यायेनागतपाप्राप्तोनुमपूर्वसंबधिसेनाचः परस्मिन्निति स्थानिवसेन वारि
तोचः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये एतदाश्रयणानाश्रयणेतं गतमेवदलभं अंतादिवत्सूत्रेभा
ष्यकैयटयोरपि गुडोदकमित्यादावेकादेशो हलेदकशब्दस्यानेनन्यायेनोदकशब्दस्यमा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ले. शा.
११८०२१

नस्यभिन्नवदित्यर्थः तथा सत्यप्रसादादि
रूप्तादिनाविस्त्रतेतद्वदित्यर्थेनेष्टासिद्धिः २

भिसोरस्के केवलइति पूर्वपदांलोदात्तत्वमुक्तं शङ्का नित्यसंतुरेरवागवयप्रत्ययेन समाधे
यमनन्यवदित्यस्यान्यथैवयुक्तेत्यर्थः तत्रान्यसादृश्यनिषेधे ऽन्यसाभावः स्वतरामितिचे
न्न । अर्थस्यान्यथात्वेनातिप्रसंजकस्यापवपवदर्शनाभावेनतोतित्स प्रतीते न्यायेनानुप
पादनात् किंचातिङः संज्ञायास्त्विवादिसूत्रोपात्तपरिच्छिन्नपरिमाणविशिष्टत्वयापरिच्छि
न्नपरिमाणार्थं वाचकशब्दानांन्यूनेऽधिके वाशास्त्रव्यापारं विनाऽप्रवृत्तेर्येन विधिरिति
सूत्रेण संज्ञासूत्रे भाष्येऽनुक्तत्याऽत्वदेभावात्।। न्यूनाधिकत्वं च वैरूप्यस्यो पलक्षणं न चैतं
ल्लानिसादौ स्थानिवद्भावेन प्रत्ययात्तत्वेपिस्व तः प्रत्ययात्तभिन्नसाम्यातिपदिकसाप
न्नेरितिवाच्यं। अतिदेशस्वभावेनातिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयकार्याभावात्। अतएव
नहीस्यादौनादेशस्यासिद्धत्वेस्वाश्रयोहेर्लुकृत।। सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्विरोधात्।। असिद्धव
सूत्रंतुशाधीत्यादौस्थानिप्रयुक्तधिभावसंपादनेनचरितार्थं नचाप्रत्ययइत्यस्यपर्यु
दासत्वेशास्त्रीयकार्याभावात्स्थानिवत्त्वंदुर्लभमितिवाच्यं वेस्त्रदेशनिष्ठापामितिषत्व
विधायकेतिङः तेषुप्रसाभावापावश्यके न्याय्यनचानिष्ठायामितिपर्युदासेनवृत्त

नित्यसंख्यात्र विभाजितत्वाभावः नन्वस्ता ... प्रसंगित्वं तथा च यदि न स्त्रियै ... स्त्रिया नि ... नित्सत्वमिति पर्युदासस्य स्त्री निवसमततद्विशिता तार्थ्यं च कुशाय्यं अथ स्त्रनित्य स्त्री स्त्रियां निवृत्तमत

दिसमतेन पर्युदासलभ्या शास्त्रीयेपि शास्त्रतात्पर्यविषये शास्त्री यवदतिदेशबोधनात् ॥ शास्त्रीयवदित्युक्तं बालानां ॥ तस्य

विस्तन्न इत्याशंक्य निष्ठा नत्वस्य निर्यतत्वात् स्त्रणानि नत्वे नैव निष्ठात्वस्य वक्तव्यत्वात् ॥

विस्त्रन्न इत्याशंक्य हि निष्ठा नत्वस्य निर्यतत्वात् स्त्रणानि नत्वे नैव निष्ठात्वस्य वक्तव्यत्वात् ... ति बोध्यं केचित्तु भाष्य

प्रसज्य प्रतिषेधत्वे तुल्यस्यानुवृत्ति व्याख्या ताद्वेनार्थसिद्धिरिति बोध्यं केचित्तु भाष्य ... न

प्रसज्य प्रतिषेधत्वेतुल्यस्यानुवृत्तिर्व्याख्यातादेवाकार्यस्यचत्वोकन्यायेनैव सिद्धेरयमतिदेशः स्वरूपमिस्त्रे

नत्स्त्रणा नापन्ने तद्धर्मलाभस्यात्तत्कार्यस्य च लोकन्यायेनैव सिद्धेरयमतिदेशः स्वरूपमिति शास्त्राविषयेते न सिद्धेरिति

स्त्रणास्त्रसमाहूते: कार्यवधो नस्यादितीसूत्रे एवं च स्वरूपमिति शास्त्राविषयेतेन सिद्धेरिति लो

स्त्रचितमेवं याशास्त्री पस्यापि धर्मस्यातिदेशो भवस्येवातिप्रसंगस्तु लक्ष्यानुसारेणाद्दूचित्वो न

कन्यायाना नाश्रयणे नपरिहरणीयो यदि प्राप्नोति एवं च कश्चिद्दोषः नपदातेतिसत्त्वे ब्राह्म

णार्कंइति रित्युदाहरणात्संद्धचित्तदनाश्रयणात् तत्र हि कं इयतेः । निकृत्तचा लोपे तस्य स्त्रणा

निवृत्तो दुर्वारः । यत्ति नाना दिष्टादचः पूर्वं स्त्रणानि द्वारके गस्य समाणे कृत्तस्यादिसाहः

अतएवार्थवत्त्वं शेषेऽप्रत्ययस्य पर्युदाससमे वोन्मभाष्ये तत्र पक्षे चक्रुंडे इत्यत्र पूर्वं

नवृद्धावेन प्रत्ययांतभिन्नत्वात्सोषः शंकितो ननु स्वाश्रयाप्रत्ययांतसेन । क्षियो दीर्घादिति

स्त्रेभाव्येपि अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयकार्याभावइति स्फुटं तन्नाहि क्षिपरस्य त्रेयङ

ननु परेगृह
लो नपङ्गे
कारस्यसा
मर्थानिवृत्त
वद्धाभयते
विपनकार
स्य तथा च
मानाभावा
दुपडुः नस्या
दलभ्यो हय
त्ता वेति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्या॰ रा
॥८१॥

सेवधसामान्यं पृथ्वेवसमासचतुष्कसामेतरि[illegible]

थंप्रवृ । सवदतिदेशे स्वाद्यनुत्पत्तिमाशंक्येवं तर्हि आतिदेशिकानां स्वाश्रयप्राप्तानां निवृत्तौ
तद्वतिसमाधायातिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयनिवृत्तेरावश्यकत्वाभिप्रायेणाथाप्येतन्ने
त्याशंक्य निर्देशसामर्थ्याद्धि भाजि रिसूत्रे ॥ असिद्धवत्सूत्रे चेकेय देस्यूरमेतत् । यत्तु गाङ्कुटा
दिसूत्रे भाष्ये सृजिदृशोरिस्यत्राक्तिनीति पर्युदासात्सिसृक्षतीत्यत्र हलन्तात्त्वेति झिसोलिदे
शेपि अमागमसमाशंक्य प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेन समाहितं तत्तु वार्त्तिकरदुक्तमुपायान्त
रं बोध्यं ॥ अनल्विधाविति विधिग्रहणाद्दलाश्रये विधावित्यर्थात् यत्राविधेयो शहूतः स्थानि
निमा स्थान्यवयवान्यतरात्त्वृत्तिधर्मवत्त्वेन तस्मात्तस्य तस्मिंस्तदादेश्यादिप्रकारेण विशेष्य
तया विशेषणतया वा आश्रयणं तत्र निषेधः व्यूढोरस्केन द्योः द्युभ्याम् ऋरेणः प्रपञ्चेस्फुटा
हरणानि । शाद्भलइस्सूत्रे रग्य ही दिस्यादा विटरईटीति सिध्यति दीर्घविधा । नन्वचेरद्विति समु
दापाश्रयणात् ॥ अन्यथा टस्यानुबन्धत्वादिकारस्येवोभयत्राश्रयणमित्यल्विधिसं
स्यात् ॥ अत्र सूत्रे विशेषातिदेशोपि ॥ अन्यथा हृआदेरपिद्धः सञ्ज्ञानुवत्तादित्यस्य तद्विशेष
तसंबं नपरिमृत्यस्यन्नम्पः क्लिताहूहूणानिषेधः

राम
८१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नान्लिधा। प्रितिसिंगने नोपत्तौ हि
दुनस्य तापरत्वा...

अस्यावेपि ग्रहणो स्येत्यत्राऽप्यव...ननल्विधाविति निषेधेन भावि...

न सत्वे न लिङ्गेन न भाविते विधि...निर्देशस्य ...पर्ये...नन्विधाविति निषेधोन ग्रनुबन्धानामने

केवलस्य निषेधकाऽनन्यपूर्वा निर्देशं गा ...अनेन ...कार्येव नेत विध्याविति... सापूर्वेत्सा तिन रुति रिक्तृ विशेषणग्रहणो

धर्महानादुपस्थितधर्मैरतद्यापकधर्मैश्च विध्याकृत्सापूरतोत्साति न दति रिक्त विशेषणतया ललाट

नाभावत्त्वेतन्न्यायमूलकेन समाप्त्याति देशो विशेषानीति देशो न सिद्धो विशेषणतया ... लाभ

नाभावद्वृत्येतन्न्यायमूलकेन समान्त्यादेशेव सिद्धे तलस्याविधिग्रहणो वै यर्थ्यं स्यात्॥ ह

पलोनिषेधदृश्ये तुल्यातिपादवस्यानुत्तरत्येव सिद्धे... व्यवहाराभावतापनात्। नानुबन्धकृतमने

न्नादिकृन्निमित्तसे विधिकृत्तो न लेषामल्व्यवहाराभावा बोधन द्वारेतिशेषः। ध्वनितं चेद

कारलूहोमिति लापयती ति भाष्ये ...व्यवहाराभावा... ग्रचसूत्रोऽपि ...तोने तिलाप

क्विलिचगाङ्क्टिहल: ग्रहति सूत्रेषु भाष्येतत्राघेपास्तु टोऽपि। हृच नान्दि... तो नेतिलाप

लेइत्सूत्रं द्वितीये गाऽङ्गेऽपि। तस्यस्यानुबन्धकृतादेशरल्लायोभावतापत्तेः कातिवाघादेशेषु पि

लासिध्या दृष्टितं च लापकं ग्रंसेशानचः ...सरूपसावेपातु...देशोऽननुबन्धात् लक्षणा निवलताप

कसमुत्तं उक्तं दूषणोरेवदूषितं च अन्यथानल्विधाविति निषेधेन तत्याग्रास्या लापकत्वासंग

लि: तिवाद्यादेशेषु पित्त्वाद्यसिद्धिश्चेति बोध्यम्॥ अचः परस्मिन् आदेशग्रहणमनुवर्तते तेन दनु

रोधाद चरितिस्थानेषष्ठीपरस्मान्निसादेशविशेषणं तदाह। परनिमित्तसादिं ग्रचयौ वा

~~केसमाते जैचप्रात्मवपाततिंगाः~~ ~~ग्रनुबन्धकार्येषु नान्विधाविति निज...~~
~~...नेप्रान्तत्वात्...~~ ...च इति

...नारादेशो बहुवचने स्थल्येरिस्येतेषां रणायविशेषणतया। ... अपि स्यादेन विधिरिति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न॰ शा॰
॥४२॥

अतएव च्य॰ पुरिनि- -रूपता ञित्रि चिभवी वद्दिसादिसिध्यर्थो
निषेधः सार्थकः अचः परस्मिन्निति किं आगसाम

आदिना अतोलोपः तेन न
ध्यपुता सादो स्थानिवत्त्वा
द्धयमारः

देशात् सर्थः तेन महूतमाचष्टे मारयती सादेवृद्धिः अत्र सूत्रे प्रयोगे पोच स्थानिवद् सार्थः न
नु सूत्रे स्थानित्ते नोपा ताच स्थानिवद् सार्थः ॥ तेन नणि लोपादेरनेन स्थो निवत्सं सिध्यति
नु सूत्रे स्थानित्ते नोपा ताच स्थानिवद्भावात्सार्थः । तेन नणि लोपादेरनेन स्थानिवत्त्वं सिध्यति
अत्तरा व ऽहपरस्मिन्नासे लोपस्य स्थानिवत्वात् स्वस्येति लुग्न स्यात् । परस्मिन्निति किं युवमा
निर्दिष्टः स्थानिवत्वेन पलोपो न स्यादिति । पूर्वविधाविति किं नैधेयः निपूर्वा द्धात्रः क्षिप्रस
येभातोलोपे तस्य स्थानिवद्भावा धुव्य पदेशाविरोधात्स्वाश्रय द्या त्र निवृत्तो ठगनापनेरि
निदिक् अच इति अत्र स्थानिनिसाति यद्वाति तदादेशोपि भवति स्थानिनिपन्नत दादेशोपि नेति
भावाभावयो रूभयोरप्यतिदेशः तत्र भावोदाहरणानि गात्स्यते इति अभावोदाहरणं पटयतीत्या
दिस्थानिनिमित्तकं भवत्यादेशनिमित्तकं नेति च तदर्थः लघूपधस्य संपादन द्वारा लोपनिमि
त्तिका वृद्धिरित्याहुः स्थानिभूतादच इति । सूत्रे अवर्णाद्व्याख्यानात् अतएव पूर्वत्वेवधित्वमि
तिभावः पूर्वविधौ विस्यस्य पूर्वस्य बाधित्वेवशात्स्त्र विधेयेकर्त्तव्ये इत्यर्थः तेन पूर्वपरयो
विधौ न । तेनारत्तु रित्यादौ न्नरुप्यता मितिगुणस्य सवर्णादीर्घेन स्थानिवत्त्वेचरन्तु तो

इतस्या
निवत्वति
ष्ठकृ

से

राम
४२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत एव न पदांतसूत्रे पंचेद्राण्यो देवतास्य पंचेद्र इति
लौकिकस्य स्थानिवद्भावस्योदाहरणम् ३

अपूर्वविधिशब्दे तंत्रमेकस्योक्तार्थः द्वितीये भावे क्तिः संबंधसामान्यषष्ठ्यंतपूर्वशब्देन समासः
विधिभावः पूर्वसंबंधिभावे तत्स्थितौ स्थानिवदित्यर्थः ॥ अत एवैनेपरस्मादित्यस्य पतिचेति
लोपे तस्य स्थानिवत्त्वा संनियोगशिष्टन्यायप्राप्तनिवृत्तिप्रतिबंधेन नकारस्थितिः अन्यथा
तत्र पूर्वसेन दृष्टस्य संबंधिनः कस्याचिद्विधेयस्याभावात् स्थानिवत्त्वाप्राप्तिरेवेति तदसंगतिः स्य
षेव प्रवृत्तसूत्रे विभाष्ये कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादानेन सर्वमिष्टं संगृहीतमिति भावस
पुनो विहितस्य ते पूर्वस्य विधानं प्रति पूर्वस्य भावं प्रति स्थानिवदिति उक्तं तत्र भावसाधनस्य सूरस्य
सोपीत्यर्थः पूर्वत्वं च व्यवहिताव्यवहितसाधारणं अव्यवहितग्रहणे तो मानाभावात् स्वरे निषे
धात्वतेन पठ्यलीति सिद्धं प्रवृत्ते च द्विर्वनिषेधे स्थानिवत्त्वप्राप्तिः ॥ न पदांत द्विर्व ॥ अत्रादि
र्वचन सवर्णादिग्रहणं वृत्तिपरितान्यातिदेशानां त्रिपाद्यामपि प्रवृत्तिबोधनार्थं तेन राम
रुस्यादौ विसर्गो द्विरसिद्धिः ॥ अत्र विधिशब्दो भावसाधनः पदांते स्वत्रांतशब्दश्च रसावपवका
चीकर्मषष्ठ्या समासः तेनै चोयन्हसती स्यादावेतत्तदोरिति सुलोपो न रणः ॥ तरिरूपं न
स्य प्रसंगे च परस्मिन् इति त्रिपाद्यां प्रवृत्तिरित्यर्थः तत्र परितानां त्रिपाद्यां प्रवे
से सत्स्य द्विर्वचनादिग्रहणस्यातिदेशमात्रस्य त्रिपाद्यां प्रवृत्तिरिति तद्दर्शितं
स्वभावात्तस्य त्रिपाद्यां चारितार्थ्यात्
तः पर्यवसानात् ३

अत्र पदसंज्ञायाः पदान्तविधिसंज्ञी स्वदोषः नर

श्री

त्र पत्त्वः स्थानिवत्सादुत्सेचत्वस्थानिवत् अनेन निषेधास्यष्टं चेदं भाष्ये इति भाष्यप्रदीपोद्योते
निरूपितं अत्र पदेः तरति सप्तमी समासे भाष्ये उक्तस्तेन त्रस्यास स्यापरपदस्थानादे द्वास
निरूपितं अत्र पदेः तरति सप्तमी समासे भाष्ये उक्तस्तेन त्रस्यास स्यापरपदस्थानादे द्वास
धानेन स्थानिवत्त्वानिषेध इति वृत्त स्थानिस्यादौ न दोषः न चैवमपि पूर्वत्रासिद्धे न स्था निवादि
ति निषेधो न द्वारः पदेन द्वस्यथे न तत्र स्थानिवत्त्वनिषेधव्यावृत्ति परभाष्यप्रामाण्येन पूर्वे
त्रासिद्धे द्वस्यत्र पदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्यैवत्रैपादिकस्य ग्रहणात् अत एव माहिष्मा
निस्यत्र अद्दलनसत्रेणद्वपदेन सलां जसिस्यस्यैवग्रहणं च संन्निहितस्यैवेहग्रहणेोः च्चिस्य
त् ग्रा कार्यकालपक्षे पित्रिपाधामंतरङ्गः परिभाषा न प्रवर्तत इति वक्ष्यमाणं न तयास्य सिद्धि नेति
गो चेस्यादौ गालिकारकोपपदानामिस्यस्यानित्यत्वात् न सवृत्तस्य नन्तरमेव समासः उग
रपदस्येचेतिग्रस्यपलक्षणप्रतिषेधश्च अत्र स्यासत्यो न रपदस्य कार्यिसे एवेति न दो
षः पदे इति पदस्य पोग्यापलक्षणं वा अत्रेदं भाष्यमापिमानं अत्र पदचरमावयववादि
साधकः प्रातिबंधकस्य स्थानिवद्भावो निषिध्यते विनिगमनाविरहात् एतत्सूत्रभा
निवत्यस्य सूत्रभस्येन रलं दुर्लभमिति निवान्यं कार्यकालपक्षे तस्य अपि पदान्तविध्ये स्वाव्यनयापादः

रा म
९३

ष्यक् मेर्णिङि॰ स्यादि सूत्रभाष्ये पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवद्भिसवर्णस्य वेरपृक्तलोपस्य दीर्घग्रहणं वर्जं
त्या द्विर्वचनादि प्रसक्तमिति लभ्यते। निषेधपदति द्विर्वचनग्रहणात् पूर्वत्रासिद्ध इति निषेधाद्वेति
भावः। इकार इति स्थानिवदभावं तत्प्रौढादिति भावः।। अदर्शनं।। स्थानेऽन्तिवर्तते प्रसंगे सतीति २
दर्शनस्य त्यद्वाहु।। प्रसक्तस्येति शास्त्रतोऽर्थतो वेति भावः। अत्र हि शिष्टौ न सामान्येन तत्र स्थानस्यावर्जनी
यत्वेन न तत्सामान्येलगीताउच्चारणभूतासत्तानि बिध्यते तत्र प्रत्ययलोपे शास्त्रतोऽर्थतश्च प्रसक्तो
च्चारणलोपविधानेन तस्य तस्मिन् विषयेऽनुसन्तेरेवान्वाख्याने प्रत्ययलक्षणार्थमिति बो
ध्यं अर्थस्येवासंज्ञा व्याख्यानात्। यत्तु प्रसक्तस्येति किं ग्रामोऽतिष्ठतीत्यादौ लम्पूलोप इति पंच
ते म्यापत्तेः अस्ति चात्र तयोर्दर्शनं।। शास्त्रतोऽर्थश्च न तत्र सान्निध्यमिति न दोष इति तन्न।। तेन प्रसा
ससात्यवंतार्थकर्माधिकरणयोरेव पंचमीविधानेन तस्मात्राप्राप्तिः तत्तेनु अस्यो वार्थतो त्या
वं तस्य प्रसक्तिः तस्मात् पुंखट्वांत्रविपोदर्शनसत्तेन प्रत्ययलक्षणेन लुगापत्तिदोषः तत्
स्यपेन प्रसक्ताक्षेपस्तु न।। अत्रैव प्रसक्तिं विनातिदेशतः प्रत्ययतानसत्तेन व्यभिचारान्तराक्षे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श॰को॰
॥४४॥

श्रीः

पासंभवात्॥ इतिपक्षे इति॥ विनिगमनाविरहादितिभावः॥ द्वित्वस्यत्रैपादिकत्वात्तत्रनपूर्वो
बहिरंगासिद्धत्वं अतएववद्ध्यत्रे तिभाष्योदाहृतमूर्धकारयकारयोरिति। येनविसर्गादि
द्वित्वेनाधिक्येपिनक्षतिः॥ द्विधामिति। द्विपसंप्रक्रियायांबोध्यं। एतस्याआकृतेश्चारि
तः प्रयोगोनद्वितीयस्याभविष्यतीतिकृत्वानुप्रयुज्यतइतिसूत्रभाष्योक्तत्वापेनैकस्य
द्वित्वेअपरस्यतदभावोनुचितइतिनवाच्यंसार्थकानेकविषयेतन्न्यायांगीकारात्‌पक्षान्या
व्यतिकरत्वेभिन्नार्थत्वसंभवश्चात्‌ द्विपयाज्ञे॥ हलोयमामितितिलोपेद्वित्वाभावेचतदेव
रूपंनादित्या॥ परेणानुनासिकस्यतोपरइतिवर्तते पुत्रशब्दस्येत्यवयवषष्ठी। आदेर्निर्दिष्ट
पर इतिच प्राधान्यात्परत्ववविशेषणं सूत्रे आदिनीतिश्रुतानुकरणं लुप्तसप्तमीकं। अतएव
नसरेचेत्यसंस्पादिनीयस्मात्परस्तत्रपरेइत्यर्थेहरदत्तोव्याख्यत्‌ अद्धावतौमाधवोप्येवमेवइह
शाक्रोशस्यस्त्रीत्वेवदर्शनाद्य॥ आक्रोशोनिंदातदाह॥ पुत्रादिनीति॥ ताहशाक्रोशस्य

राम
४४

स्त्रीक्षेवदर्शनात्तदाह॥पुत्रहलीति॥अनचिचेतिसिद्धेपुत्रस्यग्रहणंतेचेद्भूतजग्धयोरेवान्नोद्गात
वेत्तिनियमार्थमिदं॥संयुक्तेष्विति॥त्रिप्रभृतिष्वितिसूत्रेवर्णानांसमूहोतीयानामेवग्रहणं
परस्परसाहचर्यात्॥नचतथाचःसंभवंति॥अतएवाचोरहाभ्यामितिसार्थकं॥निर्धार
णेसप्तमी।अचइत्यनुवर्त्तते॥त्रिप्रभृतिसंयुक्तवर्णमध्ये।चःपरस्यपरोद्भवानस्तदस्यर्थः॥
तेनरंकः।राष्ट्रइत्यत्रनकाररषकारयोःप्राप्ताद्वित्वस्येवनिषेधविकल्पः।अनचिचसर्वत्रशाक
ल्यस्येत्येवसिद्धेइदंसूत्रद्वयंविकल्पस्यमतभेदप्राप्तस्यव्यवस्थाबोधनार्थमितिबोध्यंय
तो रोनुनासिकइत्सर्वेत्यनुवृत्त्या।नचीत्येवसिद्धेनुसूत्रत्रयमपितथेतिबोध्यं॥अचोर।अचइति
श्रुतत्वात्व्याख्यानाद्वारहाभ्यांसंबध्यते॥तस्मादिसूत्तरस्येत्येतत्सूत्रद्वयमिहाचःपराभ्यामि
ति।वायमीति॥क्षयोहइत्यतोन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेरितिभावः॥दीर्घादाचार्याणामित्युक्त
रमनुस्वारस्ययथिवापदांतस्यलोर्लिङ्गदस्थाक्षयोहोइत्यभ्छादीतिबहुसूत्रीपाठोनंतरंझलांज
दरस्सिअच्यासेचर्चेरवरिचवावसानेअत्तोप्रगृह्यस्येतिपंचसूत्र्याःपाठइतिभाष्यसंमता

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰ शा॰
॥४५॥

अष्टाध्यायी पाठे तु वावसाने इत्यतोनुवृत्तिर्बोध्या॥ स्पष्टं चास्यवैकल्पिकत्वं लण्सूत्रे भाष्ये॥ भा
ष्टाध्यायी पाठे तु वावसाने इत्यतोनुवृत्तिर्बोध्या॥ आदित्यशब्दात् शेषार्थण्यान्तादेवतार्थे ण्य: यस्येति चेत्य लोपे ऽनेन यलोप: आ
दित्यइति। आदित्यशब्दात् शेषार्थ ण्यान्तादेवतार्थे ण्य: यस्येति चेत्य लोपे ऽनेन यलोप: आ
पसस्येति लुन। आपत्यस्याभावात्। हल इति किं॥ शय्या॥ यमामितिकिं॥ आध्मौत्। यमी ति किं।
रामाभ्यां। एचोय। इचोचियण यवायाव:। अचावोयिप्रत्यये। इति सूत्रयितु मुचितमित्या
हु:। यथासंख्यसूत्रे लब्धमर्थमाह॥ कमादिति ऽदातादिगुणयुक्ता नामन्यगुणकव्यावृत्तिस्तु
स्थानेन्तरतमपरिभाषया बोध्या॥ एतदेवाभिप्रेत्य यथासंख्यसूत्रभाष्य प्रकृतसूत्रे स्था
नेन्तरतमसूत्रेणाव्यवस्थोक्ता संवृतावर्णस्य संवृतावर्ण: विवृतावर्णस्य विवृतावर्ण इति
एतत्तु भाष्यप्रामाण्येन एओ ह्रस्वनयोरकारांशोसंवृतसंइतरांशो विवृततरस्त। तदुपरागाद्धि
नसंवृततस्य पृथग्ग्रहणं॥ ऐऔ ह्रस्वनयोरकारांशोपि विवृततमएवेति बोध्यं॥ तस्य लो॥
उपदेशेजिसतइति सनुवृत्ताविभक्तिविपरिणामेन चासिद्धेतस्य ग्रहणं सर्वलोपार्थं॥ तेन

राम
६५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेन त्रिदुदूनामंत्यस्य लोपो न नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरिति परिभाषा तु भाष्ये प्रत्याख्यातैवेति दिक्. न भवती
ति ॥ पूर्वत्राभावादिति भावः ॥ वांतो ॥ येन विधिरित्यस्य अपवादभूत यातस्मान्नुड्चीत्यादार्थ
मावश्यिकत्वा वाचनिक्या यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इति वा निर्विकल्पकपरिभाषया
लभ्यमर्थमाह ॥ यकारादाविति ॥ ओदौतो रिति ॥ ओदौतोरिति वक्तव्यमिति वार्तिकमूला
ख्यानादिति भावः ॥ पूर्वसूत्रे वांतो प्रतितयोरेव स्थानित्वनिर्णयादिति स्थानेंतरतम
सूत्रस्थ ऐचोरर्थं तु सिद्धं ॥ वांतज्ञानाय पूर्वसूत्रपर्यालोचनस्यावश्यकत्वेपि तत्प्रक्रियार्थ
पर्यालोचने मानाभावात् । यथासंख्यसूत्रसहकारेण वोधोनरंतयोस्तत्र निर्णयात् ॥
अंतरतम परिभाषयानिर्वाहे तु लक्ष्यपर्यालोचनकाले तन्निर्णयः ॥ अतएव पूर्वसूत्रे स्था
निविशेषलाभो यथासंख्यसंबंधादिहतुनिमित्ताभावात्तल्लाभाभाव इति प्रकृतसूत्रे ऐचः ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰शे॰
५६

गव्यमिति॥ भत्वाद्वलोपो न॥ पीतिकिं॥ गोभ्यां॰ प्रत्ययेकिं॥ गोयानं॥ ननु गव्यूतिरित्यत्र वस्य
हलि सर्वेषामिति लोपः स्यात् वस्येति वा लोपः स्यादत आह॰ यान्तस्यत्रेति॥ न च विशेषविहि
तेन का यिहेन लोपे वस्य निमित्तं बाधरतिवाच्यं॥ निमित्तलानाद्यन्ते विषये कार्यित्वस्य
स्य॰ चारितार्थ्यात्॥ तत्रक्तौ डित्त्यायश्चानवकाशविषयो विधेय विषयश्चेति स्पष्टं तद्भिन्ने भ्रचामि
तिसूत्रे पद्धि॰ धायके च भाष्ये॥ अंशोउत्तरयोर्विग्रहे लविशेषासंप्रसयान्निसगहणानर्थ
क्यं क्रियासमभिहारे च नैतेभ्यो पङ्भवितव्यमिति भाष्यं॥ तेन विशेषासंप्रसपादिस
स्व नुकृष्यते॥ अन्यथा तत्रकौडित्त्यायेन सिद्धे विशेषा संप्रसयादिसनुकर्षकचकारवैयर्थ्याप
च त्तिः निरूपयिष्यते चेदं प्रपञ्चते॥ तस्यवार्त्तिकेनुवृत्तस्याप्रतो भूयमाणवकारान्त आदेशाद्दस्य
र्थः॥ सूत्रे तु नप्लुतं गव्यादौ भसेन वान्तस्य पदत्वाभावाल्लोपस्य तत्र च तदभावाल्लोपाप्राप्तेः

रा म

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गोशब्दादिष्यः वयजादावपिनः कोऽपीति नियमेन पूर्वस्य पदत्वाभावात् एवं तर्हि वार्त्तिकएव वस्त्रश्ले
षऽ उचितः रसाशयेनाह ॥ छकारा इति ॥ लोपो व्योर्वलीति सूत्रे वकार प्रसारख्यानं तु लौकिको
दाहरणाभावेन तदर्थं तयाबोध्यं ॥ अत एव ऊगुणेति सूत्रे तोल्भ्रोत स्येसत्र लुप्तनिर्दिष्टो व
कारः रस्युक्तं भाष्ये शास्त्रीय सौत्रप्रयोगार्थं तदिति तदाशयः ॥ न चैवं विशेणवे इत्यादौ तस्य लोप
इति दुर्वारं गव्यूताः उच्चारणस्य चारिनार्थ्यादिति वाच्यं ॥ गविच युक्तेः इत्यादि निर्देशैर्वारणात् ॥ प
रे तु सा पूर्वपक्षयुक्तिरिति न वकार प्रश्लेषो लोपे नोचितः किंच छंदसि सर्वे विधीनां व्यवस्थितत्वा
न्नैव लोप प्रसक्तिः स्वत्र सेग व्यूतौ ॥ अध्वपरिमाणे पि संज्ञाशब्दोयं तत्र संज्ञात्वं भंगापत्तेः नवलो
पः ॥ यथा रघुनाथेति संज्ञाशब्दे नित्यस्यापि णत्वस्याभावः सर्वनामशब्देणत्वाशंका तु तस्य संज्ञि
विशेषे आधुनिक विनियोगात् ॥ शास्त्रानुसारिशब्दस्यैव विनियोग उचित इत्यभिप्रायेण नि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰ शे॰
५७

रूपितं चैतत्सर्वादिसूत्रे भाष्यप्रदीपोद्योतेऽस्माभिः ॥ निरूपयिष्यते चेदं पूर्वपदात्संज्ञायामिति सूत्रे
धातोस्तत्त्व ॥ धातोरित्यस्याभावे प्रातिपदिकमात्रविषयो नियमः स्यात्तथा च गव्यमित्यत्र न स्यात्
ओयतरस्यत्र च स्यात् ॥ तदभावे सामान्यतो नियमापादनं तु योगविभागेवकाराभ्यां यथ्योपपत्तेरयु
क्तं ॥ तन्निमित्तस्य चेद्धातोरेवेति नियमेऽप्यत्र सिद्धेस्तद्वारणायैवकारः ॥ लव्यमित्यादि [illegible] धी
अत्र गुणवृद्ध्योर्यत्तु एयन्निमित्तत्वे नैवो यादिप्रत्ययनिमित्तकता ॥ तन्निमित्तस्येति किमिति
सूत्रमेव किमर्थमिति प्रश्नः ॥ ओयतइति ॥ वेञः कर्मणि लङि यक् यजादित्वात्सम्प्रसारणे
कृते सार्वेति दीर्घे आडागमस्य गुणः ॥ न धातुलोपसूत्रभाष्यरीत्या बहिर्भूतधातूपसर्गकार्यस्य
कर्त्रीये बहिरंगत्वाद्गुणोऽसिद्ध इत्यस्य वृद्धिरेव ॥ ओयतेति ॥ तस्मादेव कर्मणि लङ् आडागमे वृ
द्धिः शेषं पूर्ववत् ॥ क्षैण्यमिति ॥ क्षिक्षये जिजय इत्यनयोरेव ग्रहणं ॥ न तु क्षीष् हिंसायां क्षैणैक्ष

अंतरंगपरिभाषया ॥ नेदं इत्यत्र गुणस्य बहिरंगसंहितत्वेन [illegible] परिभाषया ॥

राय
५७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५१

भाग्यपनि

येऽदस्य नयोर्व्या[illegible]ख्यानात्॥ अत एव क्षिप्योरेवै चरति भाष्ये उक्तं॥ तस्मै प्रेति॥ कृपार्थे वस्तुनि
कृप्य इति निपातस्तेऽस्यार्थो व्याख्यानात् गुणभूतस्यापि तदा परामर्शः॥ कृपार्थत्वे प्रलोपे धान
रूपं। तदर्थ इति विशेषणात् तदाह॥ केतार इति॥ योग्यतामात्रग्रहणेन व्यावर्तकं तत्स्यादिति
भावः॥ केचित्तु स्वीयं धान्यादि रसाप्रवृत्तग्रूल्यग्रहणात् तत्र धान्यकृष्य॥ यत्र तु स्वीयं द्रव्यं
ता परकीयधान्यादिग्रहणं तत्र धान्यकेय॥ द्रव्ये तु न कृप्यत्वं नापि क्रेयत्वं किं तु धान्यादेरेव श
क्तिस्वभावात्॥ भाष्ये तु रसोऽप्येवमेवेत्याहुः॥ लोपः शाक॥ भो भगो अघो अपूर्वस्येत्यस्मीति
चानुवर्तते तेन चौकारान्ते ग्लौतो गार्ग्यस्येति बाधकमिसारायेनाह॥ अवर्णपूर्वयोरिति॥ व्योरिय
नुवृत्तावपि वर्णसमाम्नाये यकारस्य प्राक्पाठात् तत्क्रमेणाह॥ यवयोरिति। सतस्माभ्राचष्टस्मा
दिभाष्यप्रयोगादत्र रोहितस्यासंबंधः॥ इदं सूत्रं लघुप्रयत्नेन॥ शाकटायनमतेन यो विधाने
न शाकल्यमते तदभावात्॥ अवर्णेति किं॥ गोर्यत्रापदान्तयोः किं। हरये। अशिति किं। वृक्षं वेत्ति वृक्षवीः॥

100

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल.शे.
४८

कोविधिं प्रति न स्थानिवत्

द्विपू ।। तमाचष्ट इति एयं तद्विच् ।। वृक्षवृक्षरोति ।। द्विपिलु ठस्याल् ।। विजनिमित्तको लो
पो व्योरिति लोपस्तु न ।। णिलोपटिलोपयोः स्थानिवत्त्वात् ।। प्रातिपदिकात् णिजस
त्यापदत्वाभावेन पदस्थाजादेशाभावेन चुलोपस्य पदचरमावयवत्वाभावेन चैप न
दान्तेति निषेधाप्रवृत्तेः ।। एतेन वृक्षनिमित्तकावलोपोत्र दुर्वार इत्यपास्तं ।। किंच स्थानिवत्त्व
निषेधं विना अस्य पदान्तत्वासिद्ध्या त्रनिषेधाप्रवृत्तिः ।। स्थानिवत्त्वनिषेधस्ताने पदान्तत्व
ज्ञानं तन्निर्णये च स्थानिवत्त्वाभावज्ञानमित्यन्योन्याश्रयस्तत्राप्रवृत्तोबीजमिदं च नपदा
न्तसूत्रे भाष्ये स्पष्टं ।। न च पदसंज्ञायां टिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्धस्य पदान्तत्वमेव नास्तीत्यश्री
त्तिस्वार्थमिति वाच्यं ।। पूर्वत्रासिद्धीयमिति निषेधात् साक्षात्सदसादि ह्रस्वपरपरूपावापूर्व
त्रासिद्धीयप्रापकस्य प्रतिबन्धकस्य चातिदेशस्य तन्नानिषेधादिति केचित् ।। परे तु नपदान्ता
हलोऽणः संतीति णत्वसूत्रस्थभाष्याद्वृक्षवादेर नभिधानमेव ।। भोभगो इति सूत्रेऽहरग्रहण

कौमुदि

KKSU LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1604
Dist Nagpur

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मनर्थकमन्यत्राभावादितिवार्त्तिकाच्च ॥ अङ्गोन्यत्रतन्निमित्तकार्यकारिणोभावादितितदर्थः ॥
नह्यन्यत्रह्रस्वस्तीतितद्व्याख्यानभाष्येस्तग्रहणमुपलक्षणं ॥ एतदाशयमज्ञात्वैकदेशिनो
त्तरार्थं हलिसर्वेषामितिवृक्षवृक्षरोतीत्यत्रमाभूदितिउक्तं ॥ अस्यचैकदेश्युक्तित्वलणसत्त्वस्थो
नुभाष्यविरोधेनस्पष्टमेवकैयटेनोक्तं ॥ अतएवभाष्येउत्तरार्थमित्युक्त्वाहलिसर्वेषामित्य
त्रैवप्रयोजनमुक्तं ॥ हलिसर्वेषामित्यत्रवकारनिवृत्तेर्वात्वेद्वारणासंभवान्नतत्राप्युग्रहण
णस्यप्रयोजनमितितद्भाष्यमेकदेश्युक्तिरेवेत्याहुः ॥ अन्निसतीति ॥ वाक्यसंस्कारपक्षेपिपूर्वो
परस्थितिनिमित्तकत्वरूपान्तरंगत्वमादायान्तरंगाणांपूर्वंप्रवृत्तिरितीकारादेःस्थानिभूताद
चः पूर्वत्वबोध्यं ॥ एकःपूर्व ॥ गुणादस्यादेर्विधेयसमर्पकत्वेनतत्रैकसंख्यायाविवक्षणेनोभ
योःपूर्वपरयोरेकवाक्यतयैनविधेयान्वयेनचानयोःपूलयोः कृतंकुर्वित्यादितद्वोभयसने
ध्येकविधेयस्यैवप्रतीतेरेकग्रहणंस्पष्टार्थं ॥ डःसि ॥ डःस्थानेइतिषष्ठीस्थानेइतिपरिभाषा

वृत्सवस नेरतीसा स्य

लोप धार

इयोर्यत्तनीसादेविधेयविशेषणविशेषणोभयीत्यादेतस्मिन्
भिषादिपरिभाषाप्रवृत्तिमंतरानिर्वाहायोगाद्विधोपरिभाषोपतिष्ठतेनानुवादे इति
अनेनैवाभिप्रायमाधि [illegible]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰शे॰
५९

लघ्वंशे उदात्तस्वरितयोर्यणः इतिवत्॥ स्थानेन्तरतम इत्यतः स्थाने ग्रहणमनुवर्तते॥ तस्य लक्षणया
प्रसंगावस्थायामिति सार्थलाभः॥ रपर इत्यनेनेति॥ रपरत्वं अवयववाचिना परशब्देन षष्ठ्यर्थे ब
हुव्रीहिणोक्तेनास्यावयवत्वात्। यदागमा इति न्यायेन विशिष्टस्य गुणवृद्धिसंज्ञकारस्य गु
णवृद्धी अस्य तावेवनैचः इति नियमोपपत्तिरत एवेरदाभ्यामिति सूत्रे थलिच सेटीति सूत्रे भा य
ष्ये गुणो भवति वृद्धिर्भवतीति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञोभिनिर्वर्तत इत्युक्तं॥ उः स्थानेऽण् प्रस
ज्यमान एव रपरो भवतीति पूर्वमनन्तरं रेफस्य यण् गुण इति रपरः॥ अवयवत्वसंज्ञाचनिकृष्टमेवत
त्साहश्यबोधनपर्यवसायि॥ अन्यथा वर्णस्य वर्णान्तरावयवत्वं हलन्त्यमिति सूत्रभाष्योक्त
रीत्या असंगतं स्यात्॥ पंचम्यर्थे बहुव्रीहिणा नवयवत्वे तु गुणवृद्धिशब्देनाकारादेरेव रेफप
रस्येत्यलदेङ्वाच्यतयाविधानं स्यात्॥ गुणवृद्धिकारादिनिष्ठमेव स्यादित्युक्तनियमा
नुपपत्तिः॥ अत एव वव्रश्च इत्यादौ हलादिः शेषसिद्धिरन्यथा सावयवस्येवानादेशत्वेन निवृत्तेः॥

राम
५९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतेनाण मनूधरपरत्वं विधीयतइतिपरास्तं ॥ उक्तनियमानुपपत्तेः ॥ अत्र पक्षे धूरपरत्वं धूल
परत्वं इति व्यवस्थानुपपत्तिस्तु न ॥ रेफवतस्था निवृत्त्यरेफपरत्वे लकारवतस्थानिवृत्त्यलपर
त्वमिति व्यवस्था संभवात् ॥ तेत्रांतरतम्यादिति ॥ स्थानतरइतिभावः ॥ रेफादिदूरादेशस्या पि
मूर्द्धादिस्थानत्वात् ॥ नत्र तत्रादेशानेवरलपरानुज्ञायेदसूत्रं नकार्यमिति नुनवाच्यं ॥ अप
त्पराधामीदिसादेदोषापत्तेः ॥ अत्राणपूर्वेणैव प्रत्याहारणामिति निर्देशात् ॥ वस्तुतोरन
रा त्योराभावेनरपरइसस्यस्थानेलपरइतिपठनीयमिति लपरत्वं वक्ष्यामीति तुल्यास्यसूत्रभा
ष्याल्लभ्यते ॥ सरोहसी ॥ रयोहइसतेनावसानेइस्सतो वा विकल्पोनुवर्तते ॥ हयवरट्सूत्र
स्थेभाष्यस्पष्टमि[illegible]यइति ॥ ऋधधातोरिरहति भावः ॥ अससतीति ॥ द्विताभावइस
नुवृध्यते ॥ त्रिधामिति ॥ त्रिधकारत्वं प्रक्रियाभिप्रायेण ॥ न च द्वित्वमिन्ने पूर्वत्रकृतत्वेप
रमसिद्धमिसर्थके नपूर्वत्रासिद्धमद्वित्वइत्यनेनधातुधकारस्य जश्त्वेरस्याद्वित्वमितीदमयु

104

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰ शे॰
५०

न्नमिति वाच्यं ॥ फले विशेषाभावेन लक्षणादरणात् न ह्यत्र जश्त्वात्पूर्वमनन्तरं वा द्वित्वे रू
पे विशेषोऽस्ति तदनन्तरं जश्त्वप्रवृत्तेः तस्य परिभाषात्वेन फले विशेषे तत्त्वप्रवृत्तेरित्यस्य
त्र विस्तरः ॥ पंचमीति ॥ विनिगमकाभावादिति भावः ॥ अत एवास्य वैकल्पिकत्वं ॥ वृष्णे
वृत्ति ॥ वृष्णो त्विसंबुध्यंतं पृथक्पदं इति कश्चित् ॥ एत्येध ॥ ऊठ अत्रादेशाएव व्याख्याना
त् ॥ एचीति नोठो विशेषणमूठ स्तथा संभवात् ॥ एत्येधत्यो रिति योगं विभज्य तयोरे
स्य १ वेचीति विशेषणं भाष्ये व्यक्तत्वात्त्वत्राह ॥ एजाद्योरिति ॥ एति रेवेण वप्रसिद्धत्वात् ॥ उपे
तीत्यादौ वृद्धिरेचीसनेन गतार्थत्वमाशंक्याह ॥ पररूपगुणेति ॥ एत्येधत्योरेङि पररूपस्योठि
चाप्रणस्येति विवेकः ॥ उपेधत इति ॥ अत्र न सर्वादेशः ॥ एत्येधत्या घञयवैचीत्येवं क्रमेण
सूत्राणामर्थात् ॥ अयमेवार्थ इति प्रत्ययलक्षणसूत्रस्थभाष्यस्वरसः वृक्षेशाखेति वद्देश्य
चत्वरूढ स्वरितिसप्तमी बोध्या ॥ प्रष्ठो हृ इति ॥ प्रष्ठंवहतीत्यर्थे वहे ण्विः ततः शास्त्रूठि संप्रसा

राम
५०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

105

रणे पूर्वरूपेणेन वृद्धिः ।। प्रेद्धिष्यरिति ।। परेत्विणोऽकारादेः प्रतिषेध इति वार्त्तिकेऽण धत्यनुपादानात्
नत्वे धत्ते रथ्यभिचारादिति वृत्तेऽस्यानभिधानमेव ।। एसे धसोरेची ति विशेषणमिति भाष्य
स्येधसंश्लेसंभवमात्रेणोपरंजकतया विशेषणमिसाहशयइत्याहुः ।। उपैधयत इत्यादावपिवृ
द्धिर्भवत्येव ।। प्रकृतिभागस्यैधरूपत्वात् ।। थिंचएत्येधत्यवयवैची स्यर्थः प्रत्ययलक्षणसत्त्वेभा
घ्यसंमत इति अत्र न दोषः ।। पुरस्तादिति ।। पुरस्तादपवादा अनंतरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरानि
ति न्यायः ।। अवश्यस्वपरस्मिन् बाधनीये भेदे नापेक्षा या प्रथमोपस्थितबाधेनाकांक्षा निवृत्ति
रिति तद्बीजं ।। असाधुरेवेति ।। आङि ओरेकारे आस्य पूर्वांतत्या ऽऽङि पररूपेण बाधादिति भावः ।।
२ अर्थवत्ग्रहणोक्तेति ।। अस्याबीजस्वरूपमिति सूत्रे ऽऽङि पररूपमाप्तमेवेति ।। पूर्वधातुः साधनेन युज्य
तइति सिद्धांतादिति भावः ।। उपसर्गादिति ।। तपरकरणमुपसर्गकारीयतीत्यादौ वा सुपीति नवृ
द्धिः ।। सोत्रकरतिस्तु न गृह्यते ।। व्याख्यानात् ।। आदित्यनुवृत्तेन तरत्र विधिरित्याह ।। अनंणीता इति ।।

आदुपाइत्यर्थ

पूर्वपरयोरन्त्ययोः समुदायस्य योरंस्याद्यपोर्वे
यस्मिन्विधिरितिपरिभाषयाह। ऋकारारावितिः॥ पूर्वपरयोर्वृद्धिरित्युचित
र्णयोरेकादेशइत्यर्थः॥ उपसर्गाद्वयवाकाराद्वृत्सवृपर्वेऋकारे तयोः पूर्वपरयोः शितिवर्त्तन्ते यथासंख्यंचा
गतेशितितुनोक्तं॥ अच्छे छतीस्यादौदोषात्॥ अंतादि॥ इहपूर्वपरयोः शितिवर्त्तन्ते यथासंख्यं चा
अंतादिशह्रावुपस्थितेकादेशस्थानिपरेपूर्वपरशहौचतद्व्हटिनसमुदायपरे॥ एवंचपूर्वस्य
परस्य समुदायस्यांतादिभ्यां वर्णाभ्यां पृथगवस्थिताभ्यां येव्यवहारः प्रातिपदिकत्वसुब
तसप्रत्ययत्वादपस्ते वृते के देशस्य भवति न तु तद्रूपमानवृत्तयोऽस्य ह स्वत्वाद्य इत्यर्थः तस्य
ह्निनमाह॥ योयमिसा दि॥ तेनरामाविसादेपरादिवत्वेनोहस्यस्य। सुखेपूर्वमांतस्यैकदेश
विकृतन्यायेन प्रकृतिस्वेयस्माद्विहितस्तदादितदंतसमार्थसमाजग्रसमितिपदत्वसिद्धिः॥
नद्रूपमात्रवृत्तिधर्मानतिदेशात्वद्वाभिस्सिवातनिबंधनऐस्व॥ अयजेइंद्रमिसादौसवर्णे

राम
५१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दीर्घश्चन ॥ अतएवतु वचुसिद्धवचनं चरितार्थं । अन्यथा धीत्व प्रेयेसादावादिवृत्तेनन्ह
स्वस्य प्रयुक्तलुक् सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥ तदुक्तं वर्णाश्रयः त्वादिवत्प्रतिषेधो वलक्व्यो
नवाः लोलुप्यौतिदेशादिति ॥ अंतादिवर्णमात्रे वृत्तिधर्मा नतिदेशादिति तदर्थः क्षीरपे
तोसंसादो एकारविशिष्टे एकारानुनरपरत्वं भवत्येव ॥ स्थानिवद्भावेननु नेतल्लभ्यं ॥ अप्रा
धान्येनालाश्रयणात् ॥ किंचैकादेशोवर्णयोरेवस्थानित्वं नसमुदायस्येति भेदेऽभि
यस्सादावेकादेशविशिष्टधातुत्वानापत्तिः धातुत्वस्यैकादेशस्थानिधर्मत्वाभावात् ॥ आ
नुमानिकादेशकल्पकत्वावयुंमतादि [redacted] घटितसमुदायस्यैकादेश [redacted] ष
टित आदेश स्त्येव ननु प्रसक्तं तयोः स्थानित्वबोधकं ॥ तथासति स्वाश्वशब्दस्य स्थानिवृत्ते
नस्वशब्दत्वयातत ईशिनेशद्वत्वापत्तेः ॥ किंचोभयत आश्रयणे नांतादिवद्विसंगतत्वभाया
दित्वाद्यसिद्धिः स्थानिवत्सूत्रे तूभयत आश्रयणे इष्टमेव ॥ अन्यथा ः चः परस्मिन्निस्यापु

भिपो हे
नुभयेषु
मितित्व
त्रेस्त्यर्थः

108

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰शे॰

भयत आश्रयणेऽप्रवृत्त्यापत्तौ लायते इत्याद्यसिद्धिरिति दिक्॥ निर्दिशादिति॥ न च कृते रिच
र्थित्रि इत्यादौ गुणस्य पदद्वय संबंधिवर्णद्वयाश्रितत्वेन बहिरंगत्वादुक्ताभावेन न विसर्ग इति वाच्यं॥
गुणस्यैव पदद्वयसंबंधिरेफस्वरात्मकवर्णद्वयाश्रितत्वेन विसर्गस्यापि तत्त्वात्॥ परनिमित्तक
त्वमप्युभयोः समम्॥ क्रिंच कार्यकालपक्षे त्रिपाद्यां तदुपस्थितावपि पूर्वं प्रतिपरस्यासिद्धत्वा
दंतरंगाभावेन पूर्वस्यांतरंग निरूपितबहिरंगत्वाभावात्कथं तस्यासिद्धत्वप्रतिपादनं॥ न चा
नयापूर्वस्यासिद्धत्वादभावेन तं प्रतिपरासिद्धत्वं पूर्वत्रेत्यनेन वक्तुमशक्यमिति वाच्यं॥ एवं हि
विनिगमनाविरहादुभयोरप्रवृत्त्यापत्तौ विसर्गो दुर्वारः॥ एवं च विरोधात्कार्यकालपक्षेऽपि त
दनुपस्थितिरेव त्रिपादीस्थे तरंगेऽनुचितः॥ अत एव विसर्जनीयसूत्रे भाष्य इमामेव युक्तिमुक्त्वा
भयुक्तोऽयं परिहारो न वा बहिरंगलक्षणत्वादित्युक्तम्॥ एवं च तत्र तत्र वचनान्येव कार्याणि ज्ञा
पकानुसरणं वा कर्तव्यं॥ अत एव निगाल्यते इत्यादौ लत्वाद्यर्थं तस्य दोषः इति वचनमेवारब्धं॥

लम
५२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

७ अन्यथांतरंगत्वाणिणलोपात्पूर्वं वैकल्पिकत्वेन त्वत्वममापत्त्वपनी सादेः [illegible] हिरंगासिद्धत्वे
नचासिद्धत्वं हि यथेष्टं स्पष्टमेव ।। यत्नेन ल्यपानुरोधात्कार्यकालपक्षे उपतिष्ठते तथांतरंगपरिभा
षया ।। अनुमानिक्या प्रत्यक्षसिद्धस्यापि पूर्वत्रैयस्य बाध इति तन्नलक्षणोक्तसुषामाहरणी
यं ।। अनतिवोरल्लितिसूत्रे रेफस्य पूर्वातरे विसर्जनीयप्रतिषेधो वक्तव्यानार्कुराद्यर्थमित्युक्तं
भाष्ये इति दिक् ।। उपसर्गे लोवेति ।। तत्संज्ञायाः क्रियायोगनिमित्तत्वादित्यर्थः ।। यद्यर्थे क्रिया
रूपे प्रादीनामन्वयस्तत्प्रत्येवोपसर्गत्वमितिभावः ।। प्रभृतेच प्रसुसत्वास्वकारादिनिमित्ते
पुसर्गग्रहणात्प्रगतः ऋच्छः प्रष्ठैरस्य वचन ।। पुनरिति ।। प्रकृतसूत्रे भाष्यस्फुटमेतत् ।। लुधाता २
तिति ।। सुबंतप्रकृतिके धातावित्यर्थः ।। तुल्यास्यसूत्रे उपाकरीयती सादेरेलहसहरेल्लस्य
भाष्ये उक्तत्वात् ।। इत्यत्र सुबंतस्य धातुप्रकृतित्वेनोक्त तथा तत्र वृत्तिकृद्व्याख्यानमेवाचि
तं ।। ऋषभस्य समीपमुपर्षभं तरिष्ठति उपर्षभीयर्थेत्र तु न वृद्धिः उपेक्षस्यानुपसर्गत्वात् ।। नी

क्वचिन्निकर्षोयोउपेयस्यपृथक्कारण

110

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰ कौ॰
५३

अनर्थकृत्सिद्धिसंभावना

अत्रापि धातोविस्मनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं ॥ तेन सुधातावपि नुप्रकृतिभावः ॥ आ
र्षभी यतीति ॥ अत्र शरोची स्यस्याऽनुपन्यासेन व्यञ्जनान्स्य रस्येरुस्यानेकस्य वोच्चारणं वि
शेषाभावेनाचोरहा व्याप्तिस्यस्य तन्निषेधस्य चानावश्यकता सूचिता ॥ वाक्यभेदेनेति ॥
इदंवृत्तेऽस्पष्टं । भाष्ये तु न दृश्यते । एवं चेति वार्त्तिकं सूत्रे धातोविस्मनुवृत्तेरारब्धं ॥ अवधारणं
नियमः ॥ एवश्राद्धस्य घाल्यमर्थद्वयमवधारणमसंभवरूपा नवक्लृप्त्यादिचतयोरंसोत्रे वशाद्द
र्थस्याभिप्रेत्याह ॥ अनवक्लृप्तावेवेति ॥ हेवभोक्ष्यसरस्तुते रुच्छलसैत्यकीर्त्याहादिना नास्ति संभ
वस्त्वव भोजनस्येति गम्यते ॥ अचोसा ॥ अचइतिनिर्द्धारणे षष्ठी ॥ अंते भवोऽत्यः ॥ अंत्यादी
तिगेमक्लृसाद्बहुव्रीहिः ॥ मार्तंडइति ॥ मृताडाहागतो मार्तंडः ॥ अण्विषये एव पररूपं ॥ ननु
मार्तंडशाहाद्यस्याचूतकाराकारः सआदिर्यस्येत्यन्यपदार्थो दुर्लभ इति चेन्न ॥ एकस्मिन्नेव समु
सिद्धप्रयोगानुरोधेन

नित्यसापेक्षत्वात्

दुतपररूपा
दणिवृद्धिः

रघ
५३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

म.र.

एवंचदेनोस्योदाहरणं

अवर्णात्त

स्वरूपत्वा[illegible] रोपेणालं रक्षयुवत्वारोपेण चतुरूपपत्तेः ।। एतेनालंकरमेव व्यपदेशो वदेकस्मिन्नवि
पर्यन्त इत्यलम् ।। वस्तुत आरोपस्य नात्रोपयोगः शङ्खनोत्तानुपीतीवस्तुभूम्यो विकल्पइति प
तंजलस्तुल्ले रथायावेषि विकल्पात्म रूढानमन्न तदपिलस्यानुरोधा च्छास्त्रप्रवृत्तस्य पपोगीति बो
ध्यं ।। पतंजलिरिति तु भंजलेः पतितरतिविग्रहे मयूरव्यंसकादित्वात्समासे तत्रैव निपातनादि
तशब्दस्य लोपे पृषोदरादित्वाद्वा तल्लोपे साधु ।। गोनर्दशोकस्य चिह्नेपेरंजलेः संध्याकरणसम
ये पतितत्वात्सैतिस्यात् ।। ओतोष्ठयोः अत्र समर्थपरिभाषा भोपतिष्ठते ।। समासे गुले: संगद
त्वादौ समासग्रहणेन पदविधिरिति सूत्रस्वरसेन च पदसंनसुबंततेन पत्रस्याक्षादुद्देश्यता
नत्रैवतत्परिभाषाप्रवृत्तिस्वीकारात् ।। ओतोष्ठादिमात्रस्य पदत्वाभावात् ।। अवर्णोदोत्वोष्ठयोर
च्चित्वहु रितसमासइत्यर्थात् स्थौलोष्ठोवः स्यात् इति प्रयोगसिद्धिः अन्यथा प्रसासस्त्रौला पुत्तरपद साओ

मणिकारको पपदान्तो मिति सुबुद्धतः पूर्वसमासे नपदां तत्स्याभावेन नञ संग्रहियस्य

तेन न तिष्ठतु कुमारी छाया अत्रास्य नपदां तो देश्यकः परान्ताद्वा देतिनु कूपवस्येव तिष्ठतु षट्सन्तमागच्छन्ती सा दे
कूलनिषेधश्च ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल०शे०
५४

ग

कस्यपासेऽएव प्रवृत्त्यापत्तेर्नोत दर्शयति: स्पष्टैव।। ओतुर्विङ्गलः।। ओमाङोः।। अत्रै[illegible]ङीति नानुवर्तते तेनेष
दर्थकाऽङ्सह ङ्गेषभशब्दस्य समासे ऽघ अर्षभ । इत्यत्र पररूपे ऽघर्षभसिद्धिः न चात्र पुरस्ताद्दीर्घप्रसंगः।। प्र
तिपदविधित्वं च निरवकाशत्वे सत्येव बाधकत्वे प्रयोजकमिदं च मध्येपवादन्याये नावेहीत्यादौ वृद्धेरे
व बाधकं स्यादिति वाच्यम्।। लक्ष्यानुरोधे नात्र बाध्यसामान्यचिंताश्रयणात्।। अन्यत्र प्रतिपदवि
धित्वस्य नत्ववत्त्व प्रयोजकत्वादर्शनेन परदीर्घात्पूर्वं पररूपप्रवृत्तेश्च।। अव्यक्तशब्दार्थो ध्वनेरिति।। अवि
द्यमानकत्वादित्यादुस्येत्यर्थः।। तस्य चाछब्दोनुकरणे एव संभवतीत्याह अनुकरणस्येति।। तत्रालोंत्यस्येति
न प्रवर्तते।। नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरिति निषेधात्।। आम्रेडितस्यवेति वक्तव्ये नाम्रेडितस्येत्यारंभसामर्थ्याद्वा।। अ
नेकाच्।। नवटगिति।। नाम्रेडित।। अव्यक्तानुकरणस्य[illegible]तरात् च वर्तते।। अव्यक्तानुकरणावयवीभू
ताम्रेडितावयवात् छस्येत्यर्थः।। नाम्रेडितस्य तत्तु नेति नत्र सूचितं वैचित्र्यार्थम्।। फलकल्पनाभिनिवे
शस्तु न युक्तो भाष्यानुक्तेः।। अत एव नरधीतेन तद्देदेति सूत्रे द्विस्तद्ग्रहणं प्रमादकृतमाचार्यस्येति भाष्ये

राम
५४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अ६ न्य वी । दी । टी । ५०

उत्कं ॥ लाघवानवधानलक्षणोत्रप्रमादः इति कैयटः ॥ कृतरवधानं कृतरनवधानमिति तु भाष्यतद्व्याख्यायो
रनेन तरवधानमन्यत्रान्यदिति निर्णयं ॥ ननु उञो भावादेतत्प्राप्तिरत आह ॥ बहुलवचनादिति ॥ तस्य
परम् ॥ अवयववाचिपरशब्दयोगे ऽत एव ज्ञापकात् षष्ठी ॥ तस्य ग्रहणस्य प्रयोजनार्थं ॥ हूं इत्यनुवर्तते ॥ विपरि
णामेन सिद्धेः अन्यथा हि तत्कृपरस्य तु न संज्ञा ॥ अष्टमे सवर्णस्यैतत्प्रकरणे संज्ञाकरणान्ते ॥ सलाज ॥ अंतग्रह
पांसलीति निवृत्त्यर्थम् ॥ सर्वोपकारकं तथा च प्रकरणांते ऽस्य लेखः ॥ एतेन अत्रादिसूत्रे वृत्तिकारस्य उचितं इत्यपा
स्तम् ॥ अ॰ अलोः सावर्ण्यनिषेधादाह ॥ अचि द्विरिति ॥ अनिष्यतेरिति ॥ नाज्झलाविति सूत्रे विष
यनितोये अपवादविषयपरिहारेण तत्तद्वर्णीयसवर्णपदवाच्यनिर्णयोनंतरं तावत्तांग्रहणस्य
ग्रहणकशास्त्रं बोध्यं तथा च तद्बोधकालेग्रहणकशास्त्रस्याबद्धग्रहणबोधकत्वानिष्पत्तेरित्यर्थः सूत्रे
स्व सवर्णपदानुवृत्तिमभिप्रेत्याह ॥ अतिसवर्णे इति ॥ तत्फलं दध्यृकारादावेतदप्रवृत्तिः ॥ ए
उ तद्विधेययोरदेङोः सूत्रानंतरं पाठादव्युक्तं ॥ तेनेतनयोः स्थानेमुत्तसिद्धिस्तयोश्च न रपरत्वम् ॥ द्विमा

निर्धारणे पञ्चम्यतिभा न३

ष॰३

ष्टे

स॰५

114

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल०शे०
५५

अत्र च भयं तरतम्याद् ऋकारएवस्याद्दिलकार ऋलृ नैवस्यादिति राक्यम् ३

त्रमिति ॥ अतएवाव ऋः स वर्णे ह्रस्य ने नैव ऋकार द्वयस्य स्थाने [illegible] रेफद्वयवता रूपयुक्तं
सूतांतर्येण कदाचिद्रेफद्वयगर्भस्य विवृततांतर्येण कदाचिद्द्विवृत्तस्य लृकारे लकारद्वयवत्तांतर्येण
कदाचिद्द्विलकारस्य कदाचिद्रेफवता साम्येन विवृत लसाम्येन च ताहशस्य ऋकारस्य च सिद्ध्या वि
कल्प फल सिद्धिमाश्रित्यैतद्वच न द्वयं तुल्यास्येति सूत्रे प्रत्याख्यातं ॥ द्वौ रेफा विति ॥ अत्रापित
देव भाष्यं मानम् ॥ द्विरेफत्वे द्विरेफ द्वयवतिस्थानिन्यपि लृकारवत्सपरत्वे इति व्यवस्था सिध्यति ॥ अ
मितरति ॥ द्वौ रेफा वित्यनुपपद्यते ॥ तच्च द्वितीयांतमभितः परयोगात् ॥ एओङ् सूत्रे भाष्ये मातृणा
मित्यादौ णत्वादिसिद्ध्यर्थमवश्यमंगीकर्तव्ये वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यंत इति पक्षे प्रत्यय स्वद्ध
भिर्वा या तरतीत्यादौ तु गे स द्युन्नलक्षणत्वं नाशंक्यादी र्घादिति तुग्विधानसामर्थ्यात परकरण
सामर्थ्यं नो द्याच्च इति सूत्रस्थ नोग्रहणसामर्थ्ये भेद नाप्रतिभासमानेषु वर्णावयवेषु भवयवसह
शास्त्र तंत्र वर्णाश्रयकार्याभावतापन रूपसमाधानस्य च करणवत्त्वात न्नैत मित्यत्र रौरीत्यस्यतन्न

द्वे अरको रेफस्य भो रिति सूत्रस्थस्यगंध वि ऋकुं

राम
५५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ऋकारइत्यादौ तौल्वीत्यस्य शंकासमाधानाकरणेनयतद्वेषात्स्वारंभकेरिति हयवरट्सूत्रस्थभाष्येण च ऋल
कसूत्रस्थयोरर्द्धमात्रानुभागस्याभिन्नः कृप्तत्वेन तथैवोचितत्वादितिभावः॥ द्वौलकारावितिः॥ ऌलृद्वय
वत्सवर्णसाहचर्यादितिभावः॥ अत्र-ह्रस्वऋकारद्वयस्थानिकैकादेशे एव पूर्वस्य साधुत्वं॥ ह्रस्वऋकारल
कारस्थानिकैकादेशे एवोत्तरस्य साधुत्वं॥ अत एव ऌति न ऋकारो नाप्यॄति ऌकारः अत एव वार्तिके ऋर
तीति लपरकरणमुत्तरवार्तिके ऌतीति च चरितार्थम्॥ तुल्यास्यसूत्रे भाष्ये यदेतदृतीति एलदृतऌति
वस्यामीत्येतद्वचनाश्रयणेन ऋऌवर्णयोः सावर्ण्येन कार्यमिति च संगच्छते॥ उपस्थितरेफीयप्र
यत्नसागेमानाभावादीषत्स्पृष्टाविमो॥ विवृततो हि विवृत ऋकाराभ्यामनयोरपि ग्रहणे अकःस
वर्णेऽत्यनेनैव सिद्धो वार्तिकस्य वैयर्थ्यापत्तेः॥ एङः पदान्तादति॥ भवति॥ सर्वत्र विभाषा॥ प्रकृत्यान्तःपाद
मिति सूत्रात्प्रकृत्येत्यनुवर्त्तते प्रकृतिशब्दो ह्रस्वभाववाची॥ ह्रस्वजा प्रकृतिरित्यादौ तथा दर्शनात्॥
प्रकृत्या स्वभावेनावस्थानमित्यर्थः॥ अत एव प्रकृतिभावेन पूर्वरूपं नाप्यया इत्यत्र इति भावः॥ नोतः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्न० श्रो०
५६

पादमिति पाठे सनेन सूत्रेण गोशाहस्य यत्प्राप्तं तन्नेति व्याख्यानेन नूनं तं पादमित्यनेनैव पूर्वेषा कृत्तस्य
दिकं विकल्पेन निषिध्यत इति बोध्यं॥ अवङ्॥ स्फोटायनं यस्य स स्फोटप्रतिपादक इत्यर्थः
रैस्फोटायनस्येति पाठेनङादिसंकल्प्य स्फोटायनेनावङ् स्मर्तान्यैस्तु तदभावस्येति स्मृसंतरानु
संधानद्वारेणात्र विकल्पो बोध्यः॥ निवृत्तमिति॥ अत एवं द्वे इति सामर्थ्यान्निसेमिति भा
ष्यादावुक्तं॥ गवाग्रमिति॥ सन्निपातपरिभाषाया अनित्यसारीर्घ इति बोध्यं॥ व्यवस्थिते
ति॥ देवत्रातो गलो ग्राह इति योगे च सद्विधिः॥ मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतस्तेन
प्राप्यवयवेनेति शाछोरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्॥ अग्नीत्प्रेषणे इति सूत्रे अग्नीदग्नीन्विहरेत्सत्र
एतच्छावृत्त्यर्थं वार्त्तिककृद्धलग्रहणं घटितं न्यासं कृतवान्॥ तत्प्रत्याख्यानाय भाष्य इत्तेन विभाषे
ति योगविभाषे सस्य व्यवस्थितविभाषात्वं ध्वनितं॥ तथा अजेर्व्यघञपोरिति च व्यवस्थितविभाषे

राम
५६

भागे नवि०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तिअजे वीतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं॥ नच व्यवस्थितविभाषेयं दूरे निःस्याविडुः सिद्धेः ईदूदे चेति व्यर्थमिति वाच्यं॥
भाष्योक्तातिरिक्तव्यवस्थितविभाषाणामप्रामाणिकत्वसूचनार्थं तत्सत्त्वादित्याहुः॥ ईदूदे च॥ क्वचिद्भाष्य
पुस्तके चशब्दरहितः पाठः ईदूदवयवे चेत्यर्थस्तेन षष्ठी नस्यादुत्तरपद षष्ठी तत्पुरुषे गवेंद्रयत्तरत्वाद्दा
ववडुः सिद्धिः॥ अन्यथा वाक्ये गोशब्दस्येंद्रपरत्वासंभवेन समासाक्षेपादिंद्रशब्दस्योत्तरपदत्वेनैव प्रवृत्तिः
पु स्यात्॥ तत्प्रगृह्या इत्यस्य प्रकृत्येति पाठ एव सामंजस्यमित्याहुः॥ अथ प्रकृतीति॥ न चैतद्द्वरूपरार्थ
सानाय प्रगृह्यसारिकथनं पूर्वमुक्तमिति वाच्यं॥ ईदूदे चेत्यत्र प्राचीनपठितनिःस्यग्रहणस्य प्रामाणिक
त्वं बोधयितुं तदव्यवहितमेव तत्सूत्रलेखनात्॥ तत्र निःस्यग्रहेऽतद्व्यवहितो नरेन तत्सूत्रेतं दूपर्थ्यं स्पष्टमे णे
वेस्याश्रयेनोहुः॥ प्लुतात्प्रगृह्याश्चे वक्ष्यत इति॥ अचीत्यनुवर्तमाने पुनरज्ग्रहणं प्रत्यासत्याय
अन त्राचि यो: प्रकृतिभावस्तदग्निनिमित्तकार्यस्यैव तेनाभावस्तस्यार्थलाभार्थं॥ तेन गानु३ अस्य रूजति
मानू अस्यत्यादो सवर्णदीर्घरूपसंधिर्भवत्येव॥ एहि कृष्णेति दूराद्धूते चेति प्लुतः॥ अत्र प्लुतस्याश्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल०शे० ५७

आदिशब्देन नसमासे इस्यादिविषये वाप्यवग्रहस्तारैरिति बोध्यम् ४

यात्सिद्धत्वं बोध्यम्॥ नित्यमिति नित्यमिति॥ वाग्रहण निवृत्त्यैव तल्लाभ इति प्रश्नः॥ माभूदिति॥
नित्यग्रहण सामर्थ्येन पुनर्विधानाद्बाधक विषयेऽप्ययमेवेति भावः॥ इकोऽसवर्णे॥ एङः ह्रस्वतः प
दान्तादित्यनुवृत्तं प्रथमया विपरिणाम्यत इत्याह॥ पदान्ता इति॥ वेति॥ ह्रस्वयणो विधान सामर्थ्यात्
न विकल्पसिद्धिः अपदान्तादौ यणश्चरितार्थत्वात्॥ सामर्थ्यादेवेति॥ येन प्रकृतिभावाकर्षणे प्लृतस्य
चानुकृष्टं नोत्तरत्र५ ह्रस्वस्य चानुकृष्टत्वेन तदसंभव इति तदर्थं ह्रस्वविधान सामर्थ्यस्यावश्यकत्वे न चकारो व्यर्थ इति भावः
भाष्ये स्थितमिति॥ प्रकृतसूत्रे इति शेषः॥ एतेन ह्रस्वाभावे प्रकृतिभावार्थश्चकार इति न्यासाद्यु
क्तमपास्तम्॥ चक्री अत्रेति संहिताया अविवक्षायां बोध्यं॥ न समासे सिति चेति वार्त्तिकं॥ पार्श्वं
मिति॥ पर्श्वाणां समूहः व्य इति ण स्॥ सिति चेति पदस्थं॥ ऋत्यकः॥ सवर्णार्थमनिगर्थं चेदम्॥ हो
तृ ऋकारः॥ ब्रह्म ऋषिः॥ आछेदिति॥ आटो धात्ववयवत्वेनापदान्तत्वादिति भावः॥ ईषदस्तमोमा

राम ५७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नः छको बहुछक इत्यपि व्याख्येयं बोध्यं ॥ एतेनारभ्येति पुनर्विधानार्थेन चेत्योभाः स्वपररूप बाध
कत्वसत्तिभावस्यापि बाधेनेष्टसिद्धिरित्याशयः ॥ समासेपीति ॥ व्याख्यानादेवेति भावः ॥ सप्तम्यर्षी
णामिति ॥ दिक्संख्ये इति समासः प्रकरणमुद्दूयेस्प्लुतिभावविधायकसूत्रद्वयमुपन्यस्य प्लुतप्रगृ
ह्या इति सूत्राकांक्षित प्लुतप्रगृह्ययोर्मध्ये प्रथमोपात्तत्वात् प्लुतप्रकरणमारभते ॥ वाक्यस्य टेः वा
क्यस्येत्यस्याभावे पदस्य टेरित्यर्थभ्रमे सत्यापि पदस्य टेः प्लुतः स्यात् ॥ तत्सत्वे तु वाक्यस्य टेरंस
पदस्येव संभवतीति निरोधः ॥ टिग्रहणाभावे प्लुतश्चलोपुस्थितान्त्यपरिभाषयान्तस्येव स्यात्
टिग्रहणे तु सामर्थ्यादिनाचोपि विशेषणान्व्यञ्जनेंतस्यापि भवति ॥ प्रत्यभिवादे ॥ प्रणामादि
भिराशिषं वाच्यमानो गुर्वादिर्येन शिष्यं भाषते तत्प्रत्यभिवादः न चाशीर्वचनं ॥ शूद्रेऽ आशीर्वा
दरूपप्रत्यभिवादाभावेनाशूद्रेस्यसेवार्थापत्तेः अत एव भाष्ये शूद्रे इति ष्णि ॥ कुशल्यसि तुष
जकेत्यत्र ॥ अभिवादयेइति ॥ नमस्कारपूर्वमाशीरादि वाचयामीत्यर्थः ॥ आयुष्मानित्यायुष्मत्से

अङ्गनहधोत कुरूलद३ु प्रभो.पि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥८०॥ शे०
॥५८

प्रत्यभिवादे स्तोः प्रत्याभिवादरूपेति प्रत्ययः ६

स्य विधेयत्वात् संबोधन विभक्त्यभावः॥ एधीति॥ भवेत्स्यापि उपलक्षणं॥ प्रत्यभिवादे श
र्मादिप्रयोगो न नियतः॥ एचो प्रगृह्यस्येति सूत्रे प्रत्याभिवादे त स्ये च ः प्लुत विधानात्॥ आयु
२ ष्मानेधि अग्निभूता३ इति भाष्योदाहरणाच्च॥ शर्मादिप्रयोगे तु तट्टेरेव प्लुतः शर्मांते नाम
ब्राह्मणस्येत्यादिस्मृत्यातस्य नाम्नो वपनस बोधनात्॥ स्त्रियां नेति॥ स्त्रिया अपि नाम्नाऽ
भिवादप्रत्याभिवादद्वयस्य भाष्य संमतत्वादिति भावः॥ नामगोत्रं वेति। अभिवादप्रत्यभिवाद
यो नाम गोत्राभ्यामेव स्यादिति प्रसिद्धेः तत्राधिकृतस्य पदस्यैतस्य प्रत्यभिवादे इत्यनेन विशे
षणात्प्रत्यभ्युद्यमानार्थं वाचकस्यैव प्लुत इति भावः॥ तेन नाम शब्देन ह्रीद्दशोन्हि पित्रादिकृतं गृह्य
ते॥ अत एवायुष्मान्भव देवदत्तेति सा रौप्लुतो नेति भाष्ये स्पष्टम्॥ भो राजन्येति॥ भो शब्दस्य राजन्य
वैश्यवाचकनाम्नश्च टेः प्लुत इत्यर्थः भो शब्दस्यात्प्राप्ते इतरयोस्तु नामत्वात्प्राप्ते विभाषेयं। दूराद्धूते॥
यावति देशे प्राकृत प्रयत्नोच्चारितं संबोध्यमानो न शृणोति किंतु अधिकप्रयत्नमपेक्षते तावद्दूरे

द्वादशाहाभ्यंतर काले जातस्य पुत्रस्य नामविरहात् ...
अंतरेतस्य ... पुरुषान्तरं अनरि प्राति ... तं नदि ... प्रतिषिद्ध
तमंमच ... इति भाष्योक्तेः एवं नाम ग्रहणे

॥ राम ॥
॥५८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अस्यैव सूत्रे। वाक्यस्य टेरित्यस्य संबधारनं हास्यापि प्रसासस्तं तापराव तत्र लयेन स्याशिर्तिभा

दूरादाह्वानं च दूराद्धूधावकस्य लक्षणं॥ न तु संबोधनविभक्तिः निपातमवश्याः अभिमुखीकृतसंबोधनरू
पस्य संबोधनस्योपलक्षणं॥ आगच्छतु भवान् देवदत्त ३ इत्येव माह्वानस्यापि संभवात्॥ अत एवाक
आरसूत्रेन दीर्घगुरुसंज्ञयोः समावेशो वाली बंधुरित्यत्र गुरोरिति प्लुतो नदी वधूनीति पूर्वपदं तोद
नसं च प्लमुक्तं भाष्ये॥ अन्यथा त्तसंबोधनाभावात् गुरोरित्यस्याप्राप्यातरसंगतिः स्पष्टैव॥ उ
पलक्षणात्सादस्सप्याह्वाने भवति। तदाह॥ सत्सु न्विवेसादि॥ अत्रापि दूराद्धूते इत्योलदनुवृत्त
परस्येत्यस्य विशेषणं॥ तेन हूयमानार्थवाचिनः पदस्यैव टेः प्लुतः तच्चेरूढयौगिकवैयस्य
देतत्॥ हैहेप्र॥ हैहयोः संबोधनद्योतकत्वेन केवलाभ्यामपि ताभ्यां संबोधनदर्शनेन चयतपोर
पि हूयमानार्थपदत्वात् गुरोरनृत इत्येव सिद्धे नियमार्थमित्याह॥ हैहयोरेवेति॥ हैहे ते इत्येव सि
द्धे प्रयोगग्रहणादनन्त्ययोरपि तदाह॥ हे३ राममिति॥ केचित्तु एवं हैहेग्रहणमनर्थकम्॥ अन्यथावा
क्यस्य टेरि॰ अधिकारादन्त्ययोरेव तयोः स्यात्तदाह॥ हे३ रामेति॥ प्रयोगग्रहणेतिलुपत्रसंबोधनोन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰शे॰
५८

नामगोत्रयोरेव हूयमानार्थवृत्तित्वं हैहयोस्तु न तदर्थसमाभिमुख्यपोतकत्वादिसार्थः २

रं तयोः प्रयोगस्तत्र तेनैवाभिमुख्यस्य द्योतितत्वेन द्योत्याभावादनर्थकयोरपि तयोः प्लुतार्थं । तदाह ।
रामं हे ३ इति ॥ अन्यथा प्रयुक्तयोः प्लुतासंभवात् तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥ हैहयोरिति तु तयोर्हूयमानार्थप
रत्वाभावादप्राप्ते विध्यर्थं ॥ नियमे तु न मानम् ॥ तेनात्र प्लुतस्याभावे भ्रमः एतत्सर्वं भाष्यकैयटयोः स्प
ष्टमित्याहुः ॥ यत्तु अयं हूयमानार्थपरस्पष्टैः प्लुतस्य बाधकस्तत्र कौरिन्यन्यायादिति । तन्न । शिव
न्याय हे ३ इत्यादौ तस्याप्राप्तेस्तद्विषयाभावात् ॥ गुरोः ॥ दूराद्धूते इत्यनुवर्तते ॥ तेन दूराद्बोधने एव प्रवृ
त्तिरित्याह ॥ दूराद्धूते इति ॥ दूरत्वं चात्राविवक्षितं ॥ तेन प्रत्यभिवादे भोराजन्यवैश्ययोर्विषये प्यस्य प्रवृ
त्तिः तद्विषयेप्युपलक्ष्य बोधनसत्वात् ॥ सर्वप्लुतप्रकरणस्य तु न दोषः तथा हि सति वाक्यस्य टेरि
त्यनेन न सह हैवाक्यस्याप्यधिकारत्वमेव कुर्यात् ॥ एतच्चैविषयमेवेदमिति प्रकृतसूत्रे ऽनुदात्तं प्रश्नान्ते
ति सूत्रे च वृत्तौ स्पष्टं ॥ अपि शब्दो यथाप्राप्तेरिसमुच्चयार्थः परिग्रहगुरोः सन्निधानादसौ गुरुरेव
समुच्चीयते तदाह लघुमपि अनन्त्यगुरावेतस्यारवालेयो दूराद्धूते चेत्यादीनां तु वा स्ते न प्लुतसमा

एम
५८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नन्वेकस्योदात्तेऽप्लुते प्लुते : परत्वात्

वेदापत्तिः एकैकवचनग्रहणं सेतद्विहितानामेव पर्यायार्थं स्यात्॥ तेन यत्रांसोपि गुरुरनन्तस्य द्व्यादिवी
गुरुरन्तत्रैव पर्यायः स्यात्॥ व्याख्यानाद्वैतदर्थलाभः॥ अनेनस्यापीति॥ अपि नांसस्य गुरोरग
तोऽप्येसर्थः॥ पर्यायार्थमिति॥ अन्यथा समावेशः स्यादिति भावः॥ अनुदात्तं पदमिति तु त्रिपा
द्यां न प्रवर्तत इति तत्रैव वक्ष्यते॥ प्राचामिति तु पक्षे सर्वेषां प्लुताभावार्थम्॥ विकल्प्यत इति।
सा च व्यवस्थितविभाषा॥ तेनाग्नी३ इग्नी३ विहरे स्यादावग्नीळिष एव इति न॥ भाष्ये तु विभाषा
पृष्टेति सूत्रे विभाषेति योगविभागो दर्शितः सा च व्यवस्थितविभाषेति कैयटः॥ अत एव ओ
श्रावयेपरस्येति वक्तव्यमिति वचनस्याग्नी३ इग्नी३ निसादौ प्लुतनिवृत्तये प्रलस्य विभाषेति यो
गविभागेन प्रत्याख्यानं भाष्योक्तं संगच्छते॥ एवं च भाष्यसंमते वाऽव्यवस्थितविभाषेत्याहुः
अप्लुतवदुपस्थिताः प्लुतवदस्य ध्याहारस्तदाह॥ प्लुतोऽप्लुतवदिति॥ प्लुत एव निषिध्यते नेति॥ तस्मा
न्नेअप्लुतस्य विधाने नसन्निवर्तते तेत्यर्थः॥ प्रसज्यप्रतिषेधेन व्याख्यानं तु न युक्तं॥ गौरवात्॥

124

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰शे॰
६०

पा किंच तस्मिन्सति प्लुतप्रकरण एव नोपस्थितेनेति वदेत्॥ न च पर्युदासे ग्नी इती त्यादौ प्रगृह्याश्रयप्रकृ
तिभावं बाधित्वा परत्वात्प्लुतवद्भावे दीर्घादिः स्यादिति वाच्यम्॥ शब्दूत इति शब्दसापेक्षात्प्लुतव
द्भावापेक्षया वर्णमात्रापेक्ष प्रकृतिभावस्यांतरंगत्वात्प्लुतवद्भावस्य प्लुतकार्ये नेत्यर्थस्तु न शब्द
मर्यादालभ्यः प्लुते अप्लुतसादृश्यविधानस्यैव शब्दतो लाभात्॥ भाष्ये प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थमि
इइदेरिति इत्यास्य त्युक्तिस्तूपलक्षितार्थाभिप्रायेणेति बोध्यम्॥ प्रगृह्याश्रय इति॥ प्लुते कृतेऽपि तस्यासिद्धत्वाल्लदी
र्घत्वबुद्धिवत् तद्भूतं प्रगृह्यत्वं समनुकार्ये सुलभमनुकरणे तु प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशाल्लब्ध
मिति भावः॥ किं मया कर्तव्यमिति पृष्टे आह॥ चिनुही३इदमिति॥ विभाषापृष्टप्रतिवचने हे
प्लुतप्रगृह्य इति इत्या रिति प्लुतः॥ इ३इ इत्यत्रोत्वा अवांतरस्थ इति हेरिकारस्यैवाकृतिलम्॥ उपपन्न विभाषेयेति॥ उ मि
पस्थितेन प्राप्ते ऽनुपस्थितेवा प्राप्त इत्यर्थः॥ विभाष्यते विकल्प्यते इति विभाषा गुरोश्च हल इ
त्यप्रत्यये टाप्॥ न वेति विभाषायामिति भाष्यप्रयोगात्॥ भाष्ये तु किमर्थमिदमुच्यते ऽनुप

राम
६०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भा॰ कृतमेलामते त्यक्तप्रकृतिभाव
मात्रस्याभावनेन प्राप्तत्वादिति भा॰ ।
ना॰

स्थितार्थे तत्रेईग्रहणेन नार्थः अविशेषेण चात्तकर्मणस्याप्लुतवदित्येवेदमपि सिद्धं वशादयं वशे

स्थितार्थं तत्रे ईग्रहणेन नार्थः अविशेषेण चान्तर्गर्मणस्याप्लुतवदित्येवेदमपि सिद्धं वशादयं वशे
यमित्युक्तं ॥ तद्धुक्ते नोपस्थिते पूर्वविप्रतिषेधेन ईग्रहणेपि निसाप्लुतवद्भावत्वेष्टः प्रत्याख्याने
निसाप्लुतवद्भावस्य येन नाप्राप्तिन्यायेन वैकल्पिकत्वद्योधि... भावांशाबाधकत्वात् ॥ उपस्थि
तह्रस्वस्य निवृत्त्यापरविप्रतिषेधाद्भयत्रविभाषेयमिति वेदः परस्य प्रमादः मूले तु इति शब्दभिन्ने
वैदिके ति शब्दे चेत्येवं परतया कथंचिद्व्याख्येयमित्यन्ये ॥ उद्देश्यप्रतिनिर्देश्ययोरैक्यमापाद्य सर्वे
नामपर्यायेण नन्वलिङ्गभागित्वायमिति निर्देशः विशेषणेन तदंतविधिमाश्रित्याह ॥ एदन्तं
यिति ॥ द्विवचनमिति ॥ संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतविधिनिषेधादिति भावः एदन्तमिति व्या
ख्याने फलमाह ॥ पचेते इति ॥ निपातएकाजिति किम् ॥ चकारात्र ॥ प्रत्ययस्य शास्त्रकल्पि
नार्थत्वात् ॥ एकाजिति कर्मधारयो वर्तिपदार्थप्रधानत्वेनान्तरंगत्वात् ॥ व्याहरति मृगः इत्यादि
निर्देशाच्च ॥ तेन प्रेदमित्यादेर्न दोषस्तदा हैकाजिति ॥ आङ्वर्जमिति ॥ पर्युदासस्योचित्वात् ॥

नन्विदंशब्दस्योद्देश्यसमर्पकत्वमुद्देश्यस्य चाप्लुतवदित्यादेर्योगरूपता सत्ररूपता दोषयथापीप
विति स्त्रीलिंगानिर्देशः नृप-पञ्चीः तथाह उद्देश्येति अतएव तोरेत्यादिति सर्वेकर्माकारयरामश्री

ल॰ शे॰
६१

५प्रं दुरासै दुरणनादाकी

अत एवैकाज् नाङ् इति न सूत्रितम्॥ वासुदेववाचकस्य अशब्दस्य आङा सहाव्ययीभावे आआल
अमित्यादौ संख्याभिधाने स्वत आङ् भिन्नत्वेन पूर्वान्तवत्वे न निपातत्वे विप्रगृह्यत्वेन॥ पूर्वान्तवत्वे सु
नाङ् स्यादिदेशो दिदृश्यमान धर्मविरुद्धस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्यनिवृत्तेरतिदेशस्वभावसि
द्धत्वात्॥ ओदिति सूत्रे आ उ ओ इत्यत्र नाङ् इति प्रतिषिद्धार्थो यमारंभ इति भाष्यं त्वपर्युदा
सेऽपि गम्यस्य प्रतिषेधस्य सत्त्वात्रानुपपन्नम्॥ अनाङ् इति पर्युदासादेव निपातैकाजः रूपत्वे
लब्धे निपातैकाजग्रहणं स्पष्टार्थम्॥ स्वांगसमुदाये स्वांग [illegible] भाववदुत्समुदाये ऽचुत्वाभा
वात्तित्स्येव समुदायग्रहणाभावे सिद्धे एकग्रहणमन्यत्रवर्णग्रहणे जातिग्रहणार्थम्॥
तेन धिंस्सती स्यादि सिद्धिरिति भाष्ये स्पष्टं॥ जातिग्रहणार्थमित्यस्योपात्त जात्याश्रये वाने.
कृत्यातिग्रहणार्थमित्यर्थः तेन तितउशब्दैक देशस्य उकारस्यानुकरणे अ इ अकारादित्वात्रानु

राम
६१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न ङ्करणं चानितीतीति निपातेऽपि प्रगृह्यत्वाभावत् ऊग्रहणफलं बोध्यम्॥ ननु उञः कारस्य ऊं प्यश्र
वृत्तेन दिः दुदिः ह्रिवेको दुर्लेय इत्यत आह॥ वाक्यस्मरणयोरिति॥ वोकारादेन स्वार्थगमनमि न
मतम्॥ स्मरणं विस्मृतस्य स्मृतिविषयता॥ एवं किंलल दिमि स्मृतार्थनिर्देशः निपात इत्यनुवृ
ओ त्तमो दिस्यनेन विशेष्यते इत्याशयेनाह इति॥ निपातसंज्ञा चादिपदोपस्थितचादीनां सत्त्वेऽसं
भवेऽर्थवत्वमेवेति सार्थकानि पातानां निपातपदेन तत्तदर्थविशिष्टानामेवोपस्थितिरिति गोण ति
मुख्यन्यायेन प्रकृतसूत्रस्थनिपातपदेन गौणार्थानां न ग्रहणमिति गो भवदिसादौ व्यंते नास्य
प्रवृत्तिः एवं चकार्यकालपक्षेऽपि व्यंता निपाता इत्यस्यानुपस्थितिरेतत्परिभाषावशात्॥ अव्ययसंज्ञादे य
तु नेतत्परिभाषाप्रवृत्तिरनित्यत्वादत एवानर्थकेऽपि निपाते सा संज्ञा सिध्यति॥ त्रपो इती सादेः प्रग
ह्यत्वायाह॥ संबुद्धिनिमित्तक इति॥ संबुद्धिपर इति व्याख्याने तु सोऽल्लुकाल्लुमते न तत्परत्वाभावान्न
स्यात्॥ न लुमतेति निषेधानित्यत्वं लगति कुगतिः इतावितिकिं। परोत्रा अनार्षे किं॥ अस्त्र बंधवि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰ शे॰
६२

स॰ ॰ब्रवीत्॥ संहितायाविवक्षायामप्यवादिरहितप्रयोगार्थमिदं॥ तद्विवक्षाचवर्णोच्चारणेनिय
तेनार्धमात्राकालव्यवायेनोच्चारणेच्छा॥ तदधिकार्धमात्राकालव्यवायेनोच्चारणेच्छाचतदविव
क्षेतिबोध्यं॥ ऊञः॥ अत्रोञ्निपातएव॥ उञऊं इत्येकसूत्रत्वेतुशाकल्यग्रहणाननुवृत्तौ ऊंइतीत्येकमे
वस्यात्॥ प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणेन प्रगृह्यत्वस्यादेशस्य च सह विधानात् ऊं इति विती ति च न स्यात्॥ आ
देशोप्रगृह्यत्वकार्यं तु स्थानिवद्भावेनबोध्यं॥ प्रगृह्यत्वस्य साक्षाद्देश्यसंबंधस्य कृतत्वात्तविधे
यविशेषणत्वे मानाभावात्॥ शाकल्यग्रहणानुवृत्तावपि प्रगृह्यत्वस्य ऊंआदेशस्य च विकल्पे ऊं
इति विती ति सिध्यति। ननु ऊ इतीति॥ प्रगृह्यत्वविकल्पेन पक्षे तदभावेपि अस्य तात्पर्यात्॥ एतद
भावे निपातएकाजित्यस्या प्रवृत्तेः तदुक्तं भाष्ये योगविभागप्रदर्शनसमर्थो योगविभागः शाक
ल्यमते ऊं विभाषा यथा स्यात्॥ ऊं इति ऊ इति॥ अन्येषामाचार्याणां मतेन विती ति॥ अनेन हि यो
गविभागस्य ऊंइतिरूपसिद्धिः फलमिति स्पष्टमेवलभ्यते॥ अतोयोगविभागेन व्याचष्टे॥ ऊ

राम
६२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मइति ॥ उञोवाचकं प्रगृह्यं पदमित्यर्थः शाकल्यस्येतो प्रगृह्यमित्यनुवर्तते ॥ तदाह ॥ उञ इतौ वेत्यादि ॥
विकल्पानानुवृत्तौ हि निपातएवेत्येव सिद्धे इदं व्यर्थमेव स्यात् ॥ एवं च प्राप्त विभाषेयं ॥ ऊँ इत्यत्र शा
कल्पप्रगृह्यपदयोरसंबंधे उञ इत्यधिकारादप्रगृह्यस्येवादेशोत स्येकोयणिति यणि ऊँ इती स
स्यासिद्धिः दीर्घोच्चारणेवै पथ्यापनिच्छा ॥ विकल्पमात्रसंबंधेपि ऊँ इतीत्यस्यासिद्धिरिति विधा
नसामर्थ्यात्प्रगृह्यपदसंबंधः ॥ प्रगृह्यपदमात्रसंबंधेथाधिकारादप्रगृह्यस्य नित्ये ऊँ आदेशो
ऊँ इतिप्रगृह्यस्य उ इतीति सिद्धेपि वितीतिनसिध्येत्तदाह ॥ अइतौ दीर्घोनुनेत्यादि ॥ अत्र विक्षौ उ
ह्रस्वविधिरिति नवाक्यभेदः न च प्रगृह्यसमादेशाभ्यां शाकल्यमते इति तयोरेकप्रयोगे एव प्र
वृत्तिः स्या [illegible] रिति वाच्यं ॥ योगविभागसामर्थ्ये न शाकल्यमते एव भावाभावकल्पनात् ॥ वस्तु
तउञनुवादेन सहादेशयोः सह विधानमेवन्याय्यं ॥ आदेशोस्थानिवद्भावात्प्रगृह्यसंकार्यं ॥
भाष्ये प्रगृह्यसंज्ञकस्येत्यपि स्थानिवद्भावलघार्थस्वरूपकथनमिति न्यायविदो विचारयंतु ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰ शे॰
६२

मयउओ व्याख्यानादर्थं मयूप्रसाहारः अस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वान्न प्लुतप्रगृह्यास्स नेन बाधः॥ नानु
स्वार इति। किं विती स्वादौ प्रगृह्यसंज्ञाभावे स्यासिद्धत्वादिको यणिति यणि अनुस्वारे भवत्येव
न नु पक्षि॥ ष्यते सलुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेन गौरीशब्दस्य सप्तम्यर्थवृत्तित्वे पीकारस्य
तत्वाभावोत आह॥ ईदूद्विति॥ शब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वात्तदंतविधिरिति भावः॥ मामकी त
नू इति॥ प्रगृह्यौ ध्विति शब्दप्रयोगस्य पदकारैर्नियमितत्वात्पदपाठे प्रगृह्यत्वफलमनुबोध्यं
ईदूतौ किम्॥ अग्नावभवाति॥ सप्तम्या डादेशः तपरत्वमसंदेहाय॥ सप्तमीति किम्॥
धी ती॥ मती॥ ह्रस्वांताभ्यां तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णे सवर्णदीर्घः॥ अर्थग्रहणं किमि
ति॥ नु च तदभावे ईदूदेद्विवदीदुदंताया सप्तमीत्यर्थापत्तिः तथा च पपीयादावेव स्यात्॥
एकारादेशस्य परादिवद्भावेन सप्तमीत्वान्न तु गौरीशं स्याविति तत्सि॥ ध्यर्थं तपरावश्यकमिति

राम
६२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वाच्यम्॥ ईदूतौ सप्तमी प्रगृह्यं॥ अदसः एत्व द्विवचन मित्येव सिद्धे गुरुभूत न्यासकरणेन तत्प्रकरणा
पेक्षया वैजात्यबोधना ईकाराद्यो ऽ समवाय्य संज्ञा विधावित्ति निषेधा प्रवृत्त्या ईदूदंतं सप्तम्यंत मि
त्यर्थे नेष्टसिद्धे रिति प्रश्नः पपी स्यादर नभिधानमेवात्र परे॥ वृत्ता वित्ति॥ अर्थं ग्रहणसामर्थ्या
त्सप्तम्यर्थमात्रे पर्यवसन्न मित्यर्थे नात्र तत्संसृष्टाधेयार्थे पि वृत्ते र्न दोषः॥ संज्ञायामिति समासे
जहत्स्वार्थायां वृत्तौ पूर्वपदस्या नर्थक्ये पि सुप्सुपे ति समासे ऽ जहत्स्वार्थायां प्रसक्त दोषस्या
नुरोधे व वारणा मिति भावः। गोरी अधिश्रित इत्य त्राधिश्रयण क्रियायामेव गौरीपद बोध्या
धिकरणस्यान्वय इति गौर्यधिकरणत्व लक्षणायां मानाभाव इति न तत्र दोषः। वापाणामश्वइति।
सुप्सुपे ति समासः। संज्ञायामिति वा॥ ननु संज्ञायामिति समासे वाक्येन संज्ञानवगमादिह नि
त्यसमासत्वेन विग्रहो नुचित इति चेन्न। तेषु समासस समानार्थक वाक्याभावेन नित्यसमास
त्वे ऽ सत्वे पि नित्यसमासत्वाभावात्॥ विभाषाधिकार बाधे मानाभावात्॥ नित्यसमासे हि वृत्ति

सप्तम्यमानया वत्य इव ... तेति ...

ल॰शे॰
६४

पूर्वे पौयाधाप्रसङ्गापत
इतिन्याय॰

घटःकपटादीनां पृथक्प्रयोगाभावएवात्रतुपृथक्प्रयोगेपितद्बोध्यविशिष्टार्थाप्रतीतिमात्रमित्या
हुः॥ अलो ॥ अलोइतिकिम्॥ कृतं।हृतं।अत्राएरपूर्वैणेवव्याख्यानात्॥ आगच्छतमग्नीरक्षा
दौप्लुतस्याऽसिद्धत्वान्नतः प्रागेवयथोद्देशपक्षे ज्ञातेप्रगृह्यत्वेपश्चात्प्लुतेतस्यापिअनुनासिके
प्रतिबंधार्थेपुनःसंज्ञेतिनानुनासिकः संज्ञायाःकार्यार्थत्वात्पुनःप्रवृत्तौकार्यमेवबीजंस्पष्ट
निवत्वंतुन॥ प्लुतस्यस्थान्यत्वेनृतिलेनाल्विधित्वात्॥ पूर्वसवर्णेकृतेद्विवचनत्वंतुपरादिव
द्भावेन॥ तेननताद्रूप्यानतिदेशोपितद्धर्मातिदेशांगीकारात्॥ अतएवरामौविश्वादौपरादिव
द्भावेनसुप्त्वात्पूर्वत्वेसाधितेअंतादिवत्सूत्रेभाष्येइतिस्पष्टमाकरे। अच्संधिरितिसिद्धमनचू
लादितिवानिर्वृक्प्रयोगेणाभ्यान्तरमितिसोत्रप्रयोगेणकथमनचूलमितिभाष्यप्रयो
गेणचत्वरोत्तिघटकाच्छदप्रधानकार्यस्यतत्सन्निधानेनच्युतस्यचाभावोबोध्यइतिवृचि
त्॥ इतिस्वरसंधिः॥ स्तोश्चु॥ सितिशितिचलुप्तविभक्तिकेभिन्नेपदे॥ योगेइति॥ सं

अत्र समाहारद्वंद्व इतिमनोरमातिदूषिता

राम
६४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

133

तदोः स्वावपि निमित्त...

चित:

विनापि ... पदस्य लोपः ...

... स्त्रीलिंगनिर्देशः

योगे इति तदर्थः तेन चितमित्यादौ न दोषः ॥ अत्र पदस्येत्यधिकृतं तथापि न संबध्यते शादिति तापि
कात् । तेन याच्ञा सिद्धा: श्चात्परस्य तोः प्रत्युत निषेधकात् शादिति लिंगादेव निमित्तकार्यि
त्तोर्यथासंख्यं न ॥ एवमुत्तरसूत्रेऽपि तोः षीति सापकान्तलो ॥ शकारश्चवर्गो सत इति ॥ यथास
स्वामितिशेषः ॥ हरिः शेत इति ॥ वाशरीति विसर्गाभावे शः ॥ साशिदिति ॥ तुलस्या सिद्ध
त्वात् जश्त्वेन दकारे तस्य चुत्वे नजकारे च सँमिति बोध्यम् ॥ तयोरत्वालेखस्तु वैचित्र्यार्थः ॥
[illegible]
विश्नः प्रश्न इति ॥ यजयाचयतविछप्रछरक्षो नङ् इति नङ् । छ्वोरिति शादेशो ङिः साद्गुणा
भावः ॥ प्रश्ने चासन्नकाल इति निर्देशात् संप्रसारणाभावः ॥ न पदान्तात्तोपदाट्टोरित्येव सिद्धे
तग्रहणं स्पष्टार्थं ॥ टोः ष्टुमिति ॥ षकारस्यापि पदान्ते जश्त्वविधानात् प्रश्नः ॥ ह्रस्वान्नादे
ति षहोस्यासिद्धत्वात् जश्त्वाभावस्तु नरं ॥ षण्णवतिरिति ॥ षडधिका नवतिरिति विग्रह

[illegible]

स्मर्थ्य परिमाथा ... सिद्धत्वादनापिति ताः प्रकारच ॥ ...

(१३५

चर्या [illegible] इति दीः ८२

[illegible]

ल॰ श्रो
६५

वण्णगर्त इति पृथक्पदे ।। परोनुपदांतस्येति लिंगं ।। वेत्ति विभाषेति । स्पर्शेष्वनिरितार्थ इति उ
पलक्षणमिदं वलयोरपि प्रवृत्तेः ।। एतेन भाति पक्षे स्पष्टमेव ।। व्यक्तिपक्षेपि तादृशव्युक्तौ
ता चरितार्थस्य णत्वछुत्तिः विषयत्वेपि परत्वानेति बोध्यम् ।। स्पष्टं चेदं मिश्रायणादीत्यत्र वैय
टे ।। परेतु स्थानेन्तरतम सूत्रे सप्तम्यंत पाठस्य भाष्ये दूषितत्वेनैतद्युक्तं रुक्तिसंभव एव
न । तस्मादनुस्वारस्येति सूत्रात्सवर्णग्रहणमपकृष्य परः सवर्णोनुनासिको भवतीत्यर्थान्न
विषयसत्व भो दोषः ।। तदुक्तं भाष्ये ।। रेफेनुनासिकपरसवर्णयोः प्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्तव्यो रेफोष्मणां
सवर्णा न संतीति ।। चिन्मयमिति ।। स्वार्थिकत्वस्य तत्त्ववचने इति मयट् ।। तत्र तदिति वाक्य
भेदेन स्थचित्स्राचुर्यरूपप्रवृत्तवचनाभावेपि मयडर्थौ ।। अत एव चिन्मयं ब्रह्मेति सामानाधि
करण्यं । चिन्मात्रमिति क्वाचित्कोपपाठः ।। मात्रचः प्रसक्तस्यात्रोपपत्त्यभावात् ।। मयूर
व्यंसकादिषु गणनार्थमात्रशब्देनात्र समास इति वक्ष्यमाणत्वात् ।। निपातनादिति । यथा

राम
६४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

135.

रिगल्लो कृकृ प्पानि निमयरुति प्रत्ययसमुदायः पुज्यते इतिमतेनेदं ।। उरस्छ्णा ।। तस्मादित्युत्त
रस्येति परिभाषालभ्यमर्थमाह ।। दुदः पूरयोरिति ।। अघाघोषस्येति ।। सम निपततेनान्यत
मा ग्रहणे बाधकाभावेन श्वासविवारयोस्सागेपि नन्यूनतेति बोध्यं ।। पस्या सिद्धसादि
ति भावः हलोयमामिति सत्रोल भाष्ये समेताशध्यायीणादेयस्या सिद्धत्वाभावेन असौ
भवस्येव ।। अतएवोत्पूर्वे स्वरे रोगे उपसंख्यानं ।। उत्तू दोसोग इति भाष्यसंगच्छते ।। मूलेतु
प्राचामनुरोधेनेतिपरे ।। नचेदसञ्चुंव्यर्थं ।। अलोसलीसानेन लस्य लोपे उश्चानस्यादि
ह्रेरितिवाच्यं ।। अलादौ प्रत्यये तेनालोपहल्यस्यार्थे नेनहापनात् ।। उदस्थादित्यत्र तु नि
र्दिश्यमानपरिभाषया निर्दिश्यमानादेरेवस्थानिसान्नदोषः ।। अर इतिपञ्चमी साह ।। अ
पः परस्येति ।। पूर्वस्येत्यनुवर्त्तते ।। घोषवत इति ।। सम निपातलोपि विनिगमनाविरहस्वरू
पप्रतिपादनाय च त्रितयग्रहणं ।। अयरति ।। परांतादित्यपि बोध्यं ।। तेन विरप्शमित्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰ शे॰
॥६६॥

इ दं चेत्संध्यक्षरत्वात्स्वान्नाभावस्य वर्तुरुक्तत्वात् एतदेवाभिप्रेत्य वद्यतादिति नो ऽमले इति सुधीभिर्विभावनीयं

दो॰ अनेन॥ अकारे वृत्ते इति॥ छन्नमिति शेषः॥ पूर्वोक्तभाष्यसंमताष्टाध्यायी पाठे च
तस्य छत्वं प्रत्यसिद्धत्वात्॥ मोनुस्वारः॥ पदस्येत्यधिकृतं मत्स्य नेत्र विशेष्यते तदाह॥
मांतस्येति॥ हलि सर्वेषामित्यतो हलीत्यनुवर्तते॥ हलीति किं॥ गम माश्रय॥ नश्चा
चेनमोनुवृच्छते॥ अपदांतस्य किं॥ राजन्याहि॥ यशांसीति॥ यशस्शब्देन सः शोन
पुंसकस्येति नुमि सांतेति दीर्घः॥ आक्रंस्यतइति॥ क्रमेर्लृट्॥ आङ् उद्भूमने। इति तन
ङ् स्यः॥ अनुस्वारस्य॥ परेति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदं॥ अत एव वेठ इत्यत्र स्थाङोसवर्णाग्र
हेणानुवृत्तिर्यरेत्यनुनासिकेत्यत्र तद्पकर्षेश्च सिद्धः॥ यपीति स्पष्टार्थं इशनमित्यादौ
हेणानुवृत्ति... अचित्वा
लुन्नदोषः॥ शकारस्य वर्णीप्रसिद्धेः॥ प्रयत्नभेदेना ऽसतोः सावर्ण्याभावात्॥ अत्रेत्या
नुस्वाराभावात्। मोराजि। नेति सिद्धे मयत्न्तिहे परइत्येतद्विषये प्रशाम्यतलयती त्यादौ मो
नोधातोरितिनत्वबाधनार्था निषेधस्तनंतरत्वादनुस्वारस्यैवस्यात्॥ ध्वनितं चेदं

स्वमतेऽन्याप्रसिद्धेस्त्रिलमितास् भाष्येयतेपतेसिद्धाकारस्यवर्णप्रसिद्धेस्त्रिलमितास् तस्मायपीत्यावश्यकमितिममप्रतिभाति
कुं॥ २ ये नेसा... ... ...

राम
॥६६॥

मोनुस्वारः स्वातेसम

येनतरोनुभ्रमोमश्यि तिसूत्रयोर्भोष्यो॥ हेमपरे॥ मयरेइतिबुद्धश्रीहि॥ यसंख्यः प्राप्यतेरुच्छा

ति अनुवर्तते॥ यथासंख्या। संम्यक्‌ख्यानं संख्याक्रमवैशिष्ट्यं ज्ञानं। तामनतिक्रम्य यथासंख्या। अनुदेशः

नमित्यत्रसंख्याशब्दस्यज्ञानार्थेनयाहृष्टत्वात्॥ साम्यं संख्या या योग्यत्वाद्ध्याख्यानाच्च॥ एवं

पश्चाद्धवनाक्यार्थबोधपूर्वालिवः संबधः॥ तेनैवक्रमेणानाक्यार्थ

समसंख्यानां संबंधोयेनक्रमेण पदज्ञानं यदाद्दुपस्थितौ॥ यद्यपिस्थानाख्यले

यथासंख्य मिति यो जना ५ बोधविषयः संबंधस्तेषामित्यर्थः॥ फलितमाह। समसंबधीति। सूत्रान्तरस्थक्र

क्रमप्रमाणादेवसिद्धं तथापि परस्पेपदानामेवोपतायावरस्यादेशहुतः इत्यादिना समासनिर्देशाहिसेद्ध विधानादं

ममादाय संबंधबोधनार्थमाद्यंतौ टकितादित्यादौ समासेनान्वयबोधकवाक्यकल्पनेनतत्रामाण्या

प्राप्तक्रमान्वयबोधनार्थं चेदं। एवं चात्रयथासंख्येनान्वयबोधकवाक्यसाद्दिरेणा तिप्रसंगः। तत्रप्रेति

बोधः ततश्च बोधइतिबोध्यं॥ अत्र स्वरितेनेत्यपकृष्यतेइतिरूयासादिसादोना भाहलसन्नेति

ननुसंख्यासाम्यं लक्ष्यसंस्कारवेलायां शब्दतोऽर्थतश्च स्यतासीसादोनाभाहलन्नेति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

।।ल॰द्वी॰।।
।।६७।।

पत्तिकात्तिकमेवसंख्यासाम्यात्तत्त्वा स्पष्टवृत्सुपयोगीतिअमरः पानवितिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्
एतेयवलानिरनुनासिका एवंविधीपुमानत्वेनसवर्णाग्राहकत्वात्।। आतिमहणप्रामस्यैवगु
णा भेदकप्रामस्यापिअप्रसत्यादस्य नेननिषेधात्।। एवंमयूरत्रसूत्रेपि।। अन्तरमंतोमस्यनाय श्री
नुनासिकेववकारः।। अन्यथातद्दूनासामिसादौ निसानुनासिकापत्त्यातन्निर्देशातंगसापत्ति
रिसाहः।। चयोद्वितीयाइति। नादिन्याक्रोशइतिसूत्रेभाष्येइदं।। एतत्सामर्थ्यादेतत्तद्वितीय
स्य नचर्त्वं। ऊष्मोदयेप्रथमस्पर्शोमेकेद्वितीयमाहुरपदान्तभाजमितिप्रातिशाख्ये ऽपदान्तभाज
मितिचर्त्वासिद्धत्वलब्धार्थानुवादः।। पदान्तेजश्त्व मवसाचर्त्वविनाचयोलाभात्।। अत्रतुसूते
नजश्त्वस्याभिरस्यासिद्धत्वात्।। अपूर्सरावत्साइतिभाष्यात्तत्तेणरसत्ताचर्त्वस्यासिद्धत्वं
न।। एवंचप्रातिशाख्ये ऽपदान्तभाजेमित्युत्सर्गः।। यद्वा। तयोरभ्युसन्नसे।। नलपूर्वाशत्तेरसि
वैरे। सोवेदेत्यन्यत्रविस्तरः।। उः। सि। सीतिसप्तमीषष्ठ्यर्थेव्याख्यानादाह।। सेस्येति।।

।।राप।।
।।६७।।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

139

५१

परस्येत्यस्यानुवर्त्तमानत्वेपि वैयधिकरण्येनान्वयासंभवादवयवस्य समस्येत्यर्थः॥ षट्त्वस्येतरेति। धुटिध
स्य चर्त्वे लक्ष्यभेदात्पुनरस्य चर्त्वं नश्च॥ नकारान्तादिति॥ पदस्येत्यनुवृत्तं पंचम्या विपरिणम्य
न इति भाव। वैयधिकरण्ये नैवान्वय इति ङ्णुट्सूत्रभाष्यस्वरसः॥ नस्य पदान्तस्येति। अपदां
त नकारेनुस्वारस्य प्रवृत्त्या फलितार्थप्रदर्शनमिदं॥ नान्तस्येत्युचितं॥ चतुष्टयमिति॥ वक्ष्यमा
णविकल्पैरिति भावः तेन तु कश्चित्वे छस्यासिद्धत्वात् ञमो ह्रस्वादिति पक्षे चस्य छत्वे नँछ कारद्वा
कारघटितरूपद्वयाधिक्येप्यनुस्वारविसर्गाणां द्वित्वविकल्पे नाधिक्यमपि न क्षतिः॥ ङमो॥
परस्येत्यनुवृत्तं सामानाधिकरण्यानुरोधात्संख्या विपरिणम्यान्तरस्याह॥ तदन्तं यत्पदमिति॥
अत्र ङमो ह्रस्वं ह्रस्वादिति विशेषणसंबंधमनुभूय पदविशेषणत्वे। न तदन्तपर इति भावः॥
ङम इति पंचमीबलादचीति सप्तमी षष्ठ्यर्थे तदाह॥ अचीति। सप्तमीनिर्देशस्तु लाघवार्थः॥

छकारछ ध्येर

140

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल०शे०
॥६८॥

उम उत्तरस्याच इति तस्मिन्निति सूत्रस्थभाष्यात् ॥ उमंतं यत्तदमिति किं ॥ अनतीत्यादौ उमुद्
मा भूदिति । भाष्ये तु विभाषितत्वयकल्पने गौरवात् सदा य यवउमः परस्येति वैयधिकरण्ये मे
वोक्तं ॥ दंडिनेत्यत्र उमुड्भावो मंडकु मुत्वात्रिपदे इत्यतः पदेइत्यनुवर्त्य अजादेः पदस्य उ
मुडित्यर्थे न बोध्यः ॥ पदस्येत्यादौ सामान्यसंबंधेपि विशेषणविशेष्ययोरुभयोः सप्तम्यन्तत्वे एवं तदादि
विधिप्रवृत्त्यातरलाभः स्यात् ॥ एतदर्थमेवाचीति सप्तमी निर्देशः ॥ उमंतपदमित्यर्थे पिप
रमदंडिनेत्यादावेतद्वारणाय पदे इत्यनुवृत्तिरावश्य[illegible]वा ॥ अंतवृत्ति विभक्त्या दंडिनित्यस्य पदत्वा
त् ॥ उत्तरपदत्वे चेति प्रसक्तलक्षणप्रतिषेधस्तु न प्राप्तः कुंभवापेनेत्यादौ पदव्यवायेपीति निषे
धसिद्धये तस्य यत्रोत्तरपदस्य कार्यित्वं तत्रैव प्रवृत्तेः ॥ तेन निषेधेन सिद्धमित्येतत्सूत्रस्थभा
ष्योक्तिः स्वैकदेशिन इति दिक् ॥ इको यणचीति सौत्रो निर्देशः । रूपप्रकरणे इति ॥ अत एव समः सु व
टीत्यादौ प्रश्लेषेण सावधानमिति भाष्य उक्तं ॥ रोः पूर्वस्येत्स्य पलस्य तारूपप्रकरणाविधेयस्य ॥

इकोवर्णंतयोर्थ्यावचीति आधिकारे ६.१.७७.... [illegible]

कैय्य

राम
६८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वनद्रुमसंख्यानं विभाषा मम दिष्टेन यो: भाष्ये नुनासिकाश्च उस्वारा॥

र

एवमुत्तरत्ररोः पूर्वस्यादित्यपि॥ अयमधिकारः तेनोत्तरसूत्रविषय एवास्य प्रवृत्तिः ननु मतुव
सोरुस्यत्र तत्सूत्रस्थवार्त्तिकयोश्च॥ अत्रेति रुप्रकरण एवास्य संबंधो न तु मगदौ ढलो परस्यादर्वि स्य
स्यार्थे सूचनार्थमेव॥ तुशब्दः परस्य नित्यं पूर्वस्य वानुनासिक इति विशेषद्योतनार्थः। पूर्वस्येत्य
रुस्थानिनः पूर्वस्येत्यर्थो बोध्यः॥ अनुनासिकात्परस्सत्रानुनासिकादिति ल्यब्लोपे पंचमीव्या
ख्यानात्॥ अयमागमो नावयव एव अवयवत्वे मानाभावात्॥ खरीति। विसर्गाक्षिप्तस्याप्यव
सानस्य न संबंधो व्याख्यानात्॥ सोवुन्नव्य इति॥ समः सुटीत्यादिसूत्रत्रये सरुस्य परसंख्या
पसमः सुटीत्यत्र सकारं प्रश्लिष्य वा एते सकार एव विधेय इत्यर्थः॥ एवं चास्यासिद्धत्वाद्रुसा
भावेन विसर्गाभावे तन्निद्विधी नाम प्राप्तिरेवेति भावः स्पष्टं चेदं भाष्ये। विसर्गस्थाने नेस
लविधाने तु गौरवं स्फुटं॥ लोपस्यापीति॥ यत्तु उपधारंजनं कुर्यान्नमो हकरणे सति। लो
पेप्रवृत्तिभावे वा नोपधारंजनं मतं॥ उपधारंजनमनुनासिकानुस्वारागमरूपं नमोनकारस्म
म

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰ शे॰
१९

कारयोः ॥ प्रकृतिभावो राहरणं न्त्र्याहीति ॥ ननु प्रातिशाख्यत्वात् छान्दसमात्रविषयमिति भा
वः ॥ अत एव भाष्ये समादिषु सूत्रवत्तव्यामित्युक्तं ॥ रुत्वपक्षे चानुनासिकापत्तिदोषत्वेन
नोक्ता ॥ ननु लोपपक्षे एतदाद्वृत्तेन द्विसकारस्य सिद्धत्वात्समः सुटीति व्यर्थमित्यत आह ॥ त्रिस
कारमपीति स्कोरिति लोपस्तु न ॥ असिद्धत्वात् ॥ पुनर्द्वित्वेन त्रिसकारस्य सिद्धिरिति तु न
युक्तं । लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायात् ॥ एतेन समः सुटीत्यत्र वेति पाठेनैव पक्षे मोनुस्वारेण सि
द्धेः नुनासिकास्वरहतिव्यर्थमित्यपास्तम् ॥ ननु व्यंजनासरस्य वृत्त्यानेकस्य वोच्चारणे विशेषा
भावोत आह ॥ अनुनासिकवत्तामिति । तत्रोच्चारणे विशेषाभावकल्पनेऽद्वंद्ववचनं व्यर्थमेव स्यात् ।
इति भावः । हयवरट्सूत्रे भाष्ये नुशर्षूपसंख्याने फलमाह ॥ अनुस्वारवतामिति ॥ अपि ना कस्य
संग्रहः । लक्ष्ये लक्षणस्य सकृद्दैप्रवृत्तेराह ॥ वचनान्तरेणेति । यणो मयस्त्वनेन । एकस्यैव शा
५

राम
१९

कपघरितस्य जिह्वामूलियोपध्मानीययोरभावाद् अहकुचोरिति ॥

स्त्रस्य पुनः प्रवृत्तो हि सन्न्याय इति भावः ॥ पूर्वत्रासिद्धत्वेन पूर्वं द्वित्वस्य पूर्वं प्रवृत्त्या तेन द्वितीयस्य सा
धुत्वे बोधिते तदनन्तरं परद्वित्वप्रवृत्त्या तयोर्मध्ये पुनरन्यस्य साधुत्वं बोधितम् इति त्रितस्य निर्वाहो बो
ध्यः ॥ अनचि चेत्यत्र यणो मय इत्यस्योपसंख्यानाद् अहचोरहाभ्यामित्यतस्तस्य परत्वं बोध्यम् ॥ पुमः
खि ॥ अम्पर इति बहुव्रीहिः ॥ अ ४ कु ४ पयोरिति ॥ कुप्वोरिति सूत्रविधेययोरित्यर्थः ॥ इप पस्ये
ति सूत्रे अप्रसारेत्यस्य प्रसपावयवत्वमित्यस्य सुधादिति भावः ॥ अव्युत्पन्नतीति । तत्पक्षे प्रकृतिप्रत्यय
विभागाभावादिति भावः । पत्वेति । इदमनुनासिकपक्षे ॥ अनुस्वारपक्षे तु कुप्वोरित्यस्यैव प्राप्तिः ।
अनुस्वारव्यवधाने नोपधत्वाभावात् ॥ पुंसीरमिति ॥ श्यरधातोरुपधायां इते च प्रसये क्षीरमिति
भावः ॥ नश्छवि ॥ प्रशानिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥ नन्त्ये । नन्निति द्वितीयातानुकरणं । षष्ठ्याः
स्रो त्रो लुक् ॥ नलोपस्तु सौत्रत्वात् ॥ तवत्रानिसत्रापि । चाद्विसर्ग इति । श्यर इति । सूत्रान्तरस्त्रुक्
षष्ठ्येनेति भावः ॥ येननेति । येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधक इति न्यायेनेत्यर्थः ॥
षष्ठ्यर्थे प्रथमायाः केनाप्यविधानादिदं चिन्त्यपरिश्रमत्वामिमिः ॥
ननु सुसौसुक्वेति तस्सूत्रे णेत्प्रत्ययेन तस्याकि सेगमहत्वे तत्पुपथालोपे रु ॥ सिवसीति पसेरपरिचेति पत्वे ष्ठीरमिसस्य सिद्धौ पचादित्वकल्पना
छ दो व तस्सूत्राणीसतिदेहा ॥ लत्वं वा सुत्रुनुषिकिमित्यलोपे सिद्धे सौत्रत्वाद् अनुसिनिति चिन्त्यमाधुनिकैस्सुधिभिः

प्रसज्यतिवदत्तनुक रुप्रमितिज्ञातिदे शात्प्राप्ति पदिक संज्ञिकपदत्वाभा वान्नलोपाभावे सिद्धे सौत्रत्वान्न लोपो नेति चिन्त्य

सं

दु

नृतितिसिवस्त्रित्वाज्जीषिमानयत्तत्क्रोऽऽ

144

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰ शे॰
७०

अस्याः परिभाषायाः मूलेनुल्लेखादस्या अर्थोन्यानुमितः

येन नेत्यादेर्येन कृतं कार्यं वश्यं प्राप्ता भवित्यर्थः॥ न त्वन्यपदस्य प्रकृतार्थशब्दबोधकत्वात्॥ प्राप्त इति भावे
क्तः॥ तदप्राप्तियोग्यविषये ऽचारितार्थ्यं हि बाधकेबीजं॥ तदुक्तं भाष्ये॥ शर्पूर्वा इति सूत्रे शर्पूर्वा इत्येतद् न्तो
न्यादिः शेषस्याबाधकं॥ न च विषयभेदे कथं बाधकत्वं॥ इदं तावदयं प्रष्टव्यः॥ यदि तत्र्येन कि मिह स्यात्॥
हला दिः शेषश्चेन्न प्राप्नोमेतस्मिन्नारंभात्॥ इदं बाधकं भविष्यतीति॥ अ मादे ह्रिता पत्येति सूत्रे भा
स्प ष्येपि स्फुटमेतत्॥ ननु शर्परे इति। न या विसर्गस्य ᳲकᳲपौ ह्वीरे॥ किं चास्ये वतो स्यातां॥ खर
वसानयो रिति विहितस्य तृणतयोरसि द्धत्वात् सत्वमेव स्या। इति तन्नाच्यं॥ शर्परे इति सूत्रं कुप्वोरि
स्यविहु त्यत्रानुवर्त्य शर्परयोः कुप्वोः ᳲकᳲपयोरपवादे विसर्ग इति वाक्यभेदेन व्याख्यानेनादोषात्॥ स्पष्ट
र्ग चेदं भाष्ये। वार्तिके कारग्रहणं शक्यमकर्तुं मित्याह॥ यद्वेति। एवं समुग्रहणमपि त्यक्तुं शक्यं॥ पुमग्र
हणं त्ववश्यकमेव॥ अनुनासिकपक्षे रुत्वेः परत्वेन षत्वापत्तेः॥ एवं प्रिणारति। गणेरुत्सत्वपक्षानो
मेव पाठादितिभावः॥ अᳲकᳲपयोरपवाद इति॥ तद्विहितविसर्गस्यापीत्यपि बोध्यं॥ कास्कानि

राम
७०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ति ॥ वीप्सायां द्वित्वं ॥ संहितायां । संहिता च स्वात् सिकार्धमात्राकालव्यवायेनोच्चारणं ततोऽधिका
द धमात्राकाले नोच्चारणे एतदधिकारेऽनुकार्यव्याहृतये हृद ॥ तदधिककालव्यवाये तु न साधुत्वं नापि बो
धयिष्यते इति वृद्धाः इति तेषां शास्त्रविषयते वनेति भावः ॥ छे च । छे इस्सकार उच्चारणार्थः । तेनाच्छि
न्नमित्यत्र तुक् । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् इत्यतो ह्रस्वस्य तुगिति चानुवर्तते ॥ जस्येति । स्वशाद्वे उपपदे छ्यतेः के स्व
द च्छशाहो निर्मले स्तृः ॥ एवं नञ्पूर्वाच्छायते ङे अच्छशाद् इति पदांतत्वं बोध्यं ॥ स्पष्टं चेदं अमरटिप्प
आ णे ॥ आङ्माङोः ॥ आङ् साहचर्यात् माङ् अव्ययमेव । दीर्घस्याप्यमिति ॥ वक्ष्यमाणज्ञापकादाख्यानाद्वा । दीर्घा
त् पदांतादिति षष्ठ्यर्थे पंचमीति भावः ॥ एचोऽङ्: सूत्रेभाष्यध्वनितमेतत् ॥ चे च्छि धातुरिति । नुकोऽहला
दिः शेषस्तु न ॥ अभ्यास संज्ञाप्रवृत्तिकाले स्थानिद्वारा साक्षाद्वा संनिहितहलामेव तेन निवृत्तेः ॥ अ
तएवानुगतरसादि चरितार्थं । दीर्घात्पदांतादिति । पदांतस्य दीर्घस्येत्यर्थः । योगविभागेन यो रे ओ ङि
ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टः ॥ दीर्घांतस्य पदस्येत्यर्थे न सिद्धं तग्रहणं पदांतविधित्वमस्य न पदविधित्वमिति

146

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰शे॰
७१

प्रसंगेन प्राग्व्याख्यातेऽन्तु विसर्गकार्याणां वा कृत्वा तादुक्तमिति। एतेन प्राग्विसारम्पस्य। इति मिलितं ग्रंथः प्रशस्तः॥

णोधन द्वारा समर्थपरिभाषानुपस्थितिरर्थः॥ तेनासामर्थ्येऽप्यस्य प्रवृत्तिरिति समर्थसूत्रेवैयरः॥ ७॥
इति हल्संधिः॥ ७॥ विसर्जनीयस्य॥ प्राग्व्याख्यातमपि विसर्जनीयपदानुवृत्तिप्रदर्शनाय
स्यादिति। शर्परे इति बहुव्रीहिः। विशेष्यं चावध्यवधिमतोः स्तानात्साहि विसर्जनीया हि समः
खरेव विसर्गस्य विसर्गविधौ फलमाह॥ नत्वन्यदिति॥ अन्यदेव विवृणोति। इहेति॥
द्वैरूप्यमिति। विकल्पद्वयसामर्थ्यादिति भावः॥ सोपदा। अपदादाविति॥ सूत्रेसोऽपदादे
कृवचनेन॥ अनव्ययस्येति॥ अत्राव्ययीभावातिरिक्ताव्ययस्यैव ग्रहणं व्याख्यानात्॥ ते
नोपपयःकाम्यसादौ सत्वसिद्धिरिति स्पष्टमव्ययीभावश्चैतन्त्रभाष्ये॥ गीःकाम्यतीति॥
धाःकाम्यतीत्यस्याप्युपलक्षणं। इणः षः॥ इदुदुपधस्येत्यस्यासिद्धत्वात्स विक्षाद्यमिसा
दौ सत्वनिवृत्त्यर्थं गीर्ष्याशंदे कुत्वं मिसाधयर्थं चेदं॥ अत्रानव्ययस्येत्यपदादाविति काम्ये
इति च संबध्यते॥ तेनोच्चैःकल्पं दोःपश्यगीःकाम्यतीत्यादौ षत्वं न॥ अत एवात्र प्रकृ

राम
७१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तो सर्वत्र सत्त्वमेव विधेयमित्युत्तरस्य विसर्गस्थानिकसस्यानेन षत्वमिति भाव्यो न प
क्षांतरं संगच्छते ।। विसर्जनीयस्थानिकस्य सुत्वा पुस्पुत्र रसादेन दोषः ।। तत्र हि मस्थानि
कः सः ।। अत्र विसर्जनीयस्योत्वानुवृत्ते तदर्थलाभः ।। अनव्ययस्येत्यादि चात्र पक्षे न संबध्य
ते ।। तेन द्विष्टरं इष्टाम्यतीत्यादौ षत्वसिद्धिः ।। गीः काम्यतीत्यादौ सत्वाराभावादेव न दोषः ।। अ
पदादाविति च न संबध्यते ।। तेन इष्टरोतीति षत्वसिद्धिः ।। परं तु यं पक्षो ऽसंगतः ।। उत्तरसत्व
स्यासिद्धत्वेन निष्टप्तमित्यादौ षत्वासिद्धेः ।। प्रकरणे प्रकरणप्रसिद्धौ ।। नयोगे योग इति पक्ष
स्तु नास्त्येव ।। ज्ञापकासंभवादित्युपसर्गादसमासेपीत्यत्र निरूपयिष्यामः ।। विसर्जनीयस्य
षत्वमिति मूलोक्तपक्षे तु सकारषकारयोः स्वरितत्वेपि यथायोगं संबंधो मंदकस्तु येस्तन्य
त्रविस्तरः ।। नेमस्य ।। इत उत्तरं अपदादाविति न संबध्यते व्याख्यानात् ।। सास्मात्प्रभृति सादि
ति ।। दूर्वादिलाभृतिसं ।। स्वरादिपठितस्यानुगतिलाभावः ।। तेन सा क्षास्त्रभृतिषु न्याय्यर्थावाच

148

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰ शे॰
७२

एकादेशेति

नेपि न स्यादिति शिष्यन्ते ॥ इदुदु ॥ अप्रत्ययस्येति पर्युदासोऽलाभवात् ॥ तत्र प्रत्ययपदं तत्संबंधपरं
तेन प्रत्ययसंबंधिभिन्नस्येत्यर्थः ॥ तेन एवकृविभिः कृतमित्यादौ न षत्वं ॥ स्पष्टं चेदं भाष्ये इ
त्यन्यत्र विस्तरः ॥ एकादेशशास्त्रस्य पत्रत्रे परस्त्र ॥ निकृते न विसर्जनीयस्यैकादेशशा
स्त्रनिमित्तकत्वं बोध्यं ॥ स्पष्टं चेदं मत्रसूत्रे उरण् रपर इति सूत्रे च भाष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः ॥
प्रत्ययभिन्नसंबंधिन इति तु नार्थः ॥ अग्निः करोतीत्यादावपि प्रत्ययभिन्नसमुदायसंबं
धित्वेन षत्वापत्तेः ॥ तपरकरणं किम् ॥ गीः कामयति ॥ उपधाग्रहणं व्यर्थं ॥ उपधाग्रहणं
न करिष्यते ॥ इदुद्भ्यां परं विसर्जनीयं विशेषयिष्याम इति हयवरट् सूत्रे भाष्योक्तेः ॥
तिरस्कोत्य ॥ अत्र गतिग्रहणं नानुवर्तते ॥ पुराभवेति रस्कारशब्दप्रयोगात् ॥ अंतर्भूवेवलि
रसोगतित्वात् ॥ द्विस्त्रिः ॥ कृत्वोऽर्थ इति न विसर्गविशेषणं ॥ चतुःशब्दे असंभवात् ॥ किंतु द्विरा
दीनामित्याह ॥ वर्तमानानामेषामिति ॥ इसुसोरिति सूत्रवक्ष्यमाणरीत्या सुच इति सूत्रे पितु

राम
७२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न न्वेवंचतुष्करोतीत्यादौ अस्यासिद्धत्वादिदुदुपधस्येतिनिसंषत्वापत्तिः अतएवकृतोऽर्थे इस्येत्यादेःनल:३१
इत्नित्वषत्वापत्तिर्दृश्यमानत्वासंगच्छतेइतिचेन्नननन्वतिक्त्वानिषेधपदानयवेसचइत्त्वार्थेनैवासिद्धेनिर्दिश्यमानस्य परिभाष

मुचितेसुजंतातेस्यापदस्येत्याद्यर्थान्॥ चतुष्कपालइति।इदुदुपधस्येतिनिसंषः॥ चतुःशब्दोऽव्यु
त्पन्नइसंप्रत्ययस्येतिपर्युदासोन॥ अतएवचतुष्णाद्यूष्माद्वेत्रिस्यारिनिर्देशाःसंगच्छंते।चतुष्पा
द्याद्दिसत्रापिषत्वंभवत्येव।नचेदुदुपधस्युसस्यवीविसर्गइतिहयवरट्सूत्रभाष्योक्तेः अ
थमत्रषत्वमितिवाच्यं॥ विसर्गस्यपाठाभावेनोपधात्वासंभवा[illegible]त्स्थानिनिमित्तउपधा
त्वंग्नात्यमितिभाष्यतात्पर्यात्। अतएवसमःसुटीतिसूत्रभाष्येसंपुंकानामिसत्वेनरुविधि
रेवास्तिसाइंक्यपुंस्कामेत्यत्रषत्वापादनंसंगच्छते॥ नचकृतोऽर्थेविद्यमानस्येद्दपस्यवोविस ५
र्गस्यार्थान्नुपंचकृत्वःकरोतीत्यादौदोषः॥ नापिचतुष्करोतीत्यादावुक्तासिद्धिरितिद्विस्त्रिश्चतु
रितिव्यर्थमितिवाच्यं।कृत्वोऽर्थेइस्यास्यासिद्धत्वेनचतुःशब्दइदुदुपधस्येतिनिसंषत्वापत्तेः॥ प्रक
रणेप्रकरणमसिद्धमितिपक्षस्तुउपसर्गादसमासेपीतिसूत्रेहेयटेपूर्वपदादितिसूत्रेभाष्ये
द

पानत्रषत्वप्राप्तोनहृत्यनार्थमात्ररूपकेननहंन
विधिनाअसिद्धत्वस्यापिबाधात्परिभाषायाश्च
नियमकारित्वाक्वचित्प्रवृत्तिरपिपथार्थवस्तु
गोभावर्तिततत्रपाठोप्रक्षयग्रहणपरिभाषायाः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰शे॰
७३

२

ष्टूषित एव ॥ उपसर्गादिति सूत्रे चोपपादयिष्यते ॥ किंच पूर्वत्रेति पूर्वशब्देन प्रकरणे भव्य
वहित प्रकरण एव त्रिपाद्यसिद्धत्वं स्यान्न तु संपूर्णे सपादसप्ताध्यायी ॥ किंचास्याधिकार
त्वाभावे तिसृ त्रमुपस्थितस्य प्रतियोगमसिद्धत्वे दुर्वारमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ इसुसोः ॥ अत्र इसु
सोः प्रातिपदिकावयवयोर्ग्रहणं तेन पचुः काष्ठैः सख्युः पाकः कविभिः कृतमित्यादौ षत्वम्
न ॥ नित्यं समास इति सूत्रोदाहरणे समासविषये तयोरेव संभवेनार्थाधिकारानुरोधा
त्याह च पाद्य ॥ इसुसंतपदावयवविसर्गस्य स्वार्थः ॥ पदस्येत्याधिकारात् । न च प्रत्ययग्रह
ण परिभाषया परमसर्पिष्करोतीत्यादौ षत्वानापत्तिः ॥ अवयवस्य सु संतत्वेपि उत्तरपद
त्वे चेति निषेधेनापदत्वादिति वाच्यम् ॥ अनुत्तरपदस्यस्येति निषेधेन क्वचिदपात विशे
ष्य सत्वेपि शब्दस्वरूपं विशेष्यमादाय तदंत विधिज्ञापनेन शब्दस्वरूपं विशेष्यमादाय प्र

न च प्रत्ययस्थान परिभाषया प्राप्ता एवं प्रथम पूर्वत्वानाकांते निति निवेशात् पूर्वसर्पिः प्रियसर्पादौ
सर्पिः शब्दस्य परत्वात् तत्र निषेधस्य चारितार्थ्ये न तापकतेति वाच्यं समासेनपूर्वपदस्यास्येप्रा

[illegible]

एप
७३

य

संग्रहणपरिभाषयालब्धतदंतार्थकस्यपदविशेषणतयाश्रवणेतांतस्योसर्थेनाशेषात्॥ अतएव
वनोरचेसासेनदोषः॥ आस्मणस्यसर्पिष्करोतीसादौसापेक्षत्वेसांनामर्थ्येनुशंकेत्॥ तस्यएव
कार्थीभावसामर्थ्यविषयत्वात्॥ अथाभिहितेसमानाधिकरणमसमर्थवदित्युक्तेः॥ स
र्पिः कालकमित्यादौ नस्यात्॥ अथाभिहितमित्युक्तेः सर्पिष्पीयतइत्यत्रषत्वसिद्धिः॥ धातु
सहचरितप्रत्ययाभिहितार्थेनसमानाधिकरणमसमर्थवन्नेतितदर्थः॥ यदातुसर्पिरा
दिकमव्युत्पन्नंप्रातिपदिकंपाणिनेरुणादिषुअव्युत्पत्तिपक्षस्याश्रयणेयोतिसूत्रेभाष्येस्प
ष्टमुक्तेः॥ तत्रहिशंखदसादावादेशानाशंकोणादीनांप्रतिषेधोवक्तव्यः प्रातिपदिकसं
ज्ञाविज्ञानाञ्चभगवतःपाणिनेःसिद्धमित्युक्तं॥ अपामंतात्वाय्योर्हिषुषितिसूत्रेपाणि
नेर्व्युत्पत्तिपक्षस्यापिस्वीकारइत्यस्यगमककैयाकरणांतरीसेवतसूत्रे नामसत्त्वानर्पितम सर्पी
हासत्वावत्॥ अतएवभाष्येउणादयोऽव्युत्पन्नानिधात्वइतिवद्व्युत्पन्नान्यतदाइदुपधस्येति

अधि

नीत्यैवोक्तंनत्वनेक॥ पीत्युक्तं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल.शे.
७४

इसस्तोऽपीति विकल्पस्य तव्याख्यानात् व्यपेक्षामात्रविषयत्वादप्राप्तिः २

निस्येषत्वे प्राप्ते ऽनेन विकल्प इति ग्रस्य पराहणाभावात्तत्परिभाषानुपस्थितेः परमसर्पिष्कुरो
स्थ नीत्यादौ बहुविकल्पः सिद्धः नित्यं समास इति सूत्रमनुत्तरपदस्येति प्रतिषेधार्थं॥ नित्यग्रहणं
तु नकर्तव्यमेव समासे नित्यषत्वस्येदुदुपधस्येत्येव सिद्धेः सर्पिष्षेत्यादौ बहुसमस्तपक्षे बहुचि
इत्यादेवेत्यर्थाद्वहल्ग्रहणादितिस्पष्टं भाष्ये॥ व्यपेक्षेति। व्याख्यानात्। एकार्थीभावेसा
मर्थ्यग्रहणे परमसर्पिष्कुण्डिकेत्यादौ समासे विकल्पापत्तेः अनुत्तरपदस्यस्येति निषेधादुत्तर
सूत्रस्य नप्रवृत्तिरिति भावः॥ नन्वनेनैव सिद्धे इस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दपाठो व्यर्थ इत्यत आ
ह॥ कस्कादिष्विति। एतेन तत्सामर्थ्यादुत्तरपदस्थस्यापि षत्वमित्यपास्तं॥ व्यपेक्षाविरहे
पीति॥ आनयसर्पिष्कुण्डिकां तिष्ठती त्यादौ। व्यपेक्षायामिति। इदं सर्पिष्कुण्डिकायाइत्सूत्रे। प्र
त्ययभिन्नविसर्गस्येत्यर्थमिदुदुपधस्येत्यत्र व्याचक्षाणानां व्याख्या दर्शनं नाम ते ऽ व्यपे

७४

क्षायां तेन न सिद्धेरिति भावः ॥ एतेन कस्कादिपाठस्या व्यपेक्षायां चारितार्थ्येन व्यपेक्षा
यां तस्यासिद्धत्वाद्धि कल्पत एवोचितः इत्यपास्तं ॥ प्रत्ययसंबंधि भिन्न विसर्गस्येसथै
नुत रप्राप्तिरेवेति व्यपेक्षायां विकल्प एवेति बोध्यं ॥ अतः कृ । कृ शब्दे तदादि ग्रहणे स
मासाक्षिप्तो नरपदस्य विशेषणात् विध्यंशे वृथा रीति सूत्रेव प्रत्यय ग्रहणे नधातो र्विं
शेषणत्वे तदादि विधिज्ञापनात् ॥ अयस्कुंभीत्यादौ लिंगविशिष्टपरिभाषया सत्वं बो
ध्यं ॥ भास्करइति ॥ न परकरणोद्दतः रुईसस्याप्राप्तिः ॥ ७ ॥ इति विसर्गसंधिः ॥ यत्नु
स्वोनसिसूत्ररस्तरेवपाठ्यः सर्वत्र सुप्रकरणे हग्रहणमेवास्त्विति । नन्वप्रशो वेत्यादेरो
रसिद्धत्वाद्धत्वाप्राप्तेः ॥ भतो रोरित्यस्य प्रथमे कत्वचने चारितार्थ्यात् नयमाह । स्वो
नसेति । पदस्येत्यनुवृत्तं ससजुष्यो विशेष्यते तेन तदंतविधिरादेशस्थलेप्यसस्यतन
एकलितमाह ॥ परांतस्येत्यादिना ॥ सजूरित्यत्र व्यपदेशिवद्भावेनासिद्धिः ॥ व्यपदेशिवद्भा

एपमहस्या दौविसर्गस्यासिद्धत्वात्लपिचेतिदीर्घः प्राप्तोस्तीसनुदस्ता न भौतिप्पायेसादैअ

154

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

७.१ ष

त्रिमात्रिक रूपे सत्यर्थः   अनवकाशत्वात्   तस्मा छसो न इति लिंगात्

वो ऽप्रातिपदिकेन ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदंत विधिर्नेति परिभाषाद्वयं प्रत्ययविधि
त्र विषयमित्युत्तसमासे निष्कादिभ्य इत्यं भाष्ये स्पष्टं ॥ इदं जश्शोपवादः । श्रेयान्नित्यादीर्घस्यासिद्ध
त्वात्संयोगांतलोप एवेति दिक् ॥ यत्वस्यापवाद इति । यदीदं न स्यात्तर्हि यत्वं प्राग्गो स्येतावता
र्तैत्तस्मिन्न्यत्वस्यासिद्धत्वाद्गुण यो यस्याप्राप्तेरेवेति भावः ॥ प्रथमयोः । व्याख्यानात्प्रथम
विभक्तिसमुदाययोरित्यर्थः यो रित्यनेन प्रथमाद्वितीयो रूपसुब्विभक्त्योर्ग्रहणं तदाह ॥ प्रथमाद्वितीययोरिति । पूर्वग्रहणं
किं । अग्नी इत्यत्र पक्षे परसवर्णो माभूदिति ॥ दीर्घग्रहणं तु पक्षे त्रिमात्रस्य स्थानिन स्त्रिमा
निधेयवो त्रो माभूदिति ॥ सवर्णग्रहणं तु स्पष्टार्थं ॥ पूर्वस्या दीर्घत्वात् ॥ पूर्वसजातीय इत्यर्थे नेष्टसिद्धे
यकईार्घ रितिस्पष्टं भाष्ये ॥ आद्गुण इति । तौ सेति निर्देशेन भ्रष्टावसुरन्यापस्यात्वरा स्त्रे ऽनाश्रयणं
परवाच्य त् इति भावः ॥ देवदत्तहंतृहतन्यायस्य तु नात्र प्रवृत्तिः ॥ देवदत्तहंतृहनने हि नोज्जीवनं ॥ दे
साभावात् वदत्तहननप्रसक्तहनने सत्येव देवदत्तजीवनं । प्रकृते तु न हननस्थानीयगुणहंतुः पूर्वसव

यथा यो रत्ने क्ष्मीत्यादेत्तत्र रोधे वेतस्यलोपेन रोज्जीवनं ॥   वृद्धिनिपातः

राम
७५

स्व

णे दीर्घस्य लक्ष्ये प्रवृत्तिः॥ किं तु हन्न नोघसजातीयप्रसक्तिमात्रं प्रसक्तस्य निषेधे वाध्योऽजीवन्ने
न बाधकमिति स्पष्टं चेदस्वार्दीक्षितसूत्रे वृयरे॥ सुस्योत इति। सुस्योत स्त्र इद्गुः कृ स्पाचुलं त्तासि त
वृद्धौ दूराद्धूते चेति प्लुतः॥ तत्सामर्थ्यादिति॥ प्रतियोगित्वेन तदाश्रयणसामर्थ्यादित्यर्थः॥ आ
श्रयात्सिद्धमिति भाष्योक्तेः। धप्रस्यादिति पयो ददाति स्वार्थे आगच्छ हे पयोद् आगच्छ हे पयोदेत्या
दो वृपदस्य वर्णद्वयसापेक्षमंतरंगमुक्तं प्रातिवाद्यं संपादयुपदान्तरसापेक्षप्लुतस्यासिद्धत्वाद त्व
ते प्लुतसिद्धिः॥ अन्यथा प्लुतस्याऽसदृष्ट्याऽसिद्धासत्वात्प्लुते आद्येऽप्लुतपरत्वाभावाद्देप्लुता
स्य स्परत्वाभावाद्गुत्वं न स्यात्॥ परिभाषादृष्ट्या बहिरंगासिद्धत्वेऽपि न क्षतिः॥ स्वदृष्ट्याऽसिद्धत्वेऽपि
परं प्रत्यसिद्धत्वप्रतिपादनसंभवात्॥ स्वदृष्ट्याऽविद्यमानस्य परं प्रत्यविद्यमानत्वप्रतिपादना मव
त्॥ अंतरंगस्यासिद्धत्वे तु प्रतिपाद्याभावे इव कं प्रत्यसिद्धत्वं प्रतिपादयेत्॥ तत्राद्ये वाक्यस्य टेरित्य
नु शङ्कारः प्लुतः अन्त्ये रेफद्वकारसंयोगपरत्वेनाकारस्य गुरुत्वात् गुरोरिति प्लुतः॥ आश्रयेण

य्य

156

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल. शे.
७६

हरिः ।

एवं चोक्तवैलक्षण्येनैत्रे पादिकेत्तरंगेषहिरंगपरिभाषा याभ्प्रवृत्त्याननुत्तदापत्तिरूपोदोषः ।

लुपेनोनेप्राप्तिन्यायेनप्रत्यक्षत्वेनचपूर्वत्रासिद्धमेवबाध्यतेनासिद्धं ॥ स्वरूत्रोनारसादौलेक
वाक्यमात्रसापेक्षत्वात्लुतोंतरंगोभिन्नवाक्यस्थाकारसापेक्षत्वाद्रुत्वंबहिरंगमितिस्पष्टंभाष्ये
उकारानुबंधेति ॥ उकारेत्संज्ञत्वरेफस्येत्यर्थभावः ॥ तेनरेवरुहीत्यादौनदोषः । भोभगोअघोः
सुपीत्यतोरोरितिवर्ततेतेनतुरीरोस्यतोरइतिप्राप्तरत्वेत्स्यादावत्तिप्रसंगात् ॥ अत्राहुतंद्वंद्वेन
पूर्वशद्वस्यबहुव्रीहिमभिप्रेत्याह ॥ एतत्पूर्वस्येति । नन्वेवंपूर्वरूपापत्तिरतआह ॥ असंधिरि
ति । भगोअघोशद्वौकारयोरकाराभ्यांप्राप्तपूर्वरूपात्मकसंधिकार्याभावइत्यर्थः । इदंप्राचाम
नुरोधेन । वस्तुतःसूत्रेरांतानामेवानुकरणमसंधिर्न्याय्यएवेतिबोध्यम् ॥ नत्स्यपामिति । इद
मर्वाचामनुरोधेन । भाष्येतुरेफस्यविसर्गस्यानिते नतद्वृत्तिरुत्वाश्रयमपिद्वयमन्विधिरेवास्या
न्यत्वद्वृत्तिधर्माश्रयत्वाद्गहीसत्रगतहोलिटिदीर्घेलोपेचेट्त्वेनैवनिवेशइतिविशेषात्तःप
यस्वित्यादौदोषः । तत्रहिरोःसुपीतिविसर्गः ॥ नियमशास्त्राणिचविधायकान्येववाच्य

अन्यपक्षेद्वोरादा तद्वृत्तेषारोरपूर्व स्यचरोरित्यर्थः

शुभ
७६

एरी सतोरदस्य गोत्र स्ती

इस्यार्थि कार्थमा दाय तु निषेधकानीति। तत्रापि रो रेफस्य विसर्गे इत्यर्थे त्वग्रहणं ग्यर्थमि
त्युक्तं॥ नन्वेवं हे राम सो हीसंबुध्यव यवहलः सस्य लोपे तदृति सुवस्या लुधर्मत्वेन स्था
निवत्वाभावेपदेत्वासिद्धिरिति चेन्न। अनुमानिकादेशस्य रो मेत्यस्य स्थानिवद्भावेन सुब
न्तत्वस्यात्यत्र पुनः कार्यस्य वालाभेन तत्सिद्धेः प्रत्ययलक्षणेनादिन प्रत्ययवृत्तिधर्मलाभः
ल्लक्षणापदोपादानेन प्रत्ययनिमित्तक कार्यस्य तन्निमित्तक व्यवहारस्य वातिदेशात्‌ एत
ल्लक्षणापदोपादानेन प्रत्ययनिमित्तक कार्यस्य तन्निमित्तक व्यवहारस्य वातिदेशात्। ए
वंदीर्घाहो निरादेशो ह्यादेहलङ्यादि लोपे उत्वरीत्वास्या निनि आय मानस्या सुपीतिरत्वानि
वेधस्यादेशो दीर्घो हनुज्ञहेः इतिदेशेन प्रवृत्तान्तरेफरतिदिवः॥ तेषां रो रिति। इदं च निपातास्या ना
यविभाषा भवदिति वार्तिकं प्रत्याचक्षाणस्य वृत्तिकृतो मतेन। परेतु तेषाम पिरो रिसुध्थः।
भवि ना विभाषा भवद्भगवदघवता मोऽश्चावस्येति वार्तिकनिष्पन्नसंग्रहः॥ एषामसस्य
रः स्याद्वस्य चोकारः संबुद्धाविति तदर्थः॥ अवग्रहणसामर्थ्यादल्लोऽस्यस्येति नेति बोध्यं॥

नानर्थकेति तुक प्रत्याख्यातं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰ शे॰ ७७

मा श्च कुसुम वार्ति संज्ञा न इयकत्वं तु भोरित्यनि पातस्य विश त्वं तामस्ति रूपकस्त्वामित्याहुः

वार्त्तिकं निष्पन्नानां न याणां भो शब्द निपातस्य चावश्यकत्वमन्यत्र स्पष्टमित्याहुः ॥ व्योर्ल
घु । यद्यपि वर्णसमाम्नाये यस्य प्राथम्यात् य्वो रित्युचितं ॥ अथापि लोपो व्यो रिति लोप
वारणाय सौत्रक्रमाश्रयणीयं स्यादतो व्यो रित्युक्तं ॥ लघुतरः प्रयत्नो यस्योच्चारणे स ल
घुप्रयत्नतरः ॥ अन्यपदार्थसंबंधोत्तरं वतिपदार्थप्रकर्षविवक्षया साधुः ॥ प्रयत्ने लघुत
रत्वं चैषां शैथिल्यजननक्षममेव ॥ लघूच्चारणा वेति । लघुतरोच्चारणा वित्यर्थः ॥ सर्वे सोत्र
त्वादेकवचनम् ॥ वकारो दाहरणमसौ वादित्य इति तिङन्तः ॥ अनौ । व्योरित्यत्र पकारस्या
हच्पां हूकारोपि धात्वनवयवत्व ॥ अत्राप्यर्थाधिकारात्तथैव ॥ तेन स्मृतौ च्युते स्यादेन
दोषः ॥ तदाह । पद्येति । ताहशावस्या संभवादितिभावः । भोभगो इति नानुवर्तते तिष्ठे
दाननुवृत्ते नचक्ष्यति पदान्तस्यापि कित्तोयायिति ॥ इह लघुप्रयत्नयोर्गार्ग्यश्रुतेः ॥ तदाह ॥
अलघुप्रयत्नस्येति ॥ प्रजार्थमिति । व्याख्यानादिति भावः । ताहशभ्भ भोइत्यादि प्रबंध एवे

राम ७७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ नन्नु॰ शिषाम ।

सा इत्येनाह ॥ भोअच्युतेति ॥ भाष्यानुसारिणस्तु भोइत्याद्यनुवृत्तेः स्मृतो विसर्गो न दोषः ॥
तस्यानभिधानाञ्च । अपूर्वस्येति तु भोतु रस्यनेन विरोधान्न संबध्यते । लोपः शाकल्यस्येत्ये
व भोभगोइत्याद्यनुवृत्त्या सिद्धे नियमार्थ मिदमित्याहुः ॥ उञि च ॥ भोभगोइत्यादि पूर्वस्य
पूर्वेण सिद्धे राह ॥ अवर्णपूर्वयोरिति । एतदपि नियममेव ॥ अत्रापि गार्ग्य इत्यनुवृत्त्याऽ
लघुप्रयत्नस्येवलोपः ॥ एतेन भोइत्यादि पूर्वलघुप्रयत्नलोपार्थमत्रापि तदनुवृत्ति रित्यपा
स्तं ॥ वकारोदाहरणं तु असाउणगादिरिति वृत्तिः ॥ उत्तरार्थमिति ॥ ङमो ह्रस्वादचीत्युत्तरमि
त्यर्थः ॥ एतत्तत्रैव निरूपितं ॥ हलि सर्वेषामित्यादौ तु न संबध्यते ॥ व्यवहिते ङमः ह्रस्वत्वेन प्र
योजनकथनपरभाष्यप्रामाण्यात् ॥ अतएव लिङ्लुङ्इत्यादौ धुडादयः । अन्यथा सादौ पदे
इत्यर्थोऽस्तु ॥ अतएव भाष्याद्युक्तौ हलि सर्वेषामिति लोपसिद्धिरितिदिक् ॥ हलि सर्वे ॥
भोभगोइत्याद्यनुवर्त्तते ॥ तत्रोकारात्परस्य लघूच्चारणस्यैवानेन लोपः ॥ अलघूच्चा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लु.शे.
७८

रणास्यात् ओत इत्येव सिद्धे॥ अपूर्वेत्युभयोरपि। नचापूर्वो लघुप्रयत्नेस्या। सिद्धे हालो
पः इणः कल्पस्येति प्रा। मोलीति वाच्यम्॥ लघुप्रयत्नस्यैवानेन लोपे व्योरिति सूत्रे चीति
करतो न हलि विधानाभावे नैव सिद्धे वस्य सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तात् हा धात्॥ नचाल
घुप्रयत्नयोरेव लोपः स्यात्॥ व्योरित्यर्थाधिकारादिति वाच्यं॥ वर्ऋषिमात्रे ग्रहणा
र्थस्य सर्वेषामित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः॥ विकल्पस्य विच्छिन्नत्वे न नित्यत्वसिद्धेः॥ अत्र च
यकार एवानुवर्तते न वकारो वृत्तो न तथैवोक्तेः फलाभावाच्च॥ यपरे इत्यादि निर्देशाच्च॥
अन्यथा तत्र सोत्रत्वाद्याघाश्रयणीयं स्यात् तदाह॥ लघुलघूच्चारणयस्येति॥ ननु सुपी
ति पर्युदासे हि सुप्सु हृञो प्रत्यये एव स्यादेवं चाह भोती स्थत्रेन स्यात्। यदि तु सुप्भिन्ने
ज्ञाहे स्यादी घा हो निराघे स्वत्रापि स्यात्॥ सुबंत इत्यर्थस्तु न। उस्तमे कुर्म्या मि सादिनि

राम
७८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

देशे: सप्तमीनिर्दिष्टे प्रत्यये लदंतविध्यभावज्ञापनात्॥ लक्ष्यानुरोधेन क्वचित्प्रत्ययग्रहणे ग्रा
हूस्वरूपस्याविशेषणतायाएताश्रयणाच्च। अलब्धेरदाभ्यां मिसादौ न दोषः॥ अहरहरिति
निरावीप्सयोरिति द्वित्वं॥ नलुमतेति निषेधात्सुप्यर्भावः गतमहोरात्रिरिति। केचित्तु भा
ष्ये भातिदेशिकस्याहोरात्र शब्दस्यैवोदाहरणान्नलोपः प्रातिपदिकांतस्येति सूत्रे नाहि रूपरा
ति
त्ररथंतरेषु रोरेवाविशेषो स्त्रीत्वान्न प्रायेण रात्रिपाठाच्चेह ज्ञानामनभिधानमेवेत्याहुः॥
भनन्यतादिति॥ रात्रिशब्दं तत्समासार्थचि समासांते पुस्येति चेति लोपे पि रात्रिशब्दो क्षते
रिति भावः॥ अनुवादे रेफविशिष्टस्योपादानात्पस्यरेफविधानं व्यर्थमत आह॥ विसर्गो
पवाह इति। ढ्रलोपे। नापि लत्सुरखोअ नयिरचचारो स्यादौ दोषापत्तेः। नापि बहुव्रीहिः॥
व्यधिकरणचारतो तिरंता कर्मण्यति उपपदसमास इत्याह॥ ढरेफाविसर्गे॥ भाष्ये
तु व्यधिकरणबहुव्रीहिरेवदर्शितः। न चाजघोरसो सिस्विपिधातो रिति रुत्वस्य लीट इत्यादौ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰ कौ॰
७९

अथ दूरेपि हल ङ्यादि सत्रे हल ग्रहणं व्यापः सो रितिनिष्ठुर्व प्रतिपादकमनोरमा व्याख्यानावसरे इति सूत्रमि
ऽपवलस्य लंग हल ग्रहणं व्यापः सुति सिहल्लिनि सूत्रमिष्याराग्र्यः अत एव विभाराज्यमिसादौ द्विलोप इति दीर्घस्ति

ढ साही नां पितृ राज्यम् मिसादौ संयोगांत लोपस्यासिद्धत्वात् कथं दी र्घ इति वाच्यं।। ढ ग्रहणेन ढेन
ऽवरस्य त्रे ः जदीर्घ इति भाष्योदाहरणे न च तत्त छ्याश्रे कृत्वा कथं तो पत्र पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रस्थ
पूर्व ग्रहणेन तस्य त्रागग्रहणबोधनात्।। अगः किमिति।। अचू इत्येव ब्रूयात् किमिति प्रश्नः।। नृ हइति
पाठे नकार आवनुस्वारपचमा। धातिवृद्धो गेरनिहिता मिति न लोपः तृ ढ इति रूपम्।। अत्रा
णपूर्वत्तौ व्याख्यानात्।। विप्रतिषेधे।। विप्रतिपूर्वकाद् म व्यतिहारे वर्तमानात् सेधते घ
ञि परस्पर विरोधार्थो विप्रतिषेध शब्दः स्तत्र नित्यस्यान्तरङ्गपवकलया तरंगस्य तापनादिनाः
पवादस्य वचनप्रामाण्याद्धाधकत्वेस्थिते तद्भिन्नोऽस्य विषय इत्याहुः। तुल्यबले निरूपयोश्चा
स्त्रयोः क्वचित्तु ल्याव काशयोरेकत्रयुगपत् प्रसंभवित्वकार्ययोः समर्पणे च सः। तत्र प्राधेण कस्य
कार्यद्वयप्रयोगे मूले संभवत एतस्य प्रवृत्तिः। यथा वृक्षेभ्य इति तत्र हि दीर्घत्वयोर्युगपत्प्रवृत्तौ सत्स्व

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निमित्तानंतर्यासंभवः ॥ क्वचित्तु हेतुतासंभवेपि । यथाग्निषोमादि स्यादेः । अत्र हि तातङः शाभा
वयोर्युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्व । निमित्तानंतर्याभावः । यद्यपि तातङनदेः स्थानिवत्त्वे ऽसत्त्वे तत्तु ॥
तथापि अतिदेशः आदेशप्रवृत्त्युत्तरमेव न तु तत्प्रवृत्तिकाले इति युगपदसंभवो ऽस्त्येवेति प
रत्वात्तातङ् सरूपमिति न्यायेन शादेशः स्यादेवं चेवं सर्वं प्रकृतसूत्रे रक्षोगुणवृद्धी भ्रदसोमादि
साधावाक्ये । तत्र युगपदुभयोः कार्ययोरभावात्पर्यायेणातृजादिवत्तुग्गाग्रुद्यप्रसंगे नियमा
र्थमिदं परमेवेति ॥ तेनातिसृणामित्यत्र यौगपद्यासंभवेन परत्वात्तिस्रादेशे पुनः स्थानिवत्त्वे
नत्र्यादेशो न । तसाध्यत्वे सरूपेतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति ॥ यद्वा ॥ तुल्यब
लयोरेकः प्रेष्यो भवति स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति यदा तमुभौ युगपत्प्रेषयतो नानादि
क्षुच कार्ये भवतः तदोभयोर्नेव करोति यौगपद्यासंभवात् । अन्यथा शास्त्रयोर्लक्ष्यप्रेष्ययोः क्व
चिल्लक्ष्ये यौगपद्यासंभवादप्रतिपत्तौ प्रामाण्यमिदं परमवृत्तीति विध्यर्थं ॥ तत्र सूत्रे पदि पूर्वस्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ल॰शे०॥
८०

पि निमित्तमस्ति तद्यात् तदपि भवत्येव तत्स्थाने पुनः प्रसंगविज्ञानात् सिद्धमिति । यथाभिंधी स्वत्र
परत्वान्नातङ् पुनर्धिभवति । अत्र तातङ् धिभावयोर्युगपद्दृष्टान्निःसंबंधस्यागरूपनिमित्ता
न तयेस्य वा न संभव इति भाष्ये स्पष्टं ॥ कार्ये परत्वं शास्त्रविहितत्वं ॥ कार्यकालपक्षे अष्टाध्यायी
पाठकृतपरत्वमेव नियामकं ॥ अत एव ङमो ह्रस्वादित्यादौ त्रिपादीस्थे कार्यकालपक्षे एव परिभा ५२
षयोः प्रवृत्या एकदेशस्थत्वेऽपि परत्वात् तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्यानेनैव व्यवस्थेति संगच्छते । त्रिपादी
स्थेन शास्त्रेण विरुद्धपरिभाषाद्वयमध्ये परैव कल्प्यते आवश्यके न पूर्वेति तत्वं ॥ संज्ञानां तु कार्यका
लपक्षे एकदेशे एकवाक्यार्थेन तद्बोधोत्तरमेव विरोधप्रतिसंधानं कार्यज्ञानं चेति तत्रस्यपरत्वमेवेत
स्तत्र प्रवृत्तौ बीजं ॥ अत एव कार्यकालपक्षे अप्यदिव्यः पूर्वं प्रगृह्यसंज्ञेत्यदसो मादिति सूत्रे भा
ष्ये उक्तं ॥ परिभाषाणां तु तत्सूक्ष्मे तद्देशस्थत्वेऽपि स्वस्वदेशे अर्थबोधो स्यैवेति तासां पाठकृतमेव तद
तस्तत्र प्रवृत्तौ नियामकमिति बोध्यं ॥ यद्यपीयं परिभाषा तथापि कार्यग्रहणेन कार्यमात्रग्रहणात्

राम
८०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्मादिति तस्मिन्निति परिभाषयोरपि व्यवस्थापयति कार्यकालपक्षेपि नैषागादिपरिभाषावद्वि
धेकवाक्यतां गतास्वकार्ये निष्पादिका॥ किंतु वाक्यभेदेनैव कार्यं व्यवस्थापयति॥ यथा वृक्षेभ्य इ
त्येत दीर्घत्वयोः प्राप्तयोः परमेव प्रवर्तयति॥ एवमसिद्धं बहिरंगमित्यादयोपीति स्वस्ववसानयो
रित्यत्रैव परे स्पष्टं॥ एवं च विप्रतिषेधपरेऽप्येषा यथोद्देशे चेति स्थितं त्रिपाद्यां कार्यकालपक्षेप्यप्रवृ
त्तेः॥ पूर्वं हि व्यवस्थानाभावादित्यन्यत्र विस्तरः॥ रुतिलोपे इति॥ उत्तनिस्समितितत्र॥ भो
भगोइतिसूत्रे नोलारीयालोपस्यात्विधित्वात्॥ स्थानिवत्वेन तद्धर्मातिदेशेपि उच्चारणप्रसंगरूप
स्थानषष्ठ्यर्थाभावेन लोपे तदप्राप्तेः॥ एतत्तदो॥ अनुकार्यस्वरूपभंगभिया कोहोरुवणत्वश्रो
षाभावः॥ एतत्तदोरनतरस्त्वर्थः॥ तेन परमसदाती स्यादेन दोषः॥ नञ्स्वदायत्वाभावेन हल्ङ्यादि
लोपस्य दुर्वारत्वात्॥ सुरतिप्रथमैकवचनमेव॥ व्याख्यानात्॥ अनञ्समासे इति॥ तस्य पूर्वप
दार्थप्रधानत्वात्॥ उपसर्जनत्वादसाभावे हल्ङ्यादिलोपो दुर्वार इति प्रश्नः॥ उत्तरपदार्थप्रधानसैरत्तत्तरं॥

गोणेतुनदोष

166

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰ श्री॰
८१

सोचि। स्यसिति प्रथमांतस्य लुप्तषष्ठीकमनुवृत्ताम्॥ सेमामविड्ढि इति। द्वादशाक्षरपादा जगती
छंदः। स एवमुक्त्वा। लोपेत्र पादापूर्तौ न लोप इति भावः। अवधारणं स्थिति। वृद्धैर्व्याख्यातमवधा
रणं स्थित्यर्थः। बहुलेत्यादि। न मकोत राभावादिति भावः॥ एवं च तदनुवृत्तेर्वक्वचिदप्रवृत्तो सिद्धाया
मवधारणं तया व्याख्यानं व्यर्थमिति भावः। सर्वमेतदवधारणं स्थितिं तु नास्य चित मित्यलम्॥ ७॥
इति स्वादिसंधिः॥ ७॥ ७॥

राम
८१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१ दशार्थेऽसानंगीकारे २ ।सिद्धे ऽत्तलेऽत्र सूत्रेन पंख्यार्थोऽसिद्धेरित्यर्थः ननु उत्तरसूत्रेणेन र्थकृति रस्य र्थत रख्यात आहोत रेति प्रत्ययपर्युदासः सूत्रभाष्यानुक्तत्वार्थ एवे साह न चेति ने हीत्यर्थः १

॥स्वादिविधौ प्रातिपदिकाधिकारात्तां संज्ञामाह॥ अर्थवदिति॥ अधातुरित्यादि पर्युदासोऽला
घवात्॥ प्रत्ययान्तमिति आवर्तते प्रत्ययपदे प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणं॥ संज्ञा
विधाविति निषेधस्तु प्रत्ययस्य य[illegible]त्र संज्ञा तद्विषय इति भावः॥ अत्र सूत्रे उत्तरसूत्रे चार्थ
वत्त्वमेव तत्संज्ञाफलभूतविभक्तीतरसमभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थविषयबोधजनकत्वं
अन्यथा अधातुरिति पर्युदासेन व्याख्यानादर्थवत्त्वेनैव सामान्यग्रहणेन सिद्धे उत्तरसूत्रे
कृदादीनामनर्थकानामप्रसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्यात्॥ न च नञिवयुक्तन्यायान्नित्यत्वसत्ता
पन्नार्थं तत्॥ तदनित्यत्वज्ञापने भाष्यसंमतस्य तत्फलाभावात्॥ अहन्नित्यादेस्त्वासा
वेत्तत्साध्यविभक्त्यनपेक्षत्वेऽपि तदितरानपेक्षत्वमस्त्येवेति तत्पर्युदासः सार्थकः।
न च तत्त्वेऽनुत्प्रत्ययस्य। तदुक्तं भा॰। संख्यापाभतिप्रदूनायारतिसूत्रे भाष्ये॥ नहि लो
के केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते केनचिदिति स प्रतिबध्नेनेति॥ हरिरित्याह॥ धातादीनां

भौ॰ यथेऽस्य विभक्त्याविसादेरत्नरनित्यत्वफलं अकर्तादिकारकसंज्ञाया मिथ्यादेर्विभक्तिकार्ये ग्रहणं

१ मार्थप्रत्यस्त्वार्थवत्वं २ प्रत्ययस्थात् १

पदस्य प्रातिपदि
कसंज्ञा न चैकी
भावे तान्दवत्
कौपीनरपाप
र्थो नास्तीति न
राजपुरुषादौ
न दोषः॥

अर्थवत्सूत्रे १

वेत्तत्साध्येति
प्रातिपदिकस
ज्ञासाध्येत्यर्थः

श्री
अर्थवत्सूत्रे १ प्रत्ययान्तर्गतार्थस्य विद्यते प्रत्ययेति न प्रत्ययत्वे उत्तरसूत्रेति
नानात्वे प्रत्ययसूत्रे गृहीतसूत्रे ...

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ले. शे.
८२

अत एव सूत्रद्वये तत्सामर्थ्यात्तथार्थवत्स्य अधिमतसारे २२

विशुद्धानां लौकिकोर्थो न विद्यते ॥ कृत्तद्धितानामर्थश्च केवलानामलौकिकः प्राग्विभ
क्तेस्तदंतस्यानर्थे वार्थो न विद्यत इति ॥ अत एव पदसंज्ञासूत्रे तद्ग्रहणस्य संज्ञाविधौ त
दंतविध्यभावज्ञापकत्वे कृत्तद्धितेति सूत्रे तद्ग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यमर्थवदिति वर्तते
कृत्तद्धितांतं चैवार्थवन्न केवलाः कृतस्तद्धिता वेति भाष्यमुपपादयते नोक्तम् ॥ शास्त्री
यार्थग्रहणेऽर्थवद्ग्रहणानुवृत्तिवैयर्थ्येन तदनुवृत्तिसामर्थ्यात् । लौकिकार्थप्रत्या
सन्नोऽभिव्यक्ततरो योऽर्थः प्रत्ययान्तेषु लक्ष्यते स आश्रीयत इति ॥ लौकिकं यत्पदं त
दर्थस्य प्रत्यासन्नः शास्त्रकल्पितस्वादिप्रकृतेरर्थः सुबन्तेषु सोऽभिव्यक्ततरो ल
क्ष्यते बोद्धृभिः सदृशत्वयः ॥ यत्तु प्रत्ययान्ते क्षित्यस्य कृदाद्यन्ते क्षिस्यार्थ इति तन्न । तावे
न्मात्रेण कस्याप्यभिव्यक्तेरप्यभावेनाभिव्यक्ततरत्वस्य सुतरामभावात् ॥ अर्थवत्सूत्रे

अनुवर्तते ३

वैप

कल्पितप्रकृतिप्रत्ययार्थ ९

॥ राम ॥
८२

स्वरूहलान्विधायकं भिन्नुषितु इत्यादावधातुरिति प्रतिषेधात् ५

ष्येवमेवेति अननुवृत्तिसामर्थ्यादिसनेनन सूचितं। अन्यथा तत्सामर्थ्यादिसेववदेत्॥
पूर्वसूत्रेणाइत्यौवसंग्रहो त्राप्यनुवृत्तिसामर्थ्यान्नाइशार्थस्यैवग्रहः॥ शास्त्रीया
र्थेग्रहणेलुलरदनुवृत्तिर्व्यर्था स्यादिति तद्भावः॥ किंच पूर्वसूत्रे सामान्यतोऽर्थवद्ग्र
हणेन किंचित्फलं प्रत्ययेष्वतिव्याप्तिरानीतिरित्यलम्॥ अतएव तद्भिन्नग्रहणस्यानि
यमार्थलाभप्रफलेन ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति न्यासेन कंडे इत्यादौ ह्रस्वतारणासूत्रलाभा
वेन वा भाष्योक्तेलनप्रसारव्याने पचनाके इत्यादौ पंचनावेसस्याने ननप्रातिपदिकांते
नाप्युत्तरसूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञेति नुडापत्तिः॥ यावंच प्रत्ययस्य प्राप्तिरेव नेति केवलप्र
त्पर्यासो विफलः। दृशदादिमानिषउपपाइस्यादिनिरर्थकपदसमुदायव्यावृत्तिरर्थव
हणफलं॥ तत्रहि सुपो धातीति लुगोपत्तिरिति भाष्ये स्पष्टमिति दिक्॥ पूर्वसूत्रेणेति
प्रत्ययग्रहणे यस्मादिर्दिप्रत्ययान्नहोभावादिति भावः॥ नियमस्य सजातीयविषयता

प्रत्ययांतपर्युदासप्रसाख्याने ५

स्वार्थलमेवे १

र्थ २

स्वत्रहूयोप्रा ग्र लार्थलनीका गदेव ४

यपर्यु

ति

कल्पितप्रकृति प्रत्ययार्थकं वे २

स्वार्थलोप कका वे ३

प्रिय

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल०शे०
८३

एतेनेतिसमासस्त्रस्थीनापतथारूपनेनअर्थयोसस्न्यधीविशेष्यपो: अनुगतत्वेनआनंसात्त्राड्नुगमस्पष्टत्रत
स्येत्से वं रूपस्य–
नन्वृद्दिस्यत्वेन तपोरनुगमएव एवोनआह व्यवेतिनान्येसर्थ: नियमस्वरूपपितावसाम्यादिनिभाव: २
भंगस्य

लसामासंसर्ग्ययितुमाह॥ पूर्वैभागइति॥ तेनैकत्वेनवाक्यानांपतच्छब्दाभ्यामनुगमासंभ
वेनापुनच्छब्दार्थयोरननुगतत्वेनशब्दानुगमस्याप्रयोजकत्वेनव्यवच्छेद्यानुगमेपिक्ष
त्यभावेनचपत्रसंघातइत्यादिव्यर्थमेवेसपास्तम्॥ पदशब्देनात्रस्वातंत्र्येणापिप्र
८ योगार्हमर्थवेगृह्यते॥ अतएवार्थवत्समुदायानांसमासग्रहणंनियमार्थमित्यु
क्तंअत्रभाष्ये॥ भाष्येसुबंतानामित्यनेनभेदसंसर्गद्वारकार्थवत्वउपलक्ष्यतइतिवृ
यटेनस्पष्टमेवोक्तम्॥ तेनगविस्वयमाहेत्यादौगोइत्यादीनासुबंतत्वाऽभावेपिनस
मुदायस्यप्रातिपदिकत्वं॥ अनुकरणस्यानितिपरस्यापिप्रयोगसत्वेनतावन्मात्रस्या
पिपृथक्प्रयोगार्हत्वात् बहुपटवइत्यादौप्रातिपदिकत्वसिद्धयेस्वातंत्र्येणेति॥ तत्रपूर्व
इत्यादिक्षिप्तपरेषामपिस्वातंत्र्येणप्रयोगार्हार्थवतामेवग्रहणात्पुत्रकाम्येत्यादौनदोष:॥
अतएवोगसंतात्त्रैभाष्येप्रत्ययग्रहणेयस्मात्सविहितस्तदादेस्तदंतस्यग्रहणमिति
...स्वेपदार्थयोर्विभागेनाविभयोगेसतिइतरसंसर्गीकांक्षाभेद: संसर्ग: सद्वारभूतोयस्य

राम
८३

आदिना विशेषणयोगाद्विपरिग्रहः १ स्वपुष्पमादिशद्वार्थः ४

परिभाषा याः फल निरूपणावसरे देवदत्तो गार्ग्य इति समुदायस्यायं तत्तेन प्राप्त प्रातिपदिक
संज्ञाया अभावः फलसं नोक्तः ॥ यथाश्रुत मूलोक्त नियमेन नियमनेवन ज्ञलर प्रा[illegible]भा
ष्यासंगतिः स्पष्टैवा ए तेन वृष एव सु रित्यादौ पूर्वभागस्य भेतास्त्वौ भागः पदमित्युक्त
मित्सपास्तम् ॥ वाक्यस्य नेति ॥ प्रातिपदिकत्वे हि सुपः श्रवणा ना पत्तिः ॥ विशी मित्यादौ वा
क्यैक देशप्रयोगे ऽलुक्समासेचा ऽ गाधिकार विहितत्सु प्रत्यय निमित्तका र्याणां सुवादेशा
नां च चारितार्थ्यम् ॥ विकल्पेन समास विधानं च स्वरार्थमिति भावः ॥ शशभृं गादिपदानां
च नौ द्रे शशशभृंगादौ शक्ति रिति पूर्वे तौव प्रातिपदिकसं सिद्धं ॥ स्वप्राथन्तरो धेन च बौद्ध पदा
र्थ स्या ऽ वश्यकत्व ॥ अक्षो हि तोरर्थं नरादिपदे षु अवयवाना मसत्तां निरर्थकानामप्यन्यत्र ह
ष्टार्थास्तेवेन प्रातिपदिकत्सम्बुद्धसादिना यथाकथंचित्सा धुता व्याख्या नं बोध्यम् ॥ अ
धिकारोयमिति ॥ संज्ञाधिकार इत्यर्थः ॥ संज्ञा सावगमस्तु व्याख्यानात् ॥ विकारागमो नानु
र्थकेति शेषः ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वस्वप्रकृत्यर्थेति निर्देशादिस्यर्थः अर्थप्रत्यायकसंप्रत्ययत्वमित्युक्तौ तु विकारागमानां संज्ञापार
त्तौ विप्रणं स्यात् स्वार्थप्रत्यायकत्वात् तथा देशप्रत्ययत्वसाम्यात्॥ निजस्वप्रकृत्यर्थानाभावादेव नैषां प्रकृत्यर्थप्रत्यायकत्वमिति बोध्यं॥

ल॰ शे॰
८४

तत्वं तु गोवा
यत्नगोत्रीय
शास्त्रप्रत्ययस्या
स्ताधुत्वं २

न तत्संज्ञा प्रत्ययइति महासंज्ञया स्वस्वप्रकृत्यन्यूनतरार्थप्रत्यायकस्यैव तल्लक्ष्यलक्षकत्वात्॥ स्वप्रकृ
त्यर्थस्य चूधातुपाठे शादौ तमुच्चार्य बोधितत्वम्॥ अत एव न भूवधाद्यादेशानां न संज्ञा तेषां
स्थान्यर्थे नैवार्थवत्त्वं न तु स्वार्थोऽस्ति॥ अत एव शादेशादौ तदर्थकथनम्॥ एतदर्थमेव भाष्ये स्वी
यमर्थमभिप्रत्याययतीति विग्रहे स्वीयपदोपादानं भाष्यप्रामाण्याच्च तद्दर्शनं भावे णप्रत्ययपक्ष
हस्य वृत्तिः॥ यत्तु विकारागमादेशानां देशांशे निराकांक्षत्वात् परश्चेत्यस्यानुपस्थितौ तत्र सनि
योगशिष्टप्रत्ययसंज्ञाया अप्रवृत्तिरिति तन्न॥ असकृच्च बहुषु प्रवृत्त्यापत्तेः॥ किंच लविषीयेत
त्रविशेषविहितत्वात् परत्वाच्च पूर्वं सीयुडितलादेशप्रत्ययसंज्ञासंनियोगेन तद्विधीयमा
नमाद्युदात्तत्वं सीयुट एव स्यात्तेन भागमानुदात्तत्वं वृत्तत्व (?) मित्याद्युदात्तश्चेति सूत्रस्थभाष्ये
पदासंगतिः॥ लस्थानिकत्वेन आदेशानां देशांशे निराकांक्षत्वेन परश्चेत्यस्याप्रवृत्तौ प्रत्यय
इत्यस्याप्यप्रवृत्तौ तत्संनियोगकथना संगतेरिति दिक्॥ परश्च॥ गुप्तिज्किद्भ्यः सन्नादावपा

तनोत्याद्यदृष्टेति वार्तिकविहितो ग्राह्यः न तु सूत्रविहितः नस्य प्रत्ययाधिकारपठितत्वाभावात् तु
अंतिकबाढयोर्नेदसाधो

राम
८४

दानहासंभवादिग्योगलक्षणापंचमी। तत्रपरः पूर्वो वेति अ नियमेनाध्याहारे प्रसक्ते परश्चे
ति नियमार्थमिदं॥ गापोष्टगित्यादावपि षष्ठ्यर्थे आनंतर्यं पूर्वपरसाधारणमित्यनियमो
स्त्येव॥ अत्र तस्मादितिपरिभाषोत्तरं ङ्याविकल्पप्रवृत्तेर्ङ्यस्व्यवहिता एव प्रत्ययाः। न चैवं
षष्ठ्यं ङ्याविकल्पं संपूर्णसूत्रमुपतिष्ठतां। कुंपरश्चेत्यनेनेति वाच्यं॥ प्रत्ययार्थमात्रविवक्षायां
केवलप्रकृतेः पचुपदिस्यादेः प्रयोगो माभूदिति प्रत्ययः परो भवत्येवेति नियमार्थत्वात्तेन न केव
ला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या नापि केवलः प्रत्ययः इति सिद्धम्॥ अनुकरणे तु अभेदविवक्षयार्थवत्त्वा
भावात्॥ प्रातिपदिकत्वाभावेन प्रकृतित्वाभावाद्विसर्गमाह स्यादौ नानुपपत्तिः। प्रकृतित्वप्र
त्ययविधावुद्देश्यतावच्छेदकाक्रांतत्वं। अयं न्यायः शास्त्रबोधितान्यतरप्रयोगविषयोऽत
एवलिङ्ग्यां नित्यादेर्न दोषोऽत्र प्रकृतिविशेषोद्देशेनैव प्रत्ययानां विधानान्नापि केवल इति न्या
२ यमूलकमेतन्मूलकमेव पद्यते॥ अपदं न प्रयुंजीतेति॥ अपरिनिष्ठितमिति तदर्थः। परिनि

केवलप्रत्ययमयोगा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पत्रिंश त्रेत्यादौ ईश्वो यणाचीति शास्त्रमादाया थ्यासिरतः वाधिकावाधिं तस्य विशिष्टोषणदेयं

प्रत्ययार्थसंबंधयोग्यार्थाभिधायित्वात्पूर्तिरोपः

ष्ठिं तैः सं चाप्रवृत्त नित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रांतत्वं॥ निहतेतिङ्तादावव्यासिवारणाय
प्रवृत्तेति॥ वैकल्पिकेऽडागमो देश्यतावच्छेदकाक्रांते संख्येत्यादावव्याप्तिवारणाय नित्येति दिक्॥
ड्याप्प्रातिपदिकात्॥ समाहारद्वंद्वः॥ ननु परश्चेत्यनेन प्रवृत्तेराक्षेपात्॥ प्रातिपदिकादि
त्यर्थः॥ तिङन्तात्तु न द्वितीयादिः संख्याभावात्। संख्यायास्तिङोक्तत्वाच्च॥ धातुभ्यस्तु नति
ङ्गमपवादत्वात्॥ तस्येत्यादिसमर्थविभक्तिनिर्देशात् नमपूर्वविधौ तिङश्चेति तावत् कृत्स्नं न
तेभ्यस्तद्धितव्यावृत्त्यर्थ इति चेन्न॥ तदभावे स्वार्थद्रव्यलिंगसंख्याकारकप्रयुक्तकार्यैः संख
तस्य बहिर्भूतापत्यादियोग इति कुत्सितसूत्रस्थभाष्योक्तन्यायेन तस्यापत्यमित्यादेस्तत्
संबंध्यपत्यमित्याद्यर्थे प्रथमोच्चरितबोध्यात् प्रत्ययपरस्यार्थस्य सत्वेन च स्वार्थकतद्धितानां
सुबंतात्तु स्वसानुदात्तादेरित्यस्य प्राधान्याद्युपस्थितसुबंतविशेषणतापत्तौ सर्वस्य विक्र

वास्तवस्तु न्यायस्तु व्याख्यात्यायिकारे ... ति भावः

ननु प्रकोष्ठा विशदा ... संख्यायादिति तत्र अनभिहिताधिकारस्य ... वचनग्रहणसामर्थ्यात् ... विस्तरः॥ ... इति ...

राम
५५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अनुशिष्टस्वरेण सर्वशब्दस्याद्युदात्तत्वे विशेषस्तदपस्फुटं ॥ नभाह सर्वेति ॥ अत एव नस्तद्धिते सार्वसंज्ञान्तयोगासिद्धेः

रः सार्वद्वसनाः । भनापुत्ते ॥ सर्वस्य सुपी साद्युदात्तत्वात् ॥ तदधिकारसामर्थ्यात्सुप्रातिपदिक
स्यैव तद्विशेषणमिति दोषः ॥ सर्वशब्दस्योंछादिपाठेनांतोदात्तत्वात् ॥ स्पष्टं चेदं सत्रभाष्ये ॥
न नचांतरंगानपीति न्यायेन लुङ्निमित्तप्रत्ययात्पूर्वमाद्युदात्तप्राप्त्या तस्य सुबंतविशेष
णत्वेपि न दोष इति वाच्यम् ॥ तेन न्यायेन धर्मिग्राहकमानादंतरंगनिमित्तविनाशेऽलुक्प्र फ
ध प्राबल्यबोधने नाद्दोषात् ॥ सर्वस्य सुपीसत्र सोवरीत्या सप्तमीनां तदंतसप्तमीत्वात्प्रत्य
येपरतः पूर्वकार्यलाभावेन न लुमतेस्य स्याप्राप्तोऽप्रत्ययलक्षणेन सुबंततया तस्यांतरंगनि
मित्तविनाशाकृत्साभावात् ॥ अत एव सर्वस्तोमादिबहुव्रीहेराद्युदात्तत्वसिद्धिः । नचानुदात्ता
दिप्रकृतिकृषष्ठ्यतादित्यर्थे न न दोष इति वाच्यम् ॥ गर्गादिभ्यः सार्वसुबंतप्रातिगर्गादीनां वि
शेषणासंभवाद् गस्यालक्षणास्वीकारेपि प्रवृत्तेलक्षणासामानाभावात् ॥ वस्तुतस्तत्रापि न
लक्षणा ॥ गर्गादिरूपात्प्रातिपदिकान्तस्य न ध्यपस्यामित्यर्थे प्रत्ययस्यार्थे प्रातिपदिकासरल

सप्तयपरतिकल्पनायाअन्यथालादःपदे

ल०शे०
८६

ततृव्यवधानेन प्रातिविष्यतितत्व्यतिरिक्तव्यवधानेनु नमानाभावात्॥ एतच्च मतुप्सूत्रे कै
यटे स्पष्टमिदं तत्रैव्य विस्तरः॥ लिंगविशिष्टस्येति॥ इयं च प्रातिपदिकसामान्यग्रहणे
तद्विशेषग्रहणोच अनया परिभाषया ङ्याप्ग्रहणे वैयर्थ्यस्य भाष्ये दर्शितत्वात्॥ वि
शेषविषये बहुतरोदाहरणदानाच्च॥ स्त्रीप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रातिपदिकत्वतद्व्या
प्यधर्मो विशिष्टेऽनेनातिदिश्यते॥ अत एव बहुव्रीहेरूधस इति सूत्रे भाष्ये॥ नद्यृ
तश्चेत्यस्य नद्यंतस्य बहुव्रीहेरित्यर्थेन कुंडोध्नीत्यत्र नद्यृतश्चेति कपो बाधितः॥ अन्य
था तु ङ्यंतस्य बहुव्रीहित्वाभावान्नदसंगतिः॥ नद्यंतानां यो बहुव्रीहिरित्यर्थेन च परिह
त इत्यन्यत्॥ समासांतेषु तत्परिभाषाभावस्तु ङ्याप्सूत्रभाष्योक्तेरेवं वविषय एव समुदाय
विषये तत्प्रवृत्तावपि दोषाभावेन तदंशोतदप्रवृत्तौ न मानमित्याशयः॥ ङ्याब्अंतादिति॥

राम
८६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ङ्याप्ग्रहणं स्त्रीप्रत्ययमात्रोपलक्षणं। तेन ब्रह्मबंधूतरा युवतितरेत्यादेः सिद्धिः॥ ज्ञातेश्चेति
निषेधान्न पुंवत्त्वं॥ वर्णवाचिनां चैव, लिंगजातिकाप्रत्ययस्य वक्ष्यमाणत्वात्॥ तद्धित इति॥ ततश्च
समासांततिप्रत्ययाद्यन्ति शिन्, परं व्याख्यानात्॥ तेन पूनीति बहुगोमतीकेति स्यादिस्यपास्त।
एवं च स्त्रीप्रत्यये घं संतस्वार्थिकानारभ्य तद्धितेषु च ङ्याप्ग्रहणसंबंधो व्याख्यानात्॥ अ
तत एव लोहिनिकेत्येतत्सिद्धये लोहिताल्लिंगबाधनं वेति। चरितार्थं॥ अन्यथा स्त्रीविवक्ष
ष यातद्विवक्षया चरुपद्धयसिद्धौ तद्धैर्थ्यं स्पष्टमेव॥ असंतस्वार्थिकानां सुबुत्पत्तेः पूर्वमुत्पत्ति
रिति सर्वस्य द्वे इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं वेपरे च॥ तत्र हि पदस्येत्यस्य प्रयोजनं द्विपदिकेत्यादे
द्धिः संख्यापूर्वपदार्थस्य वीप्सितत्वाद्धि सापामेवं लक्षणतासंख्या पाअनंतभावात् समा
स्याद्धिमत्त्वभावेन पदत्वाभावात् प्राक् तद्धितोत्पत्तेर्द्विवचनाभाववस्तुतः॥ पुंयोगादिति सू
न्नेभाष्ये तत्स्फुटं॥ तत्र हि गतिकारकोपपदानामित्यस्याः परिभाषायाः सांकूटिनमिति प्र

तद्धितान्तबोध्येत्यादिः

तद्धितस्य स्वार्थि
कस्येनांतरगत्वे
न विभक्ति बाध
कः॥

सुश्रुहितैतथेते
तमाः लक्ष्यतेषां
द्वैध ति

178

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰ शे॰
८

योऽत्र न युक्तं ॥ तत्र हि अभिविधौ भावः अनुत्पत्तिः कृदिन्नाद्यात् अण्प्रत्ययविभक्त्योः प्राप्तयोः स्वार्थि
कत्वेनांतरंगत्वात् इणि कृत्यर्थिन्यस्येव वृद्धिः स्यादिसु तं तत्स्यापि सुबंता द्वस्तन्तो लुप्तं वसुपि इनुणन्त
त्वरूपाधिकृतसापेक्षत्वेन बहिरंगतया णः पूर्वसमासे विशिष्टादणि रूपसिद्धौ ऽभावात् । संग
तिः ॥ प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे ऽनंतरीये वांतरंगत्वात् पूर्वं समासे ततो विशिष्टादणिति सांकू
टिनसिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ स्त्रौजस् । सूत्रे समाहारद्वंद्वः ॥ टङ्पाश्वेत इति ॥ न च फलाभा
वः ॥ लोपस्यैव फलत्वात् ॥ तत्र तत्रैतरव्यावृत्ता चरितार्थानां लोपफलकेऽस्वीकारे बाधकाभा
वात् । काम्यजादौ तु लोपे सति वर्णोच्चारणवैयर्थ्यात् तन्मात्रफलिकेऽस्तु तेति बोध्यम् ॥ न वि
भक्ताविति निषेधोपयोगिनीं विभक्तिसंज्ञामाह ॥ विभक्तिश्च ॥ चकारः एवकारसंज्ञाधिकारेऽपि
पुरुषवचनसंज्ञाभ्यां समावेशार्थोऽन्यथापर्यायः स्यात् ॥ सुप इति सूत्रं तिङ् स्त्रीणि त्रीणी
त्रिणि त्रिणीति नानुवर्तनेनाथा ।

चपरेकेविभक्तिसंज्ञेति समासे ऽसमर्थ्यात् तिङ्‌युक्ते

राम
८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सानसेत्यादौ वर्णपूर्वत्वेन न प्रातिपदिकत्वाद्धात्वेन फलाद्युत्पत्तिः ... सादिलोपेन साव संभाव्य विभागः

ति सूत्रात्तिङ इति चानुवर्तते॥ प्रथमयोरित्यादौ व्याख्यानात्प्राचां वैयाकरणानां प्रथमाद्वि

समुदायपक्षे: यथा
चैत्रतथाश्वंहययमैरि
योरित्यत्रोद्योतेय

तीयापदवाच्ययोर्ग्रहणं बोध्यम्॥ अन्यथा औजसोः पूर्वसवर्णवदेत्॥ विभक्तिप्रदेशेषु सुपि
ङि.तिनवकं शक्यं॥ यत्र तत्रेत्यादौ त्यदाद्यत्वानापत्तेः॥ तेषां सुप्संज्ञा न शक्या एतद्ग्रहे स्यादौ
सुपि चेति दीर्घापत्तेः॥ सप्तम्यता इति॥ स्त्रीलिङ्गाइति शेषः॥ प्राचां वैयाकरणानां तेराणां।
रहापि। अस्मिन्व्याकरणेपि। सुपः। सुविति प्रत्याहारात्षष्ठ्यन्तं॥ द्व्येकयोः। नियमार्थे
रमे। इहसूत्रे द्व्येकशब्दौ संख्यापरौ न संख्येयपरौ बहुवचनापत्तेस्तदाह॥ द्व्येकयोरिति।
लौकिकप्रयोगेष्वादर्शनात्ः संख्यासंख्येय इति कोशभाष्याद्युक्तेः संख्येयपरत्वेन प्रायः
साधुत्वं क्वचित्संख्यापरत्वेपि संख्येयगतसंख्यारोपेण साधुत्वं॥ अत एवैकस्य द्वित्वे इसा
घर्थे कयोर्द्वयोः केषां बहुषु इति भाष्यप्रयुक्तमिति बोध्यं॥ एकशब्दो द्विशब्दसाहचर्यात्। संख्या
वाच्येव॥ एकग्रहणं त्वेकवचनमुत्सर्गः कर्तव्यस्तेनाव्ययेभ्यः पचतिकल्पमित्यादौ व्यर्थे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृ वचनप्रयोगसिद्धिरिति तद्धितश्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं ॥ बहुषु ॥ बहुशब्दोऽत्र त्रित्वादिपरा
र्द्धान्तसंख्यानां व्यापको यो धर्मविशेषो बहुत्वं तत्परः । बहुवचनं लाक्षणिकं बहुत्वं धर्मे आ
रोप्य बोध्यं ॥ तेन वैपुल्यवाचिनो न ग्रहणं ॥ दाराः इत्यादौ त्ववयवादिगतबहुत्वस्यावय
विन्यारोपो बोध्यः ॥ स च क्वचिद्वृद्धव्यवहारानुसारेणैवेति नातिप्रसंगः । भर्तृदारयोरपत्ये
जसोरित्यादौ वृत्तौ लुग्द्विवचनमेवारोपप्रमाणाभावात् । अत एव बृद्धेरगुयोरिति संगच्छते ॥ ए
तेनैकस्मिन्नपि गुरुवः समागता इत्यादि समर्थितम् ॥ अन्वर्थसंज्ञत्वे च सिद्धे इदं सूत्रद्वयं
स्पष्टार्थम् ॥ रामाइति ॥ रुसे एकदेशविकृतन्यायेन सुबन्तत्वात्पदत्वात् विसर्गः ॥ सरूपाणां ॥
वृद्धो यूनेति सूत्रादेवकारोऽपकृष्यत इत्याह ॥ सरूपाण्येवेति ॥ तेन जननीपरिछेतृवाचिनो
मातृशब्दयोर्भ्यामिति नैकशेषः ॥ न चैवं विभक्तावित्यव्यर्थम् ॥ यानि सरूपाण्येव तेषु न्यत्वे वो
क्तदोषवारणादिति वाच्यं ॥ हरिणस्त्रीवाचकहरिणीशब्दस्य हरितवर्णविशिष्टस्त्रीवा

राम
८८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५.

५.

च वृक्ष इति शब्दस्य चैकशेषानापत्तेः॥ एवं च भावेन तद्भिन्नतादौ वैरूप्यात्॥ इष्टानीति। लोके विभ प्रयोगे इति शेषः। एकशेषश्चायमनैमित्तिकत्वे नान्तरंगत्वाद्विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वमेवेति एतद्विषये द्वन्द्वप्राप्तिरेव नेति बोध्यम्॥ ननु तन्त्रेणैव सिद्धेरिदं व्यर्थं॥ यथा अक्षाः भज्यन्तां भुज्यन्तां दीव्यन्तामपि सर्वत्राक्षा इति कारकस्य सकृदुपादानेऽपि सर्वत्रान्वयस्तत्र कारणं तु शब्दानां तुल्यरूपता॥ एवमक्षो भज्यन्तां दीव्यतामित्यपि॥ तच्च द्वेधा॥ शब्दतन्त्रमर्थतन्त्रं च॥ शब्दस्य पर्यायपरित्वस्य सहत्वे आद्यं यथा अक्षा इत्यादौ॥ तस्य सहत्वे त्वस्य॥ यथा घटादिः शब्दादेः। तत्राक्षा भज्यन्तां भुज्यन्तां भुज्यन्तामित्यादावन्वयिपदार्थभेदाद्द्वन्द्वप्रसक्ते बोध्यः॥ उच्चारणं तु तन्त्रेण। अन्वयिपदार्थस्यैकत्वे तु एकोपस्थितेर्वान्वयो यथा शाब्दबोधे पदानां प्रत्यासत्तेर्विति चेत् सत्यम्॥ सरूपाणामेकशेष एवेति नियमार्थत्वात्। तत्फलं तु प्रत्यर्थं शब्दनिवेशस्यापि रक्षणेन कदाचित्तादृशप्रयोगे प्रसक्तद्वन्द्वस्य निवृत्तिः॥ स चायं नियमो विभक्तौ परतो यानि सरूपाण्येव तद्विषयः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग्ल०शे०॥
॥८९॥

सहविवक्षाविषयश्च ॥ अत एव विभक्त्यंतानामेकशेष इति पक्षे द्वंद्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्या
शंक्य चानवकाशादेकशेषो द्वंद्वं बाधिष्यत इति भाष्य उक्तं ॥ किंचासहविवक्षायामपि तत्प्र
वृत्तौ सहविवक्षायां द्वंद्वस्येवाऽन्यत्र कर्मधारयस्यापि बाधापत्तौ सारवसारवोर्मिअर
स्यादिप्रयोगविरोधापत्तिः ॥ असहविवक्षाविषयेण धिषि नंच तत्तंत्रेणाक्षालनाभ्या
पयः धूतं देहि प्रयोजयतो स्यादिनी लोसलस्य धिनानेत्रेत नुवो हरे इति वह्निद्रुमान सहंसे
तिवच्छेष्टमेवेति बोध्यम् । नचासहविवक्षायां तत्रसत्त्वे इति तद्दति गुरुनिर्देशो व्यर्थः ॥ अ
न्यपदार्थावगतये तत्सत्त्वात् ॥ इघस्य धातोः शिति करणे लुगौरवं ॥ एतच्च सूत्रे भाष्ये प्रख्या
ख्यातं ॥ अर्थावर्थौ प्रतिपदर्थानर्थान्प्रति च पत इपि प्रत्यर्थमेवेत्साश्रयणेनाऽनेक
घटादिपदानां साहित्ये वृत्तिरेव नानभिधानात् ॥ एकस्येवसनेकार्थस्य तत्रवृत्तिरभिधा
नस्वाभाव्यादिति तदाशयः ॥ द्विर्वचनेचीत्यादावेकशेषशंकास्तु भाष्ये तत्रपरः ॥ सचोद्या

भाष्यासाम्ये [illegible]
ख्यान्यपि

राम
८९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रयितुर्वोद्धुस्तावृत्तिरेवेति बोध्यम्॥ एकविभक्तावित्यत्रैकपदं तु स्पष्टार्थं एकस्यामपि विभक्तौ या
नि विरूपाणि तेषां सर्थबोधयितुं॥ ध्वनितं चेदं विभक्तिस्वारूप्य उपलक्षणं भाष्ये एकपदानुच्चार
णेन॥ समाहारद्वंद्वविषये तु नैकशेषः॥ एकवद्भावस्यान्यतरस्यामित्यनेनैकशेषविषयपद
नां समाहारे वृत्त्यभावबोधनात्॥ न ब्राह्मणं हन्या इत्यादौ मा तिपक्षे तेव निर्वाहः॥ अत एव त
त्र व्यक्तिपक्षेपि यं कंचित् ब्राह्मणमहत्वा वृत्तीस्यादिति दूषणं भाष्ये उक्तं॥ एकशेषशब्दार्थश्चेतर
निवृत्तिपूर्वकमवस्थानं तदाह॥ एक एवेति॥ एके तिलुप्तविभक्त्यंतं पृथक्पदं॥ अत एव तत्रस
रूपाणामित्यस्यान्वयः तत्रावस्थानस्य सिद्धत्वात् निवृत्तिरेव विधेया॥ नत्र शिष्यमाणं लुप्य
मानार्थाभिधायीति न्यायेन श्रूयमाणपदद्वयाबोधः॥ धातुषु तु नास्य प्रवृत्तिः॥ एकनि
ष्ठानेकव्यापाराणामिवानेकनिष्ठानामप्येकधातुनैव निवृत्तभेदानां प्रतीत्यानेकधातुप्र
योगाप्रसक्तेः॥ सरूपाणां किं॥ घटपटौ॥ शेषस्येतावन्मात्रेणैव द्विबहोरपि शेषः प्रसज्येत॥

184

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पि.शो.दात्तः

वृ इत्येतावदुक्तौ लेके आदेशश्च सार्थः स्यात्॥ तथा चाश्वश्चाश्वश्चेत्यादौ कदाचिल्लघ्वुदात्तेन लघ्वनुदात्तेन रूपसाम्यमादायोभयस्वरितस्यादेशः प्रसज्येत॥ न चाक्षस्यादेवनस्येति फिट् सूत्रेण शाकटाक्ष आद्युदात्तस्य देवनाक्षे पिष इत्यन्तोदात्तस्य चैकशेषे कदाचिदन्तोदात्तस्यापि शेषेः स्यादिति वाच्यं॥ स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिरिति वचनेनैव निर्वाहात्॥ तक्तादिदर्शनं नसंख्यावाचिनामेकशेष इति द्वावनभिधानान्न भवतः विंशत्यादौ लिंगत्वे वैकशेष इत्यलं॥ चूडाः॥ आदिर्ञिटुडवः स्यात् आदिरिति षुः प्रत्ययस्यैव स्यात् प्रत्ययस्येति चानुवर्त्तते तदाह॥ प्रत्ययस्याद्यावितिः॥ तेनेवाचारे नेह॥ प्रत्ययेति किं॥ चामरादत्वित्वं मा भूदिति चचुप्रच णपो यादिलोपस्य निमित्तस्य लोपस्य बहिरंगासिद्धत्वात् प्रत्ययादित्वाभावान्नेत्सम्॥ न विभक्तौ॥ हलन्त्यमित्यस्य निषेधोऽयमनित्यमिदं॥ थमोर्मकारपरित्राणार्थाद् इदित्करणान्नेन किमोऽत् द्वे ति सिद्धम्॥ प्राग्दिशीयस्तादयो विभक्तिः॥ अत एव दानीमो मस्य नेत्वमिति नव्याः॥ भाष्ये तु प्राग्दिशीये षस्या प्रवृत्तावुदित्त्वे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तापरूमित्युत्तरदानीचेतिसूत्रे लोपोव्योरितिलोपेन यकारं प्रश्लिष्येहसंज्ञा वारिता ॥ अन्यत्रानि
स्पन्नस्य फलाभावाच्चैवमेवोक्तं ॥ लोपस्यासिद्धत्वाच्च नासत्यमिति बोध्यं ॥ विभक्तौ किं । अचीय
तु । अतो गुणे ॥ उस्यपदान्तादित्यतोपदान्तादिति एङि पररूपमित्यतः पररूपमिति चानुवर्तते
पुरस्तादिति अतएव नादिचीति रूपग्रहणं चरितार्थं तद्धि रामाः रामानित्यादौ निषेधाभावाय
पररूपेण पूर्वसवर्णदीर्घबाधे हि तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥ नोत्तरसनिति ॥ अनंतरापेक्षयोत्तरान्व्यव
हिता नित्यर्थः ॥ एकवचनं सं ॥ सुसंबुद्धिरिसुचितम् ॥ संबोधने चेत्यतः संबोधन इत्यनुवृत्तेः स
पुमीबहुवचनेन दोषः । संबुद्धौ अंगस्य गुण इति व्यवहारान्नदंतस्य संज्ञा ॥ तस्मात्पारायणादा
वहष्टार्थमेवं न्यास इति बोध्यं ॥ संबुध्याक्षिप्तस्येति ॥ संबुद्धेः प्रत्ययत्वेन यस्मात्स विहितस्तदा
ख्याशोपस्थितिः ॥ सचात्र योग्यतया पंचम्यंत इति भावः ॥ प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात्स विहितइ
साधुपतिष्ठत इति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित इसादिपरिभाषार्थं इस्यंगस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं ॥

186

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ल॰ ह्रो॰॥
॥९१॥
॥नागो जि

मान॰

अनुरूपाक्षेपस्तु नात्र फलाभावात्॥ यथा पीनत्वादिरन्यथानुपपत्त्यानुमीयमानरात्रिभोजनस्य
पीनत्वोपपत्तिः फलं न तथा एतत्सूत्रेतरनुमानेन संबुध्युपपत्तिर्भवति॥ किंच प्रत्ययस्योत्पत्तावं
गापेक्षत्वे पि तज्ज्ञाने तदपेक्षत्वाभावेन शास्त्रे तदाक्षेपे मानाभावः॥ अत एवांगस्येति सूत्रे तत्स्था
ने प्रत्यये रस्याधिकारः कार्य इति पक्षे प्राकरोदित्यादौ उपसर्गात्पूर्वमडादिः स्यादित्याशंक्य प्रत्यय
ग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरिति परिभाषोपस्थित्या समाहितं भाष्ये न त्वंगाक्षेपेणेति दिक्॥
अंगस्येत्युत्तरार्थस्य ह्रस्वस्याविति सूत्रात् ह्रस्वस्येत्यनुवर्तते॥ हेकृतरदिति॥ प्रकृत्यकारस्य टिलोपे
नापहाराद्दिति भावः॥ नन्वंगात्परस्याः संबुद्धेः अवयवस्य हल्लोलोप इति उचितं॥ संबुध्याक्षिप्त
स्य संबुद्धेर्वान्वयस्योचितत्वादत आह॥ बुद्धेनेति॥ अत्र परत्वात्पूर्वरूपे उभयत आश्रयणेनांतादि
वद्भावाभावात्तत्स्वीकारेपि ह्रस्वसंबुद्ध्योः पौर्वापर्यव्यवहारासंभवात्ताद्रूप्यानतिदेशाच्च ह्रस्वांतां
गात्परसंबुद्धेरभावान्नलोपो न स्यादेवं चलस्यप्यनुरोधादन्याक्षिप्तस्याप्यन्यत्रान्वय इति भावः॥

राम
९१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न चऋदृ विकारे ओकदेशन्यायाप्रवृत्तेनोप्रकलाभावो
भाष्यवृत्तिकृत्स्वरसाद् ऋकारान्तगतेन रेफस्य
सत्वेऽध्यासार्थं एकदेशविकृतन्यायेनाचोक्त
इतिपदनाद्ध्यिवृत्ते ओत्वस्य स्त्रीवृत्त्ये ओते
आहेएकेति

एतदर्थमेव हल्ङ्याप्भ्य इत्यत्र संबुद्धेश्चेदिति व्याख्यातं ॥ मस्य संबुद्धित्वाभावात् ॥ अदृदृ विकारे एवं देश-
विकृतन्यायेनापि न संबुद्धित्वं ॥ एकवचनसत्त्वात् संबुद्धिसंज्ञयोरन्तपरिमाणतो निष्ठतया तयो-
स्तेन न्यायेनालाभाच्च ॥ मकारस्यादेशत्वाभावाच्च नात्र स्थानिवद्भावः ॥ अत एव रामामित्या-
दौ सुपि चेति दीर्घो न ॥ न च संबुद्धित्वस्य सकारमात्रनिष्ठत्वेन स्थानिभूतात्वधर्मत्वेनामः सं-
व बुद्धित्वाभावे कथमस्य संबुध्यवयवत्वमिति वाच्यं ॥ सुपः संज्ञायामुकारविशिष्टे सत्त्वेन तद्रूपस्थाप्ये
जायमानैकवचनसंज्ञायां विशिष्टे सत्त्वे न संबुद्धिसंज्ञाया मित्त्वसंज्ञा कारविशिष्टस्यैवादेश्य-
त्वेन तस्यानल्विधित्वात् ॥ एतेनादश्शदेशे नैव नपुंसकत्वामित्यत्र कृत्वेतिव्यर्थमित्यपास्तम् ॥
एङ्ग्रहणं किमिति ॥ हरे विष्णो इत्यादौ अङ्गाधिकारात् परनिमित्तत्वाच्च गुणात् पूर्वं ह्रस्वात्त्वा-
देवसिद्धेः ॥ सेप्रभृतीनां संबोधने प्रयोगसत्त्वे एङ्ग्रहणेनैव सिद्धे प्रत्याहारग्रहणं व्यर्थमि-
प्रत्याहारे निरोधः तिप्रश्नः ॥ हरेइति ॥ सामर्थ्यादेवात्र संनिपातपरिभाषाया ॥ गुणात् संबुद्धेरिति वक्तव्ये एङ्- न गुणत्वो ह्रस्वात्पूर्वं न ह्रस्व ... आ हुः

188

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न॰ग्रो॰
१२

ह्रस्वग्रहणसामर्थ्याच्च ॥ अत एव हे लक्ष्मि इत्यादौ लोपसिद्धिः ॥ परत्वादिति । अभ्युच्चयः ॥ नित्य
त्वाच्चेति ॥ चेन अनवकाशत्वसंग्रहः ॥ नपुंसके च पयः इत्यादौ अस्यापि लुका बाधः इत्यन्यत्र ॥ अ
मिपूर्वः ॥ पूर्वसवर्णस्य नुडेवेति सिद्धे पूर्वग्रहणं रामम् इत्यादौ द्विमात्रत्वसंवारणाय ॥ लशक्व ॥
समाहारद्वन्द्वः ॥ अतद्धिते किम् ॥ चूर्णललाटाल्लूनं लकारे कर्तीका ॥ क्लिपलं सादिवृद्धिः
स्यात् ॥ आदिग्रहणाद्धूऊः षाकनो न तस्य क्विते गुणो न स्यात् ॥ तस्माङ्ङसः ॥ पुंसीति पंच
म्यर्थे सप्तमी पुंसो विहितस्येत्यर्थः ॥ तत्र विद्यमानाद्धि हितस्येत्यर्थो वा ॥ तस्मादिति विस्मा
रिता नुगाः पञ्च ॥ पुंसीति किं ॥ मतीः ॥ अटकु बाधितुमिति ॥ तेन पर्याणद्ध उपसर्गादसमा
सेपीति णत्वसिद्धिरिति भावः ॥ अयोगवाहानामिति ॥ न विद्यते योगो वर्णसमाम्नाये येषां
तेऽयोगाः ॥ अनुपदिष्टत्वादपरिगृहीतत्वाच्चेत्यर्थः स्वीचते वाहयन्ति प्रयोगं निर्वाहयन्तीति
वाहाः ॥ ते चानुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमाः ॥ अत एव रोः कणोत्यादौ विसर्ग

नी

राम
१२

न च न प्रत्यये मि लेन
गृह्यस्वरयोस्स
कृ कारोच्चारणं
व्यर्थमिति वाच्यम्
किं स्वर निःस्वरयोर
पर्यायापादानस्या
पि चकुराप्यत्वात्

एद् इति लोपस्यापि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

या

जिव्हामूलीरिव्यवधाने णत्वसिद्धिः।। तदुक्तं भाष्ये नार्थोनुमृग्यहणेनाऽनुस्वारेवृतेऽउव्य
वायेइत्येव सिद्धमिति।। आदर्शेनेस्पादौ नुनातिप्रसंगः।। अतिरिक्तव्यवायत्त स्यादिस्पुप
स्थितं निर्दिष्टग्रहणमतत्समभिव्याहारेऽदिव्यतिरिक्ताव्यवहितपरं।। तदुक्तं णत्वेऽ
न्यवायेप्रतिषेधोवक्तव्योनवान्येनव्यवहितत्वादिति ग्रंथेन।। एतदुत्तरमटाव्यवायसेत्वा
त्वा प्रोस्येव।। अटैवव्यवायेइत्यर्थादित्यादिभाष्यमेकदेशिनोऽनिष्टप्रसक्तिपरम्।। चुडुतु
लइत्यव्यवायेनेतिप्रतियोगिज्ञानसापेक्षनिषेधबोधकगुरुन्यासेन सिद्धेट्कुप्वाड्‍·ति
उत्वचारणैरेवव्यवायेइत्यर्थवदत्वात्तस्यास्तद्भिन्नघननानात्।। एतद्ध्वनिर्वमेतं।। भाष्येनु
रषाभ्याम्मितिसूत्रेऽनुवर्त्तमानस्यैतस्य प्रत्याख्यानायव्यवायेइतियोगविभज्य अट्कुप्वा
ङ्‍नुम्मिरित्येतावद्भिरेवाक्षरसमाम्नायिकैर्व्यवायेनान्यैरित्यर्थकं व्याख्यातं न होला
देशेनेस्पादौ प्राप्तिरेवनेतिबोध्यम्।। लेलेरितिणत्वाइत्यर्थः।। पदांतस्य। नभाभूइतिसू

ये ऽक्षरसमाम्नायेपठ्यंतेयेचतैरव्यवायेतेआक्षरसमाम्नायिकाः अत्रबहुव्रीहोदात्त्‌त्व भवार्थेठञ्। प्रयोजनमित्यनेनवार्त्ति

ज्ञानस्येष्टप्रवृत्तिप्रयोजकत्वेः।।

190

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰ शे॰
९३

न्नान्तेति वर्त्तते ॥ अत्र सूत्रे अनंतरस्य साद्विप्रलक्षणपञ्चम्या पानामप्रवृत्तिर्बोध्या ॥ अ
पदांतस्येत्यनुवृत्तेव भाष्ये प्रत्याख्यानात् ॥ यस्मात्प्रत्ययस्मादिति तच्छुद्धा
कांक्षापूरणाय ॥ तदादीति । तत्प्रकृतिरूपमादिर्यस्येत्यर्थः ॥ प्रत्यासत्तिन्यायलब्धार्थ
माह ॥ तस्मिन्प्रत्यये इति ॥ गुणः । कृतात्मसंस्कार इति न्यायेनाज्ञापितस्मिन्निति परिभा
षाप्रवृत्तिः प्रकृतिमात्रस्य तु व्यपदेशिवद्भावेन तदादित्वं बोध्यम् ॥ स्त्रीइयतीति ॥ इदमुदा
हरणं तु पिबस्य छिमिदंध्मांवोधइतिधादेशो तस्य पादे शेरदं छिमोरिती श्रिपस्येति लोपे
ङी पिङ्पतीतिरूपं । न चात्र परत्वात् स्त्रीशब्दस्य यण्याधानिरूपो दोषो न यस्येति लोपस्या
भीयत्वादसिद्धत्वेनात्र तदप्राप्तेरिति वाच्यं ॥ व्याश्रयत्वेनाभीयासिद्धत्वाप्राप्तेः ॥ तत्र
हि समानाश्रयत्वमसिद्धत्वाश्रयशास्त्रसंबंधिनिमित्तसमुदायाभ्यूनानतिरिक्ताश्रयत्वम्

राम
९३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्त्रिच प्रत्ययेति लोपापेक्षया स्त्रिया इति सूत्रे ऽधिकृतस्य स्त्रीशब्दस्यापेक्षा प्रत्यासत्त्या जा
दिप्रत्यय निरूपितांगएवेय इ प्रवृत्त्या स्त्रीशब्दस्य लुक् निरूपितांगत्वे पि न दोषः ॥ विधिग्रहणं नि
देवमनत्ती त्यादाववतोदीर्घाय ज्ञोतिनि ॥ तदादिग्रहणं कुर्वतीत्यादौ विकरणस्य गुणार्थम् ।
प प्रत्ययविशिष्टस्येति ॥ तथा सति भंगेन प्रत्यये परत्वलाभानापत्तौ वक्ष्ये सिद्धिः ॥ किंचुरा
जपुरुष इत्यादौ न लुमतेति निषेधात्पूर्वपदे पदत्वाभावेन नलोपानापत्तिरिति भावः ॥ ततो
धिकृतस्यावेति ॥ देवदत्त ओदनमपाक्षीदित्यादौ देवदत्तादित्याद्येन रंसपं निमि तेकृतस्य लुङः पर्य
तमंगत्वात् । तस्य लुङः परत्वेन देवात्पूर्वमप्यडापत्तिः ॥ अंगसंज्ञायाः प्रत्ययनिमित्तत्वाभा
वेन लुगादि निरूपितांगस्य स्वार्थस्य दुर्लभत्वादिति भावः ॥ टाङसि ॥ अंगस्येति षष्ठ्या अतो
भिस् इस इत्यतोनुवृत्तेनातः इत्यनेन पंचम्यंतेन सामानाधिकरण्यानुरोधात् पंचम्या विपरि
णाम इत्याह ॥ अकारांतादित्ति ॥ अकारात्परेषाम् अंगसंज्ञानिमित्तटादीनाम् इत्यर्थ इति पक्षां

192

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰ शे॰
९४

तरं भाष्ये॥ किंचाद्यंतावदगादिसार्थेपि ब्रासणाभिस्से स्यादवतिप्रसंगः॥ आस्ननलोपस्या
पि पुवोरनाकाचितिसूत्रभाष्योक्तरीत्यालवर्तिविभक्त्यागमात्॥ अर्थवत्परिभाषया
प्रत्ययग्रहणपरिभाषयावा प्रत्ययस्यैव भिसो ग्रहणे तेषामंगाधिकारे पाठो व्यर्थः
भिसः प्रत्ययस्यैव ग्रहणे हि प्रत्यासत्त्यात्तन्निरूपितांगस्य ग्रहणमिति युज्यतेव नु
नान्यथा॥ इदमोनहि अतो भिस ऐस् इत्यत्रांगाधिकारस्य प्रयोजनं भाष्ये दत्तमित्यलं॥ सु
पिच॥ अतो दीर्घो यञीति अनुवर्तते॥ पत्रीत्यत्र नेनाल्त्वात्तदादिविधिरित्याह॥ यञो
दाविति॥ उ॰ प॰॥ चतुर्थ्यैकवचनस्यैव ग्रहणं व्याख्यानादित्याह॥ इत्येतस्येति॥ सन्नि
पातेति॥ उपजीव्यविरोधन्यायमूलेषा॥ संनिपातः संश्लेषः तन्निमित्तको यो विधिः स
तं सन्निपातं यो विहंति स तद्विघातस्यानिमित्तमित्यर्थः॥ न च यञादित्स्वसापेक्षदी आ॰

राम
९४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

घेस्य बहिरंगतया असिद्धत्वात्तत्रसन्निपातविघातइतिवाच्यं॥ आरोपितासिद्धलोपिवृस्तु
तस्त् विघातस्यजायमानत्वेनततप्रवृत्तेः। क्रियांतरंगेकर्तव्येबहिरंगासिद्धत्वेपितत्रकृतेऽ
सिद्धत्वेमानाभावः। क्रियातिदेशिकृसंनिपातविघाताभावमादायैवतदप्रवृत्तेगौरीसादौ
संबुद्धिलोपेपिस्थानिवत्वेनह्रस्वनिमित्तविघाताभावात्तत्रैतस्याअतिव्याप्तिपरिभाष्यासं
गतिः। संनिपातस्याशास्त्रीयत्वात्तत्रस्थानिवत्वमितिचेत्तत्रासिद्धत्वमपि थमितिवद॥ कु
पूर्वस्यनिमित्तंययोःसंनिपातस्तयोःसूत्रेउपादानमपेक्षितमितिनुनाग्रहः॥ अतएवदा
त क्षिरिस्यत्राऽकारोत्प्रवृत्तौसन्निपातनिमित्तांगसत्त्वानपायपरिभाषयाऽलोपस्यनिमित्तं
तस्यादिस्थाशंकाऽनित्यत्वेनसमाहितंभाष्येकृत्स्नेजंतसूत्रे॥ नसंगसत्तायामदंतस्यागसं
र रैस्यनमस्ति॥ नचकृष्णायक्रमणोरस्याऽकृत्सावेतिदीर्घे लोपपत्तेरनित्यताज्ञापकत्वक
थमितिवाच्यम्॥ तस्यापिसन्निपातपरिभाषयाऽप्राप्तेः॥ विरोधाभावात्फलेविशेषाभा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल.टी.
२५

अभ्यसा च पात परिभाषानित्यत्वे पि सत्यग्रहणं नावश्यकं नि
त्येन नामीति दीर्घेण एत्व बाध्य सिद्धेः तथा स्यादौ चारिता
र्थ्याद् ज्ञापकत्वे कथं सर्वेषामित्यस्य सिद्धिरिति केचित्
वस्तुतः शुद्धौ तरस्येति परिभाषया दीर्घस्याप्यनित्यत्वे
नित्यत्वेन ज्ञाप्यतर तिमसदो च: ॥ २

वाञ्च परत्वेप्यवृद्धिरिति नोपन्यस्तम्॥ तस्मादृदिसादिपर्युदासेनासंख्येव प्रवृत्तिरित्यन्ये॥ सखिशि
मिति॥ ३ तोर्वृद्धीत्यत्तो हलीत्येवानुवर्त्तते संनिपातपरिभाषया रामाणामित्यत्र न दोष
इति प्रश्नः॥ सत्यं ग्रहणमेतत् संनिपातपरिभाषाया अप्रवृत्तिज्ञापनार्थम्॥ तेन सर्वे
षामित्यादावेत्वसिद्धिरित्युत्तरम्॥ तेन बहुवचनेवृद्धिरामस्येति व्याख्यानम्॥ रामाभ्या
मित्यपि प्रसूदाहरणं बोध्यम्॥ बहुवचने ऌलीगिति तु न सूत्रितम् तानयोरिसादे
नुमापत्तेः॥ इति तु गंगे इसादौ गुणो तस्य पंचमीसमासेन सुष्टा निवृत्ता रेइ-त्यस्यापा
सो व्यवधानाद्ध्रस्वः॥ वि सस्याप्राप्तौ संबुद्धिलोपानापत्तेश्च॥ जश्त्वमिति॥ बाधित्वे
ति शेषः॥ अं न सानेचर्त्वस्य पदान्त जश्त्वापवादत्वात्॥ द्वित्वे रूपेति॥ पूर्वत्रासिद्धीयमद्वि
त्वे इति न्यायाच्च र्सोन्तरं द्वित्वं बोध्यं॥ तादेशाद्इति॥ अन्यथा खरि चेति चर्त्वेन सिद्धत्वविंद

तेनोरूपाद्यर्थे
यादलक्त्वेन दोषः

नच्छा नित्यत्वे तुस्या
चत्वभाष्यानुरोधा
दुभयोरादेशत्वेत्व
र्णपरिभाषा प्रव
त्तिस्तदानेदं तग-ये

अपूर्वविधित्वात एवं द चेन्नाशस्ति न्याये नवध्यि शुद्ध भवणान्तरतेनैन पदादस्यादौ चर्त्वस्य जस्त्व
भाव्यकत्वादस्य स्यणत्वस्यादित्वपात्तं जक्षीति सूत्रे षडित्तिर्निर्देशाच्च॥ अनचि चेति रेफ
स्य द्वित्ववारणाय तत्र पाठोन्तः ओ कौ डि न्यायस्वीकारः च दृश्यक वादिति भाष्य: अन्येन्दं दूष
णं यदतनतन्यायस्वीकार स्तग्हीतद्विर्वरस्यत्र नाप्राप्तचर्त्वे बाध्यत्वासाध्यत्वे तत्रस्यात् २

न्यायघ्यक्रमन मिदं न तु फलेविषेधः ध्वांनादेशो न वि
हो पस्तु नस्त्वड् सीस्तून स्य त्व यथा विशेष्यात् ग्व
अन्यथा तत्कारमेवा विदध्यात् तत्पचेष्टाप्रकेय
त्वं वाविशेष्यश्च॥ १

२५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

195

अनात्त्वादित्यादौ येषा ... ह्रस्व
स्यप्रवृत्यर्थं न
ति बोध्यम् ९७

ङे॰ रामेति ग्रहणे पि नुटा आटा बाध्यते तस्य नुट्
किंमेतिङ॰ व्ययेति सर्वत्र ... त आमुक्त आकास्य
येति सर्व ... त आमस्या ... निरवुधंध ... परिभा
षणानन्यग्रहणं आमो मकारस्य ... णाय अकारः
... व्यत इति स्पष्टं भाष्ये इत्यर्थः ॥ ३

व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ ह्रस्व नद्यापः ॥ ह्रस्वनद्याप इति पंचमी ॥ आमि सर्वनाम्नः सुट् इत्यत आमीति वर्तते ॥ तच्च षष्ठ्या विपरिणम्यते नामीति लिंगादित्याह ॥ ह्रस्वान्तादित्यादि ॥ आमस्तु षष्ठी बहुवचनमेव न तु ङे॰ रामादौ इति स्पष्टं भाष्ये ॥ यत्तु नुडिति योगं विभज्य सामान्येन नुड् विधेयः न द्याप इति दीर्घान्ताच्चेन्नद्याप एवेति नियमार्थमिति दीर्घे पुनर्दोषः ॥ हलन्ताच्चेन्न षट्चतुर्भ्य एवेति नियम इति हि तेषु न दोषः एवं च ह्रस्वग्रहणं न कार्यमिति तन्न ॥ नद्याप इत्यस्य स्त्रीलिंगान्नो चेन्नद्याप एवेति नियमपरतया व्याख्यातुं शक्यत्वेन नदीलापूजयोर्ह्रस्वत्वेपि ह्रस्वत्वेन तु इत्यनियमे हेतुतरमानाभावेन च मतीनामित्यादौ नुडनापत्तेः ॥ नामि ॥ ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः इत्यनुवर्तते ॥ अंगस्येति विंचमर्णा ॥ नचामि ... स्तु निरवकाशत्वं दीर्घेपि ह्रस्वात् नृणां ... सोत्तस्सामर्थ्यात् भूतपूर्वह्रस्वात् तन्मात्रापनुट् सिद्धः न च नृ च इति दीर्घविकल्पात् नृणामि पि स्वेन नुट् चरितार्थः ॥ नृ च नद्याप इत्यस्य व सिद्धः ॥ तदुक्तं भाष्ये नैकमुदाहरणं सूत्रारंभं प्रयोजयतीति ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल.शे.
९६

तिसृणामिति षष्ठी रित्यत्र त्रेरित्यनुवृत्त्या सिद्धमिति भाष्ये एव स्पष्टं ॥ एतेन त्रेस्त्रय आप इति न्या
से भाष्यतात्पर्यमित्यपास्तं ॥ चतसृणामपि चतसृणां इत्यत्र षट्चतुर्भ्य इति सिद्धं ॥ गो। ऐतोनु
दश्रवृत्तौ नुनमानं बहुवचनं तु लाघवार्थं ॥ द्विवचने हि चतुर्भ्यामिति गुरुनिर्देशः स्यात् ॥ ने
त्यमुदाहरणमिति प्रकृतसूत्रभाष्यविरोधश्च ॥ समाहारद्वन्द्वेन निर्देशे कार्ये बहुवचननिर्देश
स्तदर्थ इति न युक्तं ॥ अस्थिदधीति सूत्रे भ्यो नसद्दसादो व्यभिचारात् ॥ न चागाधिकारे पंचम्याय
दृच्यते गृह्यमाणविभक्तेस्तद्धवत्तीति सर्वादिसूत्रभाष्याद्गृह्यमाणद्विहितविभक्तेरित्यर्थका
दस्यानुरोधो गौणे प्रवृत्तिः ॥ षष्ठ्यर्थस्य चापि विहितविशेषणमेवेत्याशयेन परमपंचेत्यादौ लुग
भावमाशंक्य षष्ठ्प्रधानत्वषसंग्यासख्युः समासस्य षष्ठप्रधानत्वेन संख्याप्रकारकसंख्येयवि
शेष्यबोधजनकत्वेन षट्त्वसत्त्वान्न दोष इति तदर्थः ॥ ष्णांतेत्यत्र लोके गणना या प्रसिद्धानामे

प

राम
९६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

197

वग्रहणमित्यत्र न मानं॥ प्रवृत्तेपि तथैव॥ षड्भ्य इत्यादौ पंचम्या विरुद्धविभक्तित्वादंगस्येत्यने
न संबंधायोग्यत्वाद्विहितेत्याद्यध्याहारेण प्रत्ययविशेषणत्वेनेति भाष्योक्तेरिति गोलोनुटोऽप्र
वृत्तिरिवाच्यं॥ नामीतिसूत्रस्थेन भाष्यप्रामाण्यान्नुड्विधायके विहितपदाध्याहारेण षडादि
भ्यः परस्यांगसंज्ञानिमित्तस्यामो नुडित्यर्थेन गोलोपि प्रवृत्तेः॥ अतो भिस इत्यादावंगस्येत्यस्यै
वमन्वयस्यैवांगसंज्ञासूत्रे भाष्ये उक्तत्वादत एव परमचतुर्णामित्यादौ नुट्॥ यद्यप्येवं षड्भ्यो रादि
भ्य इत्यनयोरपि वक्तुं शक्यं तथापि लक्ष्यानुरोधात्तत्र विहितविशेषणं॥ विरुद्धविभक्तिकत्वादिति
भाष्योक्तयुक्तिस्त्वेकदेशिन इति बोध्यं॥ अउत्तरादिभ्यः षड्भ्यो लुगिति भनयोरेव सर्वादिसूत्रे
भाष्योपन्यासात्॥ षड्भ्य इत्यादेः षडर्थगतसंख्याभिधायिन इष्टसोरित्यादिक्रमेणार्थ इति कै
यटोक्तं तु अउत्तरादिभ्य इति सूत्रे भाष्यविरोधादिभिर्दूषयिष्यते॥ न च पदांततामित्यादावतिप्र
संगः॥ ह्रस्वं नाम मात्राकालिकाच्त्वं॥ तत्र सामर्थ्याद्विशेषणीभूतमात्राकालिकासांहोण

१९८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्यमतमात

वभूतपूर्वगत्या आश्रयत्वं न तु विशेष्यभूतमचुत्वांशोपीयस्येषादिति चेन्न॥ नोपधायाः इत्युत्तरार्थत्वा
त्॥ तेन च मण्णामिति दीर्घाभावः सिद्ध इति दिक्॥ परिभाषाविरोधादिति॥ सर्वत्रानित्यत्वाश्रयणे
कथंद्वतः नि मानाभाव इति भावः॥ वृत्तावृत्तप्रसंगित्वात्रामौ नित्यं॥ न च विशेषाभावेन फलाभावान्न वृत्तेतत्रा इत्यस्येपसीत्वा चपः
प्तिरिति वाच्यम्॥ विशेषाभावेन पर्जन्यन्यायेन शास्त्रप्रवृत्तेरिकोऽसलिति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वात्।
आयादय इति सूत्रे भाष्ये स्यादिभिः परत्वाद्याद्बाधमाशंक्यानवकाशत्वादायादयः॥ न
च गोपायतीत्यादिरवकाशः अत्रापि शपस्यादेः प्राप्तेः॥ न च नास्ति विशेषः॥ अन्यदिदानीमुच्यते
नास्ति विशेष इति॥ यदुक्तमायादीनां स्यादिभिरप्राप्तो वकाश इति स नास्त्यवकाश इति भाष्योक्ते
श्चेत्यपि बोध्यं॥ आरंभेति॥ पत्नुवृत्तौ नामित्यत्र षट् चतुर्भ्य इति नुट् इति संनिपातपरिभाषा
या अप्राप्तेः सावकाशत्वाहमस्येवेति तन्न॥ नद्येकमित्युक्तन्यायेन कृते नामीत्येव सिद्धे सामा
न्यसूत्रारंभेस्य थार्तात्॥ एवं च नन्ति सूचनत्स्वित्यकरणेन लाघवमिति भावः॥ नुटीति तु नोक्तं॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चे उणादीनां व्युत्पन्नत्वपक्षे भृङ्गः कित्रुडितिनिष्पन्नभृंगशब्दे दीर्घापत्तेः॥ इदमेव व्युत्पत्तिपक्षेऽनाप
कमिति दिक्॥ अपदांतस्य॥ षट्त्वे चासिद्धे मूर्धन्यग्रहणमिणः षीध्वमित्यत्र ढत्वविधानार्थं॥ रषा
१५च भ्यामित्यत्रानुवृत्त्यर्थं च॥ तत्र णग्रहणं पदांतस्येति च न कर्तव्यमिति भाष्ये स्पष्टं॥ इण्कोः॥ कुर्ग
ग्रहणं चर्त्वस्यासिद्धत्वात् खक्षुरस्तादर्थं॥ आदेश॥ प्रत्ययशब्दस्तदवयवपरो व्याख्यानात् तु सात्तेः
षनिषेधाल्लिंगाच्च तदाह॥ प्रत्ययावयवे सादि॥ विवृताघोषस्येस्य सादि॥ विवृतरूपाभ्यंतरप्र
८ यत्नवतोऽघोषरूपवाह्यप्रयत्नवतश्चेत्यर्थः॥ ॐ कारवारणायाद्यं॥ ङ्कारवारणाय द्वितीयं॥ रा
मस्येति॥ टाङसीतिसत्रे सकारोच्चारणं स्विण कोरित्यनुवृत्ताविवतान्पर्यग्राहकमिति भावः॥ स
र्वादीनि॥ तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः॥ आदिशब्दोऽवयववाची तेन सर्वशब्दघटितउ तावयव
भेदः समूहः समासार्थ इति बहुवचनं॥ उद्भूतावयवभेद इत्यस्यारोपितावयवगतसंख्या इत्यर्थः॥
तत्र वैयर्थ्यात् प्रवृत्तावपि अवयवेषु प्रवर्तमाना विशेषात् सर्वशब्देऽपि भवति॥ सर्वनामा नीत्यत्र

K K S U LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1604
Dist. Nagpur

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰शे॰
९८

पूर्वपदादिति णत्वं ॥ अत एव निपातनात् ॥ नाम्नामेति णत्वेन तस्य निपातनस्य तद्बाधकत्वात् ण
त्वसहितमसाधुरिति स्पष्टं भाष्ये ॥ प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वार्त्तिकमूलं शब्दस्वरूपवि
शेष्यमादाय तदंतविधिर्ज्ञापकादित्याह ॥ द्वंद्वे चेतीति प्रथमार्थे सप्तमी ॥ द्वंद्वः सर्वनामसंज्ञो नेत्य
र्थः ॥ न हि तदंतविधिं विना समुदाये संज्ञाप्रसक्तिरस्ति या निषिध्येतेति भावः ॥ ननु तदंतसंज्ञा
पि सर्वनामत्वे सर्वनाम्नः स्मै इत्यादिषु सर्वनाम्नो विहितस्य ङे स्मै इत्यर्थाश्रयणे नातिसर्वादौ
दोषाभावादुपसर्जनप्रतिषेधो न कार्य इति भाष्यसूचितं विरुध्येतेति ॥ अत एव वारुचे भाष्ये
पक्षांतरोपादानं ॥ न च तदुक्तपक्षेषु नारुचिरिति भ्रमितव्यं ॥ वृद्धिसंज्ञासूत्रे उपरितुष्या
नूरवलेव पि भावाननाद्धृति र्लिंगेन वैसाहेति वार्त्तिकारं प्रति भाष्योक्तेः ॥ अकचेति ॥ कु
त्सितत्वादि सूत्रोक्तभाष्यरीत्या संख्याकारकाभ्यां पूर्णार्थस्येतरान्वयेन सुबंतादेव तद्धितो
त्पत्तेः प्रत्यासत्त्या सर्वनामप्रकृतिकसुबंतात्तदर्थगतकुत्सादिविवक्षायां सर्वनामावयवटेः
नित्ये च ॥ प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति तदंतविधिस्तत्र स्थवार्त्तिकविरोधे नास्य भाष्यस्यैकदेशयुक्ति

सूतो वचनमि
पदन्त सारम

ष्य चेन

क

सारम

राम
१८

(B) Acc. No. ~~2976~~ M-1604

लघुशब्देन्दुशेखरः

KKSU LIBRARY RAMTEK 441 106 M-1604 Dist. Nagpur

(B)

Checked 2012

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रागङ्गेति स्यर्थात्तदंत संज्ञाभावे तदसिद्धिरिति भावः॥ एवमेवं लाघवसिद्धि नोंध्या॥ एतेनावय
वनिष्ठसर्वनामत्वेन तत्सिद्धिरिसपास्तं॥ जसः शी॥ दीर्घोच्चारणं उत्तरार्थं वारिणीति॥ अ
दन्तादिति॥ परस्येत्यनेनान्वेति॥ अतदृत्यस्याग विशेषणतया ऽदन्ताङ्गादित्यर्थः॥ स
र्वनाम्न इति तु विहितविशेषणं तस्य तु नांग विशेष्यभावृत्तौ मानाभावात्॥ तेनवर्णाश्र
मेतरामास पूर्वा इत्यत्र न॥ अतएव विभाषा जसीति चरितार्थम्॥ अंग संज्ञा निमित्तस्या
दन्तात्सर्वनाम्नो विहितस्येत्यर्थस्तु न तेषां रस्याघसिद्धेः॥ अत्र विधौ विषयसप्तमी तु न॥
तस्मिन्निति परिभाषा बाधे मानाभावात्॥ प्रागिति संज्ञाया इति॥ प्रत्ययादित्व ज्ञानाभावात्
ज्ञानाभाव इति भावः॥ परे तु अनुबंधयोग्यत यात्रापि तन्निषेध प्रवृत्त्या शित्वादेव सर्वादे
शः॥ इत्संज्ञायोग्य शकार बलमेव तेन तत्सूत्रेशितं॥ अत एव कार्यानां विषये नानुबंधत्वमसा

अतः परस्येस
येतु नदे पृष्ठाम
दे:

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰ष्टो॰
९९

रूप्यमिति विकल्पाभावः ॥ अन्यथाकारादीनां कादेर्वाक्यार्थबोधोत्तरं प्रत्ययलक्षणेनेत्संज्ञा
देः प्रवृत्तावाक्यार्थबोधरूपतत्प्रवृत्तिकालेऽनुबंधलक्षणाभावेन विकल्पोद्भवः ॥ पश्चादनु
बंधलक्षणेनापि नात निवृत्त्युपयोगात्पादितत्र पश्चात्तज्ज्ञानेन तन्निवृत्तिस्तर्ह्येवापि पश्चात्तल्लक्षणेन
सर्वादेशस्यापि निवृत्त्यापत्तिः ॥ ध्वनितं चेदं लुटः प्रथमस्य अनेकाल्शिदिसादिसूत्रेषु भा
ष्येऽस्याह ॥ अतः सर्वनाम्न इति ॥ अदंतादंगात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्येत्यर्थः ॥ तेन मोसप्र
वार्येत्यत्र स्मेन ॥ ङसिङ्योः ॥ स्मात्स्मिनोर्हलंत्यमिति न न विभक्ताविति निषेधात् ॥ यद्यपि
लप्रवृत्तिकाले —— न विभक्तित्वज्ञानं तथापि न विभक्ताविति स्यस्य विभक्तित्वसयोग्यत्वस्यर्था
ऽन्दोषः ॥ अत एव न विभक्ताविति सूत्रे तद्ग्रहणं चरितार्थम् ॥ आमि सर्व ॥ आज्जसेरसुगित्यत
आदिति वर्तते ॥ पंचत्रिंशादिति ॥ तेन सर्वार्थप्रतिपादकत्वेपि स्वस्वलादिशाह्वानेनेति भावः
सर्वविभक्तौ बुद्धिस्थानेकसंख्याकावयवावरुद्धसमुदायशक्तौ तस्य समुदायस्यानुद्भूतावयवभेद

राम
९९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेएकवचनंयथासर्वोलोकइति॥ताहकसमुदायद्वयादिविवक्षायांद्विवचनादिसर्वौव्यूहौस
र्वेव्यूहाइति॥यदाप्युद्भूतावयवभेदसमुदायविवक्षातदापिबहुवचनंसर्वेघटाइति॥पूर्वपराव
रव्यवस्था।संज्ञावर्तिनेएवेमेसर्वादयइत्यर्थः॥एवमुत्तरसूत्रद्वयेपि।नित्यंद्विवचनांतइति।
द्विवचनांतएवेत्यर्थः॥अकनर्थइति॥ननुकाकचोः कोविशेषः।प्रत्ययस्वराचित्स्वराभ्यांअंतोदा
त्तत्वस्यैवसत्वात्॥नचसुबंतान्नद्धितोत्पत्त्याचित्प्रयुक्तमंतोदात्तत्वमुभकाभ्यांइत्यादौसुबंतस्य
केलुप्रवृत्तेरितिविशेषइतिवाच्यम्॥तद्धितविधौप्राति पदिकादित्यधिकारेणप्रातिपदिकस्यै
वप्रवृत्तिलाभात्॥सचजायमानोन्यायात्सुबंतात्परंस्यान्यत्॥युष्मदस्मद्विषयेनुवचनात्सुबंत
स्यैवप्रवृत्तिलाभस्यैवदेः प्रागकजितिबोध्यम्॥नचाकचितन्मध्यपतितन्यायेनतस्योभयग्रहणेन
२ ग्रहणेउभकावेयवोयस्येत्यर्थेउभकशब्दादयप्युभयकइतिरूपकेनुनेतिविशेषः॥कश्चेदानींकाक
चोर्विशेषइतिभाष्यप्रामाण्येनतेषामनभिधानादितिशंकते॥नचेति।द्विवचनपरत्वाभावेनेति॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰शे॰
१००

न

अकच्चिन्माध्यपतितन्यायेनोभयशब्दस्य द्विवचनपरत्वं केतु तेन व्यवधानान्न तस्य तत्त्वमित्यर्थः ॥ उभा
दुदात्त इति सूत्रे भाष्यकृता ऽयचः प्रत्ययान्तरत्वेन व्याख्यानान्महाविभाषासंबंधस्यानुद्यत्वे न नि
त्यग्रहणमयोग्यसयोगविभागेनोभयशब्दाद्वृत्तिविषये ऽयतस्वार्थिका ऽयजू विधानार्थम् ॥ अयं
च तद्विषये पूर्वमेव सुबुत्पत्तेः स्वार्थिकत्वे नान्तरङ्गत्वात् ॥ अत एवायज्विशिष्टस्योभयस्य सर्व
नामता तत्सर्वनाम प्रकृतिकत्वस्य सम्पाद्यं तस्मिन् लाघुत्वस्ति ॥ अत्र नित्यशब्दस्य व्याख्या
र्थविरोधान्महाविभाषाया असंबंधः ॥ अयमप्यायुदात्त एव उदात्तग्रहणानुवृत्तेः ॥ अयं
भयशब्द स्य च वार्त्तिकप्रामाण्यादयचो भशब्दस्यो वा द्विवचनविषयस्याभावसंभावनात् नैव ॥ अत ए
वोभयो वास्य इत्यादौ अयवासेस्यल्लुकि नायचुत्तस्थ नयन वार्त्तिकमाह ॥ उभयोन्यत्रेति ॥
द्विवचनपरत्वाभावे इति ॥ तस्य सत्त्वविषयाभावेत्यर्थः ॥ उभयो मणि रित्यादौ तु न ॥ लिङ्ग
भ्यासस्योभयेषामिति निर्देशेन योगविभागस्येष्टसिध्यर्थत्वेन च तस्य क्वचिदप्रवृत्तेः

ग॰प॰
१००

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

205

उ

अतो रूपाद्यंते नायच्‌रूपादेरस्मादनभिधानमेव वा ॥ अयच्यकच्‌ न वाच्यः ॥ उपजीव्यत्वेन
धकस्यैव प्राप्तेः ॥ अपवादस्त्वन्यत्र चरितार्थः ॥ अचैवं चिंत्यम् ॥ अकृज्विधावेवोभग्रहणेन सि
द्धे संज्ञाप्रणयनं किमर्थम् ॥ अनभिव्यक्तपदार्थकत्वात् संज्ञाव्यावृत्तिः ॥ सर्वनामसाहच
र्याच्च ॥ अतएवोपसर्जनव्यावृत्तिरिति ॥ उभयोन्यत्रेति वार्तिके तयप्समानार्थकोव्यय
च्‌ गृह्यते ॥ उभयोमणिः ॥ उभये देवमनुष्या इति भाष्ये तदुदाहरणात् ॥ स्वार्थिकस्य च ग्रह
ताम् ॥ तदुपक्रमेण वार्तिकप्रवृत्तेः ॥ एवं चावयवद्वयपारद्धमणिद्वयविवक्षयोद्भूतावयवभे
दविवक्षया वा द्विवचनमसाध्वेव ॥ एतन्मूलकमेवोभयस्यासार्वविभक्तिकत्वं तत्राति
सत्रे कैयटेनोक्तं तदाह ॥ कैयट इति ॥ हरदत्तेन इति ॥ अत्रारुचिबीजं तु प्रागुक्तभाष्यविरोधः ॥
भाष्ये तु उभशब्दपाठः प्रत्याख्यातः ॥ कप्रत्ययस्याज्ञाताद्यर्थविशिष्टस्वार्थे विधानेन द्विसस
ख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधविषयार्थानुवादकत्वरूपद्विवचनत्वेन वार्तिके द्विव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल०शे०
१०१

भनतस्य विग्रहणमुभयशब्दस्य ग्रहणवत् ॥ अतएव उभयोः उभौ उभौ भावि सादौ नायमु ॥ तदु
क्तं भाष्ये कैय्यटेन च न द्विवचनपरो भविष्यति ॥ कथं स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो ऽवि
शिष्टा भवन्तीति प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानामपि ग्रहणं भवतीति इति हेतोः प्रकृतेः कादिप्र
कृतेरुभशब्दस्य ग्राहकेण द्विवचनशब्देन स्वार्थिकस्यापि ग्रहणमिति तदर्थः ॥ त्रतसिलादिवि
भक्त्यन्तस्य स्वार्थे विहितो इति तत्तत्कारकशक्तिप्रधानावेवेति न तयोरुक्तं द्विवचनत्वमिति ॥
तस्मात् ॥ उभयशब्दात् ॥ जसीति ॥ अवयवद्वयारब्धसमुदायबहुत्वविवक्षायामित्यर्थः ॥ अंत
रंगत्वादिति ॥ सर्वार्थबोधकत्वस्वरूपार्थस्योभयत्वापि निमित्तत्वेन न तत्कृतं निःसंख्याया बहिरंग
त्वं ॥ अतएव सल्लोपसर्जनेन प्रथमोद्दिष्टत्वेन विकल्पः ॥ अर्थकृतबहिरंगत्वानाश्रयणाच्चेति भावः
ह्रस्ववाचामनुरोधेन ॥ परेतु भस्यपक्षे ऽभावबोधकतया निषेधाच्च बलीयांस इत्यनेनास्य प्रा
प्तिः ॥ किंच नांतरंगं बलीय इत्यस्या अत्र विषयो युगपत्प्राप्त्यभावात् ॥ संज्ञानां बाध्यबाधकभा

राम
१०१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नाभावेन प्रातिपदिकसंज्ञासमकालमेव सर्वनामसंज्ञा प्रवृत्तेः॥ अत एवोभयेत्यत्र सर्वनाम्नो विहि- २
तत्वेन ङीभावसिद्धिः॥ पूर्वपरेत्यादितुपक्षे तदभावमात्रबोधकं॥ असिद्धं बहिरंगमित्यपि न॥ अं-
तरंगोनंतरं बहिरंगप्राप्तेः॥ अंतरंगे कर्त्तव्ये बहिरंगासिद्धत्वेपि तत्प्रवृत्त्युनंतरं बहिरंगप्रवृत्तेरनपावार-
यितुमशक्यत्वात्॥ बहुशस्तथादृष्टत्वात्॥ नदुत्तरमप्येतत्प्रवृत्त्या पूर्वादिष्विव पक्षे तदभावविशिष्टत्वा-
भुत्वबोधनस्याशक्यत्वात्॥ जसीति विषयसप्तमीति पक्षेपि प्रातिपदिकादिसंज्ञोत्तरमेवास्याः प्रवृ-
त्तिस्तदुत्तरमेव तद्विषयात्॥ स्थानिवदतिदेशप्रापिता यानिरवकाशत्वाच्च॥ प्रत्यक्षस्य स्थानिवद्भा-
वस्यानुमानिकत्वात् यानबाधायोगाच्च॥ सर्वनामसंज्ञा यामुक्तयुक्त्या यथोद्देशपक्षस्यैव औचित्या-
त्॥ अत एव तत्पादेशेऽभयप्रतिषेधः॥ तयपो ग्रहणे न ग्रहणाज्जसि विभाषा प्राप्नोतीति स्थानिव-
त्सूत्रस्थवार्तिकमयच्प्रत्ययांतरमिति सूत्राशयप्रदर्शनेन भाष्ये प्रसारव्याते॥ न चांतरंगन्याय-
बलेन॥ उभयीत्यत्र ङीपृतुरिट्कृतिसूत्रे मात्रशब्दादारभ्य अयचः चकारात् प्रत्याहाराश्रयणेन सिद्धेः

न यथा तत्रमयुत्वादेशो ऽभयेत्यादावयवादेशस्य स्थानिवद्भावप्रतिषेधः॥ १२१०

नन्वेवमपि ङ्नेङःस्येवस्यापि समुदा-
यानुबंधत्वेन कथं त्विकार्यमिति वाच्यं
तथत्वमिपामिति ह्यापके न तत्र तथात्वे
प्यत्र मानाभावादिति स्पष्टंतीऽतः रमि

१०५
६८-३१०

208

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त०द्यो०
१०२

मतुरसनुवृत्ता चकृती स्यादेनाप्रसंगः॥ नयपूगग्रहणं तु सूत्रे अवयुसानुवादः॥ द्वित्रिशब्दप्रकृतिका
यजतस्य जसः शी विषये ऽ नभिधानमेव॥ पुंस्येव वा नाभिधानमिति तदाशयुरिति वदंति॥ तथापी
हेति॥ प्रत्यय ग्रहणे तदंत ग्रहणमिति प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञाणामिति च तदंतविधिरूपेन
उतरां तां नेत्याद्यर्थे परमकरतस्य व्यपदेशिवद्भावेन कृतरस्य च संज्ञा सिद्धेरिति भावः॥ तत्र मानमा
ह॥ केवलयोरिति॥ प्रयोजनाभावादिति॥ फलाभावादित्यर्थः॥ अदंतादंगात्परस्य सर्वनाम्नो
विहितस्यैव जसः शी स्यादेरर्थादिति भावः॥ ननु उतरग्रहणेनैव सिद्धे ऽ न्यतरशब्दपाठो व्यर्थो ऽ
त आह॥ अन्यतरेति॥ किंयत्तदाम् एव तयोर्विधानादिति भावः॥ अपुरीति॥ पूःशब्दस्य विशेष्यत्वे नरथस्येति
नेत्यर्थः॥ तस्य नयन्तु स्त्रियामुदाहरति॥ अंतरायामिति॥ एकोन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले
तथा॥ साधारणे समानेल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते इति केचित्॥ केवले ऽ सहाये॥ तत्र संख्या
न्यार्थाऽसहायवाचीष्वंगानां षट्ब हृषु बहुवचनमेकादिकं निश्चेति सूत्रेषु भाष्ये स्पष्टमुक्तं॥

तप
१०२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संख्यावाचिन एवार्थ
एकोगोत्रे इति सूत्रशेखरभाष्ये प्रथमार्थोप्युक्तः॥ साधारणसमानार्थयोः संख्यावाचिन एवार्थ
एकोगोत्रे इति सूत्र शेखरभाष्ये प्रथमार्थोप्युक्तः ॥ साधारणसमानार्थयोः सर्वस्य द्वे इति सूत्रे एकशब्द इति भा
तः पर्यवसानं यथा तेनैकदिक् चैत्रमैत्रयोरेका माता साद्यो। सर्वस्य द्वे इति सूत्रे एकशब्द इति भा
व्यमुपादाय केचिदाहुरन्यार्थोप्येकशब्दोस्तीति वदता कैयटेन केचिदित्युक्तेः तदर्थकाभावो
ध्वनित एव॥ एवं च प्रधानार्थेन हृदंमानं॥ स्वाभिधेयापेक्षावधीति समस्त पाठः नियमे
नावधिसापेक्षेर्थे वर्तमान पूर्वादीनामित्यर्थः॥ दक्षिणा गाथका इति॥ उत्कर्षावधिसापेक्ष स्व
त्वादत्र व्यवस्था स्तीत्याग्रहे नु उत्तरे च शास्त्र इति प्रत्युदाहरणं बोध्यं॥ उत्तराः कुरव इति॥
सुमेर्ववधिकपरदेशात्मरूपोपाधिविशिष्टकुरुषूत्तर शब्दः शब्द प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन वर्तत इति
व्यवस्थाविषयत्वं बोध्यं॥ दिक्वाचक पूर्वादिशब्दानां मध्याह्न सूर्यसंयोगिदेशावधिकोदयास्ता
चलसंनिहितदेशतत्कालिक सूर्यसन्मुखयावद्देशतत्कालिकतत्पृष्ठस्थयावद्देशरूपोपाधि
विशिष्टदिशितत्तच्छब्द प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन प्रवृत्तिरित्युपाध्यंतर्गततपाव्यवस्थास्त्येव॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मध्याह्ने सूर्यस्योदङ्मुखत्वात्॥ देशवृत्तीनां तत्तदवधिकोदयाचलसंनिहितत्वादिप्रवृत्ति
निमित्तभिन्नमन्यत्र विस्तरः॥ अंतरमवकाशावधिपरिधानांतर्धिभेदतादर्थ्ये॥ छिद्रसामी
प्यविनावहिरवसरमध्यांतरात्मनि चेति कोशोक्तार्थांतरव्युदासार्थमाह॥ अंतरं बहिर्यो
गइति॥ अयं पत्रिसूत्र्यां क्रियमाणः संज्ञाविकल्पो न साधारेऽव्ययीभाव एव न तु बहुव्रीह्याद्युदात्तत्वा
दाविति बोध्यं॥ न बहुव्रीहौ॥ चिकीर्षितस्येत्यध्याहारलभ्यं॥ प्राचीनवृत्तिकृतुरीयेदं व्याख्या
नं॥ नेदं सूत्रं बहुव्रीहेस्तत्संज्ञानिषेधार्थं॥ उपसर्जनप्रतिषेधेन सिद्धेः॥ प्रक्रियावाक्येति॥ अलौकि २
केत्यर्थः॥ न चालौकिके समाससप्रवृत्त्या एकार्थीभावस्यापि तत्र कल्पनात् उपसर्जनत्वादेव
समासस्य तत्रापि निषेधः सिद्ध इति वाच्यं॥ तत्रैकार्थीभावस्यारोपेपि स्वार्थविशिष्टार्थांत
रबोधकत्वरूपोपसर्जनत्वाभावेनातिमवकानित्यत्रेव प्राप्तस्याकचोऽभावार्थं संज्ञानिषेधस्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्तात्पर्यात्॥ लौकिके तु नास्य प्रवृत्तिः तत्र समासस्य चिकीर्षितस्याभानात्॥ अतिङंतस्यादि न
नापूर्वोक्तस्य लौकिकवाक्यस्य समासस्य च दृष्टांतद्वयमुच्यते॥ अवृत्तव्यूहपरिभाषात्तु नास्येव
तिभावः॥ भाष्यकाररीत्येति॥ अकचूस्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यंगं मुक्तसंशयमिति भाष्योक्तेर्वृत्तिवृ
द्धौ स्येदं व्याख्यानमयुक्तमिति भावः॥ ननु स्मृतिद्वयप्रामाण्याद्विकल्पोऽस्तु॥ कथं प्रत्याख्यान
मत आह॥ यथोत्तरमिति॥ एतच्च विधिन्विकल्पव्यारचेति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम्॥ एवं च वृत्तिंद्रक्तार्थक पू
न नेदं॥ तद्गुपसर्जनप्रतिषेधानुवादकं॥ पद्॥ वार्तिककृतोतस्यकृतत्वात्सूत्रकृतेदमारब्धं॥ संज्ञा
याअन्वर्थत्वमपि भाष्यवृद्गृहितमेव न तु सूत्रवृद्गृहितमिति विभाषादिगिति सूत्रे कैयटे स्पष्टं॥ सू
त्रे सप्तमीनिर्देशः प्रथमार्थ एव॥ अत एव वृत्तिवृद्गृहितः प्रक्रियावाक्ये निषेधदस्यर्थो भाष्यकृता
बहुव्रीहिपदस्य तदर्थवाक्यस्थपदलक्षणया साधितः॥ अन्यथा मूलोक्तरीत्या सिद्धेनाद्वा
लक्षणाप्रयासो व्यर्थस्यादिति तत्त्वं॥ तदनुगुणानामिति॥ प्राधान्येनोपस्थितिविषयप्र

212

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰त्री॰
१०५

सिद्धस्त्वीयसर्वार्थवाचकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवत्वेन बोधनं महासंज्ञयाऽसर्वार्थोपस्था
पकसर्वादीनामनुकरणाविशेष्यत्वेनेतरेषामनुकरणे मानाभावः॥ नामपदत्वारस्येन प्राधान्येने सर्वार्थेति वक्तव्य
त्यस्यलाभः॥ उपसर्जनं हीतरविशेषणत्वेनैवोपस्थापकमिति तेन तन्नव्यावृत्तिः॥ पूर्वादिसंग्र
हाय स्त्रीयसर्वार्थेति॥ संज्ञाव्यावृत्तयेऽभिव्यक्तेति न्यायमूलकं प्रसिद्धेतीति भावः॥ सर्वादिसू
त्रस्य चायमर्थः॥ सर्वादीनि तदन्तानि चोक्तसर्वार्थवाचकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवन्ति
॥ तत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन सर्वनामपदवत्त्वांश एव विधिः॥ सर्वार्थवाचकत्वस्य लोकत
२ ११५ भा ०९ एव सिद्धेः॥ एतेनान्वर्थसंज्ञोपस्थितसर्वार्थवाचकस्य विशेष्यतया सर्वादीनां सस्यतद्विशेष
णत्वानन्दतविधिरित्यपास्तं॥ एकपदोपस्थाप्ययोरर्थयोः परस्परमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयस्या
व्युत्पन्नत्वात्॥ रूढ्यर्थयोगार्थयोरन्यतरविभागे नान्यत्रान्वयाऽयोगाच्च॥ तदन्ते सर्वार्थवाच
कत्वं तयैवेव द्वारा बोध्यं॥ एतेन तदाक्षिप्तस्य विशेष्यतेत्यपास्तं॥ तद्विनानुपपत्त्यभावेनाक्षेपा

राम
१०५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्राय:

योगादाक्षिप्तस्य शाब्दे ऽन्वये मानाभावाच्च ॥ केचित्तु भावप्रधानकस्योद्देश्यता ऽपरस्य विधेयतेति
वदंति ॥ परत्वाद्दीर्घः पक्षे रतो लघुरिति नोध्यम् ॥ सान्निवेशात् इति ॥ तदनुमानादित्यर्थः ॥ अत्रोपस
र्जनत्वमितरविशेषणत्वेनार्थोपस्थापकत्वं ॥ तदोसः सावितिसूत्रे ऽदसएवदस्य सत्वं नान्यस्येति
नियमे द्वीयतेरप्रत्यये द्वरिति प्राप्नोति ॥ स्वरितिचेष्यते यथालक्षणमप्रयुक्ते इति भाष्यं तु प्रकृतसू
त्रनञ्सूत्रस्थादि अनेकभाष्याविरोधादेकदेश्युक्तिरिति न तद्विरोधः ॥ तृतीयासमासे ॥ द्वंद्वे चेति
सूत्रस्थाकरोक्तरीत्या न बहुव्रीहाविति सूत्रस्थाकरोक्तरीत्या च प्रथमार्थे सप्तमी अयमपि समास
स्यैव निषेधो नावयवानां ॥ समुदायस्येति ॥ अकच्स्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यंगं मुक्तसंशयमिति भा
ष्योक्तस्या प्रकरणस्थत्वात् एतत्प्रकरणस्थसप्तमीनिर्देशानां प्रथमार्थकत्वमिति तेस्यावयवत्वसं
ज्ञानिषेधकत्वाभाव उचितः ॥ किंच अवयवमात्रस्य निषेधे वर्णाश्रमेतराणामित्यत्र सर्वार्थवा
चकसर्वाद्यंतत्वेन समुदायसंज्ञायां सुरापत्तिः तस्य संज्ञानिषेधेपि सर्वार्थवाचकसर्वादित्वानपा

विक्रि ष यिच्यि:

ष्येति पाठः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰ शे॰
२०५

पातू॥ व्यपदेशिवद्भावेन समुदायस्य अवयवस्य च द्वंद्वे विद्यमानत्वे न निषेधेनु अवयवस्य निषेधे
फलाभावः॥ न च सत्शब्दस्य तां तत्वेवाक चोविशेषेणाफले॥ द्वंद्वावयवमात्रे सुदरादिविशेष ये
णान्वयाभाववत् कृत्सादिविवक्षाया अभावात्॥ समुदायेतद्विवक्षायां समुदायोत्तरप्रत्ययेना ने॰
वयवगतकुत्सादेरपि बोधे नोक्तार्थत्वादवयवेभ्यः पृथक्तदनुपत्ते ॥ अन्यथा तत्प्रत्येकं प्रस
योप्रसापत्तिः॥ अतएवोक्तं भाष्ये ऽकज्ञिन भवति इति विभाषा जसीति सूत्रे समुदाये कुत्साविव
वक्षायामिति तदर्थः॥ वृत्तावृत्या समासस्तु भवत्येव॥ तत्र सर्वाद्यंतत्वादनेन विकल्पो भवत्ये
व॥ त्वदधरमधुरमधूनि पिबंत मिति जयदेवप्रयोगबले नान्यार्थत्वछद्वस्य सत्वेपि तस्य सर्व
नामत्वेमानाभावाच्चैवकृसमतत्वाच्च॥ एतेनन बहुव्रीहाविति वदस्यापि द्वंद्वे चिकीर्षितत्वम पा
स्तं॥ फलाभावात्॥ जसाधारेशीभाव एवति कृत्स्ने विधायकस्य विभाषा जसीति स्या संगतत्वे
श्चेति भावः॥ उक्तावयवमेदसमूहस्य द्वंद्वे विशेष्यतयोपसर्जनत्वेन संज्ञायाअप्राप्त्या द्वंद्वे चे

राम
२०५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ख्यपि न बहुव्रीहाविति वदितितव्यं ॥ अत एव गोस्त्रियोरिति सूत्रे कृकरमैयौ विसारौ हस्ववा यु
रणाय द्वंद्वे नेति वचनमारब्धमिति दिक् ॥ नाकमिति ॥ समुदाय निष्ठकुत्सा बोधको ऽकज्
नेरर्थः ॥ प्रथमचरम ॥ अत्र सूत्रे नेति न सबध्यते ॥ प्रथमादिषु संभवात् ॥ जसीत्यनुवृ
त्तेरर्थाधिकारादयमपि शीभाव एव विकल्प्यत इत्याह ॥ जसः कार्यं प्रतीति ॥ तयः संख्या
वयवेनयविति ॥ तदंता इत्यत्र हेतुरुक्तः ॥ द्वितीयतृतीयो द्वितीयः त्रेः संप्रसारणं चेति
साधू ॥ अर्धवदिति ॥ प्रतिपदोक्तस्येत्यपि बोध्यते तेन तदंते आयुरान्तस्य द्वितीयाय भागाय
अ त्येवा नभावे सो भवस्येव जस या ॥ अष्टनहस्य तो विभक्ताविति भिंचिररूपतो चीसनुव मि
र्तते तदादिविधिश्चेत्याह ॥ अजादाविति ॥ जरसा विसादो नव्यपदेशिवद्भावेन ॥ विभक्तौ
किं ॥ जरा पादरदमु जारमु ॥ प्रतिपत्तिलाघवाय जरायाः असुङ् कृतः ॥ पदांगाधिकारे इति
पदमंगं च विशेष्यो विशेषणेन तदंतविधिरिति भावः ॥ पदशब्देनोत्तरपदाधिकारः केवल

आ चक्षाण णिजं तेतु न फलं अभि व्यक्तेति नादोषः ॥ इति केचित्
कौ लुप्तमित्यस्पाससर्वांत्रे न त्वात्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰ शे॰
१०९

णसाधिकारस्थागृह्यतेइति येन विधिरिति सूत्राकरे स्पष्टं॥ निर्दिश्यमानस्येति॥ षष्ठीस्थानेयोगे
तिसूत्रमावर्त्तते॥ आवृत्तस्यायमर्थः॥ षष्ठ्यंतमुच्चार्यमाणमेव स्थानेन युज्यते न प्रतीयमा
नमिति॥ तेनेदं सिद्धमिति भावः॥ नन्वयं जरशब्दो न जराशब्दो ऽत आह॥ एकदेशेति॥ स्था
निवत्सूत्रेणेति भावः॥ जरायाऽसत्त्वे परिमाणस्याग्रहात्॥ अनेन स्थानिबुध्यैव कार्यप्र
वृत्त्या निर्दिश्यमानस्येति परिभाषया बाधाभावो बोध्यः॥ येन विधिस्तदंतस्येत्यस्य तु संज्ञा
सूत्रत्वात् सूत्रस्थजराशब्दो जराशब्दांतपर इति तदंते आदेशो प्रवृत्तौ परिभाषाविरोधः स्पष्ट
एवेति दिक्॥ निर्जरसेति॥ अत्र स्थादिक्षिति पदत्वेन रुत्वं न॥ भसेन पदत्वबाधात्॥ सूत्रेषु
उत्तरस्थस्य पूर्वत्रापवर्षवत् अग्नेर्लेखो वैचित्र्यायेति बोध्यं॥ पक्षे इति॥ जरसादेशाभा
वपक्षे इति भावः॥ रमवर्णानामनुरोधेन॥ परेतु विभक्त्यादेशेभ्यः परत्वाज्जरसित्यसंगतं॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने यचि भमित्यनयो र्लेखस्यौचित्यसारग्नेरतः इत्येतत्सूत्रे

राम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रिभक्तयादेशानामेव पूर्वविप्रतिषेधेनेष्टत्वात्॥ अत एव जरायाः इति सूत्रे अजरांसीत्यत्र नपुंसकत्वात् जरसोः प्राप्तयोर्विप्रतिषेधेन जरसि इति भाष्योक्तं संगच्छते॥ अन्यथा तेट्टी स्याद्भावात् पूर्वमेव जरसः प्रवृत्तौ तदा सर्वनाम स्थानत्वाभावात् नुमा विप्रतिषेध विचारासंगतिः स्पष्टैव॥ अत एव राङ्सीति सूत्रे कैयटे नोक्तम्॥ भाष्यकारः सन्निपात परिभाषया जरसादेशमनभ्युपगच्छन्ति जरेण अतिजरा इति भाष्ये न तु अतिजरसिना अतिजरसादिति इति गौरव मुद्भावितवानिति॥ भवद्रीत्या पूर्व जरसादेशो इनाद्यप्राप्त्या तद्भाव पक्षे च तस्याप्राप्त्या सन्निपात परिभाषया जरसादेशमनभ्युपगच्छन्ति तस्या संगतिः स्पष्टैव॥ एतेन कोप्याह॥ अतिजरसिन अतिजरसादिति केचिदिच्छन्ति॥ प्रधानभाष्ये तथानुनेतदिष्यते लक्ष्यन इति नपुंसकह्रिती पे कवचनेपिलुक् बाधेन अतो मित्य मि सन्निपात परिभाषया जरसभावः नचैतत्र नोक्तं तत् सन्निपात कृतएवानादिः किन्तु तदभावे पिएषानुसन्निपातलक्षणविधि

इनादेशो
एं

जरसादेशाभाव पक्षे इनादेशो न स्यात् इति भावः

न॰ श्री॰
१॰७

विना नयस्य प्रवृत्तियोग्यता तत्रैवेति अत्र भवत्येव जरसिति वाच्यं॥ मानाभावात्॥ टाङसीति
सूत्रस्थे नातिजरैस्तैस्तेन द्विषये वै पटेन विरोधात्॥ ध्वनितं चेदं जरसा पाद इति भाष्ये॥ त
त्रहि पूर्वपक्षिणा अतिजरसं पश्येत्यत्र लुक्स्यान्नेति पृष्टे परेण प्रथमैकवचनेप्यतिजर
संति छेनीत्यत्रापि कुतो लुङ्नाशावचते इति पृष्टे पूर्वपक्षिणा प्रथमैकवचने अमूभावो नर
मेव जरसन्तत्र जरसि कृते सन्निपातपरिभाषया नेलुक् इति विशेष उक्तः॥ पद्ल। अम्भावे त्र
तेसन्निपातपरिभाषया न जरसिति पाठभेदेन विशेष उक्तः॥ ननु परेण यद्येवं अतिजरस
मातिजरसैरित्यत्र न प्राप्नोति जरसिति द्वितीयैकवचनादौ आशंकिते सिद्धांतिना इष्टमेवैतत्
अतिजरैः अतिजरैरिति भवितव्यमिति॥ अत्र विशेषोपपादनेत्यपाठ एव युक्तः॥ अन्यथालु
कएकवचने तेनाभावे उपपादिते द्वितीयैकवचनेपि तेन न्यायेन लुक् कोशात्मो विशेषोक्तिः र
संगतेति बोध्यं॥ एवं स्त्रियां जरसारे इति कृते याङापरसादीनामाकारप्रश्लेषेणावारणं विफल

राम
१॰७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मेव॥ तेषां परत्वात्॥ अतिखट्वशब्दे तेषां वारणाय तु प्रश्लेष आवश्यक इत्याहुः॥ परे तु जरसादेशा
न्विभक्तिसंबधिकार्यमात्रे पूर्वविप्रतिषेधेन॥ तेन जरसामित्यादावपि पूर्वं नुडि जरसो भाव
एव॥ एवं च कृत्स्नेन याप इत्यत्राकारप्रश्लेषे नपुंसकेनापि मानं॥ अत एव ङ्यापो ग्रहणेऽदीर्घ इ
तिच जरसादेशस्य स्थानिवत्प्रतिषेधो वार्तिककृता नारभ्य इत्याहुः॥ परिभाषाया अनित्य
त्वमिति॥ इनातो रिकारदीर्घोच्चारणं तत्सिकर्तव्ये एतस्य करणं च तदनित्यत्वे मूलमिति तदभिमा
नः॥ षष्ठ्येकवचन इति॥ एकसंज्ञोपात्तत्वात् स्यादेशविषयेऽपि पूर्वविप्रतिषेध इति तद्भावः॥ एत
त्रभाष्येति॥ इनातो रिकारदीर्घोच्चारणप्रत्याख्यानपरभाष्यस्यार्थः॥ इष्टमेवैतत्संगृहीतम
लिज्जरे रितिभावितव्यमिति जरायाः इति सूत्रस्थभाष्येति चार्थस्यान्यत्र विस्तरः॥ पद्दन्नोमास्।
भादेशैः स्थानानुरूपाः स्थानिन आक्षिप्यन्त इत्याहुः॥ पाददन्तेति॥ अनुदात्तस्य चर्दुपधस्ये त्यतोऽ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल० शे०
१०८

न्यतरस्यामित्यनुवर्त्तते।।अत एव तुल्यास्यसूत्रादिभाष्येऽस्येतुल्यःपादेनोपहृतेमासेनपूर्वी
येत्यादिप्रयोगाः हृदयस्य प्रिय इति सौत्रप्रयोगश्चोपपन्नो भवति।। ये च तद्धिते इति सूत्र
स्थे वा केशेषु इति वार्त्तिके वाग्रहणं तु तत्र सूत्रे वाग्रहणसंबंधबोधकं।। यद्यपि निशाशब्दस्य नि ण
शशब्दप्रकृतिकत्वेन भागुरिमत सिद्धतया टापो वैकल्पिकत्वेन नचवाक्वाचेत्युभयवत्वं नि
शानिशयोः सूत्रे निशाग्रहणं विनापि सिद्धिस्तथापि स्मृति हलंतस्यासाधुत्वबोधनाय ग्र
हणमिति वृत्त्यनुसारिणः।।परे तु अनुदात्तस्येति सूत्रेऽन्यतरस्यामित्यस्य स्वरितत्वं नास्ति
अत एव शीर्षश्छंदसीति सूत्रे शीर्षन्निति प्रकृत्यंतरं दृष्टव्यं।।आदेशत्वे हि छंदसि शिरःशब्द
प्रयोगो न स्यादित्युक्तं भाष्ये।।अन्यथा विकल्पानुवृत्त्यादेशत्वेपि दोषाभावेन तदसंगतिः स्प
ष्टैव।।ये च तद्धित इत्यत्र चादेशतायां शिरसो ग्रहणं कर्त्तव्यमित्युक्तं।।वा केशेषु इति च वक्तव्यमित्युक्तं।।

स्मात् मात्रोरि
तिवत् प्रयोगः
किं व्हिह्रस्या
दर्थभेदाः ... ५

राम
१०८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्मात्त्वासादि विषयात्तिप्रवृत्तंतरात्येपदादयः ॥ एवं मांसपृत्स्ववोपि ॥ अतएव नसपृतोः
स्छानिवद्भावादावतत्त्वमादायनसांपृतामिसोदोननुइादि ॥ नासिकायानसयतसक्षुद्रेषु
इतिवार्त्तिके आदेशत्वमेवं नासिकायाःस्युके ॥ अतएव तद्विषयेनासिकाक्षुद्र इत्यादिन ॥ अ
तएवपदादिषुमांसपृत्स्वनामुपसंख्यानमितिवार्त्तिके स्छानिनिर्देशोनवृत्तइत्याहुः ॥ प्रत्या
हारइति ॥ व्याख्यानादौ इष्ट कारेलो तिभावः ॥ अकृतीवस्येति ॥ पर्युदासपरतया व्यस्य भाष्ये
व्याख्यानात् लघुत्वाच्चेतिभावः ॥ प्रसज्यप्रतिषेधे न व्याख्याने ऽ तदेव ज्ञापकात्तेषां चित् अ
समर्थसमासानांसाधुत्वं बोध्यं ॥ स्वादिषु ॥ सुरत्वे प्रथमैकवचनं ॥ आदिग्रहणेनकृदंतानांग्र
तं व्याख्यानात्तदाह ॥ कृपप्रत्ययपावधीति ॥ तदंतेषु इत्यर्थः ॥ यचिभं ॥ समाहारद्वंद्वे स्रोत्रत्ता
न्नटच् ॥ पचीसनेनस्वादेर्विशेषणात् तदादिविधिः ॥ असर्वनामेति ॥ तेन सुपादाविसादौ पादः
पन्न ॥ भसंज्ञापदत्तकार्यप्रतिबंधरूपे ऽ शास्त्रीयेपि कार्यं भवति न पदांतसत्रस्छ भाष्यप्रा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰शे॰
१०२

पाण्यात्॥ भा॰कडारा॥ प्राक्कडारादिति नावधिः तत्पुरुषो द्विगुश्चेति लिंगात् समावेशार्थं हि तदि
त्याह॥ कडाराः कर्मधारय इत्यादि॥ प्राप्त्यर्थं कार्य इत्यनाचार्यादिति वक्तुं युक्त॥ एकैवेति॥ संख्यावाच्येकशब्दो
पादानादवधारणं संपद्यत इति भावः॥ यापरेति॥ द्वयोः सावकाशयोः परान्निरवकाशस्तत्र
वेत्यर्थः प्राप्त्यामेव बाधसिद्धिरलुन॥ अन्यत्र तव्यदादौ कृत्त्यप्रत्ययसंज्ञादीनां समावेशदर्शनेन वि
रोधाभावाद्विप्रतिषेधाप्रवृत्तेः॥ लौकिकस्यतत्ककौंडिन्यन्यायस्यापि तत्नोक्तसंज्ञाविषयेऽदर्शने
नशास्त्रेऽपि संज्ञाविषये अप्रवृत्तेश्च॥ तेनेति॥ अनवकाशत्वेनेत्यर्थः॥ परोदाहरणत्वपादानमु
तराणि कारकाणि बाधन्ते इत्याधारेत्यपष्टं॥ विरोधाद्यभावेन विप्रातिषेधसूत्राद्यप्रवृत्तावपि
परत्वादेरन्यत्र बलवत्वेन दृष्टतयाऽत्रापि तेन व्यवस्था॥ अपादानादिसंज्ञानां समावेशे तु तत्त
त्संज्ञयोः पर्यायप्राप्तिर्दोषः॥ अपदसंज्ञयोः समावेशे तु राजदृषदादौ नलोपस्यापत्तिर्बोध्या॥ नचपरा
जन्यदृत्यादौ सुप्तिङन्तमिति पदत्वं दुर्वारम्॥ परयाभसंज्ञया लुनबाधः तस्या अन्तरंगत्वादिति

राम
२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नार्थं ॥ समानानावधिकाया अंतरंगाया अप्यनया बाध्यत्सामान्यचिंतया अपवादत्वेनैव बाधादिसा
हः ॥ आकडारस्थसंज्ञासु च यथोद्देशपक्षएवेत्यदस्तु इत्यादौ निरूपयिष्यते ॥ अपदसंज्ञाविधावेग
प्रकरणे भस्येत्यस्य पाठे नागमित्यनुवर्त्य अंगसत्पदं भवति भमवतीत्यर्थेन ताभ्यां नस्याः समा
वेशएव न पर्याय इति बोध्यम् ॥ पुरुषसंज्ञा परस्मैपदसंज्ञयोरपि णलुत्तमो वेति ज्ञापकात्समावे
शः ॥ गुरुलघुसंज्ञे वर्णस्य नदीघिसंज्ञे तदंतस्येति भिन्नावधिकत्वात्समावेशः उभे अपि वर्तास्येति
पक्षआकरे उपलभ्यमानोप्येकदेशिन एव समावेशानुपपादनादिति दिक् ॥ यलोपइति ॥ हलिस
वैषामिसनेनेत्यर्थः ॥ अल्लोपोनः ॥ तपरकरण [illegible] ऋम् ॥ अनितेः छिपिआनइत्यादौ लोपाभा
वाय ॥ अनन्तस्तत्रएकदेशविकृतन्यायेनेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ पूर्वस्मादिति ॥ अचः परस्मिन्नित्यत्रपू
र्वविधाविस्येत्यस्यावृत्त्या पंचमीसमासाश्रयणादयमर्थो लभ्यत इतिभावः ॥ तेनप्रसेषिवन्निसा
दिसिद्धिः ॥ अन्यथानुसस्यात् ॥ अतएवोभेअभ्यस्तमितिसूत्रे उभेग्रहणं यत्रोभेश्रूयेते तत्रैवाभ्य

ल॰शे॰
१०

स्त संज्ञार्थं मुते र्त्सनुरस्य च अभ्यस्त लक्षणलोन्नु समासूदिति उभे ज्ञापेका देशास्य पूर्वे विधावितिपं चमी
समासे न स्थानिवत्सो प्राप्ते रसाति प्रयोजनं उभे ग्रहणं सहार्थमिति तम्॥ तेन उभे पत्रे पूर्वे
ते इस्यर्थेपि प्रत्येषि षु निमित्ति सिद्धये आवश्यकेन प चमी समासे न तत् सिद्धं उभे ग्रहणं सहार्थ
मिति तद्भावः॥ इति पक्षे सिति॥ तुना ऽस्यानित्यत्वं सूचितम्॥ प्रविगणायेति भाष्योदाहरणमपि
एव तदनित्यत्वे एव संगच्छते॥ अतेरे गौरित्यत्र वृद्धेः स्थानिवत्त्वान्न संबुद्धिलोपः॥ पूर्वस्मान्निमित्तले
नाश्रितादिति व्याख्याने तु न मानम्॥ केचित्तु पूर्वस्माद व्यवहित परस्य कार्ये एव स्थानिवत्त्वं प्राचि
नाश्रितादिति व्याख्याने तु न मानम्॥ केचित्तु पूर्वस्मादव्यवहितपरस्य कार्ये एव स्थानिवत्त्वं प्रावि
गणापेसादौ तु स्थानिवद्भावलभ्याकारस्यैव व्यपदेशिवद्भावेन लघुपूर्वत्वमादायेति न दोषः॥ त
दनित्यत्वे च न मानमित्याहुः॥ पूर्वत्रासिद्धेनेति॥ अतिदेशा हस्याः त्रिपाद्याः असिद्धत्वेन न्यायसिद्ध
नुवादोयम्॥ तस्फलं तु ति देशानेरागांबेति घटितानां त्रिपाद्यां प्रवृत्तिबोधनम्॥ अत एवामी

लल निपतत्साराह। तस्फलं तिथि॥२
अथ परेणेनीत्यर्थः पूर्वसूत्रं तु लिंगात् न च प्रवर्त्तते एवरस्य न्यत्रस्य ४॥१२
नरघटितनिराससायाऽऽह वतीति॥२

राम
१०

परन्त्रिलम्य

अत्र स्तु प्रभृतिष्विति नान्येऽशस्प्रभृतिष्विस्युक्तयाः स्यात्वचिरेव प्रवृत्तिर्बोध्यते।७

भागे नेतत् सिद्धमिति प्राचो नित्यं स्वरपतिरिदमिति २ नलोप आरब्धमिति शेषः सञ्ज्ञासमतल्याह नलोपः३

षीरपेतेत्यादौ मीनत्वानुत्वसिद्धिः॥ अत्रैकारस्यादस्सं बधित्वं पेद्‌ध्यस्येदमानुतरपदत्वं वा तद्बाधी
नम्॥ तस्य दोष इति। इदं वाचनिकमेवानुमुनेरिति सूत्रेणेति योगविभागस्तु भाष्येन दृश्यते॥ अत ए
व सिद्धका उ वार्तिककृता आरब्धम्॥ नलोपः सुब्विति सूत्रं च सूत्रकृता॥ प्रकारार्थ इति॥ प्रका
रः सौहृद्यं तच्च सुप्स्विति न मांस्यचनीसोदावपि नलुमतेति निषेधानित्यत्वात् शसादिपरत्वं बोध्यम्।
शौहृत्वेन सादृश्यमिति यन्ये॥ तत्र॥ नाशो कृष्यमूरोगे षिस्य वैयर्थ्यापत्तेः॥ नासिकापायतस्य
क्षुद्रेषु नसि तिभाष्यपठितवार्तिकस्य च वैयर्थ्यापत्तेश्च॥ आसन्यं प्राणमूचुरित्यादावपि न दृढे
व शसादिपरत्वम्॥ अत एव पत्सु हृन्निशां ग्रहणं चरितार्थम्॥ तेषां द्विविधानामपि कोशसिद्धतया
तत्र व्यवस्थार्थतायापत्तव्यत्तया सुप्प्रत्ययमो प्रवृत्तौ तत्स्याः अस्मभवेन तद्वैयर्थ्यं सुस्पष्टमेव॥
प्रकारार्थत्वे प्रमाणमाह॥ भाष्य इति॥ तत्र हि शस्प्रभृतिष्वित्यन्नेऽशस्प्रभृतिष्वपि दृश्य
ते शलादौ षण्णीककुदाषण्णीयाचतेमहादेवस्येत्युक्तम्॥ आद्यस्याधिगुप्रैषपठ्यमानस्य अ

पादवदित्यर्थः१ व्यवस्थार्थः१

प्राचो नित्यं स्वेऽयति बाहुल्यमे ति ९

तत्रात तत्प्रवृत्तौ काचित्स्ता देव ८

निषेधानि त्यत्वादेव इ

त्रे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल.शे.
११

नाकाकारे दोषणीत्यर्थः॥ छान्दसः कादिलोपः॥ एतेन दोषइत्यस्याकारान्तस्यइत्युक्तावाचिनो
दोषन्नादेश इत्यपास्तम्॥ तेन पदंघ्रिरिति॥ नचकेशस्य पदादीनाम् पादादयीदेशेपादा
दिभ्यः पृथक्पदादिवचनेनं तत्र व्यर्थम्॥ नहि स्थान्यादेशयोः पृथगुपादाने प्रयोजनमस्ति
स्थान्युपादानेनैनतदर्थाभिधानस्य यथादेशस्याप्यर्थबोधनात्॥ अत एव न साध्यादेशा
नांक्रोशोऽनुपत्यास इतिवाच्यम्॥ पदादीनांभाष्यरीत्यानादेशत्वात्॥ नतेपितृन्त्वेनक्रोष्टु
रितिवत्व्यवस्थामस्यावश्यकत्वेन सोपरतोसृदादीनांप्रयोगार्थंप्रकारार्थस्यावे
इयकत्वात्॥ स्पष्टम्चेदम्वाशोकेतिसूत्रेमूले॥ कोशेशब्दा अर्थपरा एव॥ शक्तिग्रहस्तुप
दत्वहेतुकानुमानेन सामान्यत एव॥ एवं च विष्णुनारायणइत्यादौ विष्णुपदार्थाभिन्नोना
रायणपदार्थ इति क्रमेण बोध इत्यादि मञ्जूषायां नामार्थवादे विस्तरेण निरूपितम्॥ एतस्य
इममुक्त्वाचक मितिशक्तिग्रहस्तु स्वस्वप्रसिद्धिमादाय तत्तत्पुरुषस्यानियतः पश्चान्नमनसेव॥

रम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अघ्येरे विसरस्त्वति शेकाव्येविहव्ये एतानि तेष्ये नामानी सादेयत्त एतानि तत्र नामानि भतस्तद्
भिन्नानामेषामर्था इति बोधः॥ अतएव नामत्रिते समानाधिकरण इति सूत्रे भाष्ये सामान्यवचने
मित्यस्येदमुदाहरणं दत्तम्॥ अन्यथैकार्थबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्याप्राप्तावा न
दसंगतिः स्पष्टैव॥ एकशेषस्तु न॥ तथा सति तत्तच्छब्दस्वरूपस्य सम्यक्बोधानापत्तेः॥ अनेक
शब्दानाम् स्वरूपबोधनपूर्वमेकार्थबोधने एकशेषस्यापातात्॥ अतएव पतन्देतेभ्य इत्यादौ पाणि
निनैकशेषो न कृतः॥ एतेन कोशशब्दानां शब्दपरता॥ अतएवैकशेषो न॥ अर्थपरत्वे तु न भवति सं
इतः पूर्वं शक्तिग्रहाभावात्॥ एते शब्दा एकार्था इति बोधः॥ एवं चात्र प्रकारतया भासमानेपि न
क्षतिरित्यपास्तमिति दिक्॥ संख्याविः॥ सायेभ्य इति वनव्ये पूर्वग्रहणमुत्तरपदस्याधिकृत
स्य षष्ठ्यंतत्सलाभाय॥ एतेन छात्र प्रिय इत्येवेतदुदाहरणमित्यपास्तम्॥ विश्वपा इति॥ वि
श्वं पातीति विग्रहे आतोनुपसर्गे इति प्राप्ते वासरूपन्यायेन आतो मनिन्तु क्वनिबु निप श्येति
चेन विच्॥ स चा दन्तेभ्यो लोके पि कीलालप आगतमिति विभाषा पूर्वोह्णे इति सूत्रे भाष्यप्रयो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰ शे॰
११२

केचिदिति हलमवकाराद्दाक्विनिवा थामिसारंभ प्रख्या स्थानयोः समफल तापयावानस्याहो वक्तिपूर्वलपनवलङ्
स्थारस्वेनापिविनिजे बाक्षिवितु प्रसयफलसणस्य विध्यर्थमेना तत्तोडिस्वत्रे म्वहुनापी तस्यादित्यभिमानः अस्येति
भाष्यमतं प्रख्यफलस्मणस्य नियमार्थत्वे नातत्तोडित्यतत्तिस्यर्थं नाम्पसत्स्येति सत्रे ऽची नियोग विभागा गुणो यसत्ये विप

तक्विपरत्वादन्ते भ्यो भाष्यानुक्तक्विपृभ्योऽनभिधानमेव॥ अतएव पृथ्याख्याविसत्रे नुक्तो भाष्ये
ननुक्विपू॥ अतएव शास्त्राङ्गसादि प्रयोगेषु भाष्यकृता ईसमू नकृतमिति कैचित॥ अन्येक्विप
मेवाहुः॥ दीर्घोज्ञसिच॥ चेनेचीत्यनुकर्षदीर्घात् शास्येवेति नियमपरम् दीर्घोज्ञसीत्ये
वतु नसूत्रितम्॥ दीर्घादेवशासीति विपरीतनियमापत्तेः। प्रख्याहारेषु जातिपक्षाश्रयणाद्
त्रप्राप्तिः॥ न्याय्यसादिति॥ नसिपूर्वसवर्णे दीर्घनिषेधस्यन्याय्यतादित्यर्थः॥ धातोःक्वि
हाहानिति॥ अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदम्॥ अस्याङ्किपाशब्द त्वेसानिति प्रत्युदाहरणम्॥ प
रेतुक्षः श्वरत्वादिसिध्यर्थमातो नापरतिवक्तव्यमिसूत्रे आतइति योगविभागे नतत्संसाध्य
तत्प्रख्याख्यातम् भाष्ये॥ एवं चसाङ्गसादेर्यघभिधानम् तदायोगविभागेन लोपरुग्
एव सूत्रे धातुग्रहणमावंतनिवृत्त्यर्थमेव॥ भाष्यवार्त्तिककृतोरत्तानकल्पनापेक्षयेदशा
र्थकल्पनस्यैवौचित्यात्॥ आवंतादाचारक्विवेवन॥ तन्नक्विवंताद्वाकर्त्तरिक्विपनानभि
अतएवध्यायतेसंप्रसारणमितिवार्त्तिकेपीध्यायतेर्धानेवैति भाष्यं संगच्छते शास्त्रीरूपज्ञांवावेतिसूत्रस्थ
रूपोशारस्त्रचविजेब चेनक्विविति तत्सूत्रभाष्येक्विपू परेनसाहश्यात् क्विनेवोयनरीति चिंत्योयं केयरइतिपुमा
रूपेत्सत्रे घोनेरूपणम्

तेभावेनक्विपिततेपि नैलारितिभावः
यत्तुनत्तक्विप्यपीत्यंमवसेवसूत्रे
हलीत्यस्या नानादिपरत्वात्।

रम
१२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पानादिरिति न तत्र सूत्रवार्त्तिकयोर्विरोधः॥ अत एव प्रथमयोरिति सूत्रभाष्ये पररूपं बाध्यसामान्य
चिंतया दीर्घमात्रस्य बाधकमिति पक्षे रामानित्यादिसिद्ध्यर्थं प्रतोदीर्घ इति सुपि चेति यानु
वर्त्तमाने बहुवचने झल्येदिति सूत्रे बहुवचने इति योगविभागेन पररूपबाधकं दीर्घविधा
यं रामाणामित्यादावनेन दीर्घे परत्वात्कृते ऽग्नीनामित्यादौ सावकाशस्य नुटोऽप्राप्तिमाश
क्य ह्रस्वनद्यापः इति सूत्रे आज्जसेरित्युत आङ्ग्रहणानुवृत्त्या समाधाय कीलालपामित्यादौ नु
ड्विधायके आतो धातोरित्यनुवर्त्य लोपेन न नुड्बाधकेन समाहितम्॥ नुड्विधायके आङ्ग्रहणान
र्थक्यमिति तदाशयः। अधात्वेवपवाकारान्तानामलोपाभावे तु तदसंगतिः स्पष्टैवेति आहुः
ह्रः आः इति॥ क्त्वाप्रत्ययस्य ङित्त्वाद्यर्थकमूलकं ह्रदृश्नेः शास्येत्यमित्यादिप्रयोगस्य मन्त्रोदाहर
णम्॥ एतेनाचारक्विबन्तात् कर्तृक्विपैवैतेन प्रयोगा निर्वाह्या इत्यपास्तम्॥ आचारक्विबन्त
प्रभृतिक कर्तरि क्विपो भाष्ये क्वाप्यनुपन्यासेन तेभ्यः कर्तरि क्विपोऽनभिधानस्यैव स्पष्टमाभाष्ये॥
इत्यादन्ताः॥७॥

केचित्तु आङ्ग्रहणं नियमार्थं तथा हि एकादेशनिषेधान्नाकारान्ताशोरवं ताडवेति तेन
सामित्यत्र न अधात्वेवंप्रकारान्तानां तल्लोपे तु गमागामित्यत्रापि तन्नापत्तिः विहितविशेषणेन न दारुणात् कीलाला
लपानां कृतानामित्यत्र भाष्ये अकारणान्नयोस्सस्य वैयर्थ्यापत्तेः केचित्तु रामायणामित्यत्रालोलोपापत्ते

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रन॰ शे॰
१९३

जसि च॥ ह्रस्वस्य गुण इति॥ ह्रस्वस्य॥ संबुद्धौ चेत्यतः संबुद्धाविति वर्त्तते॥ शेषो घ्यसखि॥ यू स्त्र्याख्या
विसतोपूर इति ङि- ति ह्रस्वश्चेत्यतो ह्रस्व इति च वर्त्तते शेषपदार्थे माहानदीसादि॥ तदंतमि
तिरनुवृत्ते युष्मां शेषपदार्थस्य विशेषणात्तदंतलाभ इति भावः ननु मसे इत्यत्रानवकाशासा
नदीसूत्रेव भाविष्यतीति शेषग्रहणं व्यर्थमत आह ह्रस्वेति॥ अधिकारादिति कृशाराः कृखे
धारयेत्तस्य पूर्वं तत्स्य बुद्धिस्थत्वादित्यर्थः॥ स्पष्टार्थमिति स्पष्टतया तदंतविधिलाभार्थमितिभा
वः॥ माऽत्रे इति॥ ङ्‌तोङि इति तु प्रहस्तनुवृत्तावेव तात्पर्यग्राहकमिति भावः॥ आङो ना॥ पुंसी
तितु नोक्तं॥ अमुना कुलेनेत्यत्र मुलेस्यासिद्धत्वान्नुम नापनोपुंस्त्वाभावेन नाभावस्याप्यनापनो
रूपासिद्धेः नमुने इति निषेधस्तु न नुमि नमुटादेश इति वा निर्दिष्टविरोधात्॥ अतएव सूत्रकृता त्वं तीति
चतूनीति नोक्तं॥ तथा सति तंत्रेण नकारनिर्देशोपि संभाव्येत आगंतुनाकारेण तस्यापि ने
इति निर्देशे न तंत्रस्वीकारे स संतंत्रानगौरवमिति न किंचिल्लाघवमिति स्पष्टं भाष्ये आङिन्ती

राम
१३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्याशंक्यपरत्वेस्य दिते नेत्य … [illegible] … इत्यादौ नातिप्रसंग इति तत्र … स्वरे स्याः

नि ॥ ङकारविशिष्टा संज्ञा न तस्य ङस्येत्यर्थः ॥ अत एव हरिणामस्येत्यादौ न गुणः एवं मौङ आपदस्य व
नापि अत एवासंभवेत्वाप बादसमितिवा निकृमत पिरमेइत्यादौ न पाइ ॥ घेर्ङिति ॥ सुपि चेत्यतः
सुपीति वर्तते तेन पद्वीति सिद्धम् ॥ न च घेर्ङित्येव सूत्र्यतां ङकारादावित्यर्थः प्रवाहे वेसुत्राङ्या
जयारामुपसंख्यानमित्याङन्देशास्तु ङनइत्येव वक्तुं शक्य इति वाच्यं ॥ मत्यामित्यादौ वाम्यायणेन
घाइसस्यानापत्तेः ॥ अल्लिविधित्वेन स्थानिवत्वाभावात् इत्यग्रहणे तनुबंधुकार्यं स्यानिव
त्वस्य दृष्टमिति दिक् ॥ ङसिङसोश्च ॥ द्वित्वेपि अस्वरितत्वाद्यथासंख्यं न ङितश्चेति नु नाम्नुत्ति ॥ ऋ
तउदित्यत्र ऋः इतानि [illegible] तोति परे पू [illegible] पमित्यर्थे नाग्रतीत्यादौ दोषः स्यादिति ङसो सिस्येव सि
द्धे ङसिग्रहणं स्पष्टार्थं ॥ अत्र घेः ॥ इदुद्भ्यामिति ङिघेः परस्य ङेः रौदौ च्चेति ङिः प्रवृत्ते घेरौदौ च्चेति
वार्थो मा भूदिति अदौ तोस्त परत्वं मुखसुखार्थं इत्युभयाच तस्य लोप इति तयोर्लोपः ॥ न चोतो
विभक्तित्वान्न विभक्तावितिनिषेधात्कथमित्संते ति वाच्यम् ॥ मुखसुखार्थमित्यस्य तदेव प्रयोज

६४

232

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल·शो·
११८

२।३ वैरस्य संतसिद्धान्तरत्ने

नं ननु कार्यान्तरं नापि प्रयोगे श्रवणमित्यर्थो नत्र प्रतिज्ञयैव न विभक्तौ विसर्ग्यतन्त्राप्रवृत्तेः। अतए
वेदृष्टौ पसावेभ्यर्येरसादिनिर्देशाः संगच्छन्ते॥ परित्तुच्चारणार्थानां विनैव शास्त्रमपगमः स्या
न्तदेत्स्यंसकानामपि तद्वदेव निवृत्तिरस्तु किं तस्य लोपविधानेन॥ स्वभावादस्याभयत्रापि सम
त्वात्॥ ध्वनितं चेदं तस्य लोप इति सूत्रभाष्य इति दिव औत्सूत्रे निरूपयिष्यामः॥ नन्वेवमगना वि
त्यत्रोतः स्वरितत्वापत्तिः॥ न च प्रसाया प्रत्ययो विशेषसिद्धे पुनरुक्तेति प्रत्ययग्रहणं कर्तव्य
मितिवार्तिककारो देशिकः प्रत्ययस्वरस्यैव तत्र वृत्तिरिति वाच्यम्॥ तस्याः परिभाषाया लक्ष्यासि
द्धये भाष्यकृता प्रत्याख्यानात्। स्पष्टं चेदं तित्स्वरितमित्यत्र कैयटे॥ अंगस्येति सूत्रे भाष्ये तु त
त्प्रत्याख्यानाय एकदेशिना सोक्ता न तु सिद्धान्तिनेति स्पष्टं तद्वदाभ्रान्तलोप इति सूत्रे भाष्येपि
ध्वनितस्तत्सद्भाव इति चेन्न॥ प्रत्ययग्रहणमित्यस्य विधानकालिकप्रत्ययत्वस्य ग्रहणमित्य
र्थात्॥ अतएवादेशेषु द्विसमाश्रित्य तत्प्रत्याख्यानेन फलभेदो नेतिदिक्॥ अनडुहः सौ॥ सावित

राम
९४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

233

अं स्यात्तिं उरः केणांतिरः रतीअ
नेररूप धेतिदर्शनं

प्रथमैकवचनमसंबुद्धाविति पर्युदासात्॥ नकारान्तस्य उच्चारणार्थ इत्युक्तं तत्कः॥ अन्तो न्यासः॥ अवध्यव
धिमतोः॥ सानासौ स्रह पूर्वो वर्तीइति॥ अत एव शिष्टस्याश्लेषाइति समुदायस्य ग्रासहोदितीसं नं॥ पं
चम्यं नाल्ग्रहणा ग्रहस्यने॥ सर्वनामस्थाने॥ नोपधाया इति ह्लोप इत्यतो दीर्घ इति चानुवर्तते॥
अपृक्त॥ अपृक्त इति पुंस्त्वमविवक्षितं॥ अत एवापृक्ते हलि इति संगच्छते अपृक्तप्रदेशेषु हल्ग्रहणेनैव
सिद्धे संज्ञाविधानमदृष्टार्थम्॥ हल्ङ्याप्॥ सुतिसीति पृथक् पदं॥ हलन्तादिति सुतिसीनां प्रत्यय
त्वेनोपस्थितत्वात्सस्मात्प्रत्ययं विहितं तदादेरित्यस्य विशेषणत्वेन तदन्तलाभ इति भावः॥ एवं ङ्याबंशे द्वेधा
नद्युपस्थितिसाम्याबन्ता नादिस्यर्थो द्रष्टव्यः॥ हल्ङ्याब्भ्यः इमिति॥ रामः इत्यादौ दीर्घान्तत्वाभावान्न दोष
इति प्रश्नः॥ दीर्घात्किं निष्कौशाम्बिरतिखट्वः इत्यादौ ह्यसंयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादित्यतो पाठः॥ मनोर
मायां दर्शनात्॥ सखेति॥ पदमेवं वस्तस्य संबुद्धाविति लेखकं तत्तथापि नान्तलक्षणदीर्घे णोव चि
सिद्धेरत उपधायाः इत्यपेक्षया नित्यत्वेन तस्यैवोचितत्वाच्चान्तेन॥ अचो ञ्णिति॥ मृजेर्वृद्धिरित्यतो
वृद्धिरित्यनुवर्तते॥ इगन्तस्योति चाधिकृतं तदाह अंगस्य वृद्धिरिति॥ रत्यत्यादिति॥ उच्चारणार्थो कारे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰ शे॰
११५

मत्तुपुरुषापस्यादिशब्दावयवः आत्स्यादेशोनङ्स्यादिपरत्वाभावः एतेन पञ्चमर्थस्यादिनिर्देशे नपद्धारणं कुर्वे भ्रमस्तत्र मनोरमो कपपाठः

णकृतयणः प्रयोगस्य स्यानुकरणादतिशेषेणोभयोर्ग्रहणमित्याह सखितीसादि । ङस्यादिपरस्मा
द्द्ष्टः सखिखीतितीशब्दप्रकृतिकएवं संभवतीति भावः । ससखेति ।। नपूर्वनादिति निषेधाद्दृशा
हः सखिभ्य इति टङ्क्न ।। समुदायस्येति । असखीत्यस्य सखिभिन्नावयवा वितिवर्णसत्ताप
स्त्यर्थः ।। अत्र पक्षे पर्युदासेन तद्भिन्नप्रातिपदिकांत्येव ङ्यादेरेव ग्रहणं । हतंसखस्येति वाक्येनदो
षः ।। सिद्धांतिसंमतेतरदंतसंज्ञापक्षे सखिभिन्ना वित्यर्थः ।। पर्युदासमान संप्रथमं सखिशब्दे नरद
नग्रहणं तु न विशेष्यासंनिधानादिति भावः ।। एतत्सर्वं हरदत्तानुरोधेन ।। पस्येति सूत्रभाष्यातुस
खिशब्दस्य तदवयवे लक्षणया सख्यवयव भिन्नयोरितोरित्यर्थः ।। यथा अत्वसंतस्येति सूत्रे धातो
तोरिसेलत्तु घट्धातुपदस्यापि णुग्रहणात् स्यादि सिध्यर्थं धातवयवे लक्षणाक्रियते ।। तदन्तसंज्ञाप वे
क्षेप्यसखीतिष्योरेवविशेषणं ततस्तदन्तविधिः ।। उतश्च प्रत्ययादिति वत् ।। ततश्च सख्यवयव भिन्ने
वर्णान्तमित्यर्थः ।। तदन्तविधिश्च शेषपदार्थविशेषणतया ।। एवं च प्रवृत्ते नैवाघि संज्ञेति लभ्यते

राम
१५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स

तत्र हि भाष्ये इवर्णस्य ई इति किमुदाहरणं अतिसखेरागच्छति यण् घत्र लोपो न स्यात् नदा मूल दीर्घस्य प्र
र्वोत्तनङ्गत्वेन सखिशब्दस्यात् ॥ अतिदेश विषये प्रतिपदोक्त परिभाषाया अप्रवृत्त्या पसत्तेन
हैलेव तेपि घिसंज्ञा न स्यात् लोपे तु लक्षण प्रतिपदोक्त परिभाषया न दोष इत्युक्तं भवद्वीत्याहि
विशिष्टस्य सखिभिन्नत्वेन घिसंज्ञानिबोधेवेति तदसंगतिः स्पष्टैव ॥ न च लोपे पि लिंगविशिष्ट
परिभाषया दोषः सखिशब्दस्य तदवयवपरत्वेन प्रातिपदिकग्रहणाभावात् ॥ प्रातिपदिकेन
दुपस्थापक पदोपादानं हि प्रातिपदिकग्रहणं व्यसासूत्रे किमर्थं विकृतनिर्देशो न सखिपतिभ्या
मित्येवोच्येताः तिसखेरित्यादि सिद्धमाभूदिति भाष्ये तप्रकृतिकएवायं विहितविशेषणानाश्रय
तो नेत प्रतिपदोक्त परिभाषानाश्रयतो नेवेतत् भाष्यं प्रवृत्तमिति न तद्विरोधः इत्यलं ॥ पतिः समा
रत्यनेसर्येन लीयांनान्तसिः इष्टप्रकारेतो स्यर्थः २ तावकारइष्टतोवधारणार्थः स्मृतिपुराणेषु पतयेसखिने त्यादि व्याकरणानिष्पन्नत्वेनासाध्वेव ॥
त्रिशङ्कावघयाज्यया जनादाविव तयोर्माहात्म्येनासाधुप्रयोगेपि ऋषीणां दोषाभावात् ॥ यात्ते

ऽलितोले अर्थानुरोधाभावात् ॥ तद्धेतुपस्यथनास्मतीति

ल॰शे॰
११६

कर्मण्येवासाधुप्रयोगे दोषाच्च अस्माकमपि स्मृतिपुराणाध्ययनविधिबलात्तेषां तपोबलाच्च पद
मध्येपि तदन्तर्गतत्वपाठे दोषाभावः॥ स्वातन्त्र्ये तेषां प्रयुञ्जाना अस्मदादयः प्रसवयत्येव॥ अत
एव नदीसंज्ञासूत्रे भाष्ये छन्दोवत्कवयः कुर्वन्ती सुक्ता नत्येषोष्टिरस्तीसुतम्॥ यूस्त्र्याख्यावि
ति सूत्रे हरदत्तग्रन्थे स्पष्टतरं चैतत्समासेऽपि सुत्वे बहुव्रीहौ विधेय॥ अत एव पतिरित्येतावदेवेति नास्
त्रि॥ वर्णसंज्ञापक्षे प्रत्यवयवे कारइत्यर्थः॥ तदन्तसंज्ञापक्षे प्रत्यवयवेकारान्त इत्यर्थः॥ सूत्रे पति
शब्दश्च तदवयवेकारेणाक्षिप्तः। एतेन श्रोबोध्यस सखिपती॥ पतिसखीसमासएवेति वासस्य
तामित्युपास्तं॥ यस्येति चेति सूत्रस्थभाष्यरीत्या सुपतिना ससख्येत्यादीष्टासिध्या तथान्या
सस्य कर्तुमशक्यत्वादिति स्पष्टमेवेति दिक्॥ नित्यं बहुवचनान्त इति॥ क्रिमः संख्यापरिमाण
इत्यनेन किंशब्दाद्बहुसंख्यावच्छिन्नसंख्येयविषयप्रश्न एवडतिरिति भाष्ये स्पष्टत्वादिति भा
वः॥ बहुगण॥ संख्याप्रदेशेष्वेतत्संज्ञाकरणाद्वानरूपप्रकरणस्य सहेपि तन्मूलकृत्रिमन्याय

राम
१६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

237

स्य न प्रवृत्तिः कुत्तेरिकमेँ स्यादाविव भत एव संख्याया अतिशयदत्ताया इति शददत्तपर्युदासः संगच्छते ॥
न हि शददत्तावृत्तिमा संख्यास्ति ॥ तस्याः संख्याप्रदेशेषु अप्रयुक्तिः । किं च लोकप्रसिद्धमहासंज्ञाक
रणेन प्रदेशेषु लोकप्रसिद्धार्थस्याप्यवगतिरिति स्पष्टं भाष्ये ॥ अत एव पंचपञ्च्यश्चतस्त्रस्यादिसि
द्धिः ॥ एतन्मात्रोपयोगस्तु भ्यासाम्रेडितादिसंज्ञाविषये द्रष्टव्यः ॥ सूत्रे बहुगणग्रहणं तु तयो
नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वाभावे नासंख्यात्वात् ॥ बहुत्वादि हि त्र्यादिसंख्याव्यापको धर्मविशे
षः ॥ अत एव भाष्येण तत्सूत्रमतिदेशार्थं परत्वमसंख्यासंख्येयाहेसतं ॥ एतन्भाष्ये एकादिकुपा
चापि संख्यापत्तेरसूत्रे तस्यायमर्थः बह्वादिकयापि संख्यायत्रिंशदादिसंख्येयासंख्यायते ॥
कतिशब्दोपि संख्या नेवकरणीभूतार्थविषयप्रश्नार्थकत्वात् संख्यानकरणाएवं वर्तते प्रसमूाय
द्धानापि शुद्धेवाभ्यालंकारेणैकादिकयासंख्यायते साऽपि प्रदेशेषु पृथा गृह्येतेति लोकेप्रसिद्ध
महासंज्ञाकरणमिति तदर्थः ॥ एतेनार्थान्तरवाचित्वे सति बहुत्ववाचिनः श्रोतसंख्याकार्यं न बहु

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग.कृ.ग्रं.
सं.टी.
११७

गणयोरेवेतिनियमार्थं तत्तेन भूयादीनां न तेषां वैपुल्याद्यर्थान्तरवाचित्वात् वैपुल्यं विशालता
ताविशेष्याविशेषणत्वलाभ्यां बहुत्ववाचिन एकशब्दस्य बह्वर्थमात्रवाचिनां च्यादीनां च न स्या
द्विति॥ यद्वा॥ अनियतसंख्यावाचिनां चेद्बहुगणयोरेवेति नियमः अन्यतराद्बहुवदनन्तत्वा
च्चिन्तात एकशब्दस्य संख्याकार्याभाव इष्ट एवेत्यपास्तं॥ संघवैपुल्यवाचकयोर्नेह ग्रहणं परस्प
रसाहचर्येण व्यादिसंख्याव्यापकधर्मवाचिनोरेव ग्रहणात्॥ वतुडिति सानुबन्धनिर्देशो बा
ह्यणावृदिसादिव्यावृत्त्यर्थः॥ डतिरत्र डितएव वतुसाहचर्यात् स्यैलक्ष्म॥ ष्णान्ते स्यतः षडि
ति वर्त्तते संख्येति च प्रवृत्तं तदाह डत्यन्तेति॥ अत एव षड्डतीति डन्वादेन शुश्चिहितः॥ अ
तएव संज्ञाविधानपि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्॥ संख्येति किम्॥ पत्तयः॥ प्रत्ययस्य॥ अ
नेकसंज्ञाकरणात् आवृत्त्या विभक्तिविपरिणामेन च तद्भावितसंज्ञाभ्यपगमतो न संकरः

राम
१५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेन हन्ती सादेशे श्ला वितिद्धि नतदाह ।। लुक्श्लुलुपश्चेद्रिति ।। अदर्शनं लोपः स्यादर्शन
मित्यनुवर्त्तते ।। प्रदेशेषु भाविसंज्ञाविज्ञानान्नोक्ष्योऽन्याश्रयः ।। एवं संज्ञाप्रकरणादन्यदेशस्य
तेन लोपसंज्ञया आसां समावेशः ।। तेन प्रत्ययलक्षणसिद्धिः ।। षड्भ्यो ।। अशासो शिष्य
लोऽन्तशासो रितिवर्त्तते ।। षड्भ्य इति विहितविशेषणं तेन गोलेन ।। परमपंचेसादौ तु विशिष्टस्या
पिसंख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यवबोधा□मनकलेन संख्यावाचितया षड्समस्येवेति न दो
षः ।। स्यपण्चेदं षड्प्रधानु एव समासः इत्यादिना सर्वादिसूत्रे भाष्ये ।। कैयटस्य तु प्रमाद इत्य
न्यत्र निरूपितम् ।। प्रत्ययलोपे ।। प्रत्ययस्यपस्यनुवृत्त्या सिद्धे आद्यप्रत्ययग्रहणमवयवलोपे
माभूत् ।। तेनाघ्नीयेसादौ नानुनासिकलोपः इति स्पष्टं भाष्ये ।। इदमेव प्रत्ययग्रहणं ज्ञापकम
वयवेऽपि प्रत्ययत्वव्यवहारस्य ।। एवं चादेशप्रत्यययोरिद् दुपधस्येत्यनयोर्लक्षणादिनाश्रय
णीयं सासदाघोरितिचचरितार्थस्थानिवत्सूत्रेण सिद्धे इदं सूत्रं नियमार्थमिति भाष्ये प्रत्यय

ल॰ त्रो॰
११८

स्यासाधारणत्वं रूपं प्रत्याश्रीयते तत्रैवेति ॥ नचैवं दधतीति सद्वेतेति चेत्तर्हि तिङ्किं निपात्यते ॥ भा
त्मनेपदं नैतदस्ति अनुदात्तङि॰ तदस्यैव सिद्धं नियमार्थं तर्हि भविष्यत्यनेवयङ॰ गन्तस्य नात्म
न्नेबोभिदीतीयुक्ते ॥ अस्य नियमस्यैतेनात्मनेपदं दुर्लभं ङि॰ तस्य प्रत्ययपात्रे स्यसाधार
तात्वादितिवाच्यं ॥ आत्मनेपदमित्यस्यैव सिद्धत्युक्ते सा तत्तो विध्यर्थमिदमिति वार्तिकानुसा
रिताऽनुदात्तङि॰ तदस्यैव सिद्धमिति शङ्किते तदनुसार्यं वदे ह्यनवतत्समाधानमित्यदोषा
दित्यन्यत्र विस्तरः ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययवदिति सिद्धं लक्षणग्रहणं प्रत्ययनिमित्तकमेव न तु
प्रत्ययस्थानिवन्मित्यर्थलाभार्थं तेन न खभिन्नदस्यादावैसादिवं नैयेवेक अतिदेशेनाहार्यलघु
द्धिसंपादनेपुच्चारणप्रसंगरूपषष्ठ्यर्थोभावान्नेसादीति लघ्वर्थमित्यपरे ॥ कार्यमिति ॥ प्र
धान्यात् ॥ कार्यातिदेशोयमिति भावः ईहापि परिवीरितिशास्त्रपरविप्रतिषेधेन परत्वादीर्घसं

राम
११८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰ शे॰
११९

नचोरदत्त्ववत्तनुज्वत्तेपि परनिमित्ताश्रयणात्सिद्धिरिति पञ्चमोऽप्युरत्वस्यासिद्धिरितिवाच्यं।। उरदित्यत्र शब्दतः
परस्य निमित्तत्वेनानाश्रयणेपि अङ्गसंज्ञाद्वारा रदत्वस्यापि परनिमित्तकत्वेन स्थानिवत्त्वप्रवृत्तिरि
त्येव लिघम्यासस्येतिसूत्रस्थभाष्यान्न्यायात्।। नियमतः परवृद्धेः पूर्ववृत्तितया परनिमित्तत्वात्।।
अत एव चर्करीत्यजघांरित्यादाववस प्रवृत्तरचिश्नः इत्यादावजादिप्रत्ययपरत्वार्थं तु अङ्गस्यानिष
ष्ठ्यानिमित्ते इत्यस्याहारेण तस्य विशेषणतया यथाकथंचिदुपपाद्यः अत एव डाराद्याधिकारस्थ
दस्युगत्स्तु पुगन्तार्यं कालुहस्याभावाच्च।। ~~एतेन~~ नायं कालुपक्षेऽप्युरशब्दः प्रत्ययेऽङ्गसंज्ञाभवत्युगसन्तकस्य
चतस्य तृज्वत्त्वं स्त्रियामित्येतावान्यर्थः उरदित्यादौ तु आवृत्त्या ऽत्र प्रातिनिमित्ततापि ब्रह्मेति लक्ष्या
नुरोधान्न तथा प्रवृत्ते लक्ष्यानुरोधादेवेति तदाशयः ~~पदैकवाक्यतयान्वयस्तु सत्तासत्तानामा~~ इति
भवत्यन्यत्र निरूपितं चर्करीत्यजघांरित्यादौ तु न लुमतेति निषेधानित्यत्वात्तत्प्रवृत्तिस्त्वपोरस्या
देगुणवत्।। अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययनिमित्तत्वं लुकि भवत्येवेति तुभ्य वेहितं भूहितमित्यादावुवङुपपत्या

गतिरूक्तैवा। पदैकवाक्यतयान्वयस्तु सं

राम
१९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ति न्यमित्युपात्तम्॥ त्रिपुरस्वरूपा इति॥ ङेः प्रथमयोरिति सूत्रे युष्मानित्यादेरेतस्माच्छसोन इत्युपन्या
सपरेण भाष्येण स्वमोर्नपुंसकादिति सूत्रे शिसीनुमादिभिर्युष्मदादादेशानां विप्रतिषेधपरेणावा
र्तिकेन तद्भाष्येण च न षड्भ्य इति निषेधेन च लिङ्गसत्ताबोधनेऽपि लिङ्गबोधकप्रत्ययानुसन्धानरूपेण वि
शेष इत्यर्थः साम आकमिति सूत्रस्थस्यालिङ्गे युष्मदस्मदी इति भाष्यस्य पदान्तरसन्निधानं विना लि
ङ्गविशेषो युष्मदस्मच्छब्दमात्रान्न प्रतीयत इति दिक्॥ त्रेस्त्रयः॥ अयं न सान्तो निर्जरेण त्रयाणामिति
निर्देशात्॥ त्रेरय उ॥ नवृत्तः॥ अयङ् इयीत्यादाविवोच्चारणार्थः सशंकावारणाय। केचिदिति॥ आमि
सर्वनाम्न इति साहचर्यादिति भावः॥ वस्तुतस्त्विति॥ सा चेह पर्यायसार्वत्रिकत्वात्संज्ञान्तरस्थत
दाश्रयणे दृढतरप्रमाणाभावाच्चेति भावः॥ न च गौणमुख्यन्यायेनात्र नेति वाच्यं॥ अप्रसिद्धस
गौणलाक्षणिकसान्यतररूपगौणत्वाभावात्॥ अत एवोपसर्जनानां सर्वनामत्वनिषेधआर
म्भो वार्त्तिककृता इत्तरविशेषणतामात्रेण तत्त्वाभावात् पदकार्य एव तत्प्रवृत्तेश्चेत्यन्यत्र विस्तरः॥ द्वि
शब्दो नित्यं द्विवचनान्त इति॥ संख्यापरत्वेपीत्यर्थः॥ अत एव कस्य द्वितेरित्यर्थे कस्यद्वयोरिति भाष्ये

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल.शे.
१२०

बहुष्विति सूत्रे प्रयुक्तम्॥ त्यदादी॥ अष्टन इत्यतो विभक्ताविम् अनुवर्तते तस्मलं तलुलेम्। सोर्लुक्यतं न॥
इशिरिति॥ भाष्यकारस्येति भावः॥ द्विपर्यन्तानां किमिति॥ युष्मदस्मदोः शाखेयत लोपे वा धा
क्लिमः कादेश विधानात्र प्रश्नः भवता भवता विषभ्युत्र पायङेनुस्वर्ग इति॥ इदं संभावना मा
त्रेण। तवांङेर इत्तौ च समस्यार्थे इति सूत्रस्थ भाष्य प्रामाण्येनानभिधानात्॥ क्लिब न वाते
नि॥ ईसमवकारादाविति वार्तिकस्य पावानरस्यादीनां वनिपासाधनरूपस्य तत्प्रसाख्यान
भाष्यस्य च फलैक्यायेदृशोभ्यः क्विपो नाभिधानमावश्यकमिति धीवरी पीवरीत्यादिघ्याप्यो:
संप्रसारणं च क्विपूर्वनिपूर्वेनेसमर्थका ज्ञनसनखनां सन् इत्यतो घुमास्थागापेति सूत्रभा
ष्यपर्यालोचनुपासिद्धाद्वार्तिकात्स्य कृधी ध्यायते र्दधात वेति क्विपू वचीति वार्तिकस्थ भाष्ये
दधातवे सु नि रेकदेशिनः शास्त्राद्यत्र विजेवेति न दोषः मीङ्॰ माने इतीकारान्ताद्धि विषये

नचास्ति सप्तमी ईदन्तादिति भाष्य संगतेः

राम
२०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वातप्रमीर्निः॥ भृंगो मृगा इति जैनु विशेषः॥ बहुश्रेयसीति॥ ईयसश्चेति न कप् ईयसो बहुव्रीहे नेति
निषेधाद्गोपसर्जनह्रस्वः॥ पूर्व्या॥ दीर्घयोरेव ग्रहणं व्याख्यानात्॥ वान्त्येसीति पूर्वसवर्णदी
र्घः॥ पूर्विमाञ्जे॥ आ एनघारति न स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्यौ मूलविभुजादित्वात् कः॥ स्त्र्याख्या
वित्युपस्थितस्त्रीवाचकशब्दस्य विशेष्यत्वात् तदन्तविधिरित्याह दूरं नावि॥ आद्यीनघोरित्यादौ
नदीशब्दस्य तदवयवे लक्षणा बोध्या॥ आख्याग्रहणात् स्त्रियत्वलाभस्तदाह नित्यस्त्रीलिङ्गावि
ति॥ तत्फलं तु ग्रामण्यादेर्व्यावृत्तिः॥ नित्यस्त्रीत्वं च प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये लिङ्गान्तराविशिष्टार्थान
भिधायकत्वं अतः कुमार्यादीनां क्वचिन्निर्वृत्तेन त्रिलिङ्गेन समानाकारतया नित्यस्त्रीत्वाभाववा
रणाय प्रवृत्तिनिमित्तैक्य इति॥ नन्वेवं बहुश्रेयसीशब्दस्य नदीत्वं न स्यादत आह॥ प्रथमेति॥ अ
र्थान्तरसंक्रमात् पूर्वं विद्यमानं नित्यस्त्रीत्वमादाय तस्यार्थान्तरसंक्रमेऽपि नदीत्वं कर्तव्यमित्य
र्थः॥ यथोद्देशे पूर्वं प्रवृत्तसंज्ञामादायैव शास्त्रप्रवृत्तिः कार्यकालपक्षेऽपि कुमारीश्वसादौ प्रवृत्तिभूतकुमारीश्वा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल०शे०
१२१

ह्रस्वनित्यस्त्रीत्वेन वृत्तावपि विशेषणतया नित्यस्त्रीलिङ्गरूपार्थबोधकत्वेन नदीसंज्ञा ।। समासे तुल्यत्वेव तदवयवस्य तस्याप्तिः ।। तस्मात्तद्बोधकस्य निवेशे प्राधान्येन तद्बोधकस्य निवेशो वा न मानं ।। तदुक्तं भाष्ये ।। अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमवयवो ह्यस्त्रीविषयस्तदाश्रया नदीसंज्ञा भविष्यतीति आकडारस्थसंज्ञानां कार्यकालत्वाभावादन्यथा तन्नाद्विज्येकवाक्यतापन्नयोः कथं बाध्यबाधभावः स्यादिति बोध्यमेतदपि विवेचितम् ।। हे बहुश्रेयसीति ।। ह्रस्वे कृते गुणस्तु न प्रक्रियालाघवाय बाधीनां ह्रस्वः । ह्रस्वनद्योर्गुण इत्येव वाच्ये ह्रस्वविधानसामर्थ्यात् ।। ज स्थिते सत्येकदेशस्वरितत्वप्रतिज्ञया ह्रस्वपदस्यैवानुवृत्तिरिति भाष्ये स्पष्टं ।। अबाधीनामपि गुणत्वं तु वक्तुमशक्यः ।। अनन्तः कौबेरनलेशोवेमातृस्थ ईयो रवीति रभसाद्युक्तानः ह्रस्वस्य बाध्यत्वेन गुणोत्पत्तेः ह्रस्वग्रहणेऽसेच ह्रस्वस्य पस्थित्यास्ततो बाधं ग्रहणान्नदोषः ।। ह्रस्वनपुंसकत्वेपि हे वारे इति वस्त्वक्षे गुणः स्यादेव गुणश्रुत्येक परिभाषोपस्थितौ संबेसादावप्यनापत्तिः ।। अयं

न

राम
२१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अड्डारंभसामर्थ्यात्पररूपं नेति तु नित्येरामिनुट्बाधनेन चारितार्थ्यादिभाव इत्यिके मिततनत्रधा...कर्त्व इति ...

सपरं तु तद्भाव्ये एव पररूपं गुणोनादइत्यस्मिन्भाष्ये अतो गुणादइत्युत्तरं नादइति पदस्यापीति भाष्ये ...

ह्रस्वोनन्तरस्येति न्यायाद्धूस्वस्य गुणादयैस्येव बाधकस्तेन मातरित्यत्र ऋतो ङीति गुणो भवत्येवेति दि

क्।। अतश्च।। नमाङ्योयोग इति सूत्रस्थ भाष्यान्ते दृश्चेति न्यासे तु वृद्धिरेचीति बोध्यं।। अत्राहुर्नु वन्त

पश्चाङ्कः अस्य पोहस्य नित्यत्र वृद्धिवारणा पाठश्चेत्यत्र धातावित्यपवर्धणानुध्यनापत्तेः।। वृद्धिरेचीत्य

समानाधिकरणे स्त्रियामिति... स्य तु पररूपं बाधकमिति बोध्यं ङः राम ङेरिति सप्तम्यक वचनं व्याख्यानात्।। टहपरत्वादिति।। सवृ

द्धतिन्या याश्रयणादिति भावः।। स्पष्टं चेदं ह्रस्वनद्याप इत्यत्र भाष्ये।। पद्यपीहापवादो नद्याम् सर्व

थानवकाशत्वात्।। अपवादो नुग्दीर्घत्वस्येति दीर्घो किल इति सूत्रभाष्ये उक्तं तु नागमादेशयोरपित

त्वसत्वात्तथापि अनवकाशत्वेन बाधे पवाद प्रवृत्त्यनन्तरमुत्सर्ग प्रवृत्ते न दोषः।। अत एव नगाती

रीत्यमपवादत्वाद्धलादिः शेषं बाधते किं तस्य नवकाशत्वादिति गुणो यङ्लुकोरिति सूत्रभाष्ये उक्तं पा

दः पदिति सूत्रस्थ शब्दान्तरप्राप्त्या अनित्ययोरग्नामोः परत्वादामिति भाष्यं सेव दरपुनरिति बोध्यम्

५६ अङ्गंतत्वादिति।। लक्ष्मे मुंहे स्योणादिर्व्रैसपातत्वादिति भावः।। कुमारीति।। ह्रस्वविधायके शा

अन्ये तु स्नाग्मसमपि भाष्ये हि रोर्यधि हि इत्स्येव बाधकतत्वात् अटः परस्य धातोरनाभाष्यात्त्वनुत्पत्तिरसंभवमिति।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल.को.
१२२

स्त्री। योपसर्जनग्रहणात्तु गोस्त्रियोरिति ह्रस्वो न॥ अचिश्नु॥ श्नुधात्वोः युसन्नं प्रातिपदिकं अमेई
प्रसयान्तौ वा॥ रहय्वोरिति धातोः समानाधिकरणं विशेषणं तेनास्तिहेव लौ वर्णान्त धातोरिति॥
ह्रस्वस्येति॥ ह्रस्वं तस्य स्वार्थस्तेन सुभ्रुवावित्ति सिद्धं॥ आन्तरेति॥ स्थानतइति भावः। य्वोरिति किं
वव्रे। अचिचिक्रियुपात्॥ इतीपङीति॥ सुधीशब्दे प्रतिषेधारंभेणात्र प्रकरणे धातोः स्वरूपग्र
हणे इति परिभाषाया अप्रवृत्तिरितिभावः॥ एतेनैकाचो धात्ववयवसंयोगपूर्वभिन्नस्यार्थः तद्धि
न्नस्य धात्ववयवपूर्वत्वेति उद्दिया विश्यादेन दोषः॥ असंयोगादिरेवधात्ववयवसंयोगभिन्नो
स्वरस्येत्यर्थे न सिद्धे पूर्वग्रहणं स्पष्टार्थं॥ एः किं॥ असंयोगपूर्वग्रहणमिव णौ विशेषणं यथा
स्यादद्रू। विशेषणं माभूदिति॥ तेन यवक्रियाविसादेनातिप्रसंगः लुलुवतुरित्यादेनु नातिप्र
संगः। ओः सुपीति नियमात् विपरीतनियमस्तु न सुधीशब्दे इति सुधियावित्येतन्निषेधारंभात्॥
कुमार्यावित्ति। अंतरतरति विभक्त्यर्थछाकलंत्तु अत्रनन: कर इति निषेधात्॥ प्रधीरिति॥ प्रव्र

दीर्घस्योदरूप माताननुकर६

पद्म्या

२२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ष्टं ध्यायतीति विग्रहे नित्यस्त्रीत्वाभावान्न नदीत्वं प्रकृष्टा धीर्यस्येति विग्रहे तु नदीत्वं॥ ग्रामणीरि
ति॥ अग्रग्रामाभ्यां नयतेरिति णत्वं॥ गतिकारकपूर्वस्यैवेति भाष्ये पठ्यते॥ सच नियमस्तेन
गतिकारकपूर्वभिन्नस्य नेति फलति॥ तद्भिन्नं च तत्सदृशं सपूर्वपदमेव तेन नियतं तु रियादौ यण॥
तदाह गतिकारकेतरेति॥ यत्र च गतिसमासो नित्याधिकारस्थ एव प्रतिपदोक्तः सो गृह्यते इति त
न्न भाष्ये पूर्वपदग्रहणाभावेन समासोपस्थितेरभावेन विशिष्टरूपोपादानविषयप्रतिपदोक्त
परिभाषाया अप्रवृत्तेरत एव नदीसंज्ञासूत्रस्थः प्रकृष्टा धीर्यस्या इति विग्रहाभिप्रायेण प्रवृत्तः
प्रध्ये ब्राह्मण्येइति भाष्यप्रयोगः संगच्छते॥ शुद्धधियाविति॥ शुद्धा धीर्यस्येति विग्रहः॥ शुद्धं ध्या
पतीति विग्रहे यण्णेव॥ आद्ये॥ सत्संपूर्णार्थकधीशब्दार्थविशेषणत्वात्॥ शुद्धस्य कथमपि न
कारकत्वमिति भावः॥ कथं तर्हीति॥ दुर्ध्यायतीति दुष्टा धीर्ध्यानं येषामिति वृश्चिकादौ इति वि
ग्रहाभिप्रायेण प्रश्नः॥ दुःस्थितेति॥ दुःशब्दोपात्तदुष्टत्वस्य स्थितिक्रियाविशेषणत्वमिति भावः॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स०को०
१२३

प्रकृष्टाधीरित्यादौ प्रकर्षः प्रज्ञाद्यर्थो धीशब्दोपात्तधात्वर्थे विशेषणमिति परमवसेयम्॥ पूत्क्रियेति।
पाचासौ क्रियेत्यर्थः। तं प्रति॥ तद्वाचकं प्रति॥ प्रवृत्तायस्य धातोर्वाच्यया पूतक्रियेत्यर्थः॥ नेहेति॥ तु
लभ्यसंबन्धसामान्यषष्ठ्यैव समासः॥ धीशब्दार्थानामिति हेतुत्वप्रकारबोधे तृतीया बाधनार्थं
विभक्तिप्रकरणे नानुक्तं॥ कारकस्य प्रयुक्तकार्यानापत्तेरिति भावः॥ किं न हेतुत्वविवक्षायां संबं
धत्वेन विवक्षया षष्ठी सूत्रा रं भेपीति बोध्यम्॥ अभ्युच्चयेनाह वृश्चिकस्य बन्धिनीति॥ अत्र पू
र्वपदान्तर्गतोत्तरपदलोपः॥ शाकपार्थिवादित्वात्॥ न भू॥ अनन्तरस्येति न्यायेन रनुकाच भोस्पी
त्यनयोरेव निषेधः सुपीति चानुवर्तते॥ तदाह सुपीति॥ लोपाविति॥ अतो लोपः लोपो व्योर्वलीति
अभ्यामिति भावः॥ यल्लोपे निषेधाद् ल्लोपो न स्थानिवत्॥ वेरपृक्तलोपात् पूर्वं वलि लोपः रक्ष्यते॥ स्था
एवंच निवत्त्वादिति॥ पूर्णादेशो यल्लोपे सवर्णदीर्घ इति स्यादिति भावः॥ अनुवर्ति विभक्त्यापदत्वान्न पदान्तेति
निषेधस्तु न स्थानिवत्त्वस्य नैः क्वचिदितिसामान्यापेक्षनियमेनास्यापवादत्वात् परपदस्थानादेश
नः स्यनेन तदतिरिक्तहलं तत्वारुत्तिरिति केचित् तदसंगतमिति धन पक्ष्याहा सामान्येति
तेनानंतत्वारतिरपि

पथी शा ६ू १ हृदरस्मे

राम
२३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्येव तेन स्थानिवत्त्वनिषेधाच्च ॥ क्विबपेक्षया संबंधिवल्लोपस्य यणि बहिरङ्गासिद्धत्वं तु नानिसल्लात
धोलुप्तमिति भावे न तुः लोपस्तस्यार्थः ॥ गोमुस्सस्तेर प्रत्यये गोमानिति भाष्योक्तेरस्याप्यर्थस्याव चिरङ्गि
क्वारः क्षोविधिं प्रति नेत्येव तु सार्वत्रिकमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ अनाङिति अभिव्यक्तपदार्थाय इति न्याय्य
स्तु गोणमुख्यन्यायवस्य दृकार्यविषयत्वेति भावः । दीर्घस्यापीति प्रयोगस्थ यकारान्तानुवृत्तांस
त्वे ऽकारस्योच्चारणार्थ इति भावः । लुनीरित्यादि । ल्वादिभ्यः क्षायोमः प्रस्तोन्यतरस्यामिति नत्वम
ते भुवः कुप्रचोवरति कृस्वत्वे ॥ व्याख्यानात् प्राधान्याच्च ॥ रूपातिदेशो यमिसाह । नोपूर्व इति ॥
नत्रोदात्तस्वरकारविशिष्टमतिदिश्यते तत्त्वदिति यकारोच्चारणात् ॥ तेन नोष्ट्रस्यादावुदात्तेयणि
इति स्वरसिद्धिर्बोध्या ॥ पञ्चादस्तु नातिदेशः अर्थतभान्तर्याभावात् ॥ इदं सूत्रं स्त्रियां चेति च प्रयोगे
नियमफलकमिति बोध्यम् ॥ अमृत ॥ ननु व्युत्पत्तिपक्षे तृन्ने नत्वात्तृन्नेहा ह्रादीर्घे सिद्धे न प्रादिग्रहणं
व्यर्थमत आह ॥ नियमार्थमिति ॥ अन्येषां पुणादिव्युत्पन्नानां संज्ञाशब्दानां नेति ॥ नेष्टादयो पुणा

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ले·हो·
१२४

इयत्त्वेतिभावः तेषांनृन्निति सूत्रस्थवार्त्तिकेन व्युत्पादनान्न प्राप्तीत्यादि ग्रहणेन प्रयुक्तस्तृजन्तस्यैव ग्र
हणमिसत्र्ये ॥ अव्युत्पत्तिपक्षे तु विध्यर्थमेव बोध्यम् ॥ भाष्यप्रयोगादिति ॥ एवं चोणादिषु स्य व्यु
त्पादनमप्रामाणिकमिति भावः पङ्क्तादिवद्योगरूढोयमेवैणादिकृत्समेवास्य स्वीकृत्य भाष्यप्र
योगादेव दीर्घमिच्छन्ति तेऽमान्याः भाष्यकृतान्यप्रयोगस्योदाहरणात्तेन दानेप्यस्य भाष्यप्रयोग
त्वाभावात् ॥ एवं तृन् च्यादिति भाष्ये तुन्तृचश्च ग्रहणमित्यर्थः ॥ न चाप्तृन्तृजित्यादौ विशेषणार्थः तृन्त्वे
व सिद्धेः ॥ न च तेष्वप्युच्यमाने मातरो पितराविषयादौ प्राप्नोति तत्र हि तृ प्रत्ययो निरनुबन्धक इति वाच्यं
नप्तृग्रहणस्य योनिसंबन्धवाचिनां चेदस्यैव नान्येषां योनिसंबन्धवाचिनामिति नियमार्थत्व
नं ॥ नेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृणां तृन्नन्तत्वस्य प्रशास्तुस्तृजन्तत्वेहास्य तृन्निति सूत्रे भाष्ये दान्तिरूपोरुक्ते
न तेषां ग्रहणं प्रपञ्चार्थमेव एवं च यथान्यासे नियमफलं चिन्त्यं क्रोष्टेति ॥ अनङ् सर्वनामस्थाने
चेति दीर्घः प्रथमोपस्थितत्वात् ॥ क्रोष्टाराविसाद्यर्थं नु तृज्वद्भावः ॥ पद्मा विशेषविहितत्वाच्छीघ्रोप

नां तत्तस्य रूदं नैतद्धितां ने
अव्युत्पन्ने च सत्वेन तृन्तृजन्तस्य उस्य तु रूदं तप
वसत्वेन विशेषविहितं बोध्यम्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उत्तरसूत्रस्थम् तृतीयादिष्वाद्यभावस्य २ एकस्मिन्नपि द्वयं नास्तीति प्रतीतेः २

स्त्रियां तु कृते नस एव न्याय्यः॥ विभाषा तृतीयादिष्वचीत्ययमपि नियम एव तृतीयादावच्येवोभयमिति तेन भ्यामादौ
ना क्रोष्टुभ्यां क्रोष्टुभिरित्यादौ च न दोषः॥ सर्वत्र विशिष्टाभावस्य सुलभत्वात् तृज्वत्क्रोष्टुः स्त्रियां चेत्याभ्यां
सर्वनामस्थाने स्त्रियां च तृजन्तरूपविधाने न तयोः प्रयोगनियमार्थं संपद्यते॥ ते तेन तृज्वत्सर्वना
मस्थान एवेति नियमादिदं विध्यर्थमिति परास्तम्॥ न चैवमपि क्रोष्टुनिसाद्यसंगतमस्तु तृजन्तस्ये
न प्रयोगेणाप्युक्तनियमस्य चारितार्थ्यादिति वाच्यम्॥ तृज्वत्क्रोष्टुरिति योगविभागस्यैवं सति वैय
र्थ्यापत्तेः॥ न चैतद्धितेष्वचामादेरित्रो गुणाद्वृद्धिरिति सूत्रयोः क्रोष्टुः क्रोष्ट्रीया इति भाष्यप्रयोगासंगति
रिति वाच्यम्॥ ऋकारान्तस्यैवर्षिवाचकत्वेनादोषात्॥ इदं सूत्रद्वयं तु शृगालवाचिक्रोष्टुशब्दपर्यायव
स्थार्थमित्यवधेयं तदुक्तं भाष्ये तृज्वद्भावविषये तत्तदन्तं मृगवाचीति तृतीयादिविभक्तिपुत्तृजन्तं तु
नन्तं च मृगवाचीति च अनेन हि अन्यत्र तु नन्तमेवेत्यपि सूचितमिति दिक्॥ ऋत उत्॥ सपरत्वं भाष्यमाने
स्यापि सूचितत्वं ... ग्राहकतात्पर्यापन्न ... तत्त्वतो हि मात्रनिवृत्त्यर्थं तेनाम्नुट्स्यादिसिद्धिरिति ... रि
तिसूत्रे वैयर्थ्यपरः॥ यत्तु तपरत्वं ढ्लोपे परतो दीर्घबाधनार्थमिति तन्न॥ सपत्र ... तावान्नाज्ञ्वलिता ... पन्न

क्रोष्टु

253

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इहेष्टिरियं भाष्यस्य तद्यतिविरुद्धविरोधात् ऽसति ह्यवोति कृत्वं

न॰ शे॰
१२५

गाः ॥ नैनेतोरस्य भाष्यसंमतत्वस्य सविस्तरमग्र्योऽयथेति रामायणप्रयोगविरोधात् ॥ उरण्परस्तिसूत्रे ऽण्ग्रह
णाभावेऽपुर परर इति भाष्यप्रयोगविरोधाच्च ॥ सख्येवेति ॥ संयोगान्तलोपेन सिद्धे नियमार्थं ॥ तेनो
र्मिसादौ नेति भावः ॥ विपरीतनियमस्तु न पुमानस्त्रियेति निर्देशान्न ॥ एरनेकाच इति सूत्रमोरितिप
के रस्मिन्नुक्ते सानुवृत्ता वृत्तविशेषणं सर्वातिक्रियानुवर्तते रस्याद्धातुस्वयवे याद्दि ॥ गतीति च ॥ सकृत्स्वावि
त्यत्र क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वाद्यप्रणा ॥ न भूसुधियोरिति निषेधे प्राप्ते आह ॥ वर्षाभ्वश्चेति ॥ वर्षा
भूर्दर्दुरपुमान् ॥ स्वार्थिक इति स्वस्याः प्रकृतेरर्थः स्वार्थस्तत्र भवः स्वार्थे ॥ ध्यात्मा [illegible] स्वग्रा
मस्वाध्याययोः पाठेन स्वशब्दाद्देश्ये देनयोरेवेति नियमार्थे ॥ नेआगमो न पुनर्भूशब्दस्य [illegible] स्य
नित्यस्त्रीत्वादाह ॥ योगिक इति ॥ इत्यदन्ताः ॥ वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणे न ग्रहणे रेफाभावादा
ह ऋवर्णादिति ॥ युक्तमिति पक्षे इति ॥ अयुक्तमिति पक्षे ऽवारिषु पाठादीर्घ एव नेति भावः ॥ युक्तमिति
तर पक्षे निरनुबन्धकग्रहणपरिभाषानामवेति रल्लुन्तावेति सूत्रस्य भाष्यस्वरसः ॥ इत्यदन्ताः ॥ वैकल्पि
केति ॥ यत्तदेतेभ्य इत्यत्र स्वरघात्करणादिति देशस्य क्षिप इत्यादेशो धातु [illegible] नुकरणे विभक्तिकरणे न स

राम
२५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वेत्यपि कृतस्य तापना दितिभावः अनुकरणस्यानुकार्येण स्वरूपमात्रमर्थ इति प्रातिपदिकत्वे अनु
कार्यं चानुकरणादिति न मैवेति पतौ छ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं एवं दानुपूर्व्यपि सर्वेऽपि वाचकः सांहत्यार्
थोपस्थापकत्वमित्यत्र कैयटे प्राद्रीयतो णिसत्र भाष्ये च स्पष्टं अनेनतवकार इत्यादितः कृधातुरिति
बोधः भूसत्तायामित्यादौ लितणवनिर्देशात्कदाचिदनुकरणाद्विभक्त्यभावोपि सच सूत्रेष्वेवेतिमा
माति कृ ग विस्तायमाह इति वा तस्यैवानुकरणमनुकार्य स्वरूपभंगमिया च नवलोपः सलांज सि
त्यादौ नश्चाभाववदित्याह ॥ इत्ये इति किरश्च पचभ्य इति निर्देशाद्धातुप्रत्यये पि तस्मान्नि शिति भावः
कीरिति ॥ कृधातु रित्यर्थः गुणो नेति ॥ ऋत उदित्युक्तमप्यलणेव नातणो व्याय इति सूत्रनिर्देशः संग
छते ॥ रत्यर्धन्ता ॥ अनङिति ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यादिति भावः । गमृनिति ॥ लृवर्णस्य दीर्घाभावा
दृवर्ण एवेति भावः ॥ ननु तुल्यास्येति सूत्रे भाष्ये रता ऋति ऋ वेत्यादि विधेययो रेफद्वयगर्भ योर्ऋ
सदीर्घ संगीकारेणात्र द्विलकारर्षत्सृष्टोद्वारः आमिचनथा धातॄणामिख त्रैरेफद्वयगर्भोपि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तिचेन्नभक्तः सवर्णोइति सूत्रेउक्तोत्तरत्वात्॥ ग्रस्येति॥ यत्तुलृलस्त्रे उरणरपर इत्यत्राजितिवक्त
व्येलृग्रहणासामर्थ्यानाण्पूर्वैर्णोवेत्युक्तं भाष्येलृकारस्यपत्तिर्हितत्र लपरत्वार्थं परेणाणग्रहणं
स्यादितिसामर्थ्योत्तिरसंगतान्वत्कारस्य पत्तिलृरोरीतिलोपेननविशेषइति॥ तन्नॠकारस्य
हलृरूपात्तिरोरीतिप्रवृत्त्यापत्त्याभावेनाप्रवृत्तेस्तल्लाहचर्यात् लृकारस्थोपि हलृरूपाएप्रवृत्ति
रिसामर्थ्यात्॥ वस्तुतईदृशानामभिधाने दृष्टमानं चिंत्यं सेरिति॥ इनासहेत्यर्थः॥ वोपसर्जन
स्येतिसहं॥ तकारादेशस्य पूर्वान्तवत्वेपिलिंगाघन्वयार्थप्रतिपादकत्वाद्व्ययमिति महासन्नया
स्यानव्ययत्वान्न विभक्तिलुक्॥ स्यादेशास्यपूर्वमाकृतास्तुन॥ नेन्द्रस्येतिज्ञापकेनपूर्वान्तरपदवि
मितकार्यीस्पूर्वमेकादेशाप्रवृत्तेः॥ नचनात्रेः पादमितिसूत्रस्थे नन्नचैडः पदान्तात्परोहस्वी
तिभाष्येणविरोधात्सावीदृशानां प्रयोगोनुचितः सावपिपदत्वस्य सत्वादितिवाच्यं॥ योगविभा
गसिद्धस्यसौ पदत्वस्य भाष्ये चेत्तत्सेनादोषात्साव प्रयोगएवेत्यन्ये सर्वइति॥ नभास्याप्तवर्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पूर्वान्तवत्त्वेन परादिवत्त्वेन सेरस्य प्राप्तं यत्पदत्वं तस्येत्यर्थः ४

अयं भावः सेरस्य परादिवत्त्वेन प्राप्तस्य पदत्वस्य उत्तरपदत्वेति निषेधेपि पूर्वान्तवत्त्वेन प्राप्तं तन्न ङीसंज्ञः भाष्यमप्यर्थवदिति उत्तरपदे नदीत्वे नघटि तस्य सेत्स्यसेऽर्थः ५

र्त्रिं चिभृतस्यापदत्वादेङः पदान्तादिसादिदृशीरमितिवाच्यम्॥ भाष्येस्वादिष्विति योगं विभज्य स्वादिषुपूर्वं पदमित्यर्थः॥ ततोऽसर्वनामस्थाने यचि भमवतमिति अनुवर्तते॥ अयचीति प्रसज्य प्रतिषेधः तेन पञ्चादौ सर्वनामस्थाने पूर्वं पदं न मध्ये चेत्सुबन्तं तदपि पदं नेति व्याख्याने नादोषात्॥ औत्तिदेशिकस्याप्ययं निषेध इति स्पष्टमेव उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रतिषेधाच्च उत्तरपदस्य तदघटितस्य वा पदत्वेवृत्तेर्ब्यन्तवर्तिविभक्तेः प्रत्ययलक्षणेनेति तदर्थो तोनुयोग विभागमूलक प्रत्याख्यानेन फलभेद इति केचित्॥ इतोऽद्विसतोनुवृत्तं सर्वनामस्थाने इति प्रथमया विपरिणम्यते तेति द्वियनेन सामानाधिकरण्यादिस्याहुः सर्वनामस्थानमिति॥ तत्र तितः कार्यस्यासंभवात्॥ तितिपत्कार्यं तदतिदिश्यते॥ ह्रस्वेति॥ अचीत्यधिकारात्तद्धि तद्ध्रासो न ग्रहणमिति भावः गामिति॥ परत्वादत्र वृद्धिरस्तु न॥ अनवकाशत्वेनास्यापवादत्वात्॥ तदाहौतोमिति॥ सत्येतपरकरणेन गस्याविवक्षितत्वमिति भावः॥ तेन चित्रगुरिसा न दोषः॥ अन्यथाङ्गाधिकारे तदन्तविधेः सत्वेनस्था निवत्वेन गोतत्तादोषः स्यादेवमममसौकारा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

257

ल॰ शे॰
१२८

त्तसाभावादल्विधौ स्थानिवत्त्वाभावाच्च न दोषः परे तु गोतो णिदिति सूत्रे भाष्ये तत्परत्वं प्रत्याख्या
तं॥ चित्रगुरित्यादौ तु न दोषः गोः पूर्वस्य णित्त्वात्स्वरेषु स्थानिवत्त्वप्रतिषेधात्॥ हे चित्रगो इत्या
दौ तु लाक्षणिकत्वान्न दोष इति अत एव सूत्रे भाष्ये स्पष्टं॥ घोः सर्वनामस्थाने णित्त्वं वक्तव्यमिति
ओतो णित्सूत्रभाष्ये उक्तमित्याहुः। सुगोरिति॥ केवलगोशब्दस्य स्त्रीत्वाद्बहुव्रीहिरुदाहृतः
विहितमिति॥ यदि तु वर्णग्रहणे विप्रतिपदोक्तपरिभाषा प्रवर्तते तेनाद्यर्थोपपत्तेः। स्मृतो
रिति॥ स्मृत उपेनेत्यर्थः। यत्वयवायावादिष्वेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यस्य स्य सिद्धत्वं वक्तव्यं न
म स्थानिकार्यादौ नोच्चरितस्येति वार्त्तिकव्याख्यावसरे वादेशो नास्त्युदाहरणमिति स्वादि
तो वेति सूत्रस्थभाष्यविरोधः प्रकृते पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स्मृतस्यान्तोदात्तत्वे शेषनिघाते
न उशब्दस्यानुदात्तत्वात्तदेकादेश उदात्तेनेत्युदात्तत्वे स्मृतविसादौ तदुदाहरणसम्भवादिति
रन्ततृतीयादिष्वनभिधानेऽपि अन्यत्र तत्सत्त्वे बाधकाभावात् न च गोतो णिदिति सूत्रे घोश्च वृद्धि
र्वक्तव्येति वार्त्तिके घोशब्दस्यैवोपादानादन्यौकारान्ताभावादिति वाच्यं॥ उपलक्षणत्वात्पा

एम
९८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इदमपि प्राचामनुरोधेन वस्तुतस्तु अस्याप्यनभिधानमित्यवधेयं
॰रि भागुरिरित्यत्र वक्ष्यते ३ इत्साद्यविति। बहुराजे साधोऽत्र बंते बोध्यं

ख्यारव्याने नादोषात्॥ परेशी इत्यानामनभिधानेपि न क्षतिरित्याह॥ रायो हलि। अष्टन आ इत्य
तः आ विभक्ता विस्यनुवर्तते॥ इत्यजन्ताः पुंल्लिंगाः॥ रमेति॥ रमयतेः पचाद्यच्। टाप्। एकादेश
स्य पूर्वान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात्स्वादयः वौ च साद्येन्तु लिङ्। विशिष्टपरिभाषयातत्सान्ते॥ आ
पइति पंचम्यंतं तेन सामानाधिकरण्यादङः स्येति पंचम्यालिपरिणम्यते विशेषणेन तदन्त
विधिरित्याह आबन्तादिति॥ जसः शीत्यतः शीतिवर्तते॥ रमेइति॥ पस्येति लोपो नाभवतीत्॥
संबुद्धौ च॥ बहुवचने सत्त्वात् तदिति आङि चापः इत्यतः आप इति चानुवर्तते॥ एङ्ह्रस्वादि
ति॥ संबुद्धौ प्रतिपदोक्तत्वात् से न शी प्रोक्तस्थितिवत्तया हल्ङ्यादिलोपात् प्रथमं मेले एङ्नेन सं
बुद्धिलोप इतिभावः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वान्न अत्र प्रवर्तते॥ आङि चा॥ चेन प्रकृत
मोसि चेति परामृश्यते घेर्ङितीत्यतोनुवृत्तं ङितीसा परति पंचम्या षष्ठ्या विपरिणम्यत इत्या
ग्रायेनाह॥ ङेर्ह्रस्व न स्येति। सर्वनाम्नः स्या॥ भावनात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्य स्वार्थत्वेन
मास्य पूर्वा येरति सिद्धं॥ अत्र ह्रस्वो न स्यात् तत्स्य विधेयत्वेनोद्देश्यत्वासंभवात्॥ नापि ङिद्

स्वादयः

अंगसंज्ञानिमित्तत्वेनैवेत्यर्थः

चेति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰ श्री॰
१२८

चनस्यव्याख्यानादतआपोन्हस्वइत्याहापश्येति॥ आवंतस्यगतौपाठाभावेनसर्वनामत्वाभा
धादाहैकादेशस्येति॥ न्नहलादिति सर्वनामशब्देनेत्यर्थः॥ नचैवमप्यावन्तत्वाभावः एकादेश
व निष्पन्नस्याप्त्वाभावात्॥ अतएवखट्वस्यादेःपरादिवद्भावेनाप्त्वमाश्रित्यावन्तादितिसोल्लोप
उक्तःपरादिवद्भावेनतत्वंतुनलभ्यमुभयतआश्रयतोनादिवत्वाभावादितिवाच्यम्॥ उभयत
आश्रयणेतद्भावस्यभाष्येएकदेशयुक्तोपिसिद्धान्तिसंमतत्वाभावात्। एतञ्चतिङन्तेइएधा
तौवक्ष्यामः परेतुलिंगविशिष्टपरिभाषयावन्तस्यसर्वनामत्वं॥ आबंतत्वंतुपरादिवद्भावेनेत्या
हुः॥ सर्वस्यामिति॥ इहपरत्वात्स्याटिकृतेसवर्णदीर्घेइतिन्यायात्सुण्न॥ प्रतिपदोक्तस्येति। द्विशब्दमुच्चा मात्र
र्यविहितत्वादस्यनत्वं॥ योन्तरेति॥ अनेकमन्यपदार्थेइतिबहुव्रीहिः सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रेइतिगृह
णात्सप्रत्ययसर्वनामत्वेपिपुंवत्वेयोन्तरेतिपतञ्छब्दाभ्यामुद्दिश्यविधेयस्यप्रतीत्यायोनरात्प्रकारक शब्दत्वे
त्वान्विशेष्यत्वाप्रसिद्धपूर्वीयस्यापरस्यर्थेनोत्तरापरस्यगुणवाचकत्वात्सर्वनिपातस्त्वन्यत्रविस्तरः।
स्वपष्टार्थमिति॥ द्विगुमात्रीत्यस्यबहुव्रीसाधिकारेसंख्यादितिभावः॥ अन्तरायेनगर्थ्येइति॥ अपु

राम
२८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रीत्यस्य पूः शब्दार्थस्याविशेष्यत्वेत्स्यर्थ इति भावः ॥ अत्र मानमन्वेष्यं ॥ हे भं बेति । ह्रस्वेनूते सं बुद्धौ
चेत्येसंन आआविति प्रश्लेषात् ॥ द्व्यक्षरं यदीति पठितसाधुधकांबार्थकस्य वृन्हस्वइति नियममा
श्रित्य इत्त्र कवतां ह्रस्वो नेत्वस्य भाष्य प्रत्याख्याना सफला भेदाय सामान्यतो विवा निकूम संयु
क्तविषयमिसाशये नाहा संयुक्तापूति । द्व्यक्षरं यदीत्यस्याः कुःचाद द्व्यक्षरां वार्थकां नस्य ह्रस्वइति
नियमश्शारीरात्मगदं वेसाही ह्रस्वो भवत्येव ॥ यद्यपि जरसादेशस्येति ॥ एवं चेत्वशीनुट् पाशमा
नित्यता स्त्रं वे मेषु सूते षु क्वचिदनादित्वा भावात्ल चित्सु निपातपरिभाषया जरसो नापतिरि
तिभावः ॥ यद्यपि ष्वाशमोजरस वेक्षया परत्वात्तयोः स्तयोराहे ऽगादित्वविघातादन्ये
सन्निपातपरिभाषया न जरसः प्राप्तिरेवमेते पि तथापि तेन प्रश्लेषफलं दर्शयितुमाह ॥
तं वमिति ॥ अंत्र यदूत्वं तन्निर्जरशब्दे उत्तेत्वाश्रयमिति ॥ स्वंभू समाल आकारः स्थानिवद्भा
वेना प्रवमिनचद्या प्रगृह्यतो दीर्घ आदेशो नस्थानिवदिति ह्रस्वो भास्वस्य विच्छेदात्तथं दीर्घ

नवैवंभवि ध्ये

पंचसं स्यां

लि

काशमे त्सानां परत्वान्नुट् पो भाष्य प्रामाण्ये नस्पर्धविप्रतिषेधे नेष्टत्वात्तेपुस्तेषु क्वचिदशाग्रहाभावात्क्वचित्सं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल°शे°
१२८

स्थानिवद्भावेन तत्त्वाम ।। इच्छापूरस्थानिको दीर्घभिन्न आदेशो न स्थानिवदिति तदर्थ इति वाच्यम्
याशाप ओ ३ आप आ ३ इ । यापो ३ इ । राम्न घा पुह्लस्या विधीयते ऐच्छाकारप्रश्लेषमाश्रित्य स्थानिव
त्वनिषेधप्रत्याख्यानं भाष्ये न युक्तं कासते नादोषात् । अत्र यत्रोदाहरणे सूत्रभाष्यवार्त्तिका
नां परस्मैपद आपततीति तेषामनभिधानं यथा तिरवद्धस्य अः अतिरवद्धाइ स्यादेः वक्ष्यमाणरी — वक्ष्ये
त्या दीर्घात्पूर्वं प्लुताभावेन स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तो प्लुतमेद्देस्यैवाभावाच्च ।। पदान्ताकारान्त इप्र
श्लिष्याकाररूपतया यो न कदाचिद्रूपान्तरं प्राप्तस्तदर्थ इति तन्न ।। मानाभावात् ।। भाष्ये न
स्यानुक्तेश्च ।। आवन्तं यद ३ मिति ।। प्रश्ने प्रगृह्यत्वादिति परिभाषया तिरवद्धस्य नावन्तत्वं
पक्षावन्तत्वं देतीन तद ३ मिति भावः । न चानयावन्तग्रहणेन नाइ ३ विशेषणं दावन्ताः
ग पदमित्यर्थादतिरवद्धाये सादौ दोषस्तदवस्थ इति वाच्यम् ।। अ ३ स्य विशेषणत्वात् ।। ए
नचपदं ।। पिकारइतिपरस्माषपा । सत्वात्पूर्वविरोधणत्वमितिवाच्यं ।। आकारप्रश्लेषपरभाष्यप्रामाण्येन
...तदभ्युपगमात् ।। नचरपद्धायाआ ३ इ अ ३ इ रवद्धाया जिमादेयाऽनापत्तिरितिवाच्यं ।। — राम
२९

इह चेत्यं आतोनुपसर्गे क इत्यादेः ... आदे ... कलादेवा ...

५ तैँ श्रुतमाकारमादाय स्मृतमनुबंधमादाय आत्वानुसंधानास्यादेवपाडिःपा ... तस्य लाक्षणि
कत्वाच्च ॥ ननु स्त्रीप्रत्ययेवाचिन कस्तदादिविधिनिषेधो भाष्ये पठितस्तत्कथं अस्य तत्र प्राप्तिर
तआहोपसर्जने नेति ॥ स्त्रीप्रत्ययेवाचिनकस्तदादि नुपसर्जने नेति वचनस्यैव भाष्ये पाठादितिभा
वः अत्रोपसर्जनत्वं लौकिकमेव ॥ स्त्रीप्रत्यये शास्त्रीयोपसर्जनत्वासंभवात् ॥ यद्यपि स्त्रीप्र
त्ययान्ते शास्त्रीयोपसर्जनत्वमस्ति तथापि नतेन प्रत्ययग्रहणे इति तदादिनियमप्रसक्तिः ।ए
तत्सर्वं व्याख्यादर्शाद्यनुरोधेन ॥ परेत्यस्याकारस्य लाक्षणिकत्वाच्चात्र पाठेवर्णग्रहणेपितत्
प्रवृत्तेरोदिसादौ भाष्ये स्पष्टत्वात् । न च खट्वायेइत्यत्र पाठेनापत्तिः सूत्रं तु निर्देशाये इत्यादौ चरिता
र्थमिति वाच्यम् ॥ यस्य रूपस्य लक्षणप्रवृत्तिं विना न संभवस्तस्यैव लाक्षणिकत्वस्य तत्परिभाषा
विषयत्वात् ॥ न चेह तथा एकादेशात् प्रागपि तद्रूपसत्वात् । पदाङ्गाधिकारे इति वार्तिकेनाङ्गस्य
विशेष्यतापत्तेर्वोचित्याद्बोधनाच्च ॥ अतएवावेत्वान्तं यदङ्गमित्यर्थो मिप्रायेणालिखट्वाये

अंगस्य विशेष्यत्वात् ॥

इह चित्ते ... प्रत्ययान्त ... ।
... ... पुनः ...

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्व॰ शे॰
१३०

ओऽस्त्वागस्यविरोधणात्येप्यस्योपपतेरी...कि...आये रस्यतेचि...

स्येतसिद्धये तिखट्वाः इति स्थितेप्रवृत्तं आप्रग्रहणे ऽदीर्घ इति वार्त्तिकं व्याख्यायप्रश्लिताकारस्यला
नुबंधाभ्यामास्थिनाशंकां कृत्वा लाक्षणिकत्वेन समाधायाकारप्रश्लेषेण तत्प्रत्याख्याने एत
त्परिहारायोपायान्तरं कथं न भाष्ये। किंच अकः स्यविशेषणत्वे वार्त्तिकस्य तत्प्रत्याख्यानाया
कारप्रश्लेषस्य च वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। किंच खट्वायां अतिखट्वायामित्यादौ याऽनापत्तिः। किंचा
कारप्रश्लेषपक्षेपि दीर्घोन्तरं खाश्रयाकारत्ये स्था निवद्भावेनाख्यमितिशंकाऽयुक्तैव दीर्घाल्पूर्वं स्था
निवत्त्वस्य फलाभावादप्रवृत्तेः स्थानिन्याख्यबुद्धेरभावात्तदादेशे दीर्घे तदारोपस्य दुर्लभत्वात्॥
परंपरयाकार्य्यमादाय स्थानिवत्त्वप्रवृत्तेर्मानाभावात्॥ याडापइति सूत्रे भाष्येपि अतिखट्
वायेत्यत्र स्थानिवत्त्वात्प्राप्तस्य याटः प्रतिषेधो वक्तव्यः न वक्तव्यो आप्रग्रहणेऽदीर्घ इति
स्थानिवत्त्वनिषेधात्॥ न च दीर्घसंभावसोभूत पूर्व इति याट् प्राप्नोति लाक्षणिकत्वात्॥
स्थानिवत्त्वे तु तत्सामर्थ्यान्नेतरपरिभाषाप्रवृत्तिरित्युक्तं यद्यपि स्थानिवत्त्वं याडापइति सूत्रस्थ
मानानाकादिभो ...एवं सति गाध्यालोर्लिटि तिपेण लित्त्वफलाभावात्स्थानिवत्प्रवृत्तौ तस्य औ इत्यादेशो द्वित्वे

राम
२०

न्य

भाष्याभ्यां हल्ङ्याप्सूत्रपाठाप इति सूत्रयोरेव प्रश्लेषो लभ्यते तथापि भाष्यमुपलक्षणमितरसूत्र
विषयोदाहरणानभिधानं वेत्यनयोर्युक्तं सुधीभिर्विचार्यमित्याहुः ॥ अश्व ॥ अत्र राजिसाहचर्या
द्राजिः फलादिरेव तेनास्य विभागियेवेत्याहुः ॥ छशोवर्णोताभ्यां शब्दरूपविशेष्यमादायतदन्त
ग्रहणमित्याह छशान्तयोरिति ॥ छशयोरित्युक्तेपि न क्षतिरिति चिंत्यं ॥ पदस्येति तु पृष्टमित्या
दिसिद्धये व्याधिकरणमेव ॥ अन्तादेशइति ॥ अलोन्त्यस्येति वचनात् ॥ अत्र झलो झलीत्यतो झली
ति पदस्येति स्कोरित्यतो न्ते इति चानुवर्त्तते ॥ खो ॥ ऊडित्यत्र विंतीत्यनुवृत्तेः प्रष्ठस्याप्यादेशाभावा
त् ॥ अशान्तत्वेन षत्वाप्राप्तेश्छग्रहणं ॥ अत्रापि सलुक्निर्देशो बोध्यः ॥ तस्या सिद्धत्वादिति चयो
द्वितीया इत्यस्य नादित्येति भाष्यपाठादिति भावः ॥ टनयोरिति ॥ धुडभावे टस्य धुडिति तस्येत्यर्थः
नभवतीति ॥ जश्त्वात्प्राक्षस्यनेत्यर्थः जश्त्वे तु प्राप्तिरेव नेति बोध्यं ॥ केचिदिति ॥ एकाचइत्युर
सत्रेनुवृत्त्यामध्येपि संबन्ध एवोचितइति भावः ॥ जश्त्वेनेति पलुजश्शसशीति निर्देशात् शस्यन

ननु प्रत्ययलक्षणेन ग्रहणातिरिक्तविधौ भावात् छत्वरूपाद्याहाराभावे विकृतपदस्येति विशेष्यमादाय पर निर्दि
ष्टं तद्विधिः कृतो न तथाचभ्रंशे विद्यमानस्य सलिपरे च विद्यमानस्य छशान्तस्य परस्येत्यर्थे सिद्ध

ष्यामिति भ्रंते विद्यमानता चवर्णाभावाच्य
वहितप्राक्कालवृत्तित्वरूपा वर्त्तते परे पि वर्त्तते सा त्वेत
न्नाह परस्येति व्यधिकरणमेवेति छशयो रनन्वयि भ्रं
ते इत्यत्रान्वयीत्यर्थः २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श.शु.
१३१

जस्वमिति तन्न॥ अविकृतस्वरूपप्रतिपादने तात्पर्यादयस्मापादित्ते नभत्ता अनन्तरतदप्राप्तोन्यायप्रसिद्धा
यांज्ञापकत्वायोगात्॥ उपदेशेजित्यादिनिर्देशः कृत्वाद्यनापत्तेश्च॥ अत्र मते भाष्यानुग्रहो विचार्यः
मांसपृतनेत्यस्य पद्दन्निति सूत्रे उपसंख्यानत्वात् हाहाइसाद्येवेति स्त्रीत्वादि तिपुंस्त्वाभावादित्यर्थः
नात्वं नेति स्त्रीत्वादिस्य नुकृष्यते अत एव पुंस्त्वाभावान्नत्वाभाव इति नोक्तं। नहि पुंस्त्वाभावो नाभावेत्र
ति बंधकः नपुंसकेपि तदङ्गीकारात्॥ ङितिह्र॥ अनुवाक्यद्वयमाये पूरुति स्त्र्याख्याविस्त्यस्त्रीतिइ
यङुवङ्स्थानाविति वेति चानुवर्त्तते॥ अंतेपूरति वेति स्त्रीवाचकावित्येतावन्मात्रार्थकस्त्र्याख्याविति
च तेन ह्रस्वयोरप्राप्ते दीर्घयोस्तु नेयङ्ङि.ति निषेधादप्राप्ते विभाषा। इष्वादिषु प्राप्तिमाशंक्य ङिति
ह्रस्वश्चेत्यत्र नित्यस्त्रीलिंगावित्येवं विधो नियमो नाश्रीयत इति केयटस्तु ह्रस्वांशमात्रे विषय इत्या
शयेनाह॥ नित्यस्त्रीलिंगाविति॥ अत एव वास्यादीर्घाद्रो निषेधविकल्पयोर्भाष्य उक्तं. पूरुस्त्र्याख्या
विति सत्रे तत्स्वलंकरणायेत्सुवेब्राह्मण्यै इति लिंगान्तरविशिष्टार्थाभिधायकत्वेन तत्त्वाभावात्॥

राम
३१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पारेसत्र विकल्पोभावस्यैव॥ आख्याग्रहणरहितस्यैवात्र संबंधात्॥ यद्वा स्त्र्याख्यौ विशेषेतदेव
स्त्रीवाचकौ विशेषेतन्मात्रार्थक मत्रशब्दाधिकारात्॥ तत्र ङिदाश्रिमाङ्कः स्यविशेषणं अतएव
वप्रथमलिंगग्रहणं चेत्यस्यानप्रवृत्त्याख्यायके ह्रस्वोचेयङुवङः स्थानौ चप्रवृत्तौ स्त्रीव
चनावेव नदीसंज्ञौ भवतो न तु पुंवाचकौ विति विवक्ष्यमिति वार्तिकेति शकघेब्राह्मण्यै कुमा
भूत्॥ अतिशाकटपेब्राह्मणायै अतिश्रियैब्राह्मण्यै श्रियैब्राह्मण्यै धःमाभूत् अतिश्रियैब्रा
ह्मणे॥ श्रियैब्राह्मणायेति स्त्र्याख्यौ विति सूत्रशेषेभाष्येऽउक्तं एवंचास्यानिषेधविकल्पस
मसंभवि॥ समुदायस्यत्वेनापि प्राप्त्यभावात्॥ अवयवस्य प्राप्तावपि नस्थानेन विकल्पाभावा
त्॥ ङिदाश्रिमाङ्कः स्यैवानेन विकल्पात्॥ एतत्सप्रवृत्तौ स्त्रीवचनाविषयेनेन सूचितं॥ अत
एवात्र वाक्यद्वयेऽपि विधिविकल्प एव दर्शितः॥ एवंचात्र नियमो नाश्रीयत इति कैयटोवाक्य
द्वयपरत्वोचितः॥ उपक्रमे निषेधपरतया व्याख्यानं तु स्त्र्याख्याविषयस्य नित्यस्त्रीत्वार्थकं

267

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰ग्रौ॰
१२२

तमतानन्तरत्वादेशिनो पूर्वाते ह्रस्वयोग्रहणमिति पक्षोपपादने ऽप्तिभूतमिति तन्नादरणीयं॥
यत्तु दीर्घवाक्ये स्त्र्याख्याविति। इदूतोस्तदन्तस्य वा विशेषणं पुनरङ्गेनैतदंतविधिः अङ्गस्य च
केवलं स्त्रीसं विशेषणं नेह स्वघटितवाक्ये पि स्त्रियामित्येतन्मात्रमुभयोर्विशेषणमिति
तन्नु चिंत्यं भाष्यानुदलाभात्॥ नेयङ्वङि स्यत्र तु नेयङ्नपाक्षिप्ताङ्गविशेषणं स्त्रीत्वं तदाक्षि
प्तस्य यङादि विशेषणतया चिसोत्॥ यस्याङ्गस्येयुवाविति भाष्योक्तेः स्त्र्याख्यावित्यस्य
नित्यस्त्रीलिंगावित्यर्थकस्य पूर्वस्यनेनैव लब्धसंबंधसौच्च॥ अत एवातिश्रिये ब्राह्मणायेत्य
त्रानेन निषेधादेव यव नदीत्वप्रयुक्तापि नदीकार्यं न॥ ननु यथा स्तरकुंघे ब्राह्मणायेस्यादौ लु
वन्तस्य स्त्रीलिंगत्वेपि प्रथमलिंगग्रहणान्नित्यनदीत्वं भवतीति भाष्येउक्तं च अन्याब्राह्मणान्य
इयेत्यादौ पुंवद्भावेन स्वलिङ्गप्रयुक्तकार्याभावस्याप्यतिदेशान्न तत्संस्पष्टं चेदं तस्माच्छसइति न

औ
स्त
नि

राम
२२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नं

ल

सूत्रे भाष्यकैयटयोः षष्ठ्यातिदेशेन प्रकृतिलिङ्गःप्रयुक्तकार्यातिदेशेन तद्धिरूढत्वाभ्युपकार्या प्रवृत्तिः
स्पष्टं चेदं स्त्रियामिति सूत्रे भाष्ये।। पुंवद्भावो वादिप्रत्याख्याने पि यथोदारादिशब्दैः पुंस्त्वेन स्त्री
रूपार्थस्य भानं तथा प्रकृते स्त्रीत्वे नपुंसो भावमिति न नत्वं।। पुंस्त्वे वा चेन्न तस्मिन्नर्थात्।। न चैवं
स्वकुटेरस ज्ञापि युक्तवद्भावेन नित्यस्त्रीत्वात्तत्सत्त्वे तेव सिद्धमिति वाच्यम्।। स्त्र्याख्याविषयस्य स्त्री
त्वविशिष्टमेव प्राहेत्यर्थात्।। नचायं तथा स्त्रीत्वे न रूपेणा वस्तुतः पुंस्त्वविशिष्टस्याभिधानात्।।
यद्यपि पदार्थमात्रे शास्त्रीयलिङ्गत्रयमस्ति तथापि व्यक्तिवस्तुपदार्थादिबोध्यत्वकाले तत्तल्लिङ्गं
पञ्जननेपि स्त्रीपदादिबोध्यत्वदशायां तत्सत्त्वे मानाभावात्।। प्रकृते तु ब्राह्मणायेत्यादि विशेषद
र्शनेन तत्सत्तानुमानात्।। स्पष्टं चेदं भाष्यकैयटयोरेवं श्रीशब्दाल्लिनि तु पिप्रिये ब्राह्मणायेत्या
दौ विकल्पापत्तिः युक्तवद्भावेन स्त्रियामंगस्य वर्त्तनात्।। अत्र सूत्रे नित्यस्त्रीत्वानिवेशाच्चेति च

269

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्व.टी.
१३२

बाधादिति निरवकाशत्वादित्यर्थः । नचेयङ्वामित्यत्र नदीग्रहणानुवृत्तिपर्यालोचना भाविइयङ्वामोरित्यनेकविषयत्वेन बाध्यबाधकभावो वक्तुमशक्य इति वाच्यम् ॥ तयोरेकविषयत्वे इयङ्वामोरुक्तेति न्यासेन तत्र

न्नसत्त्वाभिधाने इष्टापत्तेः ॥ भाष्ये दृश्यमानं श्रियै ब्राह्मणायेत्यादि न क्यङन्तात् क्विपि बोध्यं ॥ विपरी
तं नित्यस्त्रीत्वनिवेशादिनोक्तं श्रियै ब्राह्मणायेत्यादौ न दनापत्तिदोषः स्यादुः ॥ पूर्वमात्रे ॥
यद्यपि पूर्वतिदीर्घपरं तथापि विभक्तिविपरिणामेन यथोर्हे स्वावित्यन्वयो बोध्यः ॥ तेन स्वर्वेवा
मीत्यत्रापि बोध्यं ॥ इयङ्वामोरुद्धेरिति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे इयुङ्वामिति ॥ अनदीसंज्ञ
केषु अच्चघेरोदित्याभ्यां बाधात् ॥ ङेराम्निति सूत्रान्नदीग्रहणानुवृत्तेस्त्वाह ॥ नदीसंज्ञकाभ्यामि
ति ॥ मत्यामिति ॥ सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्यणा ॥ त्रिचतुरो ॥ अष्टन आ इत्यतो विभक्ता
विति वर्त्तते । तत्फलं त्रिभार्यः तृतीयान्तेन समासः भार्याभरणीयः ॥ अचिर ॥ अलोन्त्यपरिभाषयैव
सिद्धे ऋत इति अनुवर्त्तमाने तु सूच तसृ इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वकल्पनायामन्यथा त्रिचरौ तु इत्यस्यैवानुवृत्सा
प ौरादेशेन तिसृचतस्रोर्बाधापत्तिरिति दिक् । नुमचिरेति ॥ अत्राचिरादेशेन तिसृ इति निषेधो
मूलं ॥ एतेन स्त्रीसरूपार्थविशेषविधानि संज्ञानिमित्तत्वाद्यपेक्षया नुडनरङ्ग इत्युपालम्भः ॥

ननु सत्यपि तिस्रादेशे षाष्ठीति समासे पुंवद्भावेन त ... रीति
न्निवर्त्तते सिद्धे ... भक्ता बिसनुद्यतेन फलमत आह ...

नतिस्रिति येयर्थेन

रूपस्य ... पते ...
...

राम
२२

अतो निषेधादेवार्थसंज्ञाकृतं बहिरङ्गं सा नाम्र्युणादन्यथामिति प्रत्ययविशेषापेक्षत्वेपि संज्ञार्थविशेषाना
पेक्षत्वेनान्तरङ्गं साऽत्र पूर्वादेशोत्तदसंगतिः स्पष्टैवा वस्तुतः स्वरूपेणोपादानेनं बहिरङ्गं त्वं किं तु केनचिद्विशे
षधर्मेणोपादानमेवेति विशेषापेक्षस्य बहिरङ्गत्वमेवेनेति च स्वधातो निरूपयिष्यामः ॥ तृज्वत्सूत्रे भा
ष्ये नु नति स्त्रियामिति ज्ञापकाद्गादेशोनुड्विषये न पूर्वविप्रतिषेधेन तु न सिध्यति ॥ अपवादविषये विप्रतिषे
धात्प्रवृत्ते रादेशस्य सर्वापवादत्वादित्युक्तं ॥ त्रिचतुरोर्विशेषणादिति ॥ स्त्रीनिष्ठसंख्यायां वर्तमान
यो स्त्र्यर्थ इति भावः ॥ नेहेति त्रिशब्दस्य पुंनपुंसकवृत्तित्वेपि समुदायस्य स्त्रियां वृत्तेरङ्गविशेषणत्वे
आदेशः स्यादिति भावः ॥ आमि सितीति ॥ तत्रामुः षष्ठीबहुवचनमेवार्थाधिकारादतो न ङेः शामित्युपादेश
इति बोध्यं ॥ प्रियतिसेति ॥ अङ्गविशेषणत्वेऽत्राप्याप्तिः स्यादिति भावः ॥ प्रियपानस्त्रिज सिति ते
तरङ्गानपीति न्यायेन विभक्तिलुक् पुनः सुपि तदन्तविधिना निर्दिश्यमानपरिभाषया त्रिशब्दस्या
देशः ततो न घृतश्चेति कथं न समासार्थालौकिकवाक्येऽकारान्ततरपदत्वाभावात् ॥ ऋ इत्याने स्यङ्
प्रियतिसृणीत्यादि ॥ अत्र नुमः परत्वात्तिस्रादेशे पुनः प्रसंगविज्ञानेन नुम्नति स्त्रियामिति ज्ञापकेन सा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰कौ॰
१३४

सु

मा॰न्यत्वभागमविषयेशरेइत्येवेति ताप्यतेप्रत्ययोत्तरे त्तिसूत्रेचेमौभाष्येप्रयोगौ॥ हेरस्रेइति॥ बहिरंगासिद्ध
त्वंतु न यासयोरिति निर्देशेनानित्यत्वान्नप्रवर्तते॥ विभक्ताविति॥ पुवोरनाश्राविसूत्र भाष्यपाठात्॥ स्त्रि
प्रसूत्रेतत्परिभाषादोषैस्तुपाठाच्च॥ सरवीति॥ सख्यशिस्वीति ङीप्॥ यस्येति चेतीकारलोपः॥ लक्ष्मी
रिति लूदिकारादिति ङी बिल्लक्ष्मीत्यपि॥ स्त्यायतेस्यां भुत्रे शोणितेइति स्त्री स्त्यायतेर्ड्रट् टिलोपयलो
पौ टित्वान्ङीप्॥ इयङीति स्त्रीशब्दस्येकारान्तादियङः नानुवर्तते इति भावः गुणनेति नस्विचेतिगु
णः॥ आङोनाभस्रुघेह्रस्वनद्यापइत्येतेरित्यर्थः॥ नाध्यतेरिति स्त्रीशब्दस्य यङिःस्यन्नेनान्वयः नुमिको
चीति। पूर्वकारिको नैबाधेसतियत्स्फलितं तदाह॥ ओरस्यादिति॥ अनादौ यइत्यादेशो विहितः सः उ
पसर्जने पुंसि विद्यमानस्य स्त्रियाः स्त्रीशब्दस्यो साहिषु चतुर्षु वचनस्यत्र गुणादिभिर्बाधादिति भावः
पुंवद्भावादिति तृतीयादिषु भाषितपुंस्कमित्यनेनेति भावः॥ ननु ह्रस्ववाक्यप्यस्त्रीत्यस्य संबंधेन स्त्री
शब्दावयवभिन्नह्रस्वेवर्णां नादीत्यर्थे नकथमत्र प्राप्तिरत आह॥ स्त्रीति तत्रबीजमाह नत्वंबहुस्येवेतिप्र

ला

राम
२७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वज्य प्रतिषेधस्तु न वाक्यभेदापत्तेः ॥ नन्वियङ्स्थानाविधाने नापि ह्रस्वस्य निषेधः किं नेत्यत आह दीर्घ
स्यापमिति ॥ तेत्र ह्रस्वपदग्रहणाबाधादिति भावः ॥ अयं न्यायेतामितिश्री ॥ वृचीत्यादिना वागिरस्त्रेव रूपमिति
ह्निप्रदीप अस्यान्तमान्न सुलोपः ॥ नेयङुवङ् ॥ ङ्कयोच्चारणं स्पष्टार्थं ॥ स्थानग्रावेक्षावल्लुङ्तः इयङु
बाधित वङोः स्थानं स्थितिर्ययोरिति बहुव्रीहिः सो च बाधको विषये एव ॥ तेन प्रवृष्टधीः प्रधीः प्रध्यै इत्यादौ न
निषेधः सा चोपलक्षणं व्याख्यानात् ॥ तेन हे श्री इत्यादौ निषेधु स्ति : श्रियावि सादौ न तिष्ठति सत्ता
तु ॥ पत्रनदी कूपार्थ्रयुगे बाधकाबाधिते पञ्चादिस्थितिः क्वचित् इष्टा तस्य तदवयवस्य च निषेधर
प्र तिफलितमत एव प्रवृधीर्यस्या पस्य वा प्रधी स्त्रिया वयव धीशब्दस्य नदीत्वं भवत्येव ॥ तदुक्तं भाष्ये
अवयव स्त्री विषयसा सिद्धमिति चेदियङ्स्थान प्रतिषेधे यतः स्थानयोरिप्योः प्रतिषेधः प्राप्तौ
तिजवयवस्येयङ्वङ्स्थानत्वात् ॥ आध्यै प्रध्यै सिद्धं सङ्कूपग्रहणाद्धस्याङ्‌स्येयुवोभवतस्त स्येदं
ग्रहणं ॥ न चैतस्याङ्‌स्येयुवोभवतरति ॥ श्रियेइति ॥ ङितिह्रस्वश्चेति विकल्पः ॥ वामि ॥ आमीति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰ शे॰
१३५

छेदः॥ प्रधीशब्दस्येति॥ प्रकृष्टं ध्यायतीत्यर्थकस्येत्यर्थः॥ इतिकारादीनामिति। अयं भावः। भाष्ये भाष्येप्र
ध्येइत्यादावियङ्स्थानान्निषेधमाशङ्क्य पुत्रनदीकार्याश्रयेङ्गरत्यन्तरीत्या समाहितं तत्र नेव बहुव्री
वी हिः कप्वापत्तेः किंतु प्रकृष्टं ध्यायतीत्यार्थकेन तत्र। तत्र कैयटोक्तं नित्यस्त्रीत्वाभावेन नदीत्वाप्राप्त्या भा
ष्यासंगतिरतः स्त्रीविषयावेव यो पुनित्यामित्यत्र भाष्ये एवकारो भिन्नक्रमः नित्यमेव यो स्त्रीवि
षयावित्यर्थः॥ नित्यमेवेत्यस्य पदान्तरं विनापीत्यर्थः खल्पूकटप्रूग्रामणीनां त्रिषु शब्दतया पुं
सि मुख्यावृत्तिः पुंसः खल्वयमुचितो धर्मः शास्त्राद्युपरहितेसाच्यो॥ अतस्तेषां न पदान्तरं विना स्त्री
स्त्री वृत्तित्वं ध्यानादितेपुंस्त्वसाधारणमिति॥ अत्रारुचिबीजं तु सूत्रभाष्यादक्षरीरै हेश नित्यस्त्रीत्वाला
भः॥ भाष्योदाहरणे बहुव्रीहिरेव। कृपुना ऋकारसाहचर्येण ण्यस्य वृत्तेः प्राग्नदीत्वं तदुत्तरपदके
एव तत्प्रवृत्तेः धीशब्दस्येयङ्स्थानत्वेन प्राङ्नदीत्वनिषेधात्॥ गतिपूर्वकत्वाघटणा विसुलभः आ
ध्येइति चिंत्यमेतत् क्रियाशब्दत्वेन नित्यस्त्रीत्वाभावादिति कैयटस्तु चिन्त्यत्वेति दिक्॥ लक्ष्मीवदिति॥

पु

राम
३५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्त्रि यामिति शेषः पुंवद्रूपमिति ॥ उक्तविग्रहे नित्यस्त्रीत्वाभावात् पुंसीव स्त्रियामप्यनदीत्वादिति भावः
प्रकृष्टाधीरिति विग्रहे इति ॥ इहशापदघटितविग्रहे इत्यर्थः तेन कर्मधारये बहुव्रीहौ च सर्वलिंगापि मतद्
ये पि लक्ष्मीवत् प्रथमलिंगग्रहणं चेत्यवयवधीशब्दस्य नदीत्वात् ॥ नेयङ्वङिति निषेधस्योत्तरीत्या प्रा
ति प्त्यभावादिति भावः ॥ विशेष्य इति लक्ष्मीशब्दापेक्षयेत्यर्थः श्रीवदिति स्त्रियामिति शेषः विशिष्टस्येयङ्
स्थानत्वेन ङिद्रामो विकल्पस्यान्यत्र निषेधस्य च प्राप्तेरिति भावः ॥ पुंसि त्विहशाबहुव्रीहावपि नन
दीत्वं नेयङ्वङ्स्थावयवस्य निषेधे समुदायस्याभावेऽभ्य ॥ पुंवदिति ॥ सुष्ठु ध्यायतीति विग्रहे इति शेषः
स्तस्य नित्यस्त्रीत्वाभावेन पुंसीव स्त्रियामप्यनदीत्वादिति भावः ॥ इति विग्रहे चेति ॥ इहशापदघटितवि
ग्रहे स्त्रीलिंगबहुव्रीहौ कर्मधारये चेत्यर्थः ॥ तत्र बहुव्रीह्यवयवस्य नेयङ्वङिति निषेधः ङितु समु
दायस्य विकल्प इति बोध्यम् ॥ स्त्रियां च ॥ अत्रासंबुद्धौ सर्वनामस्थान इति न संबध्यते आरंभसाम
र्थ्यात् ॥ ...नेभ्य इति ॥ तदन्तशब्दानां बहुत्वाद्बहुवचनं प्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदन्तविधिः स्त्रि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल०श्री०
१३६

यामिति याधिकारः॥ क्वासि हे सुभ्रु इति रावणेन सीतापहारेण रामविलापोयं विधिना लपा हा
पितस्या जितः स हे सुभ्रु क्वासीत्येवं बहु विललापेत्यर्थः॥ नेयङुवङ्स्थानावयवस्य समुदायस्य
चनदीत्वनिषेधात्स्त्रप्रश्नः॥ प्रमाद इति॥ विरहपीडितत्वेनानवधानलक्षणोत्र प्रमादः स च वि
रहपोषकत्वाल्लाव्यगुणः एकाजुत्तर॥ एकोच् यस्मिन् तादृशमुत्तरपदं यस्येति सूत्रे बहुव्रीहिग
र्भो बहुव्रीहिः उत्तरपदे रस्यनेनास्य वाक्यस्य समासपदघटितवाक्यैकदेशस्यानुमानात्समासो वि
ग्रोभ्य इत्याहु॥ तस्मिन्समासे इति॥ आरं भेति प्रातिपदिकान्तेत्यनेन विकल्पेन णत्वे सिद्धे इत्यर्थः॥
ण पुनरिति॥ ग्रहतोनुवर्त्तमाने इत्यर्थः॥ यणामिति॥ हन्क्वेरेति यणामित्यर्थः॥ भेकजातौ विति॥
ग्रामणी गण्डुपदी भेकी वर्षाभ्वी कमठी दुलिरित्यमरादस्य बह्वादित्वेनवाङी षितिभावः॥ अन्ये
त्वस्य गोरादिपाठान्नित्यमेव ङीष् भेकी पुनर्नवायां स्त्रीति पाद्वस्यसतः पुत्रः स्त्रियांस्मी आ
हुर्दुहितारमिति वन्नित्यमन्तत्वेप्युपपन्नमित्याहुः॥ गोरादिकल्पने मानाभावात्॥ अमरे वर्षाभूः

[illegible]

राम
२६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नपुंसकादित्येतद्विशेषणं तेनुमदं तान्नपुंसकात्स्वस्यांगसंज्ञानिमित्तस्या मित्यर्थे स्वमतेपि पीतांबरशब्दात्स्वमोर
मापत्तिर्बोध्या ६

कमठीं दुलिरित्येव पाठ इति सुबोधिनीकार इति माधवस्तदनुसारेण मूलं बोध्यं। टाबृङीपोनस्त इति स्त्रियांपत्राप्नोति तन्नेति व्याख्यानादिति भावः स्वस्रादिषु मातृशब्दस्य ननान्दादिना हृच योत्र सिद्धत्वाच्च ससंबंधिकजननीवाचकस्यैव ग्रहणं सन्निपातपरिभाषयैव तिसृचतस्रोः ङीबभावे सिद्धे तदनित्यत्वज्ञापनार्थं तयोर्ग्रहणमिति केचित् स्वस्रादिषु तिसृचतस्रोः पाठो नार्ष इति वृत्तेन्नत्वसूत्रस्थभाष्यस्वरसः॥ इत्यजन्ताः स्त्रीलिंगाः॥ ७॥ अतोऽम्॥ अतइसोतदधिकृतस्याङ्‌स्य विशेषणं स्वमोर्नपुंसकादिति चानुवर्तते। अम् लुग्बाधकोयेननाप्राप्तइति न्यायात्॥ अमितिच्छेदो न नुमिति॥ ज्ञानमित्यादौ सुपि चेति दीर्घापत्तेः॥ सन्निपातपरिभाषया दीर्घवारणे तु हे ज्ञानेत्यादौ संबुद्धिलोपस्यानापत्तिः। मनिमित्तस्य प्रकृतिप्रत्ययसन्निपातस्य प्रत्ययलोपेन विनाशात्। अतएवैङ्‌ह्रस्वादिति सूत्रे ज्ञाने इत्यादौ मलोपाय कृतरक्षियादौ लोपाभावाय यत्नक्षेपव्यधिकरणान्वय हल्यदानुवृत्तय आस्थिता भाष्ये न तु मिति च्छेद उक्त इत्यलं भाष्यविरुद्धकल्पनयेति दिक्॥

यथाश्रुतसूत्रे लुक्बाधकतादिकल्पनापेक्षया अनतो मोनपुंसकात् सोरम् इति सूत्रद्वयं तु न कृतं
अङ्गतरारिति सूत्रे अमो ऽमद्वकल्पसानुवृत्तिकल्पनया विशेषात् यथाश्रुतापेक्षया गौरवस्यप इत्या

...नानि ...इति स्थितेः...
...संयोगः ...ज्ञस्यचामि
नक अत्वसादेरेवाख्या
अप्रयत्तिलापकेस्या
त्पत्तिः॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त॰ श्री॰
१३८

स्वर्थेति ... प्रयोग
णत्वे ॥

उभिद्धा मिसत्ः

अत आडामो

जसः शी औङः आपइत्याभ्यां शी औङ इति चानुवर्त्तते ॥ तदाह ॥ क्लीबादित्यादि ॥ यस्येति च इत्याश्रयं तस्ये
त्यर्थो व्याख्यानात् ॥ भस्येत्यधिकारस्थेन नस्तद्धित इत्यनस्तद्धिते नुदूष्यते तदाह ॥ भस्येत्यादि भस्ये
ति विंगर्गरूपं ॥ औङः श्यामिति ॥ इत एव निर्देशादस्य नित्यस्त्रीत्वं बोध्यं ॥ औङ इति स्वरूपकथनं
सर्वैरित्यस्य भाधिकारेण सिद्धेः ॥ ...शासत्र सुबेव व्याख्यानात् ॥ नपुंसकस्य ॥ इदितो नुमिति स
र्वनामस्थाने इति चानुवर्त्तते ॥ अङ्गस्येति च प्रवृत्तं ॥ नपुंसकस्यां विशेष्यते ॥ नपुंसकस्येति गृह्य
माणस्याभावादङ्गस्यैव विशेषणं ॥ अच्छिद धीयादौ नु गृह्यमाणस्यैव प्रकरणात् ॥ अतएव
चिन्तने ऽरित्यत्र स्त्रियामिति तयोरेव विशेषणमित्याकरः ॥ उपधादीर्घ इति ॥ सर्वनामस्था
ने चासंबुद्धाविति नेनेति भावः ॥ शेषमिति ॥ कर्मत्तिघ... घअजधाः पुंसीति प्रायावादः ॥
अड्डु ॥ दड्डिति पाठः दस्य डुत्वं डस्य संयोगान्तलोपश्चादेश स्वरूपमङ्ङमिपानवनत इति वैयर्थ्यं ॥
पंचभ्यः इति भ ... उदायअस्य सर्वोपन्तर्गणत्वात् परत्वेन रौदिभ्य इति विरुद्धविभक्तिपं
चम्यन्तत्वादङ्गस्येत्यनेनान्वयानर्हमिति इतरादिभ्यो विहितयोः स्वमोरङ्ङ्गस्य संज्ञा निमित्तयोरि

जस्का सर्वनाम

छुते र्बद्व वनः

राम
२८

नन्वेवमप्येगस्येत्सारस्यत्निमितनिमित्ताभावबोध्यक

त्यर्थः इति भाष्ये स्पष्टम् सूर्वादिसूत्रे। एवञ्च परमपत्रं कुलमित्यादौ नादड्।। पत्नवेयटे नार्थद्वारकं
विधानमाश्रयितव्यं।। तेन परमेवतरदित्यत्र।। तस्य यदि ड तराद्यर्थगतसंख्याभिधायिन इत्यर्थस्त
दापञ्चम्यन्तात्तादृशार्थप्रतीत्यसंभवे।। यदि षष्ठ्यर्थे पंचमी तदा विरुद्धविभक्तिसा।दिति भाष्य
संगतिर्विधानस्य सर्वथानाश्रयणेनार्थद्वारकविधान मितितद्व्या संगतिश्च।। न चैत
दर्थउपसर्जनप्रतिषेधारंभो व्यर्थस्यादिति वाच्य।। तत्प्रत्याख्यानायैवतद्भाष्यप्रवृत्तेः पूर
दि मरूसरदिसंख्यावृत्तये वहुपाश्रयणीयविहितविशेषणो नैवातिरूतरादिप्रवृत्तेः सत्यर्थद्
ति तदाशयः।। स्यदादीनामस्यत्र षष्ठ्यंतत्वात् स्यदादीनामित्यर्थद्वारकं विभक्ति विशेषणं अस्ति
दधिरसाद्याववङ् तथा तद्विशेषणं व्याख्यानादित्यपितत्रैव भाष्ये स्पष्टमित्याहुः।। डित्यफलमा
हटेः।। निर्दिष्टात्तेरित्यतो डिती निवर्त्तते भस्येति चाधिकृतं पञ्चम इति उटोमेदिभत्वाभावदू
ति भावः।। अन्यतमस्येति।। उतरादिषुपाठादिति भावः।। एकतरमिति।। एकाच्च प्राचामिति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स०प्रो०
१३८

उलश्च॥ तकूलमस्यलेव लमादियेव॥ परस्मादिति॥ लुमपेक्षयेति शेषः॥ शब्दान्तरप्राप्त्याश्रलन्त्वाज
न्तलक्षणाभेदाच्च लुमप्यनित्य इति भावः॥ केचित्तु ह्रिभावात्परत्वाज्जरासते ततः शौरसलन्त्वाल्लुमि
त्यर्थ इत्याहुः॥ अत्रैव हुन्नत्यंत निर्जरशब्दे उक्तं॥ सोऽन्तमहतः स्थाने ति लुप्तषष्ठीकं पृथक् पदं॥ सं
योगस्येत्यनेन समानाधिकरणं॥ नोपधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ इत्यनुवर्तते तदा
हसान्तसंयोगस्येत्यादि॥ उपधाग्रहणं च पूर्वहल्मात्रोपलक्षणं॥ परिनिष्ठितकार्यस्येहासंभ
वात्॥ सर्वनामस्थाने इति सान्तसंयोगस्य विशेषणं॥ अत एव हंसध्वंसीत्यादौ न दोषः॥ य
द्वा नस्य विकारेन्यस्यदेशस्येति न दोषः॥ मांसस्य चूत्पादिति॥ मांसस्य पचनीत्यर्थः मांसस्य प
चिपुरुषघ्नौ रित्यप्येतत् सिद्धार्थानुवाद एव॥ शब्दत्वेन च साहत्य नलुमते एतस्य च नित्यत्वमित्यभि
मानः॥ वृत्ताविति॥ भाष्यस्वरसस्त्वनन्ताविति भावः॥ मासश्छन्दसीति॥ मासस्सकारः स्या
द्वादौ प्रत्यये छन्दसीत्यर्थः॥ माद्भिः शरद्भिरुदर्द्दिरस्सुदाहरणं॥ ह्रस्वो नपुंसके॥ क्लीबवदर्थे वर्त्त

स्व १॥ स्न
पंक्तौ तास्य

राम
२८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मानस्याऽजंतस्येयेवसामर्थ्यात्प्रातिपदिकत्वाभेप्रातिपदिकस्येत्येतत्तस्य प्रधानस्येत्यर्थकं तेन कुं
डेरसादौ अन्तवद्भावेन प्रातिपदिकत्वेपि न हेरवः॥ विभक्त्यर्थस्य संसर्गेपि प्रकृत्यर्थापेक्षया प्रा
धान्यमस्त्येव प्रथमायामपि अन्याभिहितत्वात्तिङर्थ इति तत्रापि तत्संसर्गको बोध इति तस्याः प्रा
धान्यं॥ कुंडेति षष्ठ्यंतस्यादावाख्यातार्थकर्तुः कर्तृत्वक्रियाभावेन क्रियायामन्वये तद्भिन्नप्रथमार्थ
स्यापि तेन संबंधेनान्वयात्तस्य प्राधान्यं स्पष्टं चेदं भाष्ये॥ ज्ञानवदिति॥ दीर्घान्तत्वप्रयुक्तो नकु
श्चिद्विशेष इति भावः॥ श्रीपालीत्यादावेकाजुत्तरपदे णत्वं संभवत्येवेति बोध्यं॥ इकोचि सुपी
ति वक्तव्ये विभक्ताविति चित्यप्रयोजनं॥ विभक्तौ किं मधुन इदं माधवं॥ हे वारे हे वारीति॥ अ
नण्वेकोचीति सूत्रस्थमिह किंचिन्न्यापोरिति एङ्ह्रस्वादिति सूत्रस्थं हेपु इति च भाष्ये संगच्छते॥ त
वृध्यौत्वेति॥ वृध्यादीनां क्रमेण गावौ हरौ कोष्ठा हरये रस्य वकाशः नुमो बारिणीति॥ ततीयादि
षु॥ भाषितः पुमान्येन शब्देनेत्यर्थे पीलुशब्देऽतिप्रसंगस्तस्माद्भाषितः पुमान्यस्मिन्प्रवृत्तिनि

281

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पत्न्यर्थे तथा च सुशब्दः पारशब्दः क्लीबेन समानानुपूर्वीकः तस्य क्लीबस्य पुंवद्भावः स्त्र्यर्थः अत एवास्य
शब्दस्य मधुशब्देन समानानुपूर्वीकत्वाभावान्न मधुशब्दस्य पुंवद्भावः स्त्र्यर्थः ननु तथापि शब्दप्रवृत्ति निमित्तैक्ये [illegible]

न॰ शे॰
१३९

मिन्नरूपेऽर्थे इति बहुव्रीहिः भाषणाञ्चिपया स्वकरणातया क्षिप्तशब्दश्चैक्लीबेन समानानुपूर्वीकः स्त्रीमा
नार्थश्च गृह्यते प्रत्यासत्तेः ततोऽर्थं आद्यच तत्फलितमाह ॥ प्रवृत्तिनिमित्तैक्य इति ॥ इकोऽचीति नपुं
सकस्येति चानुवर्त्तते इति च तत्र षष्ठ्यन्तेऽन्यार्थात्प्रथमान्ते ॥ इक इति किं ॥ श्रीपेणटादौ किं ॥ अनादि
नी ॥ अस्य च ह्रस्वनुमोरभावातिदेशः क्लीबस्य विशिष्टार्थवाचकस्य पुंविशिष्टार्थवाचकरूपातिदे
शे क्लीबस्य रूपार्थवृत्तेस्तत्प्रयुक्तसर्वकार्याप्रवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ अस्थिदधि ॥ नकारादकार
३०१ उच्चारणार्थः ॥ अनेंउदात्तस्योच्चारणे न सिद्धावुदात्तग्रहणं असति यत्ने उदात्तादिशब्दैरनुपात्तो गु
णोऽविवक्षित इति ज्ञापनार्थं त्रिचतुरोरिति सूत्रे तिसृचतसृस्त्रियमत्र द्वंद्व प्रयुक्तेऽन्तोदात्ते कर्त्तव्ये आ
द्युदात्तनिपातनं विवक्षार्थं निपातनं नामान्यादृशप्रयोगप्राप्तेऽन्यादृशप्रयोगकरणं बाधादेश
पिहं स्वनुरूपेऽन्तोदात्तेऽनुदात्ते वोच्चारणीये आद्युदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं तदुक्तमसति यत्ने इति ॥
परमास्थिशब्दादावन्तोदात्ते उदात्तगुणस्यापि स्थानि सेनात्रेत द्विवक्षायानमानमिति भाष्ये

[illegible] १९

अपपदप्रसिद्धेरिसमेन
सिद्धिश्चसमेतदन्

स्पष्टं ॥ उदात्तत्वपूर्वं रध्येपूर्ण्यां वल्लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वं दधुनीत्यादौ श्रवणं च स्याप
न पत्नंतु तृन्तृजन्तानां भिन्नस्वरकान्तानां ह्रदृशानेयनेन तत्स्वरकान्तानाम् ३. सिद्धिरिति दिक् ॥ तदन्तेति।
भाङ्क्त्वादिति भावः ॥ अत्रापि नपुंसकस्येति संबध्यते ॥ तेन धात्र ओहेगमहने तिङ्प्रत्यये दधिने
त्यादौ न। एतच्च गृह्यमाणस्यैव विशेषणं ॥ तेनाति दध्ना ब्राह्मणेनेत्यादि सिद्धं ॥ सुधियेति। इह भन
शानवत्स रूपेषु प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्पुंवत् ॥ प्रधीशब्दे प्रवृत्तं शानवत्समेव तत्र ॥ माधीति ॥ मधुरंदम
धमाक्षिरवाचिनः पुंनपुंसकयोः सत्वात्पुंवत्त्वं ॥ मृद्वीकाविकारवाचिनो नित्यनपुंसकस्य तु न ॥ सच
मार्द्वीकं मधुनःह्रयो रित्यमरेणोक्तः ॥ माध्वे मधौस्त्रप्राइत्यस्य लिंगव्यत्ययोदाहरणत्व तु माध्वीगा
वोऽभवन्तु नइति लिङ्गः शिडूक्षीरवाचिनपुंसकमधुशब्दाभिप्रायेणेति दिक् ॥ स्वर्वैति ॥ मांसपृतस्न
नापदादिषु पसंख्यानमिति वार्तिकेनेति भावः ॥ पूर्वविप्रतिषेधेनेति ॥ न च नित्यत्वादेव नुम् सिद्धः
किं पूर्वविप्रतिषेधेनेति वाच्यं ॥ तदन्तेनुमिष्टे तेपि अङ्गाधिकारे तदन्तविधेः सत्त्वेन पदागमो इतिस्या

[illegible]
नचैवं मूलेऽनुनतापत्ति
रत्त आह[illegible]ति

283

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्रियङ्क्रोष्टुशब्दस्यक्रोष्टृरूपेनेनकार्यान्ताद्वीर्घशाल्लुनभारंभप्रसारख्या
नयोः सम्प्रसारणात्वदन्ते ःशब्दानां नियतविषयत्वेनतत्रव्याख्यानं॰

नन्वयंदोषः पूर्वविप्रतिषेधेपितुल्योऽनआहसर्वविधि॥

स॰ही॰
१५०

येननुम्विधिशिष्टस्यतद्ग्रहणेनग्रहणात्॥ सूत्रेषष्ठीनिर्देशाभावान्निर्दिश्यमानस्यनुमाव्यवधान
मिस्यस्याभावेनतृज्वद्भावः स्यादितिन्यायान्नेपुनस्तृज्वत्॥ नन्वयक्रोष्टुशब्दोक्रोष्टुनेत्यस्येवभाष्येउदाहर
णानृसीयाद्विवचोस्येतद्विषयकएव अन्यथाप्रथमोपस्थितसर्वनामस्थानोदाहरणसागेबीजा
नापत्तिरितिचेन्न॥ उदाहरणस्यसंकोचकत्वेमानाभावात्॥ तदुक्तंनचोदाहरणमादरणीयं
तिउदाहृतमात्रेणोदाहरणाभावइत्येवंपरतयानादरणीयमितितदर्थइत्याहुः॥ सर्वेति॥ अत्र
शोभनलवनकर्तृत्वंप्रवृत्तिनिमित्तं॥ पूर्वत्वेन्हस्वाभावेनाधिसान्नाभावान॥ नुमभावाच्च पणा॥
धातुरिति॥ अनड्॰ ननलुमतेतिनिषेधात्॥ धारणादिकर्तृत्वंचास्य प्रवृत्तिनिमित्तं॥ हे धातु
शिति॥ न्हस्वस्य गुणइतिगुणः॥ एच्चइक्॥ आदेश इति कर्मणि घञ्। न्हस्वपदेन कर्मधारयः॥ निष्ठ
रणे सप्तमीखोत्रमेकवचनं॥ तदाह॥ आदिष्टपस्यादि॥ मध्ये इत्युपपाठः॥ तयोगे षष्ठ्याः व्योचि
स्यात्॥ एचां पूर्वभागोऽवर्णसदृशः उत्तरस्तु इवर्णोवर्णसदृशस्तत्रोभयान्तरतमन्हस्वाभावा स्वर्णा

रामः
८

ह्रस्वस्येकवचनमितिवत्   अत एवैकारौकारयोः

येणा वर्णादेः प्राप्तावृवर्णाभावाद्येदं तदाह ऋग्वेति॥ यथाप्राप्तमेवं नियमः तदिति नयथासंख्यं त्र
स्वर्णच्चुनास्त्रेव ऌ ओ ऊ॰ ऋत्यादौ दीर्घनिर्देशादिति स्पष्टं भाष्ये॥ न चार्द्धमात्रावर्णस्याध्यर्द्धमात्रेव
तौ वर्णयोरिति उत्तरभूयस्त्वात्तस्य दृशाङ्गेव भविष्यतीति नार्थः सूत्रेणेति वाच्यं॥ अध्यर्द्धमा
त्रा॰ वर्णस्यार्द्धमात्रेव तौ वर्णयोरित्यस्यापि पक्षस्य प्लुतावैच इति सूत्रे विनिगमनाविरहात्
येणा भाष्ये उक्तत्वात् समप्रविभाग पक्षस्यैव भाष्यसंमतत्वादित्याहुः॥ प्रशीतामिति॥ न
चरायोहलीति विषयसप्तमीति प्रागेवोक्तं॥ निर्दिष्टपरिभाषाबाधे मानाभावात्॥ आसेवृते
नुउ नापसाहलादिविषयाभावेन प्रवृत्तमात्राप्रवृत्तेश्च॥ दिचिनुनुटो निमित्तस्य सं निपातस्य
दीर्घेणाविनाशावस्य सूत्रे न तद्विषये सं निपातपरिभाषाया विषय एव न॥ नामीति दीर्घ
स्नुसुपि चेति दीर्घं नित्यत्वाद्बाधते इति माधवाशयमाहुः॥ ग्रामणिकुलमित्यादौ नपुंसकह्रस्वत्वे

ननु नुड्विषये सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तौ ग्रामणीनामित्यादौ परत्वात् सुपि चेति दीर्घं भाव्यं नामी
त्यपन्यासो व्यर्थः स्यात आह नामीतीति भावः इति इत्यग्राह्यं चिर्वाणं तु नान्तरीयक दीर्घप्रवर्तक संनि
पातपरिभाषा बाधिन नामीत्यस्य चारितार्थ्ये सामान्यत पारे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ज० टी०
१५१

२५

स्यपितीति ग्नसम्प्रसारितप्रातिपदिकापेक्षत्वेन ह्रस्वस्य बहिरंगत्वेन वर्णमात्राश्रये त्वंगे तु हि भसिद्धत्वात्
येनुषसतुकोर सिद्ध इति वचनान्नलोप इति सूत्रे वृत्तिकृन्मते ह्रस्वाच्च २
ह्रस्वपितीति सूत्रेऽन्तरङ्गपरिभाषाबाधाभावमुक्तिवदतितेषामुपजीव्यतिरोधान्नतु ॥ अजन्तस
मुपजीव्य ह्रस्वप्रवृत्तेः ॥ नचैवं संनिपातपरिभाषाव्यर्थी तस्या अप्युपजीव्यविरोधमूलकत्वात् ॥
किंच तस्या अपि स एवार्थः अत एव संनिपातपरिभाषादोषनिरूपणावसरे वर्णाश्रयः प्रत्ययो
वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यादित्युक्तं ॥ न च नप्रत्ययः संनिपातलक्षणः अङ्गसंज्ञा तस्यानिमित्तं
स्यादित्यादिमभाष्यविरोध इति वाच्यं ॥ तस्यैकदेशयुक्तित्वात् ॥ अन्यथा शिवदस्यादावपि सालोपनि
२ मित्तं स्यादित्यन्यत्र निरूपितं ॥ ग्रामणि पुत्रो ग्रामणिकुलमित्यादौ पूर्वोत्तरपदनिमित्तह्रस्वे बहि
रंगपरिभाषया विसिध्यतीत्याशयेन ह्रस्वो नपुंसके इति सूत्रे ह्रस्वस्य पितीत्यादौ न दूषणं त्यासरुवदे
शान इति नतद्विरोध इत्यलम् ॥ ५ ॥ इयजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥ ५ ॥ हो ढः ॥ शली शलीत्यतो शली

नम
५१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पथ्यादितानिर्मिताधः तेनाघोऽस्मिद्धिः

मानस्य

ति परस्य स्थोरि[illegible]स्य तो न्तरस्यानुवर्तते सलि परे पूर्वस्य पदान्ते विहितो ह्रस्वे सार्थः ॥ उत्सुन विहितः भ्रु
ञि साध्य सिद्धेः ॥ दादेर्धो ॥ दहिग्रहणमपोपदेशिकदादित्ववल्लक्षकं व्याख्यानादित्यपि ग्रस्य फलितार्थमर
ह ॥ उपदेशेइति ॥ एतच्च प्रस्तुतसूत्रे भाष्ये ध्वनितं ॥ तत्र हि दात्रस्यासिद्धत्वाद्धत्वं प्राप्नोतीत्याशंक्यापवाद
तेन समाधाय अथवा एवं वक्ष्यामि हो ढोऽदादेरिति ततो धातोरिति दादेरिति वर्त्तते नेति निवृत्तमिति सूत्रं ॥
द्रुहेस्तु वा द्रुहस्नुहेत्यनेन ढत्वस्यापि विधानान्नात्र न दोष इति तदाशयः ॥ तत्र धातोरिति सूत्रे भाष्य सूत्रं तदादे
रित्यनुवृत्तेः फलान्तराभावेन तदुपदेशावस्थादिलक्षकं सामर्थ्यात् ॥ अर्थाधिकारानुरोधाच्च ॥ पूर्वत्रानि
षेधासमर्पकेष्वेवं ॥ अत एव नामधातुविषये दामलिञिसादौ ढत्वघत्वाभावौ सिद्धौ ॥ एवं च तदेकवाक्य
तयापवादस्य पक्षेपि दादिपदस्योपदेशकालिकदादित्ववल्लक्षतोचितातदनन्तरं दादेरिति वर्त्तते तद् फ
ति भाष्यस्योक्ताशयमजानानोघो दादेरित्युच्यते कथमधोगिति शंकायामेकाच इति सूत्रार्थमपि प्र
संगान्निर्णीतं धातोरेव पवोदादेरित्यर्थं मुक्तागदर्भयतेरप्रत्यये गर्द्धिरप्यादौ भष्भावापानरस्सूत्रे आ
णो

प्रातिपदिकस्यानुदे
शत्वाच्चोपदेशे ध
इत्यर्थं कात्रितेदादे
र्यइत्येवासिद्धघ्याटु
गाहूणामुनारार्थम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स॰ग्रो॰
१४२

[illegible]

वश्यकं वैयधिकरण्य मुक्ता दोग्धेति व्यपदेशिवद्भावात्सिद्धमिति भाष्ये उक्तं ॥ तत्रोत्तरार्थं वैयधिकरण्य
मावश्यकमिति वदता तस्य हानावश्यकत्वं सूचितं तेन च्चेदादेरित्यस्यार्थकत्वं सूचितमित्यन्ये न
विस्तरः ॥ धुगित्यादि सिद्धये गोनोनः ॥ औपदेशिकप्रायोगिकयोरौपदेशिकस्य ग्रहणमिति प
रिभाषा तु तत्र तत्रोपदेशग्रहणं कुर्वत्सूत्रविरोधेन तरमयपोघोऽहसंतस्येत्यादिसूत्रस्थभाष्यवि
रोधेन चाप्रामाणिकी ॥ तत्र हि भाष्ये इदमुक्तं ॥ इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबंधकग्रहणेषु रूपमा
श्रीयते यत्रास्यैतद्रूपमिति रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगं तस्मिंश्च लौकिके प्र
योगे सानुबंधकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते कोसावुपदेशो नाम इति
अनुबंधप्रसक्ता वा सानुबंधके ष्वित्युक्तं न्यायस्यान्यत्रापि तुल्यत्वादिति बोध्यं ॥ एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः
सषन्तस्येति वक्तव्ये कुत्वं ॥ भष्पदाश्रानिमित्तकल्पनेन लाघवात् निवृत्तमिति धुग्भ्यामित्यादौ पदा
न्तत्वादेवसिद्धिरिति भावः सामर्थ्यादिति स्ध्वोर्ग्रहणस्येतरथा वैयर्थ्यादित्यर्थः ते तु तदनुवृत्तेनोपलम्भा तथा

सषूक्तवधविसर्गलक्षणोरित्यत्रतावश्यकः भस्य ॥ सिद्धत्वेन पूर्वं कुत्वेन घकारे भषादेशे तु तेपि निर्वीर्यत्वात्तथा
विसर्गो नसःखयांचरहेति भ... स्य कृत्वे बोध्यं

राम
१४२

[illegible marginal annotation]

वदति भावः धातोः किं लट्टादिसादि ननु इहे घिसे धात्ववयवसे कान्तपदं इति उघिति च न चाघो नः संस्तोंसे
च नवश इदु घिति तु नावयवु इति कथं भषु भावोऽत आह व्यपदेशिवदिति विशिष्टोपदेशो मुख्यव्यवहारः
इदमाहान्तवसूत्रे भाष्ये स्पष्टं तथा च: किं दामालिङ्ग्वशः किं
स्तोस्यास्तीति व्यपदेशो तितन तुल्यामित्यर्थः धातोरिति निषेधेन कारकं प्रत्ययप्रधाने
न्तोस्याते सषन्तस्य किं दास्यति धुगिति भसस्तस्येति सूत्रे धातोरिति वरिभाषया कथमत्र
भूत क्रियावाचकस्यापि धातुत्वादिति भावः न च धातोरप्यमानं तत्प्रत्यय भवतीति परिभाषया निमित्तसा
घसादित्प्रत्ययो धातु संज्ञाहूनेन विहितः प्रत्यय इति वाच्यं अस्य पदान्तनिमित्तसेन प्रत्ययानिमित्तसा
भावात् अत एवाप्रशानिति चेरितार्थं अन्यथा मोनोधातोरित्यत्रापि तत्प्रवृत्तौ नसानापूत्सातः संगतेः
स्पष्टेन इहे: आमेरन्येषा मप्रामेरुपयत्र विभाषेयं इग्यणः स्पानेरति न चैवमदृहितस्तामिसादोलः
स्यो न मे कवचनेर टितस्यसंप्रसारणात्वाहुलरलिदीर्घापत्तिः न च यथा संख्यसंबंधाद दोषः क्वर
लृकसूत्रे लृकारोपदेशः किमर्थस्तादिभाष्यविरोधादिति चेन्न विधिप्रदेशेषु यणाइगित्येव सिद्धे संताव

वाह्रुह ॥

पं १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स०शे०
४३

४ पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्यादिन्यायेन इति दीर्घे पूर्वरूपाद्यप्राप्तेः ... पूर्वसवर्णदीर्घस्य निवृत्यापात
यथासंख्यं स्येपिन निर्वाहः २

धानसामर्थ्येन तद्भावितपक्षेप्यणान्न दोषः वाक्यस्य संज्ञेति पक्षे भाष्ये संप्रसारणाज्जातस्य संप्रसारणग्रह
णेन ग्रहणमिस्युक्तं तयात देकवाक्यतया त्वपक्षे तद्भावितस्य संज्ञेति भाष्ये सूचितं तेन ग्रुभ्यामित्यादौ च पिन
दीर्घप्राप्तिः अत एव अक्षद्यूभ्यां सावरणाश्च अक्षद्यूरणाद्यस्यादौ पूर्वरूपं न समानाङ्गग्रहणं तु भाष्यप्रत्या
ख्यातम् तथा च भाष्ये शकेन्धर्थमित्यादौ पूर्वरूपाभावाय समानाङ्गग्रहणं कार्यं न कार्यं असंप्रसारणाचाद
न्योयं संप्रसारणासंप्रसारणयोः स्थाने एक आदिश्यते यदि नेदं संप्रसारणं हलः इति हल इति दीर्घत्वं न प्रा
प्नोति वचनप्रामाण्याद्भविष्यतीति न संप्रसारणे इति निषेधोपि वचनप्रामाण्यात्पूर्वरूपोत्तरमेव न च यु
उ अनु अस्य इति स्थिते न रउ इत्यादौ दीर्घे पूर्वरूपं न स्यादिति वाच्यम् अन्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वेनेहाप्रवृ
त्तेः न चैवं तत्र सवर्णदीर्घोत्तरं न संप्रसारणे इति निषेधो न स्यादिति वाच्यम् ॥ अचः परस्मिन्निति स्था
निवत्त्वादिति दिक् वाहऊठ् भस्येत्यधिकारः वसोः संप्रसारणमित्यतः संप्रसारणमित्यनुवर्तते तच्चो
ठो विशेषणं तेनाल्लोपस्येति न तदाह भस्येत्यादि ह्रस्व ऊठ् न भूतः वृद्ध्यनापत्तेः वृद्धिविधावपि ह्रस्वग्र

पूर्वसवर्णेनेति शेषः ...

न प्रवृत्तेस्तु परत्वात्पूर्वं ... संप्रसारणे तदाश्रयं च कार्यं ... संप्रसारण ...

(left margin:) ऊठो ऽस्य ...

(left margin:) अन्तरङ्गत्वेन संप्रसार ... दीर्घः ... इति ... भ्यात्

(right margin:) ...

राम
४३

ऽपरत्वरेति विधीयमानयोः रुठोः ह्रस्वत्वे सवर्णदीर्घत्वेन निर्वाहः। ऊतीत्यननुवृत्तौ ऊठोऽजृतिरित्यत्र वार्णपरिभाषया दीर्घं बाधित्वा ल्लघूपधगुणः स्यात्॥७॥

हलोऽजनो रिसाद्यसिद्धिः च्छ्वोः शूडुपधाया ह्रस्व ग्रहणे ऽक्षवृ रिसाद्यसिद्धिः अतङ्गावितत्वेन तस्यासंप्रसा
रणत्वाद्धलि इति दीर्घाप्राप्तेः संप्रसारणमिपूर्वरूपतः पूर्व इति रक्षोयातित्यतोऽचीति एकः पूर्वपरयोरिति
चानुवर्तते तदाह संप्रसारणाद्चीत्यादि ऊठ्छिष्टत्वमेवेष्यतीत्यत्र विशेषणार्थं छन्दस्येवेति छन्दसीत्यनुव
र्तमानेव हश्चेत्यनेनेति भावः णिजन्तादिति अनेन लोके विश्ववाड् शाद्रस्य लापुसमात्रमुच्यते नलस्यो
ठ णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् अंऊ भसंज्ञाक्षिप्तप्रत्ययेन वाहो विशेषणात् विग्रहणं क्विप्प्युपलक्षणं
वेप्यादिभ्यो विहिते क्विपीति व्याख्यानस्याचः परस्मिन्निति सूत्रकाम्यच् सूत्रे च भाष्ये उक्तत्वेन णयन्तात्क्वौ संप्र
सारणाप्राप्तेः प्रतिपदोक्तत्वाद्धिःशाद्वमुत्साद्यर्थविहित विधेरेव वोविधिं प्रति न स्थानिवद्दित्यत्र ग्रहणेन
णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाच्चतेन काम्यच् सूत्रोक्त विहितविशेषणतापक्षतदितरपक्षयोर्न फलभेदः ॥
स्नुतो विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्यामिति सूत्रे प्रष्ठौह आगतं प्रष्ठवाड्रूप्यमिति भाष्ये लौकिकविग्रहवाक्ये
प्रष्ठौह इति प्रयोगादत्रापि णिवस्तद्वन्मिति पक्षे इति चतुरनडुहोः सर्वनामस्थाने इत्यतः सर्वनाम
स्थाने इति वर्तते सा वेन आच्छीनद्योरित्यतो नुमनुवर्तते आदिति च तदाह आदित्यधीति विशेषविहि

पटल रोमवालच्छा

अंगसंज्ञितमसं
ला वो ध्वकपदा
दित्यर्थः ॥
[illegible]
यो ह्रस्वो उणिलो
पस्य स्थानिवत्त्वा
दाहृतस्य पत्ता मा
यां सुठो प्रसारि
स

विशेषार्थं चिक
ला[illegible]
विडिवा चरणी
तिदिक्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ज॰ शे॰
४४

आतोरफीस्यांतः

तेनेति यासुटासीयुडिवेत्यर्थः नवाध्यतेइति उपजीव्यत्वादिति भावः अमाचेति अमसंबुद्धाविति शेषविहिते वि
नामेत्यर्थः नुमउपजीवकत्वेन विरोधाभावात्ततः प्राकृतस्याप्राप्तेश्चेति भावः क्वचित्तु आमाचनुम्नबाध्य
तइतिपाठः तत्रायमर्थः वक्तनड्डाहीत्यादौ नपुंसकस्येति नुम्परत्वादामा बाध्येत पुनः प्रसंगविज्ञाना
नु नवाध्यतइति इत्तं नेति अनड्वाहस्तत्रैत्यत्ररूसे भवत्येव तत्रोपदेशावेण्याभावात् संयोगान्तलोपस्ये
ति ह्रस्वानिवृत्त्येत्यर्थः एवंचनस्यप्रातिपदिकान्तत्वाभावइतिभावः अनड्वानिति अनः शाकटं वहतीत्य
र्थे वहेः क्विबनसिअनसोडश्च यजादित्वात्संप्रसारणं ननु हे ऽनड्वन्नित्यत्र संबुद्धिलोपे ऽवश्यप्राप्ते अमआ
रंभादमोपवादत्वेन तद्विषये संबुद्धिलोपानापत्तिः विषयभेदेप्यचिरादेशस्यनुउपवादत्वमाशंकितं
म समममेभाष्यइतिचेन्न प्रत्ययलोपविधायकैः प्रत्ययानुत्पत्तेरेवान्वाख्याने नापवादत्वस्यैवासंभवात् ध्व
ण नितंचेदं प्रत्ययलक्षणसूत्रे भाष्यकैयटयोः एवमेवात एवाऽनड्वानित्यादेस्तत्सूत्रोदाहरणत्वमुपपद्यते इति
दिक् सहेः साः अपदान्तस्यमूर्द्धन्यइत्यधिक्रियते लोकेचिदिति एतेन तुराषाण्मेघवाहनइतिव्याख्यातं॥

एवंचप्रत्ययविधानसमकालोपवतत्वात्तुतरंचामादीनां प्रस्मायेननेत्यस्यनानावकाशः।तदाह

तुरंयेगांसहतेतुराषाट्

राम
४४

ननुच्चारणार्थ... (marginal note, partly illegible)

न हि वृत्तीयस्यनेन द्वित्वं तत्सहायेनैव दीर्घविधानादाह अन्येषामपीति दिवश्चोत् ननु विधेयविषये उच्चारणार्थमनो
पीत्संज्ञोचिता अन्यथा तांतस्य विधानमित्यस्याव्याप्तेः ध्वनितं चेदमदेङ्सूत्रे भाष्ये तत्र हि ङित्त्वाभावे ऽदा
देङ्गो पूर्वसवर्णदीर्घमाशंक्यानुनासिकोपधत्वादिति समाहितं न तूच्चारणार्थत्वादिति किंच द्वितीयवर्णोच्चार
णे सहायसंपादने न चरितार्थैः तत्र तत्र विशेषणार्थे ष्विवहलन्त्यसूत्राप्रवृत्तौ मानाभावः अत एव तस्य लोप
इति सूत्रे ऽनुबंधानामेकान्तत्वपक्षे दिव औ दित्यादीनां सर्वादेशत्वापादनं भाष्ये कृतं तित्स्वरितमिति सूत्रे च
५ भाष्ये तितिप्रत्ययग्रहणं कृत्तमिति वार्तिकस्य घुभ्यामित्यादौ तदभावः फलमित्युक्तं दिहमाश्वित्यचे प्रत्या
ख्यातं तदित्यन्यत्र किंचादेशेषु सर्वत्र तकारणमुच्चारणार्थं से नेत्संज्ञकत्वाभावोत्तितिप्रत्ययग्रहणं व्य
ना र्थमेव स्यात्तथा विधेयविषये उच्चारणार्थस्याप्यनुनासिकत्वे नेत्संज्ञा अत एव वेरपृक्तस्येत्यत्रापृक्तग्रहणा
भावे दर्विरित्यत्र लोपमाशंक्यानुनासिकपरस्य वेर्ग्रहणमिति भाष्ये उक्तं अत एव दिनो नुमिति सूत्रे भा
ष्ये धातो रित्त्वस्याभावे सिचइदित्वाद भैत्सीदित्यादौ नुमाशंक्य वचसत्वादेशादूरणेन समाहितं न तु सिच इका
रस्योच्चारणार्थत्वादित्वाभावेन त्वदुदाकारस्यानाकाभ्यायेवा निवृत्तिरिति० न तस्येत्संज्ञा अनुनासिकत्वा

ननुच्चारणार्थानामित्संज्ञाचोदयानितरेसादावुगित श्रीति कृत्वा निकारमस्य पाचिके सादावुगित श्वेसिडि पर्णा (marginal note)

293

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰ शे॰
४८

उकारस्येत्वाभावेप्रमाणाभावात् १

अन्यथा योगितान्थ्येतिङीपूर्वस्यात् १

नन्वत्र पवर्गेत्यादावुच्चारणार्थकारस्येत्संज्ञाकारेऽन्यथा दाधा... [illegible] ... अकारस्य ... अनुवादे ... [illegible]

भानाम् अनेन एवं तं घादिभ्यो ल्युप्रत्यये नंद[illegible]ने तिरावृत्तप्रे योगो गाङ्कुटादीति सूत्रे भाष्ये ल्युः कर्त्तरि पुंसीति लभ्यर
स्य प्रभारः अनुवाद विषये तु हलन्त्य सूत्रे भाष्योक्तरीत्या तेषां व्यवसितात्वलाभावेन पूर्वोक्तगावेन चेत्संज्ञा इत्संज्ञा
प्रवृत्ते स्थारणार्थं न त्वेतत्संहितेत समुदायस्य न द्वाहिते लक्षण विधौ तु नोचिता स्नानविधौ परः शब्दार्थं इति न्यायात्
णेगमिरित्यादीनां तु सूत्रेन स्थानिवद्भावेन भाष्यानि देशिकधातुत्व गृहीत्वैवः स्थसात् गमेरिडिति वचनो पृथा
न्नोवः अन्त एव सुबुध्ये निरन्यथा हनो वधलिङीति वत्स्थान स्थान् अस्तेर्भूः इत्यत्रापि निर्विसर्ग एव पाठ इति केचि
न्तू एवं चात्रेति तु स्वरितमिति स्वरितापत्तिरिति चेन्न। इव इकारस्योदात्तत्वेन स्वस्वनधर्मितोऽहलः स्थाने जाय
मानो कारस्यानुदात्तत्वे नेकारस्य याणुदात्त स्वरितयोर्यण इति स्वरितसिध्या फलाभावात् तितिप्रत्ययग्रहणं
कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकेन तदप्रामेश्च अन्तोदात्तं घोरिति लुघोशब्दस्य वोध्यम् अल्विधिनेति अनल्विधा सत्रपं वि
च भी समासस्याप्याश्रयणादिति भावः परान्त इति परान्तादिस्य नुवृत्तस्य विभक्तिविपरिणाम इति भा
वः अपमुद्वारो ऽन्तोदात्तो निपात्यते तेन घुभिरनुभिरित्यादौ पञ्चमानमन्तोदात्तत्वं सिद्धं अत्र यथा हल
इति दीर्घो न तथोत्वम् उत स्तपरत्वं तु भाष्यमानौकारः सवर्णग्राहक इत्यर्थज्ञापनार्थमिति नित्स्वरितमि
प्तु

नन्वत्रेति प्रत्ययग्रहणमिति वार्त्तिकस्य सुभ्यामित्यादौ न दभावः
फलमिति भाष्ये नित्स्वरितमिति सूत्रभाष्योक्ते विरुद्धे अन्तोदात्तत्वेन
पातने सामर्थ्य देवत दभाव इति [illegible] इति चेन्न जाने पिस्वरत्वेन स्था
नापन्न इतिमा ये नोदात्त सोनिमित्तके स्योदात्ताद नुदात्तस्य स्वरितत्वे न
विभक्तेः स्वरत्व स्य [illegible] दात्त [illegible]

फलं तु अदसोऽसेरित्यत्र [illegible] तापिते चारितार्थ्यं तु दृष्टो णिचोक्ति [illegible]

नन्वनपि [illegible]
अन्यार्थ [illegible]

ननुघुभ्यामित्यादौस्यादिष्वितिपदं त्वं वाधिलापरत्वादूहिसकलिमायेन
परत्वानापत्तौ तंनस्याऽतआऽघुभ्यामित्य...तेति. २.१

निरूपकत्वासंबंधे ...रति
निष्ठपरत्वस्य ६
ज्ञापकपरत्वितस्यपरितधित्तित्वस्यप्रस्थभाष्येण २

निसूत्रेभाष्येउक्तं घुभ्यामित्यत्रोठं नक्षीत्यनुवृत्तेः एतस्मान्न परस्तात्कुरुतइत्यादा वृद्दितितपरत्वाद्गुणाभा
वो यथा स्यात् । निवत्सूत्रेभाष्येउक्तं स्तं थाप्रवृत्ते दीर्घाभावइतिवैयर्थ्यस्तदेतेनपरास्त । दीर्घस्य बहिरंगत्वेया
तेनं व्यावृत्तेरशक्यत्वाच्च अतएव नेड्वशिकृतीति तपरत्वेन चिकीर्षतीत्यादौ हलि चेति दीर्घस्य न व्यावृत्तिः अ
तएवं घुचरत्यादौ चाविति दीर्घसिद्धिः षट् । रेफान्तस्यापिषट्संज्ञेवक्तुं न युक्ता चत्वार इत्यत्र लुगापत्तेः तत्र
रोनेत्यनेनौतु पदत्वाद्यभावः केचित्तु षडिस्यादिषडाद्यर्थपेरं अर्थास्परत्वं चाम: शब्दद्वारक स चार्थप्रधा
नएवेति न गोणोऽतिप्रसंग इति तन्न शब्दद्वारक मित्यस्य शब्दनिष्ठपरत्वाद्यवधित्वस्य परत्वस्य वा अर्थे आ
रोपइत्यर्थः एवं च गोणावात्तत्र संबधे [redacted] तन्निरूपितसंबंधे च न विभक्तिः परंपरासंब
धेनान्वयस्यापिन प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः साक्षात्संबंधेनक्रमस्यान्वयस्यभंगापत्तेः अत एव गुणगायो
घोवइत्यादौ गोणाधाराद्यवधिकरणत्वादिनिमित्ता विभक्तिः स्वरितत्वप्रतिज्ञादिना भाष्ये साधिता
अतएवेहहतोस्थलेषष्ठ्यपिन अतएवस्त्रियाः पुंवदिति सूत्रे स्त्रिया इत्यर्थग्रहणमितिपक्षे भाष्युक्तो
नं भाषितपुंस्कानुपपत्तिश्च नत्वर्थेन पौर्वापर्यपत्तीति दिक् शब्दयोगेऽस्य स्पादिकशब्दार्थान्वयभूतेऽव

बहिरंगत्वेनवैपात्न
दिकत्वेपदीर्घस्या
सिद्धत्वादेव३
बहिरंगासंनासिद्धत्व
देव४

संज्ञात्वथसाधे इत्यो
नोपाख्यविधानकाले
नुपस्थितत्वेन
नैनुत्पत्तालोपे
लोलोपधाष्ट्येन
नुपस्थितभाष्येतआ
नदीर्घस्येतिा२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥र०न०शे०॥
॥४६॥

नकृस्तेऽस्तेवायत्रविशेषस्तत्रैवप्रवृत्तिरितिवाच्यंअत्रापि

धित्वादौ संबंधे पञ्चमीत्यर्थः सचसंबंधो मुख्य एव साक्षात्संबंधात्वगृहीतमुचितइतिदिक् एतेनद्वित्वमपि
ति ननु पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति एतावतूर्वमेव द्वित्वप्रवृत्तौ वाक्वाक् इतिभाष्योदाहरणसिद्धये वृत्तौ द्वित्वे
तत्प्रवृत्तेरावश्यकत्वात् अन्यथाचत्वेस्यासिद्धत्वात् गस्यवद्वित्वेऽन्यस्य चर्त्वे पूर्वत्र गश्रवणापत्तिः अव
साने चर्त्वस्यासिद्धत्वात् खर्परत्वाभावेन तस्य चर्त्वसंभावनापि न नच कस्य द्वित्वेऽपि अवसाने चर्त्वस्या
सिद्धत्वाद्वकारस्यापि परे पूर्वस्य जश्त्वे उत्तरीत्ये वचर्त्वाभावे गश्रवणं दुर्वारमिति वाच्यम् नमु नैवं पूर्वत्रा इति
सिद्धीयमित्यस्य द्वित्वेऽप्रवृत्तेऽपि प्रत्यासत्त्या द्वित्वाश्रयस्य कार्यस्य कर्तव्येऽसिद्धत्वं नत्वन्यथेति न दोषः।
एतेन द्वित्वे परस्य तृणादेर्सिद्धत्वकबं संख्यत्वैस्यत्रिविप्रकारसार्थमिति वचनानुसामर्थ्ये न चर्त्वं द्वित्वे न इम
वृत्तिरित्यपास्तम् एतदवयुत्यानुवादरूपत्वादिति चेन्न पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इत्यस्य द्वित्वे कर्तव्येऽन्य
दसिद्धं नेत्येवार्थो न तु द्वित्वस्याप्यसिद्धत्वं नेति तदर्थ इति गत्योत्तरमेव द्वित्वमिति भावः रोः सुपि अत्र
खरीत्यनुवर्तते तेन सप्तमी बहुवचनमेवात्र सुप् एवंच खरवसानयोरिति सिद्धे इतरनिवृत्तिफलत्व
ात्वेष विधिरित्याहुरोरेवेति विपरीतनियमस्तु न हलोनन्तराः संयोग इति निर्देशात् द्वित्वे रतिः।

तेनपयोभ्यामित्यादौ विव्यर्थताना।

राम
४६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अचोरहाभ्यामित्यनेन । अचोरहेस्यतो द्वे इति नादिनीसतो नेति च वर्त्तते तदाह । न द्वे स्त इति अक्षरो अक्षरी तित्लो
पस्तु वैकल्पिकः । प्रियचत्सार इति आङः सातदन्तस्यापि चतुरनडुहोरित्याम् गोतातो णिदिति अत्र पद्धत्
यं तन्नामीत्यत्रोक्तं यत्तु घमान्तेत्यत्र संख्या पदानुवृत्तेः तस्य च संख्याबोधकशब्दपरत्वात्प्रधानत्या
येन संख्यारूपार्थस्यानुरूपसर्जनस्यैव ग्रहणं तो नोपसर्जने षट्कमेव न संख्यापदेन च संख्येयं तेः गुरुत्व
तः संख्येयपरपञ्चादीनां तस्य प्राधान्यात् संज्ञासिद्धा पद्दापदाद्यन्वर्थसंज्ञेति न गोणो सेति । तत्र
प्रियपंचाद्रौपदीत्यत्र न षट्त्वमिति प्रतिषेधानापत्तेः आकडारसूत्रे भाष्ये स्यादुसतयाव्यव
हाराच्च सर्वनामसंज्ञावरत्रोपसर्जनेन प्रतिषेधान्तरार भाच्च सर्वनामसंज्ञासूत्रस्थे नेष ऋ इतिसू
त्रविषयभाष्येण विरोधापत्तेश्च स्यलम् कमलिति तद्द रावण इतिति चीक्ष वद्वावाहिलो पेकृत्रिरि
द्वि पित्तोरनिटीति तिलोपः वस्तुतो लण सूत्रे न हि पदान्ताः पुरेऽणः सन्ति न त्वयमस्ति कृत्रिह
तृइति भाष्यात् भोभगोरतिसूत्रे वृक्षवृकरोति इतिभाष्यस्यैव दर्शुपत्तिसात् कमलवृक्ष इत्यादेरन वृ
भिधानमेवोचितं यांतास्तु नैव सन्ति द्विपितलोपो व्योरिति यलोपापत्ति लोपस्य स्थानिवत्त्वं तु न

297

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰ शे॰
४७

यलोपेतन्निषेधात् प्रशानिति शाम्यतेः क्विप् अनुनासिकस्येति दीर्घः प्रशांनित्साम्यान्यतरवृद्धाच्च
कः सत्वबाधी स्वरादिपाठेप्यस्य नाव्ययत्वं साम्यवाचिन्यससार्थे तु सपाठः स्वार्थे तु इति किम् विभ
त्काविति अष्टन आ इत्यतोनुवृत्तेरिति भावः अकच् सहितस्यापीति तन्मध्यपतितेन्यायेनेतस्या
अंगसंज्ञानिमित्तप्रत्ययानपेक्षत्वेनेत्यर्थः ४ पि त्रिशब्दत्वात् अंगानपेक्षत्वेनांतरङ्गत्वादादेशात्पूर्वं मकच् यद्यपि निर्दिश्यमानपरिभाषया न
प्राप्नोति अत एव विभिं धकीत्यत्राकचि विधिसं न प्राप्नोतीति भाष्ये पूर्वपक्षं इत्सान्तरङ्गत्वाद्विशेः इति याद्यु
कं तथापि आवृत्त्याश्रयणेन साकच्कस्यादेश इति कैयटः इत्यामः तदोस्ससावित्यतोनुवृत्ते राह सा
विति इदोय् पुंसः सावित्यतः सावितिवर्तते दश्च इहाष्टन इत्यतो विभक्ताविन्यनुवर्तते साविदमो दस्या
सम्भवात् तदाह ॥ विभक्ताविति हलादाविति आपीति वर्तते हल्यशिति वक्तुं युक्तं भे इति पर्युदा
दिदं गोणेन प्रवर्तते इत्याहः नन्विदोत्यस्य लोपस्यादन आहनानर्थकेइति इयमुपधासंज्ञा सूत्रे भाष्ये
स्पष्टा फलानामन्यथोपपादनेन भाष्ये प्रत्याख्याता च प्रत्याख्याने ऽनापीत्यतो ऽनित्यनुवर्त्य हलीति
न तु इदमाचष्टे इदस्मादुच्छासि नाश्यादेशो आम्यामिति प्राप्नोति लोपेन्मामिति प्राप्नोति इदमश्च इत्यत्र प्रयुक्त इत्सता आप्राकरिति

राम
४७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्यादीनामिवेहाप्यणोपि इति सूत्रः

सप्तम्याः षष्ठी प्रकल्प्यानएवालोंऽत्यस्येति लोपे पररूपे चेष्टसिद्धिर्बोध्या ननु दीर्घापेक्षया लोपस्य नित्यत्वा
त्पूर्वं लोपे अभ्यामिति स्थिते ऽकुःस्यात् कार रूपत्वेनादन्तत्वाभावाद्दीर्घो न स्यादित्यत आह आद्यन्तवदिति आ
दिरन्त्येनेति सूत्रोक्तरीत्याद्यन्तशब्दयोर्विशिष्टशब्द तथा तत्परपुनः काप्येण सहायेन स्यादित्ययमारंभः
एकस्मिन्निति असहाये इत्यर्थः तदादितदंतयोः क्रियमाणं कार्यं तदादौ तदन्ते च वासहाये पिस्यादित्यन्वयः
उपमेये सप्तमी दर्शनात्सप्तम्यन्तादिवार्थे वति तदाह आदाविवेति एकस्मिन्नित्युक्ते दरिद्राते रिवर्णान्तल
क्षणोक्तेन आदिवस्यपूलमोपगवेण आद्युदात्तत्वं कार्यस्य प्राधान्यादयमपि कार्यातिदेश एवं तदाह कार्यमि
ति न चिदं एरतिस्थिते सो भावात्परत्वादनादेशोस्तु कृताविति न्यायेन स्यो न स्यादत आह नित्यत्वादिति स्यो
आदेशोनु न अनादेशो हलिलोपेन बाधात् लक्ष्यानुरोधेन बाधकाबाधितत्वं ताकृतप्रसङ्गित्वस्यैवात्र ग्रह
णात् अक्रोस्त्विनयोः फलमाह वकारयोगे सिति अव्ययसर्वनाम्नामित्यकची तिभावः अस्यानवैसेपि पबर
तन्मध्यपतितन्यायात्तद्विशिष्टे प्राप्तिरिति बोध्यम् इदमोन्वादेशे अनुदात्तत्वं [illegible] ताभ्यामित्यादावुरिदमिति
सौ वेशाच इति वा विभक्त्युदात्तत्वाभावाय अभयत्राप्यनुवृत्त्यपकर्षाभ्यामेतौ दानादिस्य संबंधात् एवंचा
नन्वाहित्सुः स्थपकीवन् य चनेतन्नयाणक्षाजित्पर्थः तेन साहेत्याडोनदोषः॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ऋ॰श्रो॰॥
५८

सुप्तिकाथितनेन

आम्याभि....दोदिर्घां....नापतेरित्यर्थः

ष्टमि साद्दिसर्वोनुदात्तंतभिरग्नेत्रेणा नदेषामित्यादौतथाश्रवणात् नन्वेवमप्यलेहल्लिलोपे नाम्या
मित्यादेरनुदात्तत्वे नैव सिद्धत्वरर विधानंव्यर्थमत आह साकच्चार्थमिति शिष्ठात्सर्वादेश इति भावः॥
संज्ञोपसर्जनयोरस्तु नेदं एतदस्क्रतसो रित्युत्तर सूत्रस्याहृच्चर्यात् नच पदा...से न सिद्धे ऽकारविधा ष
नमेव स्यादृचि सर्वादेशार्थं भविष्यति किं शिष्ठेनेति वाच्यं अन्यार्थतापत्तेः द्वितीयाटौ पूर्वसूत्रादिदर
२ मुद्दति एतदस्क्रतसो स्त्रियतएत दिति चानुवर्त्तते अनुदात्तइतिच विधानुमिति विधानमत्रा लानत्ता
न पर्येव नलुप्रवर्त्तना विषयत्वं तच्चेदमेवेति नाग्रहः स्पष्टं चेदं भाष्ये सुगणाद्द्वित्विति द्वौ रितिदुकल
स्या सिद्धत्वान्नलभ्यं लोप इति नकारलोप इत्यर्थः न नात्र प्रत्ययान्ततादप्रत्ययइति निषेधेन प्राप्ति
पदिकत्वाभावात् कथं नलोप इति वाच्यं पर्युदासे पथ्योद्देशेन सिद्धेः नचकार्यकालपक्षे दोषः व्यवस्थि
तपक्षद्वयमध्ये तावतरपक्षेण लक्ष्यसिध्या पक्षान्तरेण दोषदानस्य व्याप्यहएणत्वात् ध्वनितं चेदं प्रगृह्य
संज्ञा प्रकरणे भाष्ये नच प्रसज्यप्रतिषेधे दोषः तत्पक्षे लोपे नैवजातनिवृत्तेरपि तेन न वक्तुं शक्यत्वादिति

ऋ॰श्रो॰
५८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

300

नाच्यम्॥ नङि॰ संबुद्ध्योरिति निषेधेन प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वमादाय निषेधाप्रवृत्त्यादोषाभा
वात् स्यष्ठं चेदमर्थवत्सूत्रे भाष्ये नङि॰ ओनुछन्दसीति राजनीत्यादौ भत्वात् नलोपाप्राप्तेः राजनीव
चरतीत्यर्थे ऽधिकरणाच्चेति क्वचलुल्कोके नास्त्येव अनभिधानात् अत एव परमे व्योमनित्यादा
न वपस्यापादित्वात् फलेन सूत्रस्थङि॰ ग्रहणप्रत्याख्यानं भाष्योक्तं संगच्छते इति भावः सामर्थ्यादिति
नलुमतेति निषेधानित्यत्वप्रतिपादनद्वारेत्यर्थः एतदनित्यत्वबलल्लभ्यमेवचा नपुंसकानामिति
बोध्यम् नच परमे व्योमनि स्यत्र घोषवत्त्वाल्पप्राणाहासाद्दिसाहश्येन पूर्वसवर्णो दकारे स्यादिति पूर्वे सुपांसुलुगिस्यत्रे नपिलितेन
स्य पदत्वाप्राप्त नलोपनिषेधेनेदं चरितार्थमिति वाच्यम् अन्तरङ्गानपीति न्यायेन संयोगान्तलो
पस्यासिद्धत्वेन च पूर्वसवर्णो पिलुकाव प्राप्त्या प्रक्रियालाघवायैलुकाणौचित्यमित्याशयात् स्य
ष्ठं चेदं भाष्ये ऽनवृत्तस्य पदे इति एतद्बललभ्यमेव ओनुछन्दस्युदाहरणमित्युक्तं नचेति॥ पत्र्नीसमा
सेनप्राप्तिः बाष्पीमिति वाहऊढिस्यत्रज्ञापितत्वेन तद्देशास्थत्वादिति भावः कार्यकाल्पक्षेपि त्रिपा

K K S U LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1604
Dist. Nagpur

301

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰शे॰
११४९

योगे

धांतदप्रवृत्तिः प्रागुक्ता तत्रोर्लेइति तत्रलोकवेदसिद्धता हशब्धने र्लिपि विशेषस्य चानुवादकमभि
युक्तवचनं न त्विदं वर्णांतरे शिक्षादावपरिगणितत्वेन तत्सत्त्वे मानाभावात् अत एव तज्ज्ञानमित्या
दौ श्रुत्यसिद्धिः सुब्विधाविति सर्वविभक्त्यन्तावयवकः समास इति भाष्ये स्पष्टं विधिशब्दो भाव
साधनः कर्मसाधनश्च तत्र स्वरादिविषये भावसाधनः सुब्विषये कर्मसाधनः इतीत्येतत्साम
र्थ्यात्तु क एव विशेषणं इत्याह इतित्विति पूर्वत्रासिद्धमित्येवेत्यसिद्धेः अन्यत्र निवृत्तिफलकोयं तद
ह नान्यत्रेति अन्यनिवृत्तिफलकसिद्धविषयकविधित्वमेव नियमत्वं अत एव पञ्चपञ्चायां भाष्ये
पंच पंचनखा भक्ष्या इत्यत्र भक्ष्यनियमेऽभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यत इत्युक्तं तदाह इत्यादि इत्यादि
ति इत्यन्यत्र विस्तरः सुब्विधिशब्देन सुपत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यविधेयग्रहणं एतेनं इति
सारो बहुरूपसुप्विधौ अप्राप्त्या सिद्धत्वविधानार्थमिदमित्यपास्तम् वेरुपापत्तेश्च सहावि

राम
४९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

302

अतएव पुगानानिस्यादो धुराद्धस्येव पूर्वनिपातः नत्सनियमः नचरिबुशाद्दस्यघिसंज्ञेवानिधेयाएवंद्वंद्वेघीसादोलक्षणा अयपांप्रयुतेन्

सूत्रे लक्षणग्रहणं च मास्त्विति वाच्यं द्विदंनाविस्यादेवनलोपस्यासिद्धत्वेन संयोगपरसाकृतसंज्ञानिमित्तकृत्त्वं च संपायसंज्ञाग्रहणस्य चरितार्थत्वेन प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्

ते

धोदंद्रित्तौदन्तदंद्रिनोभत्रनलोपेदंद्रिशाद्दस्य घित्वेपूर्वनिपातापत्तिरिष्यतेलनियमः असिद्धत्वेनु अ
घित्वासिद्ध्यति नचपूर्वनिपाते नलोपो नलोपेवा घित्वेपूर्वनिपातइत्ययुक्तं परस्यपूर्वपदत्वे घि
त्वंभवि [illegible] तत्पूर्वमेव प्रयोक्तव्यमिति सूत्रार्थान्न दोषः नच घित्वेबहिरंगतया नलोपोसिद्धइतिवा
च्यं संज्ञाकृतेबहिरंगत्वस्यानाश्रयणात् कृतितु गिविधौ वृत्रहभिः कृतीतिकिं वृत्रहच्छत्रे असमा
देवसंज्ञाकृतंबहिर्भूतनिमित्तकं संज्ञाकृतंचबहिरंगत्वंपरिभाषायांनाश्रीयतेअन्यथावृत्रहभिरि
त्यादौबहिर्भूतभिस्निमित्तकपदत्वनिमित्तोनलोपोसिद्धःस्यादितिलद्वैयर्थ्यंस्यात्शाब्देनुसंनि
पातपरिभाषयावृत्रहभिरित्यादौलुक्व्याख्यायां यदुक्तं प्रत्याख्यातं पदत्वद्वारालोपस्य भिस्सनिपात
निमित्तकत्वात् संनिपातानिमित्तकनलोपविषयाणां वृत्रहधनमित्यादीनामनभिधानमिति
तदाशयः तदभावेकृतीत्यपिव्यर्थमेव नचसंनिपातपरिभाषयालुग्ग्रात्र्याव्याकृतोप्रामायानिय
मार्थंकृतीतिकृतितु गेवनान्यत्तुभवत्सेवेतिवाच्यं वृत्रहच्छत्रमित्यत्र नलोपस्य संनिपातलक्ष

पुल्लो [illegible] अपयार्थकाः

परंपरयालब्धनिमित्तत्वा
अपणात्

स.प्र.
५०

मत्वर्थीय इत्यनुवृत्यात् तदन्तस्येव भस्य ग्रहणात्

णसाऽभावात् इति दिक्। राजनीति विभाषा। ङ्योरिस्य लोपविकल्पः प्रतिद्विवेति कनिनन्तं हलिच वोप
रुपधायाः इति सन्नसिपि धातोरित्यतो धातोरिति चानुवर्तते वोरिति शेषणं पदस्येति संबध्यमानम सि
पीकृतं व्यधिकरणं विशेषणं तद्दूषयन्नाह प्रतिदीव्न इति अत्र वान्तस्य भत्वाभावान्नपकृष्टं संमिति तु
निषेधो न धातोः किं अग्निः करोति नसंयोगा भन्तग्रहणं स्पष्टार्थं संयोगस्यवमाभ्यां विशेषणं
न तदन्तलाभात् सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ विषयेव सिद्धे नियमोपमित्याह ज्ञावेति उपधाया इति
उपधायेत्यविषयेन
तेनानुनासिकस्येत्यस्यापि नियम इति भावः अत्र सर्वनामस्थानग्रहणं न संबध्यते तेन वृत्रह
णौ वृत्रघ्नः वृत्रघ्नीत्यादौ नानुनासिकस्येति दीर्घः इति निषेध इति स तत्फलभूते निषेधे इत्यर्थः
ञ्शिस्योरिति तन्व्येसौ चेति योगविभाग उत्तरार्थः हो हन्तेः ञ्णिन्नेषु हस्यैव विशेषणं तत्र ञ्णि
दूषयेयेन नाव्यवधानन्यायेन द्वाभ्यां व्यवाये घातक इत्यादावेव नतु हन्नीयते एवं लोपे नैकव्यव
धाने इदं धातोः कार्यमुच्यमानमिति परिभाषया धातुसंज्ञाद्व्येन न विहितः प्रत्ययः एव तेन वृत्र

पूर्वोपस्थितनिमित्तकेनान्तरङ्गत्वादल्लोपेन धात्विसादिदीर्घप्राप्तिः।

ननु वक्ष्यमाणोऽस्यैव्यान्नेसाफल्येन घातकस्यापादावविनस्यादतआह दृष्यिति

शुभ
५०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत्र प्रमाणं ~~अभ्यंतर~~ त्वणः प्रधानत्वे लिसृ... अनेनैव णत्वे सिद्धे पूर्वग्रहणं व्यर्थमिति बोध्यं

नकारेतु

हणमाचष्टे वृत्रहयतीत्यादिना नेतुपरे वृत्रघ्न इत्यादावेव स्थानिवत्त्वकृतव्यवधानेपि श्रौतव्यवधानस
सात् ननु हननमित्यादौ श्रौतव्यवधानेऽतिस्पष्टं भाष्ये वृत्रघ्न इत्यादौ णत्वनिवारणाय हन्तेरत्पूर्वस्येति
विभज्य व्याचष्टे हन्तेरिति उपसर्गादसमासेऽपीत उपसर्गाद्दिति वर्त्तते रषाभ्यामिति च लोऽस्थ्यान्ना २
च्छद्धमू इत्याह उपसर्गस्थादिति प्रकृतोपयुक्तमाह अत्पूर्वस्येति अत इति सिद्धे पूर्वग्रहणं स्पष्टा
थं अत्रोपसर्गादित्यस्य निवृत्त्या णत्वमात्रस्यायं नियम इत्याह एकाजुत्तरेति णत्वमपीति अपि
नाप्रातिपदिकान्तेत्यस्य कुमतिचेत्यस्य च संग्रहः णत्वसामान्यचिन्ताश्रयणात् सर्वबाधः इदम
त्पूर्वग्रहणं हस्थानिकवकवर्गाभाववद्धन्तेरुपलक्षणं अतो बहुवृत्रहाणीत्यत्र प्राघानि प्रघना
घ्न इत्यत्र च न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः यत्तु कार्यकालपक्षे बहिरङ्गदीर्घासिद्धत्वाद्वृत्रहाणीत्यादौ
पक्ष न दोषः प्राघानीत्यादौ यथोद्देशे एवं लक्ष्यानुरोधात् इति तन्न तत्पक्षेपि त्रिपादीत्वपरिभाषाया
अप्रवृत्तेरुक्तत्वात् प्रघनाघ्न इत्यत्र दोषाच्च माधवेनोक्तमिति वृत्रघ्नो वृत्रघ्नाः इति रूपद्वयं तेनोक्तं॥

प्राचीनमते तु दृष्टादृष्टेनोत्रोपपत्तिः॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल.शे.
५६

तद्वाष्येति कुत्वाबाधेहादेशे च प्रतिषेधो वक्तव्यः वृत्रघ्नः स्रुघ्नः प्राघानि हन्तेरपूर्वस्येत्यपूर्वग्रहणं न
कर्त्तव्यं भवतीति भाष्ये इत्यर्थः अपूर्वग्रहणस्य ताद्दृशोपलक्षितार्थत्वे प्रमाणाभाव इति तदाशयः भनि
नीति एतच्च येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं अन्यत्र तु अलैवानर्थकेन तदन्तविधिर्न तत्समुदाये
नेति हन्ग्रहणे प्लीहन्ग्रहणेन मघवाव षष्ठ्यर्थे प्रथमा लुगिति च वर्त्तते नरइदिति तेनानेकाल्त्वा
भावान्न सर्वादेशः उगिदचामित्यत्र धातोर्ग्रहणं व्याख्यानात् नलोपिन इति अकारलोपा
करणपूर्वकं नलोपकरणस्य विवक्षार्थत्वादिति भावः अत्रोगित्त्वफलं न एव व्याख्यानात् तेनइ
मित्यादिना विद्यादेर्नातिप्रसंग इति युवोरनाकावित्यत्र भाष्ये स्पष्टं उपधादीर्घ इति सर्वनामस्था
ने चेत्यनेन असिद्धत्वाभावकल्पने मानमाह तथा चेति निपातनादिति तनोरच्चेति सूत्रे भाष्ये तु
मघवन्शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमित्युक्तम् मघशब्दादिति धनार्थादित्यर्थः भाषायामपीति
अपि नाछन्दसि मघवानमीमहइति मध्योदात्तं च निपिबोध्यं॥ आकरेरिति देशादिति सूत्रे वे

अन्युलाद्वयर्थात्

राम
५६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथातो ... विचिगुणोच्चारितारूपं तस्मान्मातुपि अर्थे तावित्यादिसेत्स्यति छन्दसीति वानियो ...

परे ह्रस्वार्थः एवं च मतुप्यसंतस्येति दीर्घसत्वेन त्रादेशे तदभावे फलभेदे प्रत्याख्यानासंभव इति भा पिलु
वः नन्वेवमप्यन्तोदात्तस्य त्रादेशे नकारात्कारस्योदात्तसंयतुं ह्रस्वनुड्भ्यामिति प्राप्तस्य मतुबुदात्तस
स्य न गोश्वन्निति प्रतिषेधेन पित्त्वादनुदात्तत्वे घकाराकारस्योदात्तत्वमिति फलभेदोस्त्येवेति चेन्न ।
त्रादेशपक्षे दीर्घवत् बहुलग्रहणेन घकारोदात्तस्याप्यागीकारात् तत्रैव मानान्तरमाह हविरिति ।
मघवान् जीवोत्यस्याप्युपलक्षणमिदम् अर्वणस्तृ मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत् पंतुब्बन्योर्वि
धानाच्च छन्दस्युभयदर्शनादित्यत्र वार्तिके रीत्या मघवन् शब्दस्य लोके ऽसाधुत्वं लभ्यते तथा च नन्वसू
त्रे भाष्य अविशेषाविहिताऽपि शब्दानियतविषया इत्यत्र इत्यस्य विस्तरः छन्दस्येवेति न च वानि
वृत्तस्य संप्रसारणीयस्येति लोपे मघोन इत्यसिद्धिः ष्ण्याश्रयत्वाभीयासिद्धत्वं लोपे संप्रसारणस्य ना
पि बहिरंगासिद्धत्वं तस्याबाह्हरुत्व सूत्रस्थतयाभीयत्वेनाभीयान्तरंगस्य तदृष्ट्या ऽसिद्धत्वेनात्र तस्या
अप्रवृत्तेः अन्तरंगशास्त्राश्रयणे वैतदाश्रयणमिति समानाश्रयमव्याहतमिति वाच्यम् निपातितान्तोदा
त्त मघवन् शब्दमादाय सिद्धेः एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यस्य प्रवृत्त्यात्तत्र स्वरे विशेषाभावात् छन्दस्यापाघ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न०द्वि०
॥५२॥

रूपाभावान्नानिष्पादनं अन्तोदात्तमिति वक्ष्यन्त्साहचर्यमवसाद्दान्तसं अ... तानामिति अल्लोपोना श्री
इत्येष कृष्यते तत्र नकारं प्रश्लिष्य नान्तानामित्यर्थः तेन मघवतः इत्यादौ नाल्लोपसंप्रसारणे धीवरी
(अन्तोनस्य) त्यादौ च नाल्लोपः स्पष्टं चेदं स्वरल्कृसूत्रभाष्ये परेणनकारप्रश्लेषाभावेपि न दोषः अन्तोनस्येत्यस्य
सहेनानः स्थानित्वाभावेन स्थानिवत्सूत्रेणानन्तलाभात् सर्वे सर्वपदादेशा इत्यनेनापि मघवन्
शब्दस्येव स्थानित्वं नानः अर्द्धविकारेप्रत्यभिज्ञाभावान्नैकदेशविकृतन्यायावसरोप्यत्र नितरां चेदं श्वयुवेत्य
त्रभाष्ये मघवतीति पुंयोगे न स्त्रियां वृत्तावुगितश्चेति ङीप् विभक्तौ लिंगविशिष्टग्रहणान्नुम इत्युनर
ति न नु संप्रसारणे वार्णादांगस्य बलीयस्त्वेन पूर्वं संवा धिसाल्लोपो न इति लोपे भूनेति सर्वानुदात्तं स्यात्
त् उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तं वा स्यात् पूर्वरूपेणाद्युदात्तमिष्यते तत्रवकारस्थानिको ऽकारस्य स्वस
नधर्मं हल्त्वं स्थानित्वेनानुदात्तत्वाभावेनाकारस्यालोऽन्त्येन तयाकारस्योदात्तत्वेन तयोः स्थाने जातस्यै
कारस्य शास्योदात्तत्वात् किं च लोपे स्थानिवत्त्वेन गुणप्रसंगः अतः श्वन इत्यादिनिर्देशो स्त्वद्वारेणानुबहु
श्वावहुमघवा बहुयुवेत्यत्र अन उपधालोपिन इति ङीप् विकल्पापत्तिः मघोन इत्यादावन्तोदात्तप्रसक्तिः

क्विप्स्वरे ॥
मघो पस्तंषा द्वेतेन संप्रसारणाभावात्...

राम
५२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

308

केउदात्तनिवृत्तिस्वरापत्तिश्चेतिचेन्न वार्णोपरिभाषाया अनित्यत्वेन क्वचिदप्रवृत्त्याऽदोषात् श्वन्नुशादेश्च
भीयत तया संप्रसारणासिद्धत्वेन न संयोगादिति निषेधाच्च न संप्रसारणे अनुवृत्त्यैव निषेध्यसमर्थके
त्नेधे पुनः संप्रसारणग्रहणसामर्थ्यात्तन्मात्रे निषेध इति द्रष्टव्यस्यास्य थो लिटीत्यस्य च निषेधः न
च यथिच्छध्यादावस्य चारितार्थ्येन पुनरिस्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घे एकादेशे तस्याचः परस्मिन्निति स्था
निवत्वेन संप्रसारणत्वेऽपि तेनैव स्थानिवत्वे नोकारस्य व्यवधानात् कथं निषेध इति वाच्यम् यथा इति सूत्रेय
ग्रहणेनैव सिद्धा संप्रसारणग्रहणस्यैतन्निषेधकृतत्वैव चारितार्थ्यस्य वक्तव्यत्वेन व्यवहितेऽपि प्रवृ
तेर्यून स्तिशितिनिर्देशाच्चेत्याशयेनाह इतियुकारस्येति नच कार्यकालपक्षे इग्यण इत्युपस्थितस्य प
देश्वाक्यतयान्वये निमित्तस्य यणश्च येन नाव्यवधानन्यायेन पूर्वस्य संप्रसारणप्राप्तेरिदं
सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यं तत्पक्षेऽपि संज्ञासूत्राणां वाक्यभेदेनैव संबंधस्योक्तत्वात् तया विधायकेषु यणार
ण्यस्याभावात् अत्रेदमपि ज्ञापकं बोध्यं ननु सकृत्प्रवृत्त्यैवोभयोः संप्रसारणे जाते निषेधो व्यर्थो नि
भिमत्तानुपरनिश्चयितेनाह अत एव ज्ञापकादिति तदुक्तं भाष्ये इहेङ्गितेन चेष्टितेन निमिषितेन महत्

309

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नग्रो.
११५२

एतत्कालेऽ   नत्यावैतत्विसितादृितेनस्यादतआह

तावासूत्रप्रबन्धेनाचार्याणामभिप्रायो गम्यते एतदेवतापयतिपरस्य पूर्वं भविष्यतीति लक्ष्ये लक्षण
स्येति न्यायस्य तु नायं विषयः कार्याश्रयवर्णभेदेन लक्ष्यभेदात् भवं गास्ते नतु सावित्ति पर्युदास एवतत्
चिन्नः प्रत्ययत्वेन च साहश्यम् अन्यथा इति बहुव्रीहिर्वा नमवर्णस्त्विति वर्त्तिप्रयोगात् तत्पुरुषे त्वनञः परस्य
वर्ण इत्यर्थे न स्यात् सूत्रे प्रथमैकवचनं अनञः किमिति अनञ इत्यस्य कः शङ्क्याव्यावर्त्य इति प्रश्नः उत्त
रमनवैति यञ्वशाद्भसहशोऽनवैनु शङ्क्योव्यावर्त्य इत्यर्थः ननु इह निरनुनासिकोऽकारोऽपि तपरसूत्रस्या
नणीव विधीयमानेऽपि विध्यर्थत्वात्तस्यानरसम्प्रदनुनासिकस्यात् तपरसूत्रे प्रत्ययग्रहणानुवृत्ते
च मानाभावादत आह भाआदिति विशेष्यविशेषणभावेनान्वया त्रसवर्णादेश इति भावः भाष्ये सनुना
सिकविधाने प्रतिपत्तिलाघवाय तस्यैवोऽकारणे कार्ये तदनुज्ञाणान् त्र शुद्धस्येव विधानमित्युक्तं ॥
केचित्तु इदं सर्वं गुणाभेदका इति पक्षे वृद्धिरादैजु सूत्रभाष्ये संमतेऽसिद्धान्तत्वात् तेगुणा अभेदका
इति पक्षे च तस्मात् तस्यापि सवर्णग्रहणास्या प्रत्ययग्रहणेन निषेधेनादोषात् अत एव भाष्य
न परस्तत्कालस्येति प्राप्नोतीत्युक्तं अप्रत्यय इति चैवावचभेदेन सर्वं प्रतिबध्यकं   अणुग्रहण

जातिपक्षे·

राम
५३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ज्ञापकत्वं

स्यचेतन्त्रासंबंधइतितदाशयः अतएवभाष्येभाष्यानेनसवर्णानांग्रहणंनेत्येवपठितंनसवर्णेति॥
ततदेवाभिप्रेत्याणुदित्सूत्रे ननयापरिभाषयाऽप्रत्ययग्रहणवैयर्थ्यमाशंक्याप्रत्ययग्रहणस्यात ण
त्परिभाषाज्ञापकत्वमुक्तं तेनचतस्या [illegible] सूचितं अप्रत्ययग्रहणस्यमद्दुक्तरीत्याव्याख्यानंच थ
सूचितंतेनजातिग्रहणात्प्राप्तस्यगुणाभेदेस पक्षप्राप्तस्यानयोणानणसाधारण्येननिषेधइ
तिसूचितं वस्तुतोऽणुदित्सूत्रस्थाप्रत्ययग्रहणंज्ञापकमस्यपरभाष्यस्यैकदेशानुमतिद्वारापरिभा भा
बोध्यतइत्यर्थः प्रतीयतइत्यस्यविधीयतइत्यर्थोप्रसिध्याश्चैयदेतद्व्याख्याचिंत्यापरिभाषायांस
वर्णपदेनसमानजातीयोभिन्नधर्मश्च्युतेतेनजश्त्वादिविधौनतादिजात्याश्रयसवर्णजकारादिग्रह
णासिद्धिरित्याहुः एतेनपथीयतेः ह्रिपिपथाइत्यादीत्यपास्तं अत्रभृङ्गार्थंतरन्तुच्चारणस्यावश्य
कत्वेनभाष्यासंगतेः तस्मात्तदनभिधानमेवोचितंनच आदित्येवास्तु नकारेकारयोरत्वेसवर्णदीर्घे
णरूपसिद्धेः पररूपत्वेन पथिमथ्यृभुक्षालोपः भस्यटेः इत्योसर्वनामस्थानेइतिन्यासेननकारा
श्रवणसिद्धावकारविधानसामर्थ्यादितिवाच्यं ज्ञानगौरवपरिहारेणस्पष्टार्थमाकारोच्चारणात्।

311

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रतोत् आदित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे द्विवचनं ञ्रुभुक्षणामित्यादौ वा षपूर्वस्येति दीर्घविकल्पपक्षे ह्रस्वश्रवणार्थम्
रत इत्युत्वमिति चेत् परत्वात् सुखमुखार्थं तरदित्युक्तौ तत्रालाघवाभावात् अन्यथा विधेयेपि तपरकरण
त्वं रूते रसादौ गुणाभाववदन्यथा नाविद्यादौ दीर्घाभावापत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः थो न्थः थोनुकि
नौ सर्वनामस्थाने पाणिनीयस्य चानुसंधाने प्रक्रियागौरवात् भस्य टेः भस्य किं पथिभ्यां संबुद्धौ नपुं
सकानामिति इदं न लुमतेति निषेधानित्यत्वमूलकमित्युक्तं यद्यपि भाष्ये वा नपुंसकानामित्येव पाठ
स्तथापि सूत्रे इङ्ग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वेन हे चर्मन् हे चर्मेति संबुद्धावेवोदाहरणं नच तावन्मात्रे
विषयतास्येति भावः ष्णान्ता तिसृ षट्संख्या स्त्रीलिंगनिर्देशात् प्रकृतं संख्येत्यावृष्यते संख्याश
द्वे नच संख्याप्रकारबोधजनकाः पंचादयो गृह्यन्ते संख्येति शब्दे बहुगणवतुडतिषु च तद्वत्वसा
संभवात् तद्ग्रहणं संख्येति संनिपातेति स्पष्टं चेदं भाष्ये नोपधा नलोपस्यासिद्धत्वान्नामीति दीर्घो प्रा
प्तेरयमारंभः नामीत्यस्याङ्गविशेषणत्वे वसापानामः प्रत्ययत्वादेव च पंचानामित्यादौ पक्षान्तरा
रस्य दीर्घवारणाय उपधाग्रहणं नेति किं चर्मणां नलोपप्रसक्ति अंवः पंचानामिति लिंगात्र स

पञ्चानामिति लिङ्गात् सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभाषाया अनित्यत्वं ज्ञाप्यते ... सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य ... इति भावः ...
भाष्ये प्रामाण्येन सन्निपातलक्षणो विधिः सन्निपातस्य ... सन्निपातपरिभाषा ... अनित्यत्वं ...

निपातनपरिभाषाविरोधः अण्नआ अनएला ग्नानुनासिक इति भाष्ये स्पष्टं। जातिग्रहणे न गुणाभेदकत्वेन
नुनसः भाव्यमानत्वात् शुद्धोच्चारणादिति तु नानुवृत्तकुश्चकच रायोहलीत्युनरार्थं तस्य चारितार्थ्यात्तु प्रश्ले
षेणापि न निर्वाहः वाच्यवृत्त्यानुनासिकव्यावृत्तेस्तेनालाभात् प्रसक्ततत्रापि गुणाभेदकत्वादेर्दीर्घत्वेना
न्तरम्यारनुनासिकस्यैव प्राप्तेः प्रश्लेषस्य पर्यायेण सकृल्लाकारविधानार्थसंस्वात् एवमन्यत्रापि बोध्या।
रायोहलि इस्यतो हलीत्यपकृष्यते अण् भाष्य ओरर उ-उ- तितु नोक्तं सकारस्योकारे अण् अउ इति स्थितेहणर
ङि-श्री नामाद्गुणः सवर्णे दीर्घत्वादिति न्यायेनान्तरङ्गः सात्सवर्णे दीर्घेन तत आद्गुणे ऽचाविसस्याशिध्यापे
नेः हलीत्यपकृष्य सूत्राकारादित्यनुपपन्नमत आह सत्ताकेति सूत्रासानुकरणमित्यर्थः लक्ष्यानवशासंपन्न
होहि तस्यैवैकल्पिकत्वया लाघववादेष्टभ्यस्त्येव वदेत् इति भावः ज्ञापयतीति अयं भावः हलीत्यपकृष्यमा
तांवाक्यभेदेन पुनर्विधानार्थं तेनाष्टन इत्यस्य क्वचिदस्य प्रिप्रवृत्तिरिति भाष्यमिति भाष्यमात्रमित्यर्थः दी
र्घोन्तादष्टनः पराऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्तेति तदर्थः ज्ञापकादिति तद्धि अष्टभिरिति ह्रस्वे ऽतो दी
न्याख्यावृत्त्यर्थं एवं च नेहत्वव्यावृत्त्यर्थं क्रियमाणे दीर्घग्रहणमाहवैकल्पिकत्वे ज्ञापके न चाष्टाभिरित्यत्र सा

... यत्र प्रक्रियागौरवाभावः। वस्तुतस्तु ... कीर्तिबोध्यं
वर्णपाठसङ्ख्यानां ... प्रक्रियागौरवं च ... नाद्रियताम् इति ...

३१३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰ शे॰
॥५५॥

वकारान्तस्याट्‌ नरतिसूत्रस्याष्टभिरित्यत्र परत्वात् अल्लोपे तन्ममित्यनेन बाधे सकृद्गतिन्यायेन पुनरप्रवृत्तेरव्य
र्थमेतत् नत्वष्टाभिरित्यत्र अल्लोपे तन्ममिति प्राप्नोति कार्यकालपक्षे नान्तत्वेन बहुत्वाभावात् अल्विधित्वे
न स्थानिवत्त्वाभावाच्चेति वाच्यं पुनः प्रसंगविज्ञानबोधनद्वारेण तद्विषये यथोद्देशपक्षस्यैवाश्रयणबोध
नद्वारा वा तद्विकल्पे तापकत्वमित्याद्युपायारित्यन्यत्र विस्तरः अष्टानामिति हलीत्युक्ते राटो नुट् तत आत्वे यत्नु
संनिपातपरिभाषया त्रनाम्‌ किं तु नोपधाया इति दीर्घे नलोपः अनोदात्तत्वं तु पूर्वत्रीत्येव सिद्धं नलोपे तु
न संनिपातपरिभाषा नलोपस्यासिद्धत्वादिति तत्र पूर्वत्र कर्तव्ये नलोपासिद्धत्वेपि तत्र कृते सिद्धत्वे मो
नाभावात् संनिपातस्याशास्त्रीयत्वेन तस्य नलोपासिद्धत्वे नालाभाच्च आरोपितासिद्धत्वेपि वस्तुतो नलो
पेन द्विघातस्य नायमानत्वेन नलोपेपि तस्याट्टवीरसौत्रं अत एव गणयितस्यासे संनिपातपरिभाषयापलो
पो न अन्यथा यस्य हल इति यलोपस्य बहिर्भूतत्वम् निमित्तत्वेन बरेह्यः तयान्तरङ्गवादेशं प्रत्यसिद्धत्वया
निमित्तविघाताभावः स्यादेवं तस्यान्नलोपस्यापि परिभाषा नित्यत्वे नैव साध्यतया तस्यासिद्धत्वात्
मेव युक्तं तदनित्यत्वेन ह्रीं चेवट् संनिपाते नमातस्य नुट् आत्वेन लोपे वानत द्विघातकत्वे स्थानिवद्भावेन रू

नचनलोपशास्त्रस्यासिद्धत्वात् संनिपातपरिभाषैवात्र प्रवर्तते इति चेन्न नलोपः सुपि तस्यासिद्धत्वात् ...
एकदेशविकृतन्यायेन ...
एवं तावद्वेद्यचित्संज्ञान्तरङ्गपरिभाषयैव अन्तरङ्गे कर्तव्ये ... असिद्धत्वं ...

राम
५५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विधिनिमित्तानिमित्तकत्वेन आश्रितमितकत्वात्सूत्रे संज्ञा ...

नाहेपि षट्त्वसत्त्वात् कार्यकालपक्षे तत्तद्विध्येकवाक्यतापन्नषट्त्वस्य बहिरङ्गत्वपाऽऽह सैतेः नानत्वेन षट्त्वाभा
वान्नुट् न स्यादिति हलीत्यपकर्षः दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकाद्वाकारान्तस्य षट्संज्ञाश्रयणे तत्पथोद्देशस्यैवाश्र
यणो नान्तरङ्गत्वात्पूर्वं षट्त्वे नान्तसंख्यावाचकसमानाधिकरणधर्मविशेषरूपस्य षट्त्वस्य स्थान्यलब्धर्मत्वा
भावेन स्थानिवद्भावाद्वाकारान्ते आश्रयणे वा प्रतिपत्तिगौरवमिति बोध्यं वृत्त्याद्यनुसारेणाह गोणतेहि
त्यादि स्थानिवद्भावादिति पूर्वत्रासिद्धत्वेति तुतस्य दोषत्वनेन निषिद्धमिति भावः कार्यकालपक्षे त्वसा
दिनुप्राचामनुरोधेनेत्युक्तं प्राधान्यत्वेति बहुवचननिर्देशात् एवं च गोणीभ्यादेशप्रवृत्तौ तज्ज्ञाप्यैहम
ण्णो पि नेति भावः परेतु ... नेति सूत्रे भाष्ये अष्टानामित्येतत्सिद्धये हलीत्यपकर्षमुक्त्वा तत्रपक्षे प्रियाष्टौ
प्रियाष्टाः इति न सिध्यति प्रियाष्टानो प्रियाष्टान इति प्राप्नोतीति शंकिते यथालक्षणमप्रयुक्ते इति
समाहितं तत्र यथालक्षणमिति प्रतीकमुपादाय यस्य विशिष्टप्रयोगो न स्मर्यते नापि प्रयोगानिषे
धस्मृतिस्तत्र यथालक्षणमनुगंतव्यं तदत्र माभूदासमिस्यर्थ इत्येकमर्थमुक्त्वा नैव वा लक्षणमप्रयुक्ते व

संज्ञा कृदिदं गत्वा तद्व्यवस्था शिवकृदिदं गत्वा ...

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ल॰बो॰॥
॥५६॥

नैते प्रयुक्तानामेव लक्षणतोऽन्वाख्यानादिति व्याख्यानुरूपमुक्तं, तन्नांसव्याख्यानमेव न्याय्यः अप्रयुक्ते ल
क्षणाभावस्येव योग्यतानतु लक्षणप्रवृत्तेरित्यर्थसंगतेः आद्यव्याख्यायाम प्रयुक्ते इति वाक्यशेषासंग
तिः प्रयुक्तेऽपि लक्षणानतिक्रमात् प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमित्यन्यत्र भाष्ये ... किंच भाष्यकारस्य
लक्ष्यैकचक्षुष्कतया रूपमेव व्याख्यौचिता एकस्यैव प्रयोगस्य भाष्यपङ्क्तौ व्याख्यानभेदेन साधुत्वासा
धुत्वयोरनौचित्याच्च नवेतिसूत्रे भाष्ये पक्षभेदेनैकस्यैव साधुत्वासाधुत्वयोस्तिरस्काराच्च अत एव हल्ङ्या
दिसूत्रादावप्रयुक्ते लक्षणाभावस्यैव व्याख्याहेतुत्वात् कैयटेन नाम्रेडितस्येतिसूत्रेऽपि कैयटः प्रयोगमूल
लक्षणादस्य शास्त्रस्य प्रयोगाभावे न प्रवृत्तिरिति एवं चैषामनभिधानमेवोचितं अत एवाष्टाभ्य औशितिसूत्रे
भाष्ये विभाषा भाषायां यदयमात्वभूतस्य ग्रहणं करोति अष्टाभ्य इति अन्यथा अष्टन एव ब्रूयादित्युक्तं वैय
टरीत्या गोणे प्रवृत्त्यभावाय बहुवचननिर्देशस्यावश्यकतया तदसंगतिः स्पष्टैव एवं च तत्प्रयोगविचारः

नित्यमाम्रेडिते डाचि परे रूपं कर्तव्यं पटपटायति अकृतानुकरणाच्च अथवा अकारान्तमेतदनुकरणं भवेत् सिद्धं पदाश्रयात्तं
पदान्तस्य खल्वप्यच्छब्दात् तत्र तदा न सिध्यति विचित्रास्तद्धितवृत्तयः नानस्तद्धितअल्पघाते ४

॥राम॥
॥५६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सर्वोपि निष्फल एवेत्याहुः निरुपपदादिति नुमोः समास एव विधानेन सोपपदे चोः कृ इति कृत्ते नैव सिद्धत्वेन
क्विनि क्विपि च विशेषाभावादिति भावः कृनोविति इदमुपलक्षणं उच्चारणार्थककारस्यापि ककारागुणप्रति
षेधाद्यर्थः नकारः क्विन्प्रत्ययस्य स्वत्र विशेषणार्थ इति भाष्ये स्पष्टं सन्निहितत्वेन तस्य लं तु त्तिगादीनां स
आभावः अतिङ् किं रुरुदिवेसादो नेदुशिक्षूतीति निषेधो माभूत् इति तावपदे न निर्वाहस्तु व्याख्यानाद्धहरकरण
मितिन्यायानेनु गृहीत इति सत्राशयः पुनेरउगिरयामित्यतः स्वर्वनामस्थाने इति नुमित्यतो नुमिति
चानुवर्तते क्विन्प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यादेतत्कृतां संविज्ञानो न बहुव्रीहिः न च तदभावेनस्य कृत्सापत्तिः तथासति
क्विनोघः स्येवबदेत् न शोवेत्यत्र यथानुवृत्तावप्यदोषादिति बोध्यम् चोः कुः स्कोरित्यतोन्त इति सलोपसलीसतोसली
तिचानुवर्तते पदस्येति चाधिकारः कुत्सस्यासिद्धत्वादिति अत एव बहुव्रीह्याश्रयणात्प्राप्तिः सपुशिति सस्त्र
द्विषेति क्विप् धातुपाठेति व्याख्यानादिति भावः युजिति क्विसेति क्विप् इदे तिसजिरशोरिति सूत्रेरज्जुसृड्
भ्याशिति भाष्यप्रयोगात्काम्यच्सूत्रे भाष्ये उपसर्गात्काम्यतीति प्रयोगात् क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वं नेत्यर्थः परि
य मृडिति धातोरुच्यमाने कुत्वं नेतत्प्रयैरिति परिभाषयात्र सुप् निमित्तिका मृजेर्वृद्धिर्नं घि द्विर्मि तकारानुवृत्ति

317

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰कौ॰
११५८

व्य

ने चेतिनिषेधौ ॥ परोव्रजेः षिः चीस्पणादिपठितमितिमत्तेनतः क्विपूदीर्घोवनुवर्तेते व्याख्यानान्नाभ्यां ८
पदान्तरस्यस्यासंबंधः क्विनुषतो वेत्याह क्विविसादि विश्वस्य लोपइत्यतो दीर्घइतिवर्त्तते ननुषता
दीनामसिद्धत्वेनराट्शब्दपरत्वाभावात्तत्राह पदान्तेति तेनविश्वराजौ विश्वाद्दौ नविश्वाराउ्व्यामित्यत्रभव
ति आदिश्यविश्ववसुवरस्यत्रतुनदीर्घः नरेसंज्ञायामित्यतः संज्ञापदापकर्षणान् स्कोः स सलोपलोपः संयो
गान्तलोपइतिभाष्योक्तेरत्रझलिस्यस्यासंबंधः तेनसत्कप्रश्यो स्कोलोपइतिनार्थइत्यन्यत्र प्रपंचितं झली
त्यनुवर्तमानं सलादिप्रत्ययपरं संयोगसलीयत्रोदः स्थाहिश्रारंभेणलदर्थकृतयाधोऽधिकारात् तेनपृथ
स्फू तापयः स्थितिरि त्वाद्दौनदोषः सङीतिवार्तिकाच्चसनः सकारमारभ्य महिङोङः क्रारात्सङीतिप्रत्या
हारः भूपास्तापिसादौ व्यंजनपरस्येति न्यायेनलोपाभावेपिनक्षतिः ॥ कुचित्यप्रत्ययेसंयोगादिलोपप्रा
प्नियोग्यादाहरणानामनभिधानमेवोचितं स ङीतिवक्तव्यंकाष्ठशकु तेतिवार्तिकस्यप्रत्याख्यानपरता स्फा
स्फा काष्ठशगेवनास्तिकुतः काष्ठशर्क [illegible] नेतिभाष्येण तथैवबोधनादित्याहुः प्रत्याख्यानमेवकुदेश्युक्तिः सङी
तिवक्तव्यमितिपरे चोः कुः इत्यस्यत्वत्वेनापवादत्वाद्बाध्यते किं प्रत्ययेस्येस्यस्यतु क्विन्विधानसामर्थ्या

रुघ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

318

गृहीतोनेत्यस्य... पार्थक्ये... प्रक्रियादेतत्संगच्छते बलि युष्मान् अस्मान् युष्माकं ... अस्मभ्यं
... स्वाद्यर्थ ... इदं संगतमिति वत्सनन

देवन बाधस्याह क्विन्नन्तत्वादिति ऋत्विक्शब्दः यत्र संबंधिपुरुषविशेषेषु रूढः त्यदादीनामित्यनुवृत्तेराह त्य
दादीनामिति तेनान्तरङ्गत्वादौ न तदोः क्रियातो रितिनु नोक्तं अनेनैव त्यादौ न स्याप्यापत्तेः न चैतद्बहिर
ङ्गत्वान्नासिद्धत्वे बहिर्भूते सुनिमित्तकत्वेनास्यैव बहिरङ्गत्वात् इदं च तस्मान्नुड् चीति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं सोऽपि
तौ अवसत्वेनेति गुणकार्यत्वादिति भावः ङे प्रथम युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् युष्मदस्मद्भ्याम् ... मिति
वर्तते ङे इति पृथक्पदं अलुप्तप्रथमयोरित्युच्यते ङयोः प्रथमयोः विभक्त्योर्वचनयोस्तु न ग्रहणं ... नेति
लिंगादिति भाष्यं संगच्छते त्वाहौ यद्यपि युष्मदस्मदादेशास्त्वमावेकवचन इति सिद्धः तथापि युष्मानतिक्रान्तोऽ
तित्व मित्यर्थमत्र विधानं न चैवं लक्षणस्य चारितार्थ्ये तत्वलेपरत्वात्त्वमाभ्यां भाव्यमिति वाच्यं त्वमावपि प्र
बाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधात् तुरस्य वक्ष्यमाणत्वात् युष्मदस्मदोरनादेश इत्यतो युष्मदस्मदोरिति वर्तते शे
षे ... योः प्रागुक्तत्वेन तद्विषयातिरिक्तविभक्तिरिह शेषशब्दार्थस्तदाह ... स्पष्टं चे
दं युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् इत्यत्र प्रवृत्तसूत्रे च भाष्ये अलुप्तवसाम आकमिति ससुट्कनिर्देशः संगच्छते एवं चशो

शेषशब्दस्य ... कार्यत्वादेव   ... षष्ठ्या ...

319

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न० शे०
१५८

यत:

यदादीनामकारेण स्विद्भ्यां पुष्पा दस्मदोः शेषे लोपस्य त्वे पेन न्नायते प्राकृत त्वोरिति अविद्योत समस्तार्थं महाभाष्यानुरूप तं भु
वेत् टिलोपः हाव भावार्थः कर्तव्य इति तन्त्रस्य तेः अर्थं गाशेवस्थम्याशेषे लोपो विधीयते तो लुप्त शिष्टे हि तस्यात्: हा व्यं सिद्धिं प्रतीक्षिताः २

ननु भूरलोऽन्त्यस्येति यात्रवि

पघ्रहणं स्पष्टार्थं वि शेषविहिताभ्यां गासयुताभ्यां स्वविषये बाधसंभवात् अन्त्यस्येति अलोऽन्त्यपरिभाषयेति
भावः सौहार्दयोऽकारान्तादिति वृत्याद्यनुसारेण आह अतो गुणे इति यदादीनामिति सूत्रभाष्ये कैयटाभ्यां हले
न्तादेवादेश इति लभ्यते तेन दापुररूपस्य प्राप्तिरेव न यद्यपुज्ञारणार्थो नामपीसंज्ञालोपाभ्यां निवृत्तिः कार्या
तथाप्यतो गुणे इत्यस्याप्रवर्तनेन प्रक्रियालाघवमत्रपक्ष इत्संज्ञालोपयोस्तु सूत्र एव प्रवृत्तिरिति न प्रयोगसाधु
त्वसाने गौरवं सा हौसा वितिनिर्देशस्तु अवेतवहो यथाशासितिवत्तार्थसाधकः तिन्नन्ताक्षिपि पुषुआसिपति प्रा
तिपदिक योरादेश एव नेनितदाशयो मेपर्यन्तस्येति भाष्यसमतश्चायमर्थ इत्यनुपदं स्फुटीभविष्यतीति अन्तर
अनैमित्तिकत्वेन ङ्गः सादिति पार निमित्तानपेक्षत्वेन तत्त्वमिति भावः अलिङ्गे इति एवं च त्रिप्रामनयोरवृत्तेर्नैटाविति भावः इ
दसाम आकमित्यत्र भाष्ये स्पष्टं यद्वेति इदंत्यदादीनाम इति सूत्रभाष्ये स्पष्टं साम आकमित्यत्र च मपर्यन्ता
च्छेषस्येति इदमुपलक्षणं तेन त्वमित्यादौ लोपप्रवृत्तिवेलायां मपर्यन्ताच्छेषत्वाभावेऽपि न क्षतिः ननु अद
न्तस्य आदेशानां वाणीदाङ्गमिति परिभाषया पररूपात्पूर्वमेव टिलोपे टावभाव उपपादयितुमशक्यः अकार

राम
५८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्यकार्ये हूये पि स्थानित्वेन समानस्थानिकस्य प्रसक्तीति चेन्न हलन्ता एवादेशा इति कैयटेनात्रैवोक्तत्वेना
दोषात् शेषरस्य सामर्थ्यान्नन्याया प्रवृत्तिरित्यन्ये तन्न युष्माभ्यं युष्मान् युष्माकमित्यादौ टाप्प्रवृत्त्या
चारितार्थ्यात् तस्माद् निरासात् तदप्रवृत्तिरित्येवं तदाह अतो गुणे रन्तेरिति अत्र वदन्ति तन्नद्भाष्यप्रा
भाण्याच्छेषग्रहणस्य सुद्भ निर्देशाभ्यां वास्य सूत्रस्य वृत्तार्थरूपतास्पष्टं तच्च लक्ष्यानुरोधाद्बोध्यं शिष्ट
तं तेन भ्यसि टिलोपे युष्मभ्यमिति न अत एव भ्यसोभ्यमिति सूत्रे यदि भ्यमादेशः शेषे लोपो स्यलोपप्र
त्तिः संप्राप्नोति अथाभ्यमादेशः शेषे लोपष्टिलोपप्रसक्तस्योदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोतीति पठ्येऽसि
न्तथा स्तु इत्येवोक्तं न तु भ्यमादेशे टिलोपमादाय फलभेदउक्तः न स्तुतस्तु टिलोपो व्यर्थः अत एव लिंगाभा
वादिटिलोपवचनानर्थक्यमिति साम्यमभावमित्यत्र भाष्ये उक्तं अत्र लिंगाभावादिस्तूपलक्षणं शिशीलुङ्
नुम्विधिभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा विप्रतिषेधेनेति तेन राच्छंदसीति सूत्रस्थ भाष्यवार्त्तिकबलेन
लिंगबलेऽपि सन्निपातपरिभाषया टाबभावस्योपपादयितुं शक्यत्वमत एव सन्निपातपरिभाषया वृद्धा
विरित्यत्र टाबभावः स्पष्टं तत्सूत्रे भाष्ये उक्तः शेषग्रहणं च भाष्ये प्रत्याख्यातमेव त्यदादीनामः इति सूत्रस्थ

321

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ओं.श्री.
११५८ ॥

श्री

रिलोपषष्ठाबभावार्थ इति तु वार्त्तिके द्वेश्चिवचनमिति न दोषः एतच्च भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितं अभ्य
स्तत्रे पथ्येछसि तथा रिहतिश्रो छोः स्पाभ्यमिति छेदस्य प्रौढिवादत्वं भगवतैव सूचितं पथ्येछसि
तथा सतु तत्र दोषो ह्रारोमध्या सुकूर इति तत्तात्पर्यात् अभ्यमिस्येव लुछदोन्यायः अत एव युष्मदस्मदो
रनादेश इति सूत्रे न चादेशो हलादिरस्तीति भाष्योक्तिः संगछत इति परमसखिति आह लोपेऽदन्तावि
धिरिति भावः गोत्वप्रवृत्तौ बीजाभावादाह तिसमिति युवावौ द्विवचनशब्दोत्र यौगिको व्याख्या
नात् द्वयोर्वचनं बोधनं तत्र समर्थयोर्युष्मदस्मदोरित्यर्थो भाष्ये प्रामाण्याच्च तद्वक्ष्यमाणयु
ष्मदस्मदोरेव विशेषणात् न तदन्तस्यागाधिकाराद्धि तदन्तग्रहणमिस्याशयेनाह द्वयोरुक्तावि
अतियुष्मां अत्यस्मामित्यादौ । ति एतत्सकलं गोतोदाहरणेषु मूलएव स्फुट मपर्ययतस्य किमिति अत्राधिकारसूत्रे कृमर्थमि
स्यर्थः ननु समुदायादेशाशे ष्योकारसकार भकारादौ सुपि सर्वनाम्नः षेः प्रागकजन्यत्र तु सुबं
तस्य टेः प्रागिति व्यवस्थापायुष्मदस्माद्विषयेत वै यस्यादि सिद्धये वक्ष्यमाणासादन्तरंगत्वाद्घु

अतिपुरा
कृअस्याबा
रू६

राम
५८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वाभिप्रेतस्तस्थित्युत्तरमवकल्पितिपूर्वकामित्यत्र न दोषो तआह त्व्येति नन्वत्रापच्येइति न्यासे नैकारादेशो
पसिद्धिरत आह पूर्वकाम्याभिमिति हलंत आदेशा इति पक्षे तुल्ययेस्यादेरसिद्धिरेव मादेशस्य सवो
देशत्वं च न स्यादिति बोध्यम् नन्वेवमपि मांतस्यैत्वे वोच्यतो किंपरिग्रहतो नेति चेन्न पुष्मुपत्या
देः क्विपि सुप्यादेशाभावार्थं तत्सत्वात्सूर्ये तशाद्दैनमान्तापेक्षया उभयस्य लाभात् कृदिपर्यंतवास मि
रस्युक्तेऽग्रे किंचिदस्तीति नियमेन प्रतीतेः ॥ एवं च मान्ताद्यशाग्रे विंदव शिण्तत्रैव पुष्पादस्मादेशा
देशाः अतएव भाष्ये वाधिद्योतनार्थपरिग्रहणं कृतं युष्मान्तस्येत्युच्यमानेऽपि तत्रैव मान्ते पुष्मदस्मदी
तत्रैवादेशास्युष्मच्यमान्ते युष्मायतेरस्मायतेश्चाप्रत्यये इति उक्तं अवधिद्योतनार्थमित्यस्यान्तशब्दस्यावधि
वाचकताद्योतनार्थमित्यर्थः पूर्वान्तशब्दस्य लोके तथैव प्रयोगात् अनेन किंचित्सते देशकालयोरवधिसं
व्यवहारस्य लोके दर्शनाद्यत्रैवेत्यस्यानिष्टएवेत्यर्थः परिग्रहणाभावे तु यतः पूर्वोऽस्ति परतस्तु नास्ति
सोऽस्य इति भाष्योक्तेर्मान्तपदस्य मुख्यार्थलाभायात्रैव स्यात् कोलुप्तमित्यस्य प्रवृत्तिश्च स्यात् ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ल॰ शे॰॥
५६०॥

अभिव्यक्तपदार्था इतिन्यायश्च पदकार्यविषय इति तदाशयः अतएव भाष्ये प्रयोगप्रदर्शनं न कृतं प
नुपरिग्रहणाभावे मान्तेयत्नेत तत्रैव स्यात्सामानाधिकरण्येनान्वयस्यापि सत्त्वात् तस्मिन् सामर्थ्या
घुषादस्मादो यौमपर्यन्ताविति व्याख्यानाल्दान्ते व्यपदेशिवद्भावेन पुष्पायसादेः क्विपि च सिध्यति
ध्यपेदोह्रिवद्भावोऽप्राप्तिर्न दिवे नेति नुप्रसक्तविधिविषयमिति तन्न परिग्रहणास्यैव वैयधिक
रण्येनान्वये मतिमंत्रादिन्यायेन निर्धामसंकल्पनापेक्षयान स्यैव न्याय्यत्वात् तन्न हि सामा
नाधिकरण्यासंभवाद्वैयधिकरण्यान्वयप्रसज्येत किंचात्र व्याख्याने वधिद्योतनार्थमिति भा
ष्याक्षरास्वारस्यमपर्यन्तस्येति वचनमुणसंवितानो बहुव्रीहिरिति दिक् अगगायेरति अगाधिका
रस्यैवेत्यर्थः मकारान्तरमिति शासोनेस्यनेन संहितया पाठ इति शेषः परेनुशेषविभक्तिभूतामा
रिपुषादादिसंनिपातेन जातस्य लोपस्य तद्विघातकत्वादि निमित्तसं नेति संनिपातपरिभाषयेव
इत्याद्यभावः सुटस्त्वाक्मवयवत्वान्नतेन संनिपातविघात इति ससकारानिर्देशः सामप्रादिष्वित्यत्र॥

॥राम॥
॥६०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत एव स्त्रीग्रहणं सूत्रे ह्रस्वत्वं तु ग्विधेग्रामणि कुलमिति संनिपातपरिभाषाप्रयोजनं व्याख्यानं सरेय
दान्ह्रस्वमात्रस्य नुगागमेन तदन्तस्य तदेदंप्रयोजनमिति व्याख्यातं कैयटेन मूलोक्तं तु नपुंसकभाष्यो
नुक्तेः अत एव तेनेश छंदसीति सूत्रे नपुंसकादेशो व्ययुष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशादिप्रतिषेधेनेति वार्तिकं
व्याख्यापतेषु कृतेषु पुनः प्रसंगाच्छीलुग्विधयः कस्मान्न भवति स्यकू इति न्यायादिस्युक्ते तद्वीयापुनः
प्रसंगस्येवाभावेन तदसंगतिः स्पष्टैव अत एव च तत्र युष्मदादेर्विभक्त्यादेशस्य पूर्वं ब्राह्मणता इत्याद्यर्थवेका
शास्त्रदर्शनं कृतं अन्यथा तेन्नापि जसः शीप्राप्यात तदसंगतिः युष्मिस्त्वादिप्रयोगकरणेन तत्रइत्यादिसंप्रास
माधानावरणेन च भाष्यकृताव संनिपातपरिभाषाविषये संसूचितं भुंगा च तत्परिभाषया वारणमपि चि
त्वं तु स्याअद्रुः सबधिकार्यविषयत्वात् सत्रभाष्यस्वरसोप्ययमेव वस्तुतो न बालस्य संस्कारिकाद्भूपोरित्यादि
निर्दिष्टासंगतेः अत एव भाष्ये विसेतस्याज्ञापने प्रयोजनमिति प्रश्नेपि वै गुणप्रतिषेधो न वक्तव्य इत्येव प्रयोजने
मुक्तं न तु प्रयोगसिद्धिः प्रयोजनमित्याहुः तथा विति अत्रावि विभक्ताविति संबध्यते अन्यथा प्रसयोत्तरपदयो
थेति व्यर्थं स्यात् नस्कलेन तत्सुंदरः पुत्रो यस्य पुष्पात् सुन्दरपुत्र इति त्रिपदबहुव्रीहौ नादेश इति भत्रे कृचन शब्दो व

मुकु

325

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰ शे॰
१६१

दौ

योगिको व्याख्यानात् न दाहेकस्येति अविभक्तिकमिति व्याख्यानात् यो ः चिभनादेशा इति किं सतुमतु
पुन्न्म्या अरिदृत्य [illegible] देशः आसविधायके चन्म्यमूल्यावृत्सेः वस्तुतस्तु तत्रार्थमेव तदन्य मित्येव छंदादि
ति भाष्ये स्पष्टं हलोविति परिशेषलब्धं तद्लीत्यनुवृत्तौ तु यो चीस्यज्ञव हत्तामास्तु व्यसोऽम्य अत्र यद्
त्रव्यं तद्नु नं पक्षद्वये पा तिलत्रोस्य लोपे द्वयोरकारयोः पररूपे एकादेश उदात्ते नेत्यम्यमः आद्याकार उदा
त्तः शिलोपेपि यत्रानुदात्ते वर्णौ परे उदात्तो लुप्यते स वर्णो उदात्त इत्यर्थके नानुदात्तस्य च यत्रेसनेन स उदा
त्त एवेति न विशेष इति भावः नन्वाकमः पूर्वलोपाभावेनादं तत्ताभावात् स्थाग मा प्रसक्तेः सस्युङ् नि
र्देशो व्यर्थः सूत्रासंगतिश्चेत्यत आह भाविन इति भाकमिशो बेलोपे कृते श्राम स्येत्यर्थः अयं भावः सामः
प्रसंगे भाकमित्यनेन सुगामोरत्व विषये स्यन्नम प्रयोगो बोध्यते स्थान्यादेश भाव विषये सर्वत्रैवमेव
यथाद्वेधातुक विषये स्तर प्रयोगो भूप्रयोगश्चालेभूरित्यनेन प्रतिपाद्यते न तु सतो निवृत्ति शाश्वानित्यस
प्रसंगात् किंतु प्रसक्त वुद्धेरेव निवृत्तिः सकार बुद्धि प्रसक्तेश्च प्रवृत्ते सांप्रतिक्या असंभवाशंविन्यागम

राम
६१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

णं स्वकारोच्चारणसामर्थ्यादिति प्रथमप्रवृत्तस्यैव सुटो निवृत्तिर्न तु प्रवृत्त्यन्तरकल्पन इति भाष्ये स्पष्टं न च निवृत्तिश्चा
मोऽभावात् अत्र सामस्थानिनोऽन्यास्था निवृत्तेन सामुत्वमेव न साम्प्रउत्तरीत्या च नस्था निवद्भावप्रसक्तिः
सैवाप्रसक्तिः ससुड्निर्देशेन बाध्यते इति बोध्य अत एवातिलाकमिस्यादौ प्रत्ययोत्तरयोरिति भाष्योदाहृते
आकमुड्भावो सिद्धो भाष्येव साम्प्रस्याहापारोपेणादेशः। आदेशस्याम्भाभावाच्चात्र न नुट् न च यत्र सा
म्भावीन तैवा यं सामुभाविहास्य सर्वथादुरूपादतासाम्प्रस्याशास्त्रीयहेनातिदेशालभ्यसादिति भाष्य
विरुद्धकल्पनाव्यर्थेति दिक् ह्रस्वादिरकम्नुनकूतः अत्यल्पोऽप्यकारस्यैतनिवृत्तसाधारितार्थ्येपत्नोयुष्मकमि न्यपररूपा
स्यसिध्यापत्तेः द्विवचने कवचेन शाद्धयोरर्थपरतया व्याख्याने पूर्वं दर्शयति द्वयोरकतेति द्विसैकस विशिष्टवा
चिनीत्यर्थः समासार्थो मुख्यं विशेष्यं अन्यसंख्यः पुष्माद्यर्थगतसंख्येतरसंख्यापुत्रश्चेदित्यर्थः स्त्रद्वाति
अर्थपरत्वाश्रयणादिति भावः एते इति कर्तृपदं युवावाभाविति कर्मपदं एवं समासेऽपि पूर्वविप्रतिषेधत
इति विप्रतिषेधे पूर्वं शास्त्रसुप्सुपेति समासः अत एव प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रभाष्ये त्वमावितिसूत्रे शेष इ
त्यनुवर्त्य सजसङे उ. स्थ्यति रिक्त विभक्तावेताविति व्याख्यातं त्वमोनवृत्तिः अर्थपरसाभ्रयणादेवेति भावः।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥न०शे०॥
१६२०

इति विग्रहे इति एवं विग्रहे याहग्रूपातिता निवर्त्स्यं तरति शेषः अतिसारमिति अत्र यथा कूत्रउभावो तथोक्तं ।
पदस्य अपदान्तस्य मूर्द्धन्य इत्यतः प्रागयमधिकारः तत्फलं तु राज्ञा ना विसादौ न लोपाभावः इयं क्वचित्स्था
नषष्ठी क्वचिदवयवषष्ठी होढ इत्यादावाद्या मादुपधाया इत्यादावन्त्या तेन वृक्षवन्ता विसादौ वत्ससिद्धिः अन्यथा
मसेतं पदाभावान्न स्यात् अतएव नलोप इति सूत्रेन्तग्रहणं चरितार्थमिति स्पष्टं भाष्ये १ संख्यापाद
स त्यत्र नलोपाभावस्तु सत्संज्ञे इराङी त्यत्र नश्वाभाववद्ध्येयः पदात् कुत्सने च सुपीत्यतः प्रागयमधि
कारः अनुदात्तं सर्वमित्यादिपदत्रयमपादसमाप्तेः सर्वग्रहणं तु तिङ् तिङः इत्यादौ सर्वानुदात्तत्वस्य
विनिगमनाविरहाल्लाभेपि स्पष्टत्वयात तल्लाभार्थमित्याचार्येः स्पष्टं आदेः परस्याजोन्त्यस्येत्यनयोस्तु
न प्राप्तिः पदस्येत्यस्यानुदात्तं तिङ् इत्यादिश्रुत प्रथमान्तानुरोधेन प्रथमया विपरिणामेन स्थाने ष
ष्ठ्याभावात् तत्र पादशब्देन ऋक्पादः श्लोकपादस्याविशेषात् गृह्यते अपदादिशब्देन पादादिशब्देन
पादान्तपादमध्यस्थस्य तु छन्दोहीनवाक्यस्थस्यापि ग्रहणं ग्रामे वृक्षस्तोमे स्वमिति भाष्यात् ॥
षष्ठ्यादीति सर्वस्य पदस्येत्ययमप्यधिकारसामर्थ्यादिदं लभ्यते इत्यन्यत्र विस्तरः तौ चानुदात्ताविति ॥

॥साम॥
॥६१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अनुदात्तत्वगुणविशिष्टयोर्विधानादितिभावः उक्तविधयोरिति पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरित्य
र्थः द्वितीयायामामयोरपवादत्वादाह षष्ठीचतुर्थीति विभक्तिद्वयमात्रस्य द्वितीयादिक्रमतोदाहरति
श्रीशइति इत्यादित्यनेन चतुर्थ्यन्तत्वस्फुटीकृत सवेधोस्मानिति नन्वत्रसध्यभावेनु वाक्षरत्वेनानुष्ट
प्पारहानापत्तिः संधौ तु उभयत आश्रयणेनादिवत्वाभावेन कथमादेशप्राप्तिरिति चेन्न सवेधोरस्यैका
देशविशिष्टस्य पूर्वान्तत्वेन पदत्वात् स्मानित्यस्य चैकदेशविकृतन्यायेन द्वितीयान्तास्मच्छब्दत्वेन तस्या
प्तिरित्याशयात् संधिभ्यान्तरङ्गत्वादादेशात्पूर्वमेव आदेशोस्तितनः रूपमः सवदाः वाक्षिलिपादादिसा
पस्योपजीव्यविरोधाभावादेशइत्यन्ये उभयत आश्रयणेऽपि तस्य स्वीकारे इ[illegible]ण धातोनिरूपपिष्या ति
मइतिपरे ननु तरीसाबष्ठ्याद्यन्तानामेवादेशाभविष्यन्ति किंस्थग्रहणेनातआह स्थेति अहानोस्थ
शद्वइतिभावः युष्मास्वत्रइति युवयोर्युष्माकं वायुत्रइत्यर्थः यद्यपिवृत्तौ संख्याविशेषानवगमइतिभा
ष्येस्पष्टं तथापिसंबोध्यत्वे नैवानेकव्यक्त्यवगतिर्न तु द्वित्वादेर्भानं नाप्येवंतस्येतिसमोनवतोविग्रहेतुसं
ख्याविशेषभानात् द्विवचनादिभवत्येव तस्यलुक्यपि प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनाद्यन्तत्वं भवत एवबध्वोर
तमर्थिएनः फलमत्तस्यआभीयात्प्रयतइत्यादेर्वार्णाघ्रणिभाषयाचःतास्वत्रइत्यत्र नुविग्रहेबाक्यीयैकस्यारोपाद्यारूपप्रवृत्तिर्याद्वंनत्वद्वोपदातिनविरोधः२
धरस्मिाप्रतिस्थानिवत्तेनवसिद्धेन्दसाउभयतआश्रयणेनान्तादिवद्भिसस्याएकदेशयुक्तिसंस्थापिनंघकिंतुनत्रव्यपवर्गेत्वसानंगीकारात्सकोदर्भिरणमुर
विभिासंधि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गारं च धुगारमपि इति प्रगृह्यसंज्ञासूत्रे भाष्ये प्रयुक्तं । तच्च नद्यविषयसूत्रप्रत्युदाहरणलाभायेति
स्य सूत्रे इति न प्रत्युदाहृतं तत्समानवाक्ये इति निमित्तनिमित्तिनोरेकवाक्यस्थत्वे इत्यर्थकं समानवाक्य
इति प्रत्ययस्य विधेयाद्यर्थः । निघातो नामानुदात्तः एकतिङिति बहुव्रीहिरेकतिङ् न घटितमित्य
र्थः तेन पचतीत्येतन्मात्रस्य न वाक्यत्वम् इदं च शास्त्रकार्योपयोग्येकवाक्यत्वलक्षणं तेन पच्यस्व गो
धावतीत्यादौ लौकिकैकवाक्यत्वेऽपि नाख्यातिः समर्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टमेतत् अत एव तिङ् तिङन्त
स्य चैतदाश्रित्याख्यातिङ् इति प्रत्याख्यातं भाष्ये लौकिकवाक्यत्वे च सुप्तिङन्तचयो वाक्यं क्रियाकारका
न्वितत्वपरे तेन तद्वा शब्दश्चेदर्थे कारकान्वितक्रियान्वेद्बोध्येति शेषः । तेन निरर्थकशब्दसमुदायव्या
वृत्तिः सुप्घटितिङन्तचयः सुप्तिङन्तसुपविशिष्टतिङन्तं तेषामेकशेषस्तेन कारकान्वितक्रियाबोध
कं च पतिङन्तचयः सुप्तिङन्तचयोर्णातन्त्रयाणामपि वाक्यत्वलाभः तत्र सुबन्तचयो देवदत्तेन रा
धितव्य द्वितीयं पचति भवतीत्यादि तृतीयं चैत्रः पचतीत्यादि ओदनं पचेत्यादि समर्थपरिभाषा
[illegible] तिङ् तिङ् इति [illegible] अभिप्रेतं वाक्यलक्षणं आख्यातं [illegible]
[illegible] समानवाक्यस्थत्वसिद्धिः [illegible] एतदेव [illegible] भाष्ये [illegible]
[illegible] परिभाषेत्यलक्षणमेकतिङ् वाक्यमित्युक्तं [illegible]

रा. म
६३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

330

त्यत्र न प्रवर्त्तते एकार्थीभावविषये एव तत्प्रवृत्तेरिति भावः एतेषां नानावादय इति इदं च सपूर्वाया इत्यत्र भाष्ये
स्पष्टं नुचवा वादयः समुच्चयविकल्पाद्युत खेदावधारणार्थास्तेषामन्यतमेन योग इत्यर्थः तृतीयानिर्द्दे
नैव सिद्धे पुनः ग्रहणं व्यर्थमत आह पुनर्ग्रहणादिति साक्षादिति युष्मदस्मदर्थगतसमुच्चयादिद्योतकत्वे
इत्यर्थः परंपरेति स्वार्थाश्रयान्वयान्वयित्वादिरूपेत्यर्थः चेत्तसेति अनालोचनार्थे इत्येव पर्युदासेन
३पा सिद्धे पर्युदासेन दिंद्रियजन्यसकलज्ञानसंग्रहार्थमिति भावः परंपरेति स्वान्वितान्वयित्वादिरूपेत्यर्थः
तदुक्तं भाष्ये पश्यार्थैश्चाप्रतिषेधः समानवाक्य इति प्रकृत्य वक्तव्यः इतरथा हि यत्रैव पश्यार्था न युष्मदस्म
दी साधनं तत्र प्रतिषेधः स्यात् ग्रामस्त्वा संप्रेक्ष्य गत इति इह न स्यात् ग्रामस्तव स्वं संप्रेक्ष्य गत इति समान
वाक्ये इति निवर्त्तनेन समानवाक्ये पश्यार्थे युक्ते युक्ते युक्ते च युष्मदाद्यर्थे आदेशप्रतिषेध इति कैयटः एवं च न च
वेति सूत्रे पुनर्ग्रहणं स्पष्टमेव तदभावेपि प्रकृतसूत्रस्यैव तस्यापि साक्षात्संबंध एव प्रवृत्तिः स्यात् समान
वाक्ये इत्येतत्संबंधात्तु अस्य पुनर्युक्तेपि प्रवृत्तिरित्यन्यत् अत एव देवदत्तस्य पुत्रात् यज्ञदत्तः पृथगित्यादौ दे
वदत्तशब्दात्त पंचमीत्याहुः भक्तस्तवेति इह तवेत्यस्य रूपेण संबंधो न तु साक्षाद्घायतिनेति भावः सपूर्वायाः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ल॰ हौ॰॥
॥६४॥

हशद्वौ विद्यमानवाची अवधेरपि संबंधित्वेन विवक्षायां षष्ठ्यर्थे न्यपदार्थे नेकमिति समासो गौणोपसर्जन
स्येति सः। तदाह विद्यमानपूर्वादिति प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्याह प्रथमान्तादिति न चैतेवाना
वाद्यपद्यत्यन्ते नैव विकल्पसिद्धेः किमनेनेत्यत आह नाद्वेहोपीति अत्र नेति निवृत्तं तदाहाद्दे शावेति ते
नेति मन्त्वने नेत्यर्थः प्रकृतार्थोत्वाद् अपच्छद्वौ पादानापेक्षेति भावः स्यष्टं चेदं ससमोल्लासे कोण्य प्रका
शादौ अत्र हरिस्त्वामित्येवमुदाहरणे समासमित्यपरज्ञायते इत्यस्य च मध्यमणिन्यायात्त्रेणोभयत्रान्व
यः नस्तद्रस्यापि समानवाक्यस्थेन विद्यमानपूर्वत्वं बोध्यं सामन्त्रितं संबोधने चेत्यतः संबोधने इ
ति वर्त्तते सेत्यनेन प्रथमा परामृश्यते आमन्त्रणमामन्त्रितमिति महासंज्ञाकरणात्तदन्तविधिरित्याह।
तदन्तमिति अत एव हे हे भोर इत्यादीनामपि संज्ञासिद्धिः अन्यथानर्थकानपीति न्यायेन पूर्वविभक्तिलु
कि प्रथमाया अभावेन नस्वनिर्भिन्नत्वे समावत्वदत्र संज्ञा न स्यात् यद्यप्येषां संबोधने इत्यतः प्रातिप
दिकार्थसूत्रे सा च प्रथमा तथापि संबोधनविषयप्रथमासंज्ञान्न दोषः एतदर्थमेव प्रथमेत्यनुवर्त्तमाने
सेतिपदं अन्ये तु संबोधने चेत्यस्य तत्र वर्त्तमानादित्यर्थे अन्ये त्वत्रापि संबोधने चेत्येव प्रथमा प्रातिप

आमन्त्रस्य स
माऽभिस्व आन्वयेन

येन

॥राम॥
॥६४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मध्यमायां भाष्य
देवाभावात्

रिकोक्तस्याख्यावर्तकत्वेन विभक्त्यप्रतिबंधकत्वात् तिङः सुबन्तद्धितसमासैरिति परिगणनाच्च सेति नु
विधेयसमर्पिकाया अनुवाद्यतायस्य ष्टार्थमित्याहुः अविद्यमानवदिति गोतो णिदिति वत्सिद्धे वक्तरेता
मतिदिश्यमानविरुद्धस्वाश्रयस्यापि लाभार्थं तेनामुभौ देवदत्तेस्यारावामपाकान्तरस्मामंत्रितमनान्तिक
इति एकान्तरस्य प्रयुक्तामंत्रितनिघातनिषेधसिद्धिरिति स्पष्टं भाष्ये नचात्र नामंत्रिते समानाधिकरणे इ
त्यनेन निषेधादविद्यमानवत्त्वमेव नेति वाच्यं अस्य संबोधनमात्रद्योतकत्वेन विशेष्यवचनत्वाभावात् देव
दत्तस्येव विशेष्यत्वाच्च इहेति अग्नेतवदेवास्मानित्यत्रादेशा अग्नेनपेस्यत्र तिङ्ङतिङः इति निघातः अग्नेर
न्द्रेसत्रामंत्रितस्य चेति निघात इति विवेकः अत्र पूर्वमित्यनेन परस्याक्षेपात् पूर्वं परस्य कार्ये ऽविद्यमान
वदित्यर्थस्तेन देवास्मानित्यत्र देवेस्तस्यामंत्रिताद्युदात्तत्वं भवत्येव पूर्वं किंपादिह देवात्रामंत्रितनिघातोभ
वस्येव प्राचीनमिति तावमेवलक्ष्मीपते ते ऽप्रियुगं स्मरामीत्यादि सिद्धिः नृसिंहाश्रयमतेरख्यातिरित्यादौ
गेयेकेन विनीतो वामित्यादाविव विभक्त्यन्तप्रतिरूपकनिपाताङ्गीकारेण दोषः अयं समाधिः प्रयुक्तेपिन
इत्यस्य विभक्तिप्रतिरूपकत्वात् अन्यार्थं नु मूलोल्लूककल्पनावश्यकत्वेन दाहेवमिति सर्वेषां निघात इति अ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स०कौ०
॥६५॥

स्यश्चाम इति शेषस्तत्र्यमुत्ते सरस्वती स्यनयोर्बाधकाभावाद्वृत्तौ भृतुद्दीपस्यनुनपादादिस्थानात् एतेनादिस्य:
सर्वेषामिति च बहुवचनमसंगतमित्यपास्तं अन्नेतेन खमिति अनुदात्तं सर्वमित्यनयोः संबधानर्हत्वेन
निवृत्त्यासाहचर्येणापदादावित्यस्याप्यविद्यमानवत्सूत्रे निवृत्तिरिति भावः आमंत्रिते किं देवकुरोषि सा
मान्यवचनं किं अग्ने देवि सरस्वति ईडे कूत्ये इसाद्धे पर्यायेषु परेषु निषेधो माभूत् सामानाधिकरण्यं चैकार्थ विशे
त ष्यकबोधजनकत्वमेव न तु प्रवृत्तिनिमित्तभेदगर्भमिति दिक् सुपादिति शोभनौ पादावस्येति बहुव्रीहिः संख्या
सुपूर्वस्येत्यकारलोपः समासान्तः अंचेः सुपीति निपातनैः साहचर्यादिति भावः अनिदितां इत्यसंहैकारव च
द्भिन्नानामित्यर्थः अंगस्येत्यधिकारः अंचतेर्भस्येति अल्लोपो नु इति वदस्यापि प्रत्यंच पंचति इति प्रत्यकलेन
प्रत्यङ्ङेसादेः पूर्वाकारेन प्रवृत्तिः अचस्तस्मैनेलुप्तनस्य ग्रहणं व्याख्यानात् । अस्यापि किं प्रत्यचौ लुप्तनस्येति विपु
जायां प्रत्यङ्ङ्सा चौ नेदं वर्गग्रहणं व्याख्यानात् तदाहलुमस्यादि । अण इति वृत्तौ चईस्यादीनामनभिधानामि
ति भावः । एवं चाण्ग्रहणमुत्तरत्र प्रसंसारणस्येत्यत्र तृतीयास्येत छ्वावस्यर्थमावश्यकमिहापि संबध्यतेन
सत्रास्य व्यर्थत्वमस्ति इत्याकरे स्पष्टं अभ्यतेतिं तत्परिभाषाभावे तु चोपस्यंगस्य प्रतिषेधोवक्तव्य इति वचनमेव

अपातोरि
ति सूत्रारंभ
सामर्थ्यादि
ति भावः

चोः कुरि
त्यनेनेति
नैहादिति
भावः २

राम
६५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

334

प

भाष्योक्तं हारतां विग्रहे । चाद्या सर्वनाम्न इत्यतः सर्वनाम्न इत्याहृष्य तेसामर्थ्याद् ईसर्जने प्रवृत्तिः अप्रत्यय इति
पाठेऽविद्यमानः प्रत्ययः क्विबादिरित्यर्थः । व प्रत्यय इति पाठे प्यकारस्याविवक्षितत्वात् स एवार्थः अद्व्यादेश
स्वध्यादेशावतो दात्तौ निपातनादिति स्पष्टं भाष्ये अदसो भूसेरितीकार उच्चारणार्थः अदस इत्यव पंचषष्ठी
सम्नहं तत्स्था निश्चौकाररेफयोरप्युपलक्षणात्तेनादस्याति अदो न्याद इत्यादौ न दोषः दादिति किं अमुया इत्यत्रा
न्यस्यमाभूदिति समाहारद्वंद्व इति इदमर्वाचामनुरोधेन वस्तुतोऽपुंत्वमेतत् उस् ऊस् इति द्वंद्वे सुलोपे घ्यन्त
त्वाद्ध्रस्वस्य पूर्वनिपाते नपुंसकह्रस्वसवर्णदीर्घयोः प्राप्तयोर्दीर्घस्य शास्त्रान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वेन नित्यत्वाद्
परनिमित्तकत्वेनान्तरंगत्वाच्च ह्रस्वत्वे ततः सवर्णदीर्घे उ इति रूपासिद्धेः रत एवोकार इत्यत्र उकाल इति न ह्रस्वतो
तस्माद् इव उतत्र लुउ दिति च परत्वेन भाव्यमानोकारस्य सवर्णग्राहकत्वो त्सिद्धमिति बोध्यं ब्युडः संप्रसार
ताम् इति सूत्रे भाष्ये नन्त्यविकारे न्त्यसदेशस्येति परिभाषा पठिता न्त्यसदेशानंत्यसदेशयोरेकप्रयोगे युग
पत् प्राप्ताभावत्यसदेशस्यैवेति तदर्थः अनन्त्यविकार इति लिंगं तनामर्थ ततः पठति अंत्यबाधे इति अन्त्यस्य बाधेका
र्पाप्राभावर्थादनेकानन्त्यस्य प्राप्ताभाविस्यर्थः अन्यथा नोतो इत्यादिने सोदावेव स्यान्न तु न मती स्याद्विति भा

न

मै

335

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न॰ शे॰
।६६।।

ष्ठेस्य षष्ठं अल्लोपोनोऽचः सांस्योतेदाचनेवृक्वि ष्ठ एवत्वनापेक्षयेयं न्याय्याकिंच भसंज्ञायां कार्यकालपक्षाश्रयणा
मशाकंच पूर्वत्रैनपदसंज्ञाबाधकत्वानुपपत्तेः राजद्रस्यादौ नलोपस्यासिद्धत्वात्पूर्वमल्लोपोन इति लोपे पश्चा
आमनलोपेकृवाक्यतापन्नपदत्वस्येतदेकवाक्यतापन्नभत्वेन बाधायोगान्नलोपापत्तेश्च तस्मादाकडार
सूत्रसंज्ञासु यथोद्देशपक्ष्याश्रयणमेवावश्यकमिति यजादिस्वादिपरोक्ष्योर्निर्णयस्य न तत्र लाभः ष्यङः संप्रसा
रणमिति सूत्रस्थ कार्यकालसंज्ञापरिभाषं भस्येत्युपस्थितमिदं भवति यचि भमिति तत्र यजादिपरतया नु
कारं विशेषयिष्यामः अनाकारमिति भाष्यं तेनैकदेशयुक्तिः यजादिप्रत्ययपरस्यांगांशेऽन्वितात्कांक्षतया तेनानो
विशेषणायोगाच्च ।। अतएव सर्वपूर्णानामन्यूथासिद्धिं प्रदर्श्यापितस्माद्याद्यन्यतरस्याः परिभाषा
याः प्रयोजनानितदर्थमेषाकर्तव्येति उपसंहृतं भाष्ये इति भावः भन्यसरेहास्येति अंत्येन समा
नोद्देशीयस्येत्यर्थः तसंसस्य वर्णो न द्वर्णायोरितराव्यवधाने भवति चत्त्वीदृष्यतरस्यादौ नरकारा
न्तर्गतरेफस्योतस्यानुभागेनव्यवधानान्नान्यसरेहास्य भव इतिनतत्रैतत्परिभाषाप्रवृत्तिरतएव न
संप्रसारणे इत्युदाहरणीभूतस्य विद्धइत्यादेर्नानुपपत्तिः अतएव न संप्रसारणे इति सूत्रसार्थक्यं ।।

अतएवचि

स्वदेशाः साभीप्यं

स्त्वा

राम
६६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

336

नैतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानीति तत्सूत्रस्थभाष्यस्यतयमर्थः एतत्सूत्रसाध्यानि विवृद्दस्यादी
न्युदाहरणानि नैतस्याः परिभाषायाभवन्तीति अभ्यासदशाभावादिति चतद्भावः परस्यैवेति दृष्टा
दृस्यैवेत्यर्थः अः से रिति अत्र अकारेणाकारस्यापि ग्रहणं तेनाभूद्दगिसादिसिद्धिः तत्रत्यासर्वना
म्न इति पूर्वपदान्तस्यात्वं स्वसाघसेति सदादीनामसविषयइत्यर्थः पक्षेसति अत्रतत्रैणार्थद्वयेपिसूत्र
नास्त्यर्थेतत्रक्ष्या लन्नुरोधाद्व्यवस्था अत्रप्रमाणमुपन्यस्यति उक्तंचेति तत्सवदिति चत्तीकृप्यतेरत्सत्रयथा
नेतरीगृकारयोर्भवतितथेत्यर्थः अत्रादमुयङ्ङितिरूपवादिमतं न्यायपुतत्न सेऽक्षरीश्येत न्यायात्प्रवृ
त्तावपि अत्रैतदप्रवृत्तौ मानाभावात् अतएवभाष्ये दसो नोस्त्रेरिति वार्तिकप्रत्याख्यानापाथवा सेरिति
पक्षमुत्क्वाय द्वैवमयमुयङ्ङिति न सिध्यति अदड्यङ्ङिति प्राप्नोति अदमुयङ्ङितिभवितव्यमनन्यविका
रइति उक्तं अत्रैति प्राप्नोतीत्युक्तत्वाच्च नत्वासंमतिरजरू इतिभवितव्यमित्यनेन पृथक् मुक्तमिति पक्ष
समस्य भावो दर्शितः इतिभवितव्यमित्युक्तत्वाच्च तत्रशाह्ले प्रयत्नं च सूचितमित्याह त्रिषुरेवयोः वि
मिति च स्याप्युपलक्षणमिदं ननूत्तरपदाधिकारादद्युत्तरपदे इत्यर्थो द्विषगच नमित्यादेव्यावृत्तो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नलोपो यस्येति समासे अव्ययार्था वर्तिलामेसूत्रं कुंच्यादित्वकल्पनेमानाभावात्

न॰टी॰
११६७॥
य

अन्यथा तः चूरस्यत्र निर्युसमासस्य यतो नुवृत्तस्य समासग्रह
व्यर्थमप्रसंगग्रहणमत आह अव्ययेति तेनेति। अन्यथा तः चूरस्यत्र निर्युसमासस्यतो नुवृत्तस्य समासग्रह
तोनोत्तरपदार्थे विपि कृधातुरूपे उत्तरपदे इत्यर्थापत्तावयस्कू इत्यादावेव स्यादिति भावः इदइत्यत्राचे
इत्यनुवर्तते समः सासंयोगिति तिसम इगिति वानरतं परिभाषा तात नकृतगोरवापत्तेः॥ तिरसस्ति
अलोपरस्यत्र शकंध्वादित्वात्पररूपेण वृ॰ १२ः अश्लिल ते अस्य अलोपो लोपाभावो यत्सिद्धं चता
विस्यर्थस्तदाह अलुमाकारेति तिरश्चेति शचोः लोपस्य स्थानिवत्तुनपूर्व त्रासिद्धीयतत्रिषे
धात्पूजार्थस्येति पू जारूपार्थस्य गम्यत्वेरस्यर्थः अतएवाव्याकुलं गच्छतीत्यर्थ केचितंगच्छती
स्यादौ नलोपोन अव्याकुलगमनेन न च पूजा गम्यतेनलं चतेरवसोर्थः इति स्पष्टमचो न पादानेइति
सूत्रे भाष्यकैयटयोः प्राङरत्यादि चिरंतनादिरूपस्येति बोध्यं एतेनांचेगतावितिनियमेनेवसि
हौ नांचेः पूजायामिति व्यर्थमित्यपास्तं नलोपाभाव इति औपधत्वबोधन द्वारेत्यर्थः स्पष्टचेद
परेश्चवीति सूत्रे भाष्ये अपिनाच समवधाने चोः कुरिति कुत्वाभावो निरुपपदाक्विन्निति च निपा
स्यल इति बोध्यं सङ्गितिवचनाद्वा कुत्वाभावः षस्कोरिती तिसलोपेषत्वस्यासिद्धत्वात्सलोपे रूते

रामः
६७

षसंप्रश्चेः क्विपि ग्रहिज्येति संप्रसारणे पूर्वत्वे श्च ह्रस्वा । सिद्धत्वात्सलोपः स्तुवृद्धिरिति चर्त्वस्यासिद्ध
त्वात् । सीति वा घुट् निपात्यते इति अतिप्रत्ययांता इति शेषः तत्र पृषद्बृहतो र्गुणाभावश्च गमेर्जगा
देशश्च महेः कर्मणि प्रत्ययश्च निपातनात् शतृवदिति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया शतृप्रत्ययान्तव
दित्यर्थः शतुरनुम इति सूत्रे बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति तु पृषदादिव्यावृत्तये नियमार्थमिति बोध्यं ॥
अत्वसन्त चेत्यर्थे अतु इति लुप्तषष्ठीकं पृथक् पदं अधातोरित्यसंतस्यैव विशेषणं तु शाह्वानदाह धातुभि
न्नेति अत एवोगिदचामिति सूत्रे गोमत्यतेः प्रत्यये गोमानिति प्रयोगो भाष्ये संगच्छते अंगविशेषणं
तपार्थसिद्धं तदन्तविधेरेवानुवादकमंतग्रहणं परमिति वचनसामर्थ्यादुपधापदासंबंधेन चारितार्थ्या
दित्यभिमानः अयमभ्युच्चय इत्याह नित्यमिति कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेणेत्यर्थः सामर्थ्यादिति वाक्या
र्थबोधकाले विरोधाभावेनोपधया संबंधे कृते सामर्थ्यात्पूर्वं दीर्घप्रवृत्तिरेव कल्प्यत इति भावः धीमानिति न
न्वेकानुबंधकपरिभाषया मतुपोऽत्राग्रहणं सूत्रं तु सर्वादिपठिते नुनासिकोकारविशिष्टे पवतुशब्दे चरितार्थ
मिति वाच्यं पकारादेः समुदायानुबंधत्वेप्यनोऽनुबंधकत्वाभावात् अवयवानान्तरीयकत्वात् समुदा

329

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेनस्नार्थस्यप्राङ्भाष्यलीयनङीत्र

ल॰शे॰ ॥६२॥

योपदेशएवञ्चषिणात्पर्यमित्यर्थस्यादेचउपदेशइतिसूत्रस्थभाष्यसंमतत्वेनयदुपदेशप्रयुक्तायस्येत्संज्ञा
तस्यतदनुबंधतायाएवस्वीकारात् नचोकारलोपेपितत्वस्याप्यभावः उकारस्याश्रयत्वेनतदंशोभूतपूर्व
गतिस्वीकारात् एतेनतदाश्रयणेऽनुबन्तमेतन्नालंतमित्यपास्तंतदाश्रयणाभावात्॥ तस्मादनुना
सिकोकारविशिष्टोयउपदेशेऽनुतदंतस्यप्रयोगस्थस्यदीर्घइतिसूत्रार्थइतिनदोषः नियमा
र्थमिति धातोश्चेदुगित्कार्यंतर्हि नलोपिनोंचतेरेवेतिनियमइतिभावः तेनोखास्रत्ब्राह्मणी
पादेनुमूङीपोने न्यायप्राप्तान्नलोपाकरणपूर्वकंनलोपकरणस्यविवक्षार्थत्वमित्याशयः यद्य
पिअंचतेश्चेन्नलोपिनएवेतिनियमेप्यञ्चतिग्रहणंचरितार्थं तथापिभाष्यप्रामाण्येन सामा अ
न्यापेक्षउक्तनियमोयुक्तइतिबोध्यं नन्वेवंधातुसाकथंनुमत आह धातोरितिनचोपदेशिकधा
तुविषयकएवनियमोस्तुकिमनेनेतिवाच्यं औपदेशिकत्वानंतर्भावेण सामान्यापेक्षनियमज्ञा
पनार्थत्वात्सफलंपर्णध्वदित्यादाविवगोमानित्यादिनामधातावुगितश्चेतिङीवभावइतिदिक्॥

राम
६८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कार्यपक्षेऽल्लोपेन स्थानिवत्त्वं लुप्तसत्वात् भत्राचारश्चिन्त्य अर्वाचीनमतेन वस्तुतो हलन्तेभ्य इत्यत्र भाव
इति न्हस्वनद्यापरत्वं सूत्रभाष्ये स्पष्टं उक्तेअ(लक्ष्यानुसारेण गर्गादि इन्न्यायादत्रैसमुदायेपूर्वाकृत्स्समाप्ति
रिसाहं उभे समुदिते इति द्वैरस्यानुवृत्त्येवसिद्धे उभेग्रहणं स्पष्टार्थं यत्तु उभेग्रहणं सामर्थ्यात्सहभावो
पसर्जनं द्विसविशिष्टार्थवृत्तेन समुदिते इत्यर्थलाभ इति तन्न अशहार्थत्वात् शब्दा धिकारादर्थाधिकृ
स्य बहुशो भाष्यकृतोपहसितत्वाच्च ध्वनितं चेदं तदसति प्रयोजने उभेग्रहणं सहार्थं विज्ञास्यत इति ग्र
स्थेन भाष्ये अत एव सूत्रशेषे भाष्ये गर्गादिइन्न्यायेनैतदर्थं सिद्धिमाश्रित्य संग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकं प्र
त्याख्यातं तुल्यन्यायात्तदर्थकृत्वेन पराभिमतमुभेग्रहणं च प्रत्याख्यातमेवेति सुधियो विभावयन्तु त्र व्या
दिशाद्धूनामेकापायेऽप्रवृत्तेरैत्सं निसादावभ्यासलोपे कार्यकालपक्षे न संज्ञेति न नुसू एकादेशात्पूर्वमा
यनादिषु पदेशिवद्वचनेनानुरङ्ः साद्वंतादेशोपि सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेन स्थानिवद्भावात् सिद्धेन
गुसापत्तिः ॥ किंचैकादेशो नुसोपवादविषयस्यानायमानसेन प्रकृत्य चापवादविषयमिति न्यायेन पूर्वमति
ति

३५१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰ शे॰
६९॥

भावात्प्रवृत्तेरेकादेशानुसापत्तिः यथोद्देशे पूर्वं समुदाये प्रवृत्तसंज्ञायाः स्थानिवद्भावेनाभ्यासल्लोपे सत्त्वेपि पं
त चमीसमासे नैकादेशस्य स्थानिवत्त्वान्न निवृत्तिरत एव प्रत्यें षिष न्नित्यादौ न दोषइत्यन्ये नाभ्यस्ता व ह
योगव्यवच्छिन्नोपि नुमिहानुवर्त्तते सामर्थ्यात्तदाह नुमेति दाञः शतरि शपः श्लौ अभ्यस्तानामिति च्छिन्नेभ्या
स ह्रस्वत्वे भ्राभ्यस्तयोरित्याल्लोपे ददतीति त्यदादिषु आलोचनमिह ज्ञानमात्रं भास इत्य इवत्तु ष्विति
सूत्रमनुवर्त्तते षत्वापवादत्वादिति कुः क्विन्यत इति न्यासे न दृष्ट इत्यध्याहारेण च बहुव्रीहि फले सिद्धे प्रत्य
यग्रहणेनान्यपदार्थांशे वीप्सा गर्भ बहुव्रीहिणा लब्धं ताहृशादि क्विनंत विषयं लक्षणमचरितार्थमिति
भावः एवकारइति अघोषमहाप्राणतुल्यत्वादिति भावः कैयटेति क्विन्प्रत्ययस्येति सूत्रस्थे स्यादिः अति
दृत्वादितियद्यपि नश्चापवादोपि कुत्वे तथापि शस्थानिक नश्चस्येव न तु खस्थानिकस्यापीति भावः व
स्तुतइदं चिंत्यं प्रत्ययग्रहणस्य बहुव्रीहि मात्रफलकताया एव भाष्यकृतोक्तेः तस्मात् धृक् अस्त्र पुलिंकु इः
षुअस्पस्वारितार्थ्ये नश्चत्वषत्वापवादता न युक्तेति तदेतन्मत इतिवदतास्स्व चित मिति दिक् नशिति षे उ

राम
६८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ति

गकारः प्राग्वत् नग ध्याभिति माल्लिनशोरिंनुम्नन धातुप्रत्यये तद्विधानात् स्पृशोऽनु अनुदके किंउदकस्पृड्॥
अन्तोदात्तत्वमिति नित्यादिरघुदात्तत्व प्राप्तं कुत्सस्य जश्त्व प्रत्ययसिद्धत्वादहकुत्वात्पूर्वमिति वीरः सिपि धातोरि
त्यतो धातोरिति वर्त्तते तच्चर्यीभ्यां विशिष्यते पिपठिषतेः क्विपि अतो लोपे प्रातिपदिकत्वात्सो हल्ड्यादिलोपे ल्
प्रत्ययलक्षणेन पदान्तत्वाद्रुः रुत्वे लोपो न स्थानिवत्पूर्वत्रासिद्धे न त्रिषेधात् इच्छि इत्को रिति वर्त्तते व्यव
पसंतुआदेशप्रत्य कारिलनेन धानेऽप्रामेरिदं प्रथमस्याधिकारः अतएव निसखेयत्ते धातोः सस्य नानेन षत्वं व्यवायशब्दस्य प्रत्येकं संब
धो व्याख्यानात्तदाह प्रत्येकमिति अपिनाऽव्यवधानेपि नुमस्थानिकेति प्रभूतसूत्रस्य हयवरट्सूत्रस्थ युभा
ष्यमत्र मानं अश्वेतिषड् इति सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तियोग्यतापात्रिपादीस्थस्याप्रवृत्ते हल्ड्यादिलो ल्
पोत्तरं विविशास्त्रत्ववस्थायां षत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपे षड्त्यर्थः वलोपइति पदान्तसंयोगादिलोप
स्य संयोगान्तलोपापवादत्वादिति भावः तदिति तक्ष्णोतेः क्विप् ण्यन्ताभ्यामिति णिलोपस्य स्थानिवत्वा
गा त्कुत्वस्थानेत्वादोसंयोगादिलोपाप्राप्तेः काष्ठशगेव नास्तिकुतः काष्ठशकुत्स्थानेति परेत्रयाणां कुयोरिति सूत्रस्थ
भाष्येण न विरोधः तत्र झलपरसंयोगादिलोपमाशंक्य तथोक्तं तस्य दोषइति क्तोलुप्तमिति तुनसार्वत्रि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न॰ शे॰
॥७०

क्मितिभावः इत्यन्यत्र विस्तरः कुत्वस्यासिद्धत्वादिति पिपक्षुरित्यवस्थायां कुत्वस्यासिद्धत्वात्तदभावे स्कोरि ६
त्यस्याप्राप्तेः संयोगान्तलोप इति भावः दिधगिति दादेरिति घः एकाच इति भष्भावः विद्वानिति विदेः श
तुर्वसावदादित्वाच्छपो लुकि शतुर्ङित्वाद्गुणाभावे उगिदचामिति नुमि सान्तेति दीर्घे संयोगान्तलोपे तस्यासिद्धत्वान्न
लोपो न वसोः प्रत्ययग्रहणात् तदन्तग्रहणात् भस्येत्यधिकारस्तदाह वस्वन्तस्येत्यादि नच विदेः शतुर्वसोरकानु
सेदिवानिति नन्तस्यादि बन्धकत्वात्तस्यैवात्र ग्रहणं स्यान्न लिडादेशक्वसोरिति वाच्यं वसुरादेशेन तस्यापि सानुबन्धकत्वात् इति भाष्ये स्पष्ट
विदुष इति संप्रसारणपूर्वत्वस्य षत्वं तुकोऽसिद्धत्वं लुनपदान्तपदादीरेकादेशस्यैव तेनासिद्धत्वात् सेदिवा
निति षद्लृधातोर्भाषायां सदेति लिटः क्वसौ द्वित्वे अत एकहल्मध्येऽनादेशादेरित्येत्वाभ्यासलोपयोर्वस्वेकाजादितीट् अथ सेति
परे तु पदादिविधिरिति व्याख्याने सेदुष इति स्थिते इट्संप्रसारणयोः प्राप्तौ प्रतिपदविधित्वेन इड्बाधोऽपि स्थि
तिकसात्पूर्वं संप्रसारणे वलादित्वाभावादिटः प्राप्तिरेव नेति सेदुष इत्यादि सिद्धिरित्यरुक्तवाह परिभाषानि
ष्ठत्वात्तल्लक्ष्यानुरोधात्पदादिविधिरेवान्वाख्यानमित्याहुः साहचर्यादिति नच महत्यन्ते क्विपि महतो

शम
७०

सिधातुत्वसंभवइतिवाच्यं औपदेशिकधातुत्वासंभवेन तत्साहचर्येणौपदेशिकधातुभिन्नसान्तसंयोगस्यग्र
हणमित्याशयात् सुहिंसिति नान्तलक्षणो दीर्घस्तु संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्न हिंसीस्यस्येदित्वादनिदि
तामितिनलोपो न ध्वदिति॥ ध्वंसु ध्वंसु अवस्रंसने क्विप् अनिदितामिति नलोपः। विवक्षितमिति भा
ष्ये असुङ्यु पदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थं बहिरङ्गलक्षणत्वादित्युक्तेरिति भावः वस्तुतो वचनमेवव्याप्यः वि
वक्षितसप्तम्यामपि विभक्तिबुद्धिनिमित्तत्वेन बहिरङ्गत्वात्ततः पूर्वं परमपुमानित्यादौ स्वरप्रवृत्तौ दोषात्
बहुपुंसीति विभक्तौ लिंगविशिष्टग्रहणान्नासुङ् विभक्तिविवक्षायां लिंगकार्यात्तरमेव समासेन ङीपः प्रा
गसुङिति भावः पूर्वत्र इति पाते शितिपाठान्तरं क्रियायामितिसूत्रे भाष्ये लुप्तेः सस्यपः ह्रस्वः सुन्नस्य पद्रुतु
नं वस्तुल उच्चारणार्थो नामधीसंज्ञावश्यक[illegible]हृदियमुक्तिः निष्ठुला पुमानिति सान्तेति दीर्घः उशनेति
वशेः कनसिग्रहिज्येति सम्प्रसारणं अस्य संबुद्धाविति एतत्सूत्रं तौ वाचनिकं पठितवशाधातो माधवस्तु संबो
धनेतु उशनस्त्रीरूपं सान्तं तथा नान्तं यथा पदं नमिति श्लोकवार्तिकमित्याह भाष्यानुक्तत्वादिदमप्रमा
णमेवेति प्रामाणिकाः उशनाशुक्रः अनेहा कालः नञि हन एह च स्य सुनूहना[illegible]दंशश्च सुवरति अधावो

[illegible]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यदा घलस्य दस्य मि श्रेषपिति तेन कानि रकाराणां तु धक इति तना साक च्चे [illegible] मस्य चाहिता ध्यात् दिसाहुः ॥

प्र॰ कौ॰
॥८१॥

रित्यस्य धात्ववयवभिन्नासन्तस्येत्यर्थ इति भावः अन्यथा समुदायस्य धातुभिन्नत्वाद्दीर्घः स्यादेवेति बोध्यं अ
दस औ अदस इति षष्ठी तदोः सः इत्यतः साविति वर्त्तते ननु सौ औ इत्येवास्तु इति चेन्न असाविस्यत्र टिलोपे कृते
नित्यत्वात्सत्वं बाधित्वात्स्यदाद्युत्वे सौ वित्यसिद्धेः असुक इति असुकाविसादौ सर्वनाम्नो दः शब्दपर्यायोऽमुकश
ब्द इत्याहुः एतदर्थं बहुवचनशब्दो यौगिक इत्याह बह्वर्थेति तेनामी इति सिद्धं पश्चादुत्वेति उत्वेसुपलक्षणामी
त्वस्यापि ननु मुत्वस्यासिद्धत्वात्कथं नाभाव इत्यत आह नमुने इति कर्त्तव्ये कृते चेति एवं च नेति विषयसप्तमीति भा इति
वः भाष्ये तु ने परत्वार्थं तत्रासिद्धत्वं नेत्यर्थे ने च नाभावो प्यादिक्षिप इति व्याख्यातं मु इति समाहारद्वन्द्वः ऋते चेत्सु
ते मुं से सुपि चेति दीर्घो न अमीभिरिति नेदमदसो रित्येन ॥८॥ इति हलन्ताः पुल्लिङ्गाः ॥८॥ नहो धः
सन्तो झलीत्यतो झलीति पदस्येति स्को रित्यतोऽन्त इति चानुवर्त्तते झलि परे पदान्ते विद्यमानस्येत्यर्थः अलोऽन्त्य
स्येत्येतल्लभ्यं हस्येति उपपूर्वो णह बन्धन इत्यतः क्विप् नहि वृतीति पूर्वपदस्य दीर्घः सोढ इत्यादि ढलोपे धत्वजश्त्व रु
पर्सादि दलोप षसे इति पूर्वपदान्तस्य लोपो धातोः सस्य षत्वं आदेशप्रत्यययोरिति नु न षत्वं पदादादिरिति
य

रामः
८१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निषेधात् हस्वग्रहणमिति वै पदादिमते बलस्येव ठत्तस्यापि कुलेन बाधादिति भावः उश्विग श्वित्रिति निर्देशात् त्तुं
तस्मन् श्वे नासिद्धत्वं स्वरीसात् ठ उगवाहृति बोध्यं घो रिति दिवउ्तो दियोसंपण चतस्व इति परस्ता दामं
बाधित्वा चतस्रादेशो सवइति व्यापासुन राष्ठ्र तिस्त्राणि वत्सत्रे भाष्ये चतसृणामिति न तिस्रिति दीर्घनिषे
ब धः सर्वाविदिति सर्वाद्याद्दिद्यर्थः अतएव सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति न पुंवत्वं ड्यादृपरस्य वदापि सर्वनामत्वाभा
वादिति भावः यःसो पुंस्य पावा धात्ल्वी वे सोलुकालो पात्स्त्रियामिदं ॥ वागिति वचेः क्विप् वचीत्यादिना
क्विपुदीर्घो ऽ संप्रसारणंच अपोभि अचउपसर्गान्त इत्यतस्तत इत्यनुवर्तते अबिति न प्रत्ययो व्याख्यानात्
दिगिति दिशअतिसर्जने क्विप् घउगकः प्राग्वत् दिषगता वस्मात् क्विपुअभ्वचस्व अषी प्रीतीत्यतः क्विप्
सहस्यस भावे सहः अमूभिरिति अदन्तत्वाभावेन तद्दिस्यस्याभावे मूत्वमेव धेति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥
दत्वमिति नसूत्रस्त्वित्यस्य पदाधिकारस्थत्वात् तदन्तेपि दत्वमेव मांगसाहामपि पूर्वपदस्येवेति प्रत्ययल
क्षणेनेति भावः अतएव राजपुरुषादौ न लोपादिसिद्धिः उत्तरपदत्वे चेति उत्तरशब्देनोत्तरपदं लक्ष्यते

लघु॰शे॰
७२

उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढः तेन तस्य पदत्वे तत्प्रयुक्तकार्ये कर्तव्ये लुप्ते प्रत्ययलक्षणं
नपदादिविधौ तथा निषेधो नेत्यर्थः तेन परमवाचेत्यादौ नकुंचद्दधिसेचावित्यादौ सोस्य दाघोरितिष
त्वनिषेधश्च निरुपपदादेव विचिषष्ठीसमासोत्र सोपपदात् क्विबनभिधानमिति कैयटः सेचयतेः
क्विबित्यन्ये पदादिविधिश्च प्रतिपदोक्तसात्सात्पदाद्योरित्येव तेन परमबुधावित्यादौ भष्भावो न उत्त
रपदादिः कर्णो वर्णलक्षणादित्यादौ तूत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवमात्रे रूढेर्न दोषः अयं च
निषेध उत्तरपदस्य कार्यित्वे तावेति इ·मुट् सूत्रे उक्तं बहुच्पूर्वके बहुवाचो बहुसेचावित्यादावपि न दोषः बहु
पूर्वस्य च पदादिविधावेव प्रत्ययलक्षणमिति वचनेनान्तरात् पूर्ववार्तिकमपि उत्तरपदत्वे च पदादिवि
धावित्येव पठितं एतत्प्रत्याख्यानप्रकारस्तु गुरुतर इति न पुनरुक्तइति भाष्ये ध्वनितं प्रत्याख्यानोत्तरं पुनर्नी
भूधरितैतद्वचनं प्राहेनेति न सल्लिखितः उत्तरपदशब्देन मध्यमपदत्वानाक्रान्तोत्तरपदस्य ग्रहणं व्या
ख्यानात् तेन पूर्वं ददिप्रियइत्यादावन्तरतस्तु रूपोत्तरपदेपि नत्वेपादिसिद्धिः कादेशो नेति इदमप्र

राम
७२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ह्वेयः सावितिचनेत्यपिवाच्यं वक्तव्यइति द्वितीयाटौस्स्वि तिअत्रसंबध्यते अयंचसामर्थ्याल्लुकालुगेपि अ
भवति एनादेशोपिएनमित्यादिसिध्यर्थं वक्तव्यः येननाप्राप्तिन्यायेनैतस्यटाद्यसापवादत्वेऽनतत्रहुते
स्वटाद्यसाप्राप्तेरतएवभाष्येनपुंसकैकवचनेननहन्तव्यः कुरुमानयप्रक्षालयेनेदिसुक्तं अत्रनपुंसकैकव
चनेइत्युक्तत्वान्यत्रैनोवक्तव्यइतिस्पष्टमेवोक्तं वार्तिककृतासिद्धान्तिनाअपवादत्वमानंनततएकदेशिनोयद्यन
रित्यादिरुक्तिः यदिगर्भवाक्ये पूर्वपक्षयुक्तिः हास्येवौचित्यात् भाष्यकृतातुफल्गुत्वान्नाप्रोक्तातरमुक्तं सिद्धान्तीतु
रिमुच्यते नपुंसकैकवचनइतिसर्वएनदेववक्तव्यइत्येवंशब्दैः प्रत्याख्यानंकुर्यात् अनयोरन्वादेशयोरेतद्
स्त्रलसोरित्येतत्साहचर्यैत्लोपसर्जनेनेनप्रवृत्तिः स्यदाद्येनेनसिद्धमितिभाष्यासंगतिश्चएनन्तमादाय
नादेशप्रत्याख्यानपरंयद्येनश्रियतइत्यादिभाष्यंतेनैकदेश्युक्तिरितिभाष्यप्रदीपोद्योतेनिरूपितं अन्वादेश
विषयेदृष्टेतदोः समासस्यानभिधानमेवयद्येनश्रियतेएनोनवक्तव्यः कथमेनमित्यादिप्रतिपदाद्यालेनस्वि
दुंयद्येवमेतत्श्रितकोनसिध्यतिएनन्श्रितकइतिप्राप्नोतियथालक्षणमप्रयुक्ते इतिभाष्यात् अश्मणीइति।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१न॰शे॰
११७३

सन्निपातेन र॰
शः सुपरि॰

न संयोगादिति निषेधाल्लोपो न रोलुप्य हन्भातीति अहन्निति सूत्रे होभातीतिस्यादिति भावः नलोपे
प्राप्नुवति नन्च नलोपे कारस्य रौ रे वा विशेषाभावे नान्यतरेणोपपत्तावुभयविधानसामर्थ्यादेव नलो
पो नेति वाच्यं संबुद्धौ न लोपनिषेधानाहन् रूछि स्यादावृत्ताभावेन दीर्घो हो निदाघे स्या वृत्तसंपादने नच
चारितार्थ्यात् नन्वनकारोच्चारणसामर्थ्याल्लब्धे नकारान्तानुकरणेनान्तस्य हन् शब्दस्येति व्या
ख्यानान्न लोपो नेति वाच्यं दीर्घो हो निदाघे स्यादौ संबुद्धौ प्रवृत्त्याभ्यामादौ व्यावृत्त्या च नकारस्य चारितार्थ्या
त्ते नन लोपबाधे मानाभावादिति भावः आवर्त्येति आवृत्तो मानन्व रूपरान्नीतिवार्तिकमेवान्यथा नलोपे
कारस्य रेफादेशे नैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव भाष्यप्रामाण्याच्च तस्य संबुद्धौ प्रवृत्तिः तज्ज्ञापक सिद्धं वच
नकल्पनापेक्षया आवृत्तिर्लघीयसीति भावः आवृत्तस्य पदान्ते ऽहन्निति निपात्यतरस्यार्थः इदमसंभवे
त्वपवादत्व मिति वार्त्तिकमते ऽहन्नित्यस्य नलोपानस्चारितार्थ्याभिमानेन वस्तुतः सत्यपि संभवे बाध
नं भवतीति भाष्यसिद्धान्तात् रूत्वरत्वे नलोपापवादभूते एव निषेधविषयेपि प्रामिमात्रेण येन नाप्रा

न ङि संबुद्ध्योरिति निषेधविषयेपि॰

दी

च

भोहे॰

पनस्ती
तिदुरह
२ण

रामू
३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न्याय

अत एव पूर्वपक्षिणा तत्रैव स्थाने संबुद्धौ चारितार्थ्यमाशंकितं ॥

न्तिविषयस्सावत्रिषेधेनापि तस्य बाध इत्यत्र ल ए तेन संबुद्धौ चारितार्थ्यमित्यपास्तं ध्वनितं चेदमुपवा
दोरुर्नलोपं बाधिष्यत इत्यर्थ भाष्येण तत्तदग्रे नलोपे कृते उकारे सावकाशासुडाकात्तत्समाधानादिवानि
ग्रहणवतेति निषेधस्तु प्रत्ययविधिधि
कानुसारितो शिल्पत्वम् तदंतस्यापीति पदाधिकारस्थत्वात् तस्यासिद्धत्वादिति भक्तत्वादुप
स्पष्टमितिभावः तस्यासिद्धत्वादिति भाष्यकैयटयोः पूर्वमेव बाध्यः संबुद्धौ लिति।
षप इत्य समासे निष्ठादिभ्य इति सूत्रे भाष्ये नेदं दीर्घस्तु परत्वाद्हल्ङ्यादिलोपात् स्वगीतीति इत्र ग्रहणेन नर्थक
शिभाषपादी र्घो प्रवृत्तिः स्यादित्यभिमानेन दीर्घाभावे रुत्वेहे शिवेत्युसे आद्गुणः पदान्ते कुलमिति क्लिन्त्रत्ययस्येत्युस्या
सुपोत्र हल्ङ्यादिलोपाद संबुद्धौ विस्तृते दीर्घाभावे अत्रपद्धत्यं तद्दत्तं भाष्यप्रयोगादिति अनेभा न
स्याविग्रहणादीर्घ इतिभावः बहुहृच हाणीति अत्र सावकाशमितिभावः कुसापवाद इति स्त्रजिय
सिद्धत्वादुष्ये तिषत्वेकुत्समित्यर्थः षत्वंतु सृष्टमित्यादौ सावकाशं नास्पृगित्यत्र नदोषः कुत्सबाध इतिभावः अतए
ष्यप्रयोगेण न व्य यपूर्वपदे कुत्साभावो वोध्य तेते नासृगित्यत्र विशिष्यषत्वबोधनेन तत्सामर्थ्यात् कुत्सबाध इतिभावः
ज्योः पूर्वोत्तरस्सा हचयैण पदान्ते विवि शिष्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰ शे॰
११७४

वोपपदृक्राम्यतीति काम्यचसूत्रस्थो भाष्यप्रयोगः संगच्छते निपातनादेवेति निपातनेनत्सनयो
रपवादाप्रवृत्तिबोधनं कुर्वते तु स्वशास्त्रे लौव एतेन निपातनादपदान्ते पिकुत्वापत्तिरिति निर
स्तम् असवर्णाद्वृत्तिरिति इदमेव न्याय्यं ऊर्गिति अपंपुल्लिङ्गोपि नपुंसकस्येति सूत्रे बहवचुज्ज्ञेइ
लिङ्गेपटाल् नरजानामिति बहूर्जि नुम्प्रतिषेध इति वार्तिकरीत्येदं अचः परो यो झल्तु तदनोस्य
नुमिति तस्य व्याख्यातृभाष्यमते तु नुमात्रप्राप्तिरेव नेति बोध्यं नचैवं कुड्ानीत्यसिद्धिः इकोची
तिसूत्रे च सर्वनामस्थाने इत्यनुवृत्तस्यानुवृत्तिसामर्थ्यादिक इत्येतत्साहचर्याच्च सर्वनामस्थान इति
सप्तम्याः षष्ठीप्रकल्प्य वाक्यभेदेनाजन्तस्य तत्र नुम्विधानाददोष इति भाष्ये स्पष्टं क्वाष्टतङः क्षीसादे
दिव औदिति सूत्रभाष्योदाहृते ऽचः परसल्त्वमाते राश्रयणान्न दोषः अंस्यादिति इदं वाचनिकमेवुव
हृज्ज्ञेमात्रविषयकं बहूर्जीति श्चुत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारे परसवर्णो बोध्यः स्थानिवत्वादिति कोलु
संनेति स सार्वत्रिकमिति भावः स्पष्टं चेदं दीधीवेवीटामिति सूत्रे कैयटे जायते न वसोतथामिचन

राम
७५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥था॥ अव्यय॥ अव्यया आद्युदात्ताः आतिवत्वं स्वादि ॥था॥   तथाचाव्ययसंज्ञा न कार्या संज्ञाप्रदेशेऽपि धानग्रहणमेव कर्तव्यमेवेति भावः

अनुमूद्यप्रसक्तिः पुनः प्रसंगविज्ञानेनैवि विंचस स्वेनुमूद्ये परस्यानुस्वारे तस्य सलुग्रहणे न ग्रहणात्पू
र्वस्यानुस्वारे द्वयोरनुस्वारयोः श्रुतौ न विशेष इति नपुंसकस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं ॥ ७ इति हलन्तानपुंसका
लिङ्गाः ॥ ७ ॥ स्वरादि स्वरादीनामपि निपातसंज्ञैव तु न चूतो स्वरादौ निपाता आद्युदात्ता इत्यापत्तेः
तेतेन चादीनामप्यव्ययसंज्ञैव कार्यैस्यपास्तमित्यन्यत्र विस्तरः स्वरित्यादि अनुकरणान्येतानि तत्रैत
तावन्निर्देशात् स्वाद्युत्पत्तिस्तेन विसर्गादिकं न स्वरादीनामनेकशक्तिप्रधानता स्व आगतः स्वस्थितः
स्वः पश्येत्यादिदर्शनात् गणे तत्र तासवेषामुच्चारणं उच्चैरित्यादीन्यधिकरणशक्तिप्राधानानि शक्ति
स्वभावात् हिरुगादीनि क्रियाप्रधानानि क्रियाप्राधान्यं चैषां क्रियायामेव विशेषणत्वेन स्पष्टं चेदं त
द्धितश्चेति सूत्रे कैयटे सायंचिरं माले व्यये सायंचिरमिति सूत्रस्थ भाष्यप्रामाण्याच्चिरमित्यव्ययमप्रामा
तिकमिति परेवदिति तेन न लुप्यते तत्र तस्येव तदर्हमिति विहितः उपसर्गाच्छन्दसीति विहितस्य णान्रस
स्तादेव न संज्ञा वस्तुतस्तद्धितश्चेत्येव सिद्धे वत् ग्रहणं व्यर्थं ॥ अन्तरान्तरेणेति अन्तरान्तरेण युक्ते इति

तत्रीक्ति अव्ययत्वादेवासिद्धि भाष्ये सायंप्राह्णपाठो मलारव्यातः मनुष्येषु स्येति तथा आप्यथा स्य चर्चेदं सायंचिरमिति सूत्रे चेरवधे तएवाचे र संभ्रम तस्य काले

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग्रं० सं०
॥१७६॥

उभयोरेकत्रैव सत्त्वमपेक्षितमिति भावः

सूत्रे भाष्ये नयोर्निपातसंज्ञे स्वरादिषु नयोः पाठः प्रक्षिप्तः अस्तीति धनवानित्यर्थके अस्तिमानित्या
दौ धनवाचिनः सत्त्ववचनस्य विभक्तिप्रतिरूपकत्वेन नञ्समासे द्वि स्वरस्य पाठः विनिगमनाविरहेण विभ
क्तिप्रतिरूपकस्य शब्दतोऽर्थतश्च ग्रहणात्तु तेनैव सिद्धिरिति तु मतं तु सूत्रे भाष्ये च पदयोः सत्त्वाकर्तृत्वे नैव
धनबोधादस्ति कथंचिदर्थतः साम्यमिति तद्भावः एवंचास्तीत्यस्याप्रामाणिकः पाठ इति तत्सं नमस्सि
मा दृसां नमस्सामिति प्रयोगास्तु सत्त्ववाचकत्वे बोध्याः प्रतामु प्रशाममिति प्रतानि इति नान्तत्वापस
पृथक्पाठसामर्थ्यादपदान्तत्वा...स्य नत्वाभावः प्रशानिति नान्तपाठः साम्प्रदायिकः मान्तानुकरण
नत्वाप्राप्तेः स्वरादौ रत्वादिवत् रुन्मेनन्तसूत्रस्थभाष्यस्वरसोऽप्येवमेव नञः स्वरादिषु प्रामाणिकः पा
ठः अव्ययेन न्नु निपातानामित्यत्र पृथक्नञ्ग्रहणं सकरोति रिसादौ परस्यापि ह्रस्वरस्य बाधना
र्थमित्याकरः एवं माङोऽपि स्वरादौ प्रक्षिप्तः पाठः यावत्तावच्छब्दाव्युत्पन्नौ उपसर्गस्वरविभक्ति अत्रप्र
तिरूपकत्वं विनिगमनाविरहादर्थतः शब्दतश्च गृह्यते गेयत्वेन विनी तौ वामित्यत्रापि वामित्यस्य पुष्पात

॥१७६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नचवा नपुंसकस्येति सूत्रे विहाय वाशानित्येव सूत्र्यतामिति वाच्यं नपुंसकग्रहणं हि तत्र गृह्यमाणे ज्ञेतस्यैव नपुंसकत्वे यथा स्यात् न्वत्तौ [illegible]

वभ्यांभिस्भ्यसांसंगमे षट्संख्यानि नवैवुसप्यथ ञसित्रीत्येव तद्दुच्छसि चलार्यन्यद्युचः सुकृस्यविद्

धाः शब्दस्य रूपाणि तज्ज्ञाने तु प्रतिभाखिचान्निगादितुषाण्यासिकौ त्रावधिरिति प्राचीनस्य भृगुप्र

न्निपातार्किकृस्यप्रक्षे तदनुसारतो वभ्सोकद्वयेनोत्तरमाह गवाक्शब्दस्येति शब्दपरत्वेनापूजार्थ

कसान्नस्य लोपः भेदतइति आधादिसान्तसिः भेदेनेत्यर्थः नवेति दृष्टान्तेभ्रूपमाणात्तात्मस्यैवंन

वेत्यर्थः अन्येपि प्रत्येकमेव संख्यान्वयः गवागिति सोर्लुकालुप्तात्वम्रबप्यामिति कुकपक्षेत्वपा

तातगतोत्रपाणामित्यर्थः चर्लस्येति तेन गतोत्रपाणामाधिक्यं नेत्यर्थः कुकपक्षेरतिपूजायामि

स्यर्थः अभ्राक्षीति सप्तविंशत्यधिकाः पंचशतीत्यर्थः यःशतेतिशत्प्रत्ययपरस्यर्थः आच्छीनवेति

२ वर्त्तते उक्तसूत्रे निरवग्रहणात् नाभ्यस्तादित्यतो नेति तु नानुवर्त्तते निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वादत्रच

प्राप्त्यभावात् नुमुग्रहणं तु स्पष्टार्थं शतुरवयवइति परोयःशतेति तु नोक्तं नुदंतीत्यादावेकादेशो

उभयत आश्रयतोन्तादिवद्भावाभावेन तेन व्यपवर्गीलाभेन च नुमभावापत्तेः अवर्णाभ्यस्य शत्

355

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न.शे.
११७६

२

भिन्नावयवत्वं गृह्यते शत्रकारेणाव्यभिचारात् शपुश्यनोः आदिनित्यम् भातीत्यादौ नित्यनुमभावाय अ-
न्यथाप्रत्ययलक्षणेन स्यादादिष्वित्येतौ तु वर्णप्राधान्यान्न प्रत्ययलक्षणं नलुमतेति निषेधस्तु प्रत्या-
स्यस्यालुप्तप्रत्यय निमित्ताङ्गस्य कार्ये एवेति भावः पचन्तीत्यादि बहुवचनेन नपुंसकस्य झल-
न्तस्येति नुम् निरवकाशत्वमिति इदं छिदि रूपाधिवत्त्वेऽचि त्रिरिति सूत्रे शेषात् द्विर्भावेति सूत्रे च भाष्यस्य
थं परेतु निरवकाशत्वरूपप्रतिपदोक्तत्वस्य बाधकता प्रयोजकत्वं संप्रवृत्ते तदभावेनाबाधकत्वेपि प्राप्तपद-
विधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकृतया पूर्वप्रवृत्तौ निषामकत्वे बाधकाभावेन पूर्वं दीर्घेन तो नुमित्यपी-
त्येवेत्याहुः धनूंषीति ॥ वोरिति दीर्घस्तु नरेफान्तस्य धातुत्वात् श्रेयांसीत्यादौ युगपद्द्वयोः प्राप्त-
चः परत्वात् योगाद्विरोधेन परत्वात् स्यलेन लक्षणेन नुमि कृते उगिल्लक्षणेन संयुक्तमित्यापात् विचा-
सात् चः परो मित्त्वयोगाद्व्यवहितमिदं चरस्य स्वार्थे नेह युवयोर्मितो रन्त्यात् चः परप्रयोगासंभवेन ना ५

राम
७६

354

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[illegible]

भत्य

इति वृषभैते समानार्थत्वमस्यैव स्वरांशे तु नार्थतोऽसंभवात् एतेन युगेपततीत्यादिषु सत्याश्रयणे न युगपदि
त्यादीनां विभक्तिप्रतिरूपकत्वादेव सिद्धेस्तेषां गणे पाठो व्यर्थ इत्यपास्तं एवं तदित्यपि लुप्तषष्ठीक विभक्तिप्र
तिरूपकमव्ययं अतएवा विघातश्चितोयोगस्तत्तदर्थं विभाग इत्याहोत्यदादीनीति नैकशेषः अवदत्तमिति
अत्र नित्यायोगेपि अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।। सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चोच्यते इतिभा
ष्यवचनेनोपसर्गत्वाभावबोधनद्वारा तादेशाभावो बोध्यत इत्याशयः भाकुसीति अहरस्वदनीत्यर्थे ओ
मिति च स्वरादिषु तज्ञाश्च उ ऊ ऋ चेति स्वरत्वाऽशिवादिवाचकं भवते ष्टिलोपश्चेति सिद्धं ब्रह्मत्वांगीकारे च
उभयोरपि स्वरादिसंख्याख्यानात् अस्यैवन्मे अंत इति तु न सिध्यति च्विरव्ययमित्यत्र णादिपठितेन नियमा
दृशादेः उणादिषु सन्नानां चेञ्चादिस्वरादिपठितानां भवति तर्हि च्व्यंतानामेवेति तदर्थः अन्यथा च्व्यंतानां
निपातत्वादेव सिद्धे तदुपर्थं स्पष्टमेव स्वरादि निपातमित्यत्र निपातपदे गौणमुख्यन्यायाप्रवृत्ते रनित्य
त्वात् अन्यथोदितिप्रगृह्यत्वमिदमपि न स्यात् एवमतिशयेन साधुरित्यर्थे साधीयः स्वपि सर्वग्रहोन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सर्वैः पटो दग्ध इति वदवयवकौस्थ्यैः साध्येनाद्यस्मात्सर्वैतिवचनत्रयात्मिवेत्यर्थः नेति लिङ्गे चैकवचन
मेवेत्यर्थः ननु संख्याकारकबोधकैरेकवाक्यतया सुपां विधानमिति पक्षेऽव्ययार्थे संख्याकारकयोरभावा का
त्कथं विभक्तिः अव्ययादाप्सुप इति ज्ञापकाश्रयतायां च सर्वाऽपि किंच विहितानां नियमपक्षेऽपि नाव्ययोपप
त्तिरव्ययेभ्यः सर्वेष्वर्थेषु विधेयतयाऽप्रधानप्रत्ययानुरोधेन गुणभूतप्रकृतिभेदकल्पनेन सर्वविभक्त्युत्प
त्तौ लोपे नैव ज्ञातस्य निवृत्तिस्तन्निवृत्तौ च कल्पितगुणास्वरूपस्य तत्त्वनिवर्तते नियमपक्षे हि विधेयोऽर्थे नियमः
प्रत्ययनियमो वा अन्योऽपि हि विधिः प्रकृतार्थापेक्षः सामान्यापेक्षो वा ।। तच्च कर्माद्यर्थयोग्यप्रातिपदि
कादेव कर्मेति विभक्तिस्तदा द्वितीयैव कर्मादिरहितेन योग्यप्रातिपदिकात्प्रथमैवेत्यादिरर्थनियमः अव
पक्षे सर्वाः समापि विभक्तयोऽव्ययेभ्यो विभक्तीनामनियतत्वात् कर्माद्यर्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चेद्द्वितीया
न दा कर्मण्येव न करणादौ कर्मादियोग्यतद्धितप्रातिपदिकार्थे एव प्रथमा न कर्मादौ संख्यावदर्थे योग्यप्रा

356

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तिपदिका देवतादावेवैकवचनादिनद्विसादावित्यादिप्रवृत्तार्थापेक्षप्रत्ययनियमः अत्रापि पक्षे सर्वाः सप्तापि वि
नी भक्तयो व्ययेभ्यो लभ्यन्ते अथ प्रातिपदिकाद्वेद्धियात्तदा कर्मण्येव नान्यत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमा तदा गात्रग्रहणा
त्पर्युदासन्यायेन कर्मादियोग्यात्तद्भिन्नप्रातिपदिकार्थ एव स्वादिः सामान्यापेक्षः प्रत्ययनियमस्तदाव्ययेभ्यो
विभक्तिप्राप्तिरेव नेति पूर्वोक्तज्ञापकादेवस्येति सर्वापि यद्यपि सुप्तिङन्तसंख्यातुर्मा भयार्थकृते न कर्मण्येव
संख्या...स्यापत्तेः १ नान्यत्रेति वक्तुमशक्यं तथापि कर्मण्येव न तु तदभावे इत्याकारो वक्तुं शक्यः स्पष्टं चेदं सर्वं बहुष्वित्यादिसूत्रेषु
भाष्ये तत्र हि अर्थनियमे प्रवृत्तार्थापेक्षप्रत्ययनियमे च सप्तापि विभक्तयः संपूर्णा उक्ताः सामान्यापेक्षप्र
त्ययनियमे च सुपोऽप्राप्तिरेवोक्ता अव्ययादाप्सुप इति सूत्रे भाष्येपि स्फुटमिदमिति चेदत्रतुद्धितश्चे
तिसूत्रे भाष्ये उक्तः एकवचनमित्येव सूत्रकार्यं मे रेगहणाच न कार्यं विभक्तिविधानुद्देश्यतावच्छेदकावच्छि
न्नादेकवचनमित्युत्सर्गे स्तस्य द्वित्वबहुत्वयोरितरे बाधके भविष्यत एवं चैकत्वसत्त्वेपि भविष्यति अलिंगा संख्ये

357

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ले० श०
११७८

ष्यो व्ययेभ्यश्चैकवचनं द्विवचनादि विधायकयोर्द्विबहुग्रहणसामर्थ्यान्न ह्यासंज्ञा बोध्ये कत्वाभावे पि तत्प्रवृत्तेः
द्विबहुग्रहणयोर्द्विवचनबहुवचनोक्तार्थे वर्थीकेकवचनस्यैकवचनमित्युक्तं द्वचनं विनापि द्वित्वाद्यभावे प्रमादो सिद्ध
त्वेन सामर्थ्यादप्राप्तप्रापणार्थमेतदिति कर्माद्यभावेप्येतत्प्रवर्तते इति विनिगमनाविरहात्सर्वे विभक्तेरेक
वचनमनेन अत एवाव्ययादाप्सुप इति प्रत्याहारग्रहणं च द्वितार्थतृतीयासप्तम्योरिति च प्रथमापि मा च ग्र
हणाद्यत्र प्रातिपदिकार्थस्य कर्मत्वाद्याधिक्यसंभावना तत्रैवेति तस्या अप्यप्राप्तिरव्ययेभ्यः पचति कल्प
मित्यादौ तु नानेन सर्वैकवचनं सर्वथाऽप्राप्तावेवैतस्य विध्यर्थत्वात् अनवचनं तथा च लिंगसकर्मत्वसत्त्वेन
क्रियायां स्वत एव कर्मत्वसत्त्वेन सर्वथा तदप्राप्त्यभावादिति बोध्यं यत्तु केषुचित्पठ्यते प्रथमाति च सकारणाभावा
दनेकनियमबाधे गौरवात् प्रथमैकवचनस्यैवानेनोत्सर्गाहं बोध्यं तेन तद्धितश्चेति सूत्रे रूपस्तत्रैवो
क्तं तत्र स्वादिसूत्रे प्रयायाः प्राथम्यविधिनियमशास्त्रपर्यालोचनया द्वितीयाया अपि तत्वेन तस्या विनिगमकत्वात्।

५

राम
७८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निःशेषयाणां षिरपत्रपाणांग्रहणेनाप्युदात्तश्चेति सूत्रे आदिग्रहणे न पाणिनिना स्वशास्त्रे एतत्ख्यापा
नाभ्युपगतात्संज्ञापनाच्च अत्र प्रथमास्वपूर्णान्युपेभ्यः प्रथमायाः एवैकवचनमित्यादिपक्षान्तराणि अर्वाचीनग्रं
थेषु दृश्यन्ते तान्यसंगतानि उक्तरीत्या तेषामुक्तिसंभवाभावात् परं इत्युक्ते एवं तन्निश्चयपरत्वं द्विवचनाद्यभावे
न द्विसाद्यप्रतीतौ संख्यावदर्थहीनस्य सम्भूतत्वात् प्रकरणाच्च बहुष्विपत्यादिसूत्रे भाष्ये तत्पक्षाश्रवकदेशिनो न
सिद्धान्तिनस्तु तिलतं ।। असर्वविभक्तिरिति बहुव्रीहिलभ्यो विशेष्यं इत्याह तद्धितान्त इति केवलस्य प्रयोगाभा
वेन फलाभावात्संज्ञाविधावपि तदन्तविधिरिति भावः नन्वेवमपि पचतिकल्पमित्यादावतिव्याप्तिः उक्तरी व
त्या तेषामसर्वविभक्तित्वात् उभयत्रापि चातिव्याप्तिस्ततो द्विवचनानुत्पादार्थत आह परिगणनमिति एवं च सूत्रं
नकार्यमिति भावः तसिलादय इति पंचम्यास्तसिल् इत्यारभ्य द्विशोश्च धमुञिति यावत् इत्यर्थः शस्प्रभृतय इति
बह्वल्पार्थाच्छसित्यारभ्यानुकरणादिति ज्ञेयाः पश्चिवेश्रुति हृता विस्मधिकारे प्रत्ययपूर्वं विभक्तिमात्था
लंछद्रसीतिथाल् तस्य स्वरादौ वास्थाला विति पाठेनाव्ययत्वं तत्रैव आसिरित्युणादिसूत्रविहितआसिः प्र

स्वरादिगतो आसथाल्लोः
पाठेनाव्ययत्वमित्यर्थः १

तत्प्रकरणा इति छेदः १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१न०हो०
११७१

आमन्तस्यायपत्वात्सुपोलुगितिपमोरन्तोकेनिरस्यति

ॐ इसीसन्तरतो

याश्सुदाहरणं आसिविधापदे छंदसीतिनानुवर्त्तते एवंच लोके विभक्तिरहितप्रयोगायाव्यवस्थमावश्यकं अंचच
स्वरादावासिपाठएव लिंगं अपासावप सोततुछान्दसम् अमृआमितिअमृचछंदसिविमोतिविहितो स्वो
र्थइति व्यसुच् सुच्धाः तसिवतीति॥ तेनैवरीदृक्तसिभ्यतेनतुल्यमिस्खादिनाविहितोएवंच स्व
रादिषुवदितिपाठे प्लेचिन्त्यम् नानाञाविति विनञ्भ्यांनानाञौ नसहेतिविहितो एचोसन्तः स्
घोमानस्इतिकारयामिसामन्ते आमइतिलुवेरेषसिद्धिरितिभावः स्वाकरे विस्तरः इदन्तस्य तु नैतद्धि
द्धे षताणगतोप्रशाम्यशुपाठात् अन्यथाभुसामान्येन प्रत्ययलक्षणात् इत्यसेनचानेनैव सिद्धेत
स्याठ नैयर्थ्यं स्पष्टमेव तेन प्रतामौ लुवमाचक्षाणो नैरित्यादौ नातिप्रसंगः नचाधयेह आधेकुं भवा ८
रेभ्यः स्यादेगुणोत्वेच कृते कृतएजन्तत्वेन संज्ञापत्तिः नचबहिरंगसंगुणादेः संज्ञायाः कार्यार्थं सात्स
ताकार्यस्य तत्वेन संज्ञायाअपितत्वात् लिंगसंख्याघन्चयितेप्यव्ययीभावोविवाचाप्यापत्तेरिति
वाच्यम् संनिपातपरिभाषयाबाधात् नचतयासंनिपातविघातकत्वं ल्लुको बाधोपि संज्ञाबाधेमा

राम
७१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

६

नाभावैतिवाच्यं॥ तद्विषयसन्निपातनिमित्तमसीपसंनिपातविघातकस्य किं तिचेति निषेधस्य तया
निवृत्तावपि उपाहास्ते स्वत्र क्विहापत्तेः क्विसपूर्वलुतत्संनियोगशिष्टत्वसिद्धेरेवं चोपादेस्तेतिस्यात्॥
नत्रहिक्विदितिव्यपदेशाः तिदेशात चेत्प्रवृत्तिकाले क्विलार्यैस्यातिदेश्यस्याभावात् तस्माद्दनया
संनिपातविघातकशास्त्रस्यैव तत्तच्छास्त्रप्रवृत्तिनिमित्तातिदेशसंज्ञानामपि निवृत्तिरेव इयं वाच्या।
साक्षात्स्वरूपरूपावा स्वसंनिपातविघातकस्य स्वपमनिमित्तमितिपरिभाषार्थः॥ एतेनात्राकृता दि
स्यादित्युपास्तं अकृत्वा घुंकृत्वा क्यतापन्नाव्ययसंज्ञायां गुणादेरसिद्धत्वाच्च लुगेकृवा क्यतापन्ना लुनगु
णादितोः तरङ्गत्उभयोरपिशाद्दूतः सुवाश्रयत्वात् भव्यवादः॥ एपक्षत्रिपेत्यतो लुगनुवर्तते वि
हितेति अंगसंज्ञायां विहितत्वांशप्रवेशेन विहितप्रत्ययनिरूपितांगविशेषणादित्यर्थः अत्रास्युपूभ्या
माक्षिप्तांगस्याव्ययरूपस्यैव प्रत्यासत्त्याग्रहणमितिभावः तेन कुंभकारेभ्य इत्यादौ संनिपातपरिभाष
पाव्ययसंज्ञानिवृत्तिद्वारालुग्निवृत्तिपरभाष्येणाम विरोधः अत्युक्तौ सावितिअत्राधिकरणशक्तिप्र

361

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्यद्वीति

स०द्वि०
॥१८०

धानस्याप्युद्देशशाद्वैविषये शक्तिमत्प्रधानता ह्रितीयांततयाः स्यादयः क्तान्ताद्यर्थे इति समासे अवय
वभूतो द्यौः शब्दादव्ययास्यरत्वेनलु कस्मात्समुदायस्य तु नाव्ययत्वं लिंगाद्यन्वयितादित्यभिमानः समु
दायस्यापि ततसमाशंक्य समाधत्ते यद्यपीति तदन्नेति शब्दस्य विशेष्यत्वात्प्रयोजनं सर्वनामाव्ययपुंस्व
या शांमिति वाचनिकत्वादंत विधिरितिभावः नगोलोऽति अयंभावः सामानाधिकरण्यसंबंधेन लिंगा
न घ्नंव्ययार्थबोधकत्वविशिष्टाव्ययपदवत्सेन त्वव्ययपदंबोधकमिति तादृशमहासंज्ञाकरणात्तादृशार्थी
नांगतोनुकरणावश्यकत्वे इतरेषामनुकरणेमानाभावेन समुदायस्य नाव्ययत्वमिति भावः वस्तुतोन्ना
र्थस्य प्रधानाप्रधानन्यायेन सर्वनामसंज्ञासाहचर्येण च प्रसिद्धान्तरंडुः पदान्तरानपेक्षानुपसर्ज
नीभूतस्यैव लिंगाद्यनन्वयिनोग्रहणेन न समुदायस्य नाप्यवयवस्यै संज्ञा अतएव भाष्ये सर्वनाम
समासत्रस्थोपसर्जनप्रतिषेधानुवृत्यात्पुंसे सा विद्यादावव्ययपत्वाभाव पुंस्त्वात्तस्याख्यानरीत्येवा

राम
९०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

362

पुंल्लिंगविषये चाहरू हाटु भयो गल्ला हरू हाटु प्रयोगः स्त्रीलिंगविषयेपि इ
ति परस्पर मुपमानोपमेय भावः ५

विष्णुपक्षकस्य अ हाटुसादृश्यम्

त्वा प्येतत्र स्याख्यान मुक्त मेवं च विहित विशेषण मं गाक्षेपो वा व्यर्थ एवा व्यापार रहस्याप्य भावात् उच्चै
रो उच्चै राभ्यामित्यादेर भिधानेतु न मानं अत एव भाष्य एतन्नोक्तं अलिंगत्वादिति नन्विदं सह द्वारा वि
क्षिप्ति विरुद्ध मत आह लिंगे सादि अर्थभावः यथोपक्रमोपसंहाराभ्यां ब्रह्म परतयाऽप्यस्याः श्रुते
र्भीष्य प्रामाण्याद न्वोपसंहार स्तथात्र त्रा मा ण्या देव लिंगाद्य भाव परतापीति विभक्ति वचन शाह
र वक्र संख्या परो प्रत्यय परत्वे ऽन्यतर वैयर्थ्या पत्तेः लिंगे च विसादि विषय सप्तमी तत्र विषये सा हाटु इयं च
लिंगाद्य भावा श्रयत्वेन लिंगाभावेन साहाटु इय मव्ययी भावाति रिक्त विषये तस्य लिंग योग सत्ता संख्या
भाव स्तु सर्व साधारणः तदभावादिसा हाटुया देव यद्विविध रूपं तन्न प्राप्नोतीत्यर्थः प्रसंगात् सहरू वक्षी
लि वसे: छांदस त्वेनेह प्रयोगश्चिंत्यः भागुरि राचार्यः अपि साहरु च यदि वेप्यादेर कारस्येव लोपः इदं
भाष्येन दृश्यते निरूरे दिशो दिगुपध लक्षणो वृद्ध सत्वा देव वापु विनिर्दिगित्यपि अत एवश्चाप्याति प
दिकादिति आपृग्रहणान कार्य मकारान्ताट्टाप् तत्राज्ञात वज्रावालातिपादिकत्वेनैव सिद्धं यत्तत्र न कारान्तात्

समाधौ २

इति श्रीनागोजिभट्टसतीगर्भजशिवभट्टसुतकृते लघुशब्देन्दुशेखरे ... समासः

ल०शे०
८१

कुम्भ्या उपि महादेव विशेति अत्राप्यकारान्तादेव ङीपानालभ्य एतदुपि महाकुम्भो देव विशामिति अन्ये एव प्र
सपत्वं विषय इत्युक्ता बहुराजेति डावत्तार्थमोपसंग्रहणमिति भाष्ये उक्तं संगच्छते तस्माद्द्वाचोस्य सा
धेवेति दिक् ॥ ७ ॥ इत्यव्ययानि ॥ ७ ॥ स्त्रियाम् अचेतनखट्वावृक्षादिसाधारणं लिंगं तु स
त्वादीनां गुणानामुपचयापचयस्थितिरूपं त्रयेण पुंस्त्रीनपुंसकाख्यमेवार्थ शब्दान्यत्वात् ... लिंगान्य
त्वमिति भाष्योक्तेरर्थनिष्ठं केवलान्वयि इदं व्यतिरिक्तं च स्वपदार्थ इति त्रिविधव्यवहारस्य पदार्थमात्रे
लिंग सत्वात् केनचिच्छब्देन किंचिद्वस्तु एकैकविशिष्टमेव केनचित्पर्यायेण द्वयविशिष्टं केनचित् लिंगत्र
यविशिष्टमिति लिंगानुशासनादितो नेतीयं तत्र स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृत इत्यादि
लौकिकलिंगासंभवे शास्त्रीयं ... शास्त्रीये उक्त एव तत्संभवे तु शास्त्रीयविशिष्टं लौकिके शास्त्रीय
मपि शब्दं बुध्यते तथानुभवात् उपचयापचययोः स्थितेरपि सत्वेन तन्मात्रविवक्षायां सामान्ये नपुंसक
मिति प्रवादः इत्यन्यत्र विस्तरः अत इति वर्तो ग्रहणात् तदन्तविधिरत्र सह अकारान्तस्य चेति ... यस्त्री

ल०श०
८१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्त्रीत्वेराप्यैदं ताट्टाविषयर्थेतु स्त्रीत्वसहाट्टाइविटावापत्तिः अस्मिन्नर्थेतु न दोषः तत्र स्त्रीत्वस्य प्रात्यत्वेपि टाप्प्रत्ययार्थगतत्वं
टावादीनां घोतकत्वादेव २ श्रामावात् तदर्थाट्टादौ पुनातिप्रसंगः २
ननु स्त्रीत्वस्य विशेष्यत्वासंभवादेवमुक्तमिति
चापः स्वार्थे तु भवेत् २

त्वमिति तट्टाप्यार्थगतं यत्तट्टाप्यं स्त्रीत्वमित्यर्थः एवं व्याख्यानेपक्षमुपेस्फुटं तत्र घोषोरति प्रत्ययार्थत्वे
हि तस्य विशेष्यतापत्तिः घोत्यस्य तु विशेषणता समेवेति स्पष्टमाकरे बौगादिषु विनापि टावादिषु तस्य बो
धात्वः ॥ अतएव व्याख्याने द्रीत्यादौ पूर्वमध्यतिहारेतान्तु स्त्रियामितितावितञ्चः स्त्रियामित्यधिकृत ङीष्विदिः
य्यैति तु नीत इत्यादौ हि बद्धं सुबद्धं भवतीति न्यायेन घोतकसमुच्चयस्य दृष्टत्वात् टाप्यादिति ॥ स चाधि
कारात्प्रातिपदिकादेव तत्र संनिधानादजादिरूपमेव नन्वेमादिषु धारातपाठेप्यर्थे तदर्थेव सिद्धेः
त आहाजाघुन्निशिति येन नाप्राप्तिन्यायादितिभावः एतेन ङीपि धृते पिलिंगविशिष्टपरिभाषाटो
स्वरितार्थ इत्यपास्तम् ननु प्रत्ययविधौ पंचम्यापुल्लसेनाआदिभ्यः स्त्रीत्वे घोत्ये इत्यर्थ तवपुत्तः
स्त्रीत्वं च प्रत्याससत्या प्रकृत्यर्थनिष्ठमेवेस्यत आहाजादिभिरिति व्याख्यानादेतत्सर्वमस्तमिति भावः अ
न्यत्र तु स्त्रियामिति तदंतस्यापि विशेषणानां व्याख्यानादेवराणं च पंचसूत्रानोपस्थापिता पंचसूत्री सैव

अनुपसर्जनादिति सामर्थ्यात् अन्यथा बहुकृत्वरेखादौरिदं तस्य
स्त्रीत्वेपि उपात्तस्य स्त्रीत्वाभावान्न विशिष्टं ङीप्प्रतस्य स्त्रीत्वेप
वमेव तदिदं तदा ङीपि विशिष्टस्यादंतत्वाभावान्न पुनर्ङीरिति २

अजादिभिस्त्रियं विशेषविद्यामः अजादीनां
पास्त्रीतिभाष्यादित्यर्थः पास्त्रीत्वस्य यत्स्त्रीत्वमित्यर्थः २

अस्मिन्पक्षे पाणिनिना
घोतकत्वविषये उक्तार्थानामिति न्यायाप्रवृत्तिरिदं यति ज्ञाता

प्रकृतिप्रत्यय
यात् २

365

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अजादीत्यस्यानुत्तरपदस्थं तत्सामर्थ्येनेत्यर्थः ५

ल॰ शे॰
११८२

पंचाजीति पंचानामजानां समाहार इति द्विगावकारान्तोत्तरपद इति स्त्रीत्वे द्विगोरिति ङीप् अजादिभ्य इति
ति व्याख्याने ऽ महत्पूर्वग्रहणे नानुपसर्जनाधिकारेण चकुनोरन्यस्त्रेवा ज्ञापितः तज्ज्ञविधि संभव इति
भावः नचैवं ते विधावपि श्रुतत्वात्स्त्रियामित्यजादीनामेव विशेषणमिति वाच्यम् ॥ अनुपसर्जनाधि
कारेण तदन्तग्रहणस्यैव स्त्रियामिति स्यतन्त्रत्वविशेषणत्वमित्यर्थस्यापि बोधनात् अत्र हीति
समासे ऽ जशब्दस्यापि समाहारनिष्ठस्त्रीत्वं समुदायवाच्यं नाजशब्दमात्रवाच्यं सामर्थ्येनाजादिमात्रवा
च्यस्त्रीत्वस्यैव ग्रहणादिति भावः चटकेति क्षिपकादित्वादित्संन इत्य इति असंज्ञापानुभ स्त्रापले स्वेवु संभ
स्यैतिसदतितिमूलान्त्रत्र इति च पौकुतोतिप्राप्तस्य ङीपो बाधनार्थं एवं च श्वेतपलाशे पलेत्यपत्र बोध्यं
क स्येतिसदतितिमूलान्त्र इति च पौकुर्योतिप्राप्तस्य ङीपो बाधनार्थं एवं च श्वेतपलाशे पलेत्यपत्र बोध्यं
शूद्रा चेति जातिलक्षणो ङीषोपवादः जातिश्चेद्धाच्येत्यर्थः पंचशूद्री ति समाहारे जातिवाचकत्वाभावात् ॥
शूद्रशब्दार्थगतस्त्रीत्वाभावाच्च न दोषः जातिश्चेदित्यस्य फलमाह ॥ पुंयोगे चेति नचात्र गोत्वे स्याः सह
शालाक्षणादस्यैव गोणत्वात् गोणमुख्यन्यायस्य पदकार्यविषयत्वाच्चेति भावः अयमहस्त्रवेत्यत्रा

संभवस्येत्यारभ्य फलानि यत्र इति मूलं क्वानिनाजादिगण सूत्राणि किंतु पाकके णे तिसूत्रे क्वानि वार्तिकानि एतत्स्यस्य येयं तिमाके आदिना एवं यथा ऽ गा
गाम
८२
ज्ञात्वा क्षणाद्रूस्यैव गोणत्वात् गोणमुख्यन्यायस्य पदकार्यविषयत्वाच्चेति भावः निगत्रामसः ७
संभवस्येत्यारभ्य फलानि यत्र इति मूलं क्वानिनाजादिगणसूत्राणि किंतु पाकके णेति सूत्रे ... त्रिफलेति त्र्यायणां फलानां समाहारः द्विगोरिति ङीप् प्राप्तः ७
दिगणपाठो नार्ष इति भावः त्रिफलेति त्रयाणां फलानां समाहारः

श्वेताच्चत्रेश्वे
तिपातिकोल
स्तामिय च

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मातृजातेर्ईतिगचरतो येषां ते यां या वृत्तिरित्यर्थः ६
अमानिर्गतो इत्यर्थः ९

समुदायेनेत्यर्थः श्यापर्स्त्वे तु न विशिष्टस्य जातिवाचकता किं तु शूद्रशब्द
स्येति भावः ७

पिजातिश्चेदिति संबध्यते महत्पूर्वो न टापं लभते जातिश्चेद्वाच्येति तदर्थः तत्पुरुषत्वं तु जात्यन्तरनिवृत्तिपरत्वेन प्र शूद्रस्यैव महा
वैजातिमात्रविवक्षयां महच्छूद्रस्य शूद्रशब्देन मृगक्षीरकुक्कुटांडवत्समासस्ततः स्त्रीत्वविवक्षायां महती
शूद्रेति टाबेव अमहत्पूर्वस्य तु जातिरित्यस्यासंबंधे उपसर्जनानाधिकारेताप्रधानेन तु तदन्तविधिस्वीकारा
ज्ञाते इति ङीष् स्यात् शूद्रशब्दे जातिवाचकत्वस्य स्त्रीत्वे शूद्रशब्दार्थसमवेतस्यापि सत्वेनावतरापुनिवां
ध इति भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितं महाशूद्रीति आभीरीति महाशूद्री त्यमरः आत्मना गुरुकन्यायामामी
रः नृपात्शूद्रायां सुसन्नोग्रजातिवत्त्या अत्रानुलोमस्य वैरातां मोंलजातिवृत्तिता लक्षणा जाति मुराप्प
शूद्रशब्दप्रयोग इत्यर्थः शूद्रशब्दो र्थवानेति वै शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीसमर्पकत्वात् इति तदर्थसमवेतस्त्रीत्वे पि शू
द्रशब्दादेव टाप्यात्तदन्तग्रहणावतेन निषेधादिति तदन्तविधिज्ञापकता नासंगता अत एव शंख
स्मृतौ ब्राह्मणात्क्षत्रियवैश्ये: क्षत्रियावैश्याशूद्रासूत्पन्नाः क्षत्रियवैश्यशूद्रा एव भवन्तीत्युक्तमिति भावः य
तु शूद्राभीरमित्यादौ सामान्यविशेषवाचित्वात् शूद्राभावमाशंक्याभीरा जातिंतराणीतियदाहीनीतिसत्रेभा

अनुलोमस्य संकरेषु मातृजात्यारोपादेय ८

तन्मात्रस्य जातिवाचकत्वाभावात्
६ तल्लभशूद्रशब्दादित्यर्थः न तु महाशूद्रपदस्य शूद्रशब्दात् ८ स्त्रीत्वस्याभिधायकतामुस्यैव
तेनतद्बरी तल्लभशूद्रशब्दाद्वा शूद्राव्यावृत्तये शार्थगतजातित्वक्षणोतङीषेवाचपदार्थगतस्त्रीत्व

367

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰ शे॰
११८३

अनुपसर्जनाधिकारेण तदंतविधेर्ज्ञापितत्वात्
विशेष्य

अत्वाहृच्चिवीजंतुच्छागीति प्रयोगानापत्तेर्भाष्याप्रयुक्तत्वात्
असो साधुरेवेति

ष्येऽर्थे तस्य नाशोपाधिप्रायेतो ति तेन द्विरोधः अज्ञादिशारतिगणः तेन न तमुनरातिसूत्रेशायामा देशाइति भाष्य
प्रयोगः सिद्धिः प्रथमाध्यायचतुर्थपादे च मपसवद्विशेषणादिति सूत्रे शंवृरभाष्यवाचस्य योरआयां णगेति
शवन्तप्रयोगो हश्यते ऽ तच्छागशाद्वोप्यनादि क्षितिके चित् उगितश्च उगिच्छद्वेन प्रातिपदिकस्य विशेष
णात् तदन्तविधिः प्रत्ययविधाविति निषेधस्तु न उगिद्ग्रहणं तावर्जं घासूत्रे सा शाहोगिदन्तादिति भवतीति
व्यपदेशिवद्भावेऽप्रातिपदिकेनेति निषेधस्तु सूत्रोपात्तानादिशब्दविषयत्वेति भावः भवत्विति उगितः प्रा
तिपदिकस्यापि सत्वात् प्रत्ययमात्रग्रहणाभावेन प्रत्ययग्रहण इति परिभाषाया अप्रवृत्त्या निर्यवमतीत्या
दौ न दोषः अंचतेश्चिति नलोपिनोंचतेरित्यर्थः नियमोपि नलोपंचाति विषयएवेति निरूपितं व्यपदेशि
वद्भावलघ्वमर्थं स्पष्टप्रतिपत्तये आहवनन्तादिति नन्वेवं प्रत्ययग्रहणपरिभाषया बहुधीवरीं न सिध्येद ति
तऽआह तदन्ताच्चेति तत्परिभाषालब्धवनन्तेन प्रातिपदिकस्य विशेषणादिति भावः सामान्येति सूत्रेनु

तदंतविधिसाने नैवास्यग्रंथस्य सत्वेपि पुनर्ननिसादिके प्रैन प्रभ्रस्तु सिंहावलोकनेन बोध्यः यद्वा तदंतस्यापि व्यपदेशि
वद्भावेन तदंततात्तस्य तदन्तात पदेनापि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदंतस्यैव ग्रहणं स्यादिति बहुधीवरीति न स्यात्
इति अभिप्रायः उत्तराभिप्रायस्तु [illegible] तदंतपरेनापि तदंतस्यैव ग्रहः

राम
८३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

368

बंधानुच्चारणान्नरनुबंधकपरिभाषाया विषयो नेति भावः इदं मतवसो आग्नेर्विचा वितिसूत्रेषु भाष्यकैयटयोः
स्पष्टं इदं सूत्रं न ङीपूविधायकं किं तु ऋन्नेभ्य इति प्राप्तङीबनुवादेन तत्स्य नियोग इष्टरभावमात्रविधायकमु
भयविधौ गोरवात् शार्वरीति शृधातो रयेभ्योपि हरुपलशलिवनिप एतल्लिध्यर्थमाह हशन्ताद्धिहितहति अ
र्थवतोग्रहणान्नेह मघोनी कनिप्रत्ययान्तनिपातितस्येदं बहुव्रीहौ वा अनो बहुव्रीहेरिति प्रतिषेधे प्राप्तमिदं एतच्च
वार्तिकमनउपधेति सिद्धङीबनुवादेन रादेशविधायकं अतएवेदमनुपधालोपिनिसुपर्वस्यादौ नेति विकल्पो
र्थसिद्धौ वनोरचेत्येतन्नतु ऋन्नेभ्य इत्येतनुङीपूविषयमेवस्तुतं॥ पक्षे डाबिति तेन द्विवचने रूपत्रयं रूतसमासा
न्त इति उत्तरसूत्रे ऋत्यभिधेयायां तस्यैवसंभवेनार्थाधिकारानुरोधादिति भावः तेन पोदयतेः क्विबंतस्य
ग्रहणं न द्विपदीति द्वौ पादावस्या इति बहुव्रीहौ संख्यासुपूर्वस्येति पादशब्दान्तलोपस्ततो ङीपि पादः पत् टा
वृचि पूर्वसूत्रप्राप्तङीपोपवाद इति प्राञ्चस्तु त्रिंशं शोषाद्विभाषेति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् तत्र द्विप्रातिपद
विहितसमासान्तानां रूपोवेरल्पिकसेन रूवभावे सावकाशस्य मुन्तं लद्वीत्या ऽस्यापि पूर्वसूत्रेस्यवैकल्पिक
मिय १४ द्रूपत्र

न॰ह्रो॰
११८४

अतएवाभ्यघारस्याभावादेव अवंभावः अत्र प्रत्याख्यानरीत्या ऋचि राख्यापां रूपत्रयं पादशब्दस्य आस्रिसाद्विपदेति पूर्वसूत्रेण द्विपदी द्विपादिति
अपचारहीतनस्यात् सूत्ररीत्यानुञ्जतरस्त्रे अन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्त्या रूपत्रयसिद्धिर्बोध्या १

सेन तदभावे स्याद्वक्र इत्यत्र हासात् बहुव्रीहेरूधसः इत्यत्र भाष्ये स्पष्टमेतत् अतएव ङ्याप्प्रातिपदिकादिति सूत्रे पादशब्द
स्य मानार्थमकारान्तं पदशब्दमंगीकृत्येतस्य त्याख्यातं श्रूयते च ऋच्छन्दसि तस्याः समाक्षरमेकं पदमेकः पादइत्य
र्थ इति च भाष्योक्तं संगच्छते तदाहि ऋच्यपि एकपदी एकपादिती ष्यत एव एवं चैकपादृगित्यस्य सूत्रमते सिद्ध
येटावृचीत्यत्राप्यन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्यं पादन्तस्य ऋच्यनभिधानमिति तु न भाष्याशयः ङीबन्तं प्रयोग
स्य सूत्ररीत्येष्टस्यासिध्यापत्तेरिति बोध्यं केवल पाच्छब्दस्य स्त्रियां ऋचि वा सम्भवे नात्र तदन्तविधिः असि
द्धत्वादिति आपः परिगणितेष्वभावान्नतत्र नलोपासिद्धत्वं ऽर्दचकार्यकालपक्षे अयं निषेधः प्रियपंचाद्रौ
पदीस्याद्दौ तर्हि तेपि स्त्रियां पञ्चाम्नोति तन्नेत्यर्थाद नउपधेति ङीबपि नेति बोध्यं ध्वनितं चैदं भाष्ये परेत
न बहिरंगासिद्धत्वाप्राप्तिः नलोपस्य तत्त्वाभावात् संज्ञायां तत्र बहिरंगत्वानाश्रयणात् एवं चेत्स्त्रतु स्त्रियां पञ्चा
म्नोति तन्नेत्यर्थाश्रयणबलाद्भूतपूर्वषट्त्वाश्रयो निषेधः अतएव षट्संज्ञायां नलोपासिद्धत्वस्य न फलमि
ति नलोपः सुब्विधावित्यत्र भाष्ये उक्तमित्याहुः मनः नङीपिति अयमनः इति योगे ङीसाटापू ङीपोरस्य यो रपि

पा॰सं॰प्रा॰शा॰व्या॰सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या॰ ४

रामः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निषेधः एतेन सीमभ्यां बहुपत्वभ्यां बहुधीवभ्यामिति सूत्रे टाप्डीपोरभावेन न्लोपे टाप्पूर्वा इत्युपात्तं डाबुभा॥
उभाभ्यां ग्रहणाभावे संनिहितस्यानन्तरानुवृत्तिः सम्भाव्येत वचनसामर्थ्यात् डाबुनिषेधयोः पर्याये सिद्धे
न्यतरस्यामिति स्पष्टार्थं भाष्ये सन्यतरस्यांग्रहणं वाक्यभेदेनानो बहुव्रीहेरित्यनुवर्त्यते ततः पक्षे न्नन्तेभ्य
इति ङीवर्थं॥ एवं चान उपधेति सूत्रं नियमार्थमिति बहुधीवरीसूत्रे न्नन्तेभ्य इति ङीबिति लब्धं नियोगे
नरेफादेशः सिध्यतीति बहुव्रीहौ वेति वचनं प्रसारख्याते अन उपधेति न्नन्तेभ्य इत्यस्यैवानुवाद इति नियम
मस्य विधिमुखेन प्रवृत्तावपि न दोषः अन उ बहुव्रीहेरुधसइत्यतो बहुव्रीहेरिति संख्याव्ययादेरित्यतो
ङीबिति चानुवर्तते अनुपसर्जनादित्यनुवृत्तमप्यत्र न संबध्यते तस्य गृह्यमाणविशेषणतया गृह्य
मानस्य चानन्तबहुव्रीहावनुपसर्जनस्यासम्भवात् ध्वनितं चेदं वनो र चेति सूत्रे भाष्ये तत्रत्यानो बहुव्री
हेरित्यनन्तरमुपधालोपिनो वेति न्यासो दर्शितः विध्यर्थमिदं अन्यतरस्यांग्रहणं तेनानुपधालोपिनि
स्त्र्यपवर्गस्यादौ सावकाशायां डाप्प्रतिषेधयोरुपधालोपिन्यनवकाशे नङीपावाधो माभूदिति अन्यथा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰ शे॰ ११८५

विधानसामर्थ्येन त्रयाणां पर्यायसिद्धो लद्वैयर्थ्यस्पष्टमेव वकारादिति ॥ अनेन वर्णमात्रं विवक्षि
तमकार उच्चारणार्थ इति सूचयति चेन कारि केऽस्य नाकारेणाव्यवधानादप्यर वकाराभावे नैतान्नापत्ति
रेफादेशोऽप्यचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वाद्व्यवधानमेवापि परत्वोकारस्य कात्स्न्यस्येत्यर्थेऽपि निर्दिष्ट
परिभाषोपस्थितेर्व्यवहितेन प्राप्नोतीति वाच्यम् ॥ आनन्तर्याज्ञोपस्थितावपि येन नाव्यवधा
ने नमिति न्यायेनाकारव्यवधानेऽपि प्रवृत्तेः रथकृघादौ च नातिप्रसंगः वे तिसंघातग्रहणे तेति
धातुसाध्यसिद्धिः अकृच्छ्रकारस्योच्चारणार्थतया रुशद्वाभावात् नपासयोरितिनिष्ठापरेनवर्णग्र
हणमित्येव ज्ञाप्यते अकृच्छविधायकस्थमकारवैशिष्ट्यमादायेन प्रवृत्तिज्ञापकस्याश्रयणेन तु गो
रवं तावतापि प्रत्ययलोपाशानुपपत्तेश्च न च वर्णग्रहणपक्षे एतिकार इत्यादावकार इव व्यवधानादि
लाप्राप्तिः द्वयोरकारयोरेकादेशोऽटापासये हैकादेशस्य स्थानिवद्भावादेवैनेकाकारेणाव्यवधानात्पु

राम ८५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पलीपस्त्रादिति भवेभावः नस्मादित्युक्तरसोसस्योपपु
स्थितौ भास्त्ररस्त्यानृस्वस्येवसभावेन न परवरणस्यु
जेयथैन्न नसपरिभाषानुपस्थितसा पूर्णत्रराके सारो

न: स्था निवर्त्तंतु न लक्ष्ये लक्षणस्यसक्रदेवप्रवृत्तेः टापास्त्रहैकादेशस्य स्थानिवत्त्वं विनापूर्वैकादेशस्य
स्थानिवत्तंतु वनुमेशावत्तस्य टावेकादेशेनापहारेतादर्शनात् अतएव नयासयोरितिनिषेधसार्थ
क्यं स्थग्रहणंलुस्यप्यार्थ इै वलककारस्य प्रत्ययस्याभावात् असुपइतिबहुव्रीहिणा नागविशेषणं
बहुरु मिकेत्यादौ विसानापत्तेः प्रत्ययलक्षणेनांगस्यसुपूर्वत्वात् न लुमतेतिनात्रलुमतालुप्तेप्रत्ययेप
दङ्ग्स्यकार्येतन्निषेधप्रवृत्तेः इदंतुटाप्यंगमितिदिक्॥ सर्वकेति अव्ययसर्वनाम्नामितिसाकच् शारिकेति।
परोतेएवेल नोशह्वास्वार्थेकः सुपः परोनेतिप्रसज्यप्रतिषेधेन व्याख्याने फलमाहबहुपरिव्राजकेति।
पर्युदासेहिसमुदायस्यसुभिन्नहोनसुबंतभिन्नत्वेन च ततः परत्वादित्वं दुर्वारमितिभावः परिपूर्वाद्व्रजेएवु
लिबहुव्रीहौसुपोलुक्यपिप्रत्ययलक्षणेनापः सुबन्तात्परत्वं बोध्यं कुर्द्वेति आपासहसवर्णदीर्घो
त्वं धाणादाङ्स्यबलीयस्त्वादपवादत्वाच्चांस्यकूशारादुत्तरस्याकारस्येत्वं स्यादितिभावः मामकेतिहृस्यप्र
त्ययस्थाभावादप्राप्तेवचने ममेयमितिविग्रहे युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम्इस्थणितवकममकावेकवच
नपरत्रणस्यापिरितार्थो न सत्रस्यापिपूर्वाकारे चारितार्थ्यां कृतापवादत्वमितिवार्त्तपरिभाषावली पक्षकल्पनं
नपरत्रणस्यापि नेषास्यकल्पनेन तस्यादिखोपस्थितसाः पवादत्वमेवेतिअभयमपीतिर

धीने साचकांत नारिः प्रत्ययः संज्ञा विषयत्व स्येत्यर्थः ४

स०को० ॥८६॥ ने इति यमकादेशे आदिवृद्धिः नरानिति वै शाहृ इत्यस्यादेच उपदेशे इत्यात्वे अतो नुपसर्गे इति के अतो लोप इति चे
स्यालोपः नपासयोः प्रत्ययस्थादिति प्राप्ते निषेधोयं यकेति यत्तदोः रकच् सदापुहैताप् संनिपातपरिभा
षाः स्यादेवनिषेधान्निर्देशाज्ज्ञानिषेधेति लहिशे धातुत्वं टाविति न शंक्यं ॥ त्यकन्श्चेति भृद रित्तकृ नितिरस
मूलनिर्देशेन लापके नास्येहं वारयितुं शक्यमिति भाष्यकृतः पंचापि मृत्तिकाभिः क्रीत इत्यर्थे पंच मृत्तिकट
स्यस्यानभिधानमिति तदाह्राप्यः अत्र क्षिकनिकर्तव्येः कारोच्चारणादित्वंनेति नवक्तुं शक्यं पंचेप्रसक्तोग्राम
इत्यादावकारश्रवणानापत्तेः टापोलुकि प्रत्ययलक्षणास्थानिवत्वं च न उभयोरपि न लुमतेत्यनेन निषे
धात् अतएव कतीत्यादे वार्तिकमते पिनगुणाः त्यन्यत्र विस्तरः आशिषिवु आशिषि विहितस्य वुनोस्य
संनेत्यर्थः जीवतादित्यर्थे आशिषि चेति वुन् देवदत्तशाद्धादनुकंपायां वुन्यन आदौ चाविभाषा लोपो वक्तव्य
इति दत्तशाद्धस्य लोपः देवदत्तिकेत्युपन्यासस्तु दत्तलोपसमभिव्यक्तुं भवेवृति भूस्छेयै पचाघुचिकुटाहित्साल
गुणाभावे उवङ् ततणप्यज्ञातायर्थेकः वैशारतिहस्वः पुनरोपु चटेः संज्ञायां वुन् वार्तिकोन्नागणाभा

१४
८२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

का

श्रूतिगणतः तेन वर्ण्यापूर्वकाभल्लकादयः साधवः उदीचां सिति अज्ञापिङ्गाकुनाबितिसंबुध्यते तेनान्यत्र
नित्यमेवेसं सूतिकापुत्रि पुत्रकेत्यकारसहितः पाठे पपाठः वैयसाधुसंमतः सुतशब्दात्स्वार्थे कनू वृन्दशब्दाच्छ
गवृन्दाभ्यामारकनूरितिमत्वर्थीय आरकनू वृन्दारकशब्दो मुख्यवाची त्रिलिंग इति भावः ङीन इति शार्ङ्गरवादि
साञ्जातस्येति भावः अन्यत्र सूतकादौ उदीचां यकपूर्वे संचाव्यवहितमेव एवं प्रत्ययस्थादिति सूत्रे कासूर्वेस
मपि उदात्तस्वरितयोरित्यादाविवानुवादेपि निर्दिष्टपरिभाषाप्रवृत्तत्वेन शशाशशब्दात्के ह्रस्वे इस विकल्पो न॥
नैत्यनुवृत्तावपि निषेधविकल्पे विधिविकल्पस्य फलितत्वादाह इहेति आतः किमिति उदीचां यकपूर्वाया इत्येवा
स्नु यकपूर्वस्त्रीबोधकाकारस्येत्यर्थः सांकाश्यकेच नातिप्रसंगः प्रत्ययावयवसेनाकारस्य स्त्रीबोधकत्वाभावा
रिति प्रश्नः बाहुलकस्य संस्कारानुरोधादवयवषष्ठ्येवस्यात् न च प्रातिपदोक्त स्त्रीप्रत्ययस्यैवात्र ग्रहणं विशिष्य
तदनुपादानादिसुतरं स्त्रीप्रत्ययस्य किमिति यकपूर्वाया इति स्त्रीलिंगनिर्देशः किमर्थ इति प्रश्नः धात्वंतेनेति
धात्वनयकारककारपूर्वयोरकारयोरित्यर्थः इत्वमिति शेषः भस्त्रैषा अजमापि निषेधविकल्प इत्साहात इति
अचोतः स्थाने इत्यनुवर्तते तदन्तेति येनविधिरिति सूत्रे त्यरादिविधिभस्त्रादिग्रहणं च प्रयोजनमिति भाष्यात्॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२न०श्रो०
११९७

अत एवानिभक्तिकेपु साहांभाष्ये

ऐवल समुच्चायकोपि: स्पष्टार्थ इति भावः
तेनसमुतेनैव न पो नरस्याः १

अपिना नञ् यिन्नपूर्तो वो मपूर्वा एतां च संग्रहः नञ्पूर्वा एणामपीति स्पष्टार्थ पदांगाधिकारे तस्य चेति सिद्धे:
उपसर्जनार्थमिति एवं चानुपसर्जने आद्याचार्यो एतामि स्यात् संभवत्येव उपसर्जने : स्यायारितार्थे नजाधेमा
नाभावात् अन्यस्य अनुपसर्जनस्य उत्तरसत्त्वमभाषित पुंस्कात्युति अन्नवर्तितं नीमिति नगतद्सुइति
स्थिते अकचिवूले अबूले वा नञ् तत्पुरुषे ननेरगान पीति -पायेनस्पहाद्युत्तात्माकस्तुपोलुपि तत्तो क चिवा
पुनर्विशिष्टात्सुपिसहायसेटात्पिसमासात् पूर्वोस्य न सुपः परत्वं हलाविति भावः बहुव्रीहौ तु प्रियेतका
वाक्यभावे प्रियेतकद्विवु सर्वथानेत्यप्राप्तिः अनेषकेति अज्ञातैषेबकान तद्यकेति विग्रहः पूर्वं नञ्समासे
साताने बेति असंभवादिति एषाहेति निर्देशात्संलोपसर्जनयोरप्रामे शिति भावः अकजहेइति एवं चतरका
रस्यात: स्थानिवत्साभाव इति भावः अर्थात्तरे सिति आत्मज्ञातिधनेष्विस्यर्थः स्वो ज्ञाता वात्मनि स्वं त्रिष्वात्मी
ये स्वो : स्त्रियां धने इति कोशादिति भावः वप्रत्ययपान्तत्वादिति तत्त्व चनात्तत्वर्ति विभक्त्या सुपः परत्वे

प्रियेकाद्यहाहो प्रियेतलिके साहे भातस्थानिकाकारसंभवेपितञ्ञोपसर्जनत्वाद्धमाति शिति भावः नचइदो चाभिति विकल्पः
सिद्धइति भाष्योपसर्जनसंबंधि भातस्थानिकाकारस्य यदीदत् भवति तत्र तेन सोरेपते न नानिशि केस्यात्स्वितिनिपमार्थं
लक्ष्यनचैवानुवृत्तभात: स्थानेइत्यस्यतलहि

[illegible]

राम
९७

नव्यवधानादिति भावः संज्ञापूरण्योश्चेति निषेधेन संज्ञायामपि भाषितपुंस्कत्वबोधनेन संज्ञाभूतेना
भाषितपुंस्काद्येस्यनेन सिद्धिः आलीयसपुरस्कारे तीव संज्ञापूरणादिति बोध्यं नियमेवेति ॥ तच्च स्त्रीकचि
धृतेऽतः स्थानिवत्त्वाभाववदिति भावः एवमन्नोऽनस्वार्थिकत्वादिति पि नियमेवेति अकचोऽसंतस्वार्थि
कापवादत्वाभावात् निःस्वकेति स्वस्यानिष्ठान्तेति विग्रहः उपसर्जनह्रस्वः टाप् अस्तालादेकः अ
भाषित स्त्रीविषयाद्येति नो नं स्त्रीनपुंसक दामशब्दात् उप्यस्ताता दामादामिका दामाकादामके
स्वसिध्यापत्तेः विहितस्येति व्याख्यानेफलमाह बहुव्रीहेरिति अविद्यमाना खट्वा यस्याः इति विग्र
हे पाक्षिककवभावे गोस्त्रियोरुपसर्जनह्रस्वे ऽखट्वाशब्दादपि सुप्यस्तातादेके सुप्लुक्किकेणा इति
ह्रस्वे पुनरणाप्यभाषितपुंस्काद्विहिताकारस्थानिकत्वाराभावेनेतद्विकल्पाप्राप्तावुत्सर्गेण नियमेवेति
परविशेषणत्वेन तादृशखट्वाशब्दात्परत्वेन दोषः स्यादेवेति भावः शेषिके कपीति न खट्वा स्त्रियव स्थाया
कपि सुप्लुकि प्रत्ययलक्षणेन भागद्वयस्य सुबन्तत्वात् समाससंज्ञायां समासान्तादिति शास्त्रबलात्तत्वं तस्ये

पिभहाला
पित्तिछेदः

३८१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न. शे.
८८

लक्ष्मीसारेः

नैर

न समासस्यान्त्येनोपसर्जनेन स्त्रीप्रत्ययान्तं न समासरूपप्रातिपदिकाभावात् गोस्त्रियोरिति ह्रस्वाभावे वेण
रति ह्रस्वेन कपीति निषिद्धे आपोऽन्यतरस्यामिति ह्रस्वे कपः प्राग्वर्तिनः खट्वाशब्दात्परस्यापः । भाषितपुंस्का
द्विहितत्वेन तस्य ह्रस्वानिवृत्ताकारस्याप्यं विकल्पो ह्रस्वाभावे अखट्वाकेती भावः । अयमेवेति आशयाच्छिन्नं तत्पर
ककृत्त्विं छिवं तानामनभिधानमेव स्त्रियामेवं तद्भाष्यप्रामाण्यात् पंचस्त्रीगोव्यत्ययो धनं यस्य स पंचगवध
नरस्य वार्थवत्सूत्रोक्तार्थवत्त्वाभावादनन्तस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन न ङीप् आपिशलिना प्रोक्तमधीते आपि
शला ब्राह्मणीत्यत्र तु न ङीप् प्रोक्ताणः स्त्रियामवर्तनात् अध्येत्रणलुकः अण्वोकार इति व्याख्यानेन न वर्णि
अयेप्रत्ययलक्षणाभावात् अध्येत्रर्थगतस्त्रीत्वमादाय तन्निमित्तकस्य न प्राप्तिः स्त्रियामित्यस्य गृह्यमाण
विशेषणत्वात्तदणन्तत्स्त्रीत्वे वर्तनात् अत एव काशकृत्स्निना प्रोक्तां मीमांसामधीते काशकृत्स्ना ब्रा
ह्मणीत्यत्रापि न ङीप् प्रोक्तार्थगतस्त्रीत्वमादाय तु पुनर्न ङीप् लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायात् तस्माद्बहुकुरुच

बहवः कुरुचराः यस्यामिति बहुकुरुचरी कुरुचरशब्दस्योपसर्जनत्वात् ङीप् न भवति तेन बहूनां कुरूणां समाहारो बहुकुरु तत्र चरतीति सर्वथाप्येव ङीपेति भावः ॥

यद्यपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाऽलंतस्यापि भा
धान्याल्लविशेषणसंज्ञाऽतंतथापिश्रुतानुमितयो

रेत्येव तद्व्यावर्त्यं तत्र च तदन्तविधिं विना प्राप्तिरेव न स्थापिते तु तदन्तविधौ प्राधान्यादेतदारंभात्स्त्रियामिति
ङीप्प्रभृति विशेषणमेवात एव धीवानमतिक्रान्ता निधीवरीति सिद्धं एवं चापिशालेरित्याद्यप्यस्यैव व्यावर्त्यं अनु
पसर्जनादिति च सामर्थ्यात् गृह्यमाणविशेषणमेवेति भावः तदन्तविधिमिति।। अथवं तो प्रातिपदिकवि
शेषणत्वेनान्तान्तरस्य तद्रूपमित्यर्थः अन्यथा प्रत्ययविधौ प्रतिषेधात्तदलाभः स्यात् प्रत्ययग्रहणपरिभा
षालभ्य तु स्यान्नायं निषेधः प्रातिपदिकत्वेन सहानन्वयापत्तेः तस्य तं कौम्भकारेयसिद्धिः अन्यथा कुम्भ
कारेयस्यापि पत्ते कुंभेन मासे ङीपि कुम्भविशिष्टस्यापत्येन योगकार्यार्थे तद्योगस्य वक्तुमशक्यत्वात्
दाचित्ततोऽपि किं कुंभशब्दोत्कारे वृद्ध्यभावस्याप्यापत्तेः निष्कृष्यैकार्थीभाव एव वृत्तिनिमित्तमिति नु
वनु मशक्यं तद्धितार्थे सुत्तरपदे समासविधानात्समुदायेनैकार्थीभावेऽनुपपन्नेऽपि तस्यैव सत्त्वात्।।
रहूहणपरिभाषायाः सूत्रमात्रग्रहणे प्रवृत्त्या न लुपा विशिष्टादेव ङीब्व्युत्पत्तिं प्रत्याशङ्का न च तदन्तग्रहणे
विकारशब्दस्य व्यपदेशिवद्भावेनातान्तत्वानन्ततोऽपि विरहाच्चिन्ङीपि कुम्भकारेयोद्भवः विशेषसमुदाया

का
स

रिति श्रुतस्य बलवत्त्वादिति भावः

दे:

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल. शे.
८८

ङी प्यपि स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेन केवलादपि कदाचिद्भविष्यद्गार्ग्य इति वाच्यं एतदधिकौ देवतापु
त्रादस्सहाये एवंव्यपदेशिवद्भावप्रवृत्तेः अर्थवत्सूत्रेणार्थवत्त्वाभावे गौणत्वात्स्यात्प्रातिपदिकत्वाच्च तदादि
नियमाभावेनाधिकस्य स्वार्थे बोध्यते न तु सूत्रस्येत्यदोषाच्च अन्यथा तदन्तग्रहणे पूर्वाभावेन तद्देयू
र्थस्येष्वेव एतदेवाभिप्रेत्याह भाष्ये उक्तं समासे च रते ऽवयवादस्वतावयवस्य वृद्धिः स्यादिति ये
नविधिरिति सूत्रे च प्रत्ययग्रहणे तदादितदन्तविधेः प्रयोजनं गार्ग्यायणः परमगार्ग्यायण इति उक्तं भा
ष्ये तत्रैकदेशास्यस्य याभावे परमश्चासौ गार्ग्यायणश्चेति तदर्थो वाच्यस्तथा सति नैव परमगार्ग्यत्वप्रसक्तिरि
ति तत्प्रयोजनत्वोक्तिरसंगता स्यात् यं मतु परमगार्ग्यस्यापत्ये युवत्वेन्यापत्ये गार्ग्यशब्दादेव प्रत्ययो न तु परम
गार्ग्यात् तथा सति पारमगार्ग्यायणः इति स्यादिति तत्प्रयोजनत्वोक्तिसङ्गतिः केयटोपि तदादिनियमा
त्वस्य स्वप्रदर्शनाय परमगार्ग्यायण इत्यस्योपन्यास इत्युक्तवान् यत्तु सर्वादिसूत्रे भाष्ये नुपसर्जनादित्येष
योगः प्रत्याख्यायत इत्युक्तं तत्रैव वार्तिककृता तस्य प्रत्याख्यानान्तदभिप्रायकमिति भाष्यप्रदीपोद्योतेवि

निष्कृष्येकार्थीभाववादिभिन्नस्य

राम
८८

लतरंतानिधिसापकतातस्येति ... परेष्वपरिसमाप्त्यर्थे नहि

न चैवं यद्वकुरचरेत्यस्यार्थि दर्दत्त ... पारवर्तक लयाचारितार्थ्या ... सस्ते न च सहचरितसमसपस्य कुरुचरेत्यस्य रिचाहवद् रस्यस्यापि

रिति यद्वमी हो उपस्थितसा द्रव्य पदार्थस्य प्रातिपदिकस्येव सत्वेन च सहचरित

व स्तरः टिड्डा।। टेत्यौसिद्धे ठक् ओरुपादानं ठन् त्रिठयोर्व्यधिस्यर्थे भदन्तमिति प्रत्यासत्याटिदाघवपूर्वाकारान्तमि

त्यर्थः लेनपंचाभ्वेस्याहेतेहग्नि मितोपिनङीपु कुरुचरीति धुरषुचरतीत्यधिकरणेउपपदे चरेष्टः द्वितीयप्र

स्यपस्यापिसत्तात्यस्यग्रहणपरिभाषायाभेदेवृस्याचरिदन्तत्वं कुरुचरशब्दस्येति बौध्यं वस्य मातोतिवचे

ष्टः शानच् टिसादिति स्थानिवत्त्वेनेत्यादिः नत्वपीति लिंगाद्दिसादेरशास्त्रीयस्यातिदेशोनुबंधका

र्थेः नत्विधाविति निषेधाप्रवृत्तिश्चेति भावः ङित्सेनेति लिङादेशानां स्थानिवत्त्वेनैवसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्ट

मेव तद्धि अवयवेः चरितार्थतया समुदायोपकारत्वं नचेदं ङित्त्वं सत्त्वपारित्याद्यावनिग्लक्षणवृद्धिनिषेधार्थमि

तिवाच्यं विनिगमनाविरहात् उत औदिति वत्त्वे वृद्धिग्रहणे तो नास्थानिनिर्देशेपीक परिभाषोपस्थित्या तस्या

अपि ङ्लक्षणत्वाच्च नन्वेवं ब्रूतादित्यत्र भुवईट् प्राप्नोति लाघवानुबन्धकार्यस्यतदादेशेषभावेपित्तियः पिल

स्यतदादेशे लात्तङ्भावकल्पने मानाभावादत आह अयमिति ब्रूचिदिति लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्था परेतु यासुटो

ङित्वनत्वापत्तेरित्यर्थः ङित्सम् इति भाष्यात् सार्वधातुकमिति सूत्रेः पिद्दिसावर्णं प्रसज्यप्रतिषेधसिद्धे नङित्स

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल॰ शे॰
॥९०॥

श्चाविधेयं नमत्वम्प्रत्येयं चेतिबोध्यम्॥
स भाष्यः । इ० ८० पदमाष्ठता ।

पिन्नपिच्छुरि॰ नैस्यनेनहलः अइतिसूत्रभाष्योक्तेनापिसूरि॰ साप्रसक्तेः शानचः शिसमापितसूत्रेणैवभाष्येप्र
स्यारव्यातं हेरपिसस्यलातङोरि॰ सस्यैवयथ्यापत्तिश्चसोपकसेइषणामप्युक्तंभाष्ये तस्याद्दस्यमाणित्स्यादे
सत्यभिधाने ऽनादिपाठहाप्॥ यन्नेकृतिचेतिसूत्रभाष्येपासुटोरि॰ इचनस्यनङि॰ दादेशानाङि॰ समित्य
र्थसापकातोऽनानलुवार्तिकमतेङि॰ च्चपिचेत्यादेस्तेनानुक्तेः वदपिगाङु॰ लिटीतिसूत्रेणाङोङि॰ सत्वानुबन्ध
कादेशोबन्धात्स्थानिवृत्तस्योक्तापकमुक्तं वार्तिककृतालदविप्रयोजनाभावोदित्यादिनाभाष्येदूषितमित्याहुः नि
रनुबंधकस्यग्निपांवृत्तेरसंभवात्सानुबंधकस्यठको ग्रहणमित्याहु लोपतोपीति सूपणीशाद्दुदपत्येस्त्रीभ्योढ
गितिठकस्यएवेदंभाष्योक्तंद्वीति स्त्रास्यदेवतेत्यण् ऽरुरदघीत्यादिप्रमाणेद्वयसच्दघ्नञ्मात्रचः संख्यायाअव
यवेतयप् मात्रमितिमात्रशाद्दूहारस्यापचम्यकारेत्ताप्रत्याहारस्त्युभयथीतिसिद्धिः तत्रचयपञ्चप्रत्ययान्तरं अत
णवोभयशाद्दस्यतसिसर्वनाम्नस्त्वविकल्पोनेतिनवेतीत्यत्रभाष्येस्पष्टं आक्षिपतीति तेनदीव्यतीतिठक्तदस्य
पत्पमित्यधिकारेत्नवणाहृञ् याहङ्पासदारिषुहशाशतिकञृइसरीतिइतेनप्राजीतिवेरप् अनुबंधद्वयोपाद
नचसाधुरित्यस्मानुवृत्तेर्यत्नसमासाधुत्वस्यैवेदुष्यस्योपनयनादिमत्तांपुंसामेवाधिकार इतिभावः॥ एवंचनिरनुबंध्यकपरिमा
षाणाअयुक्तिरितिभावः॥

राम
९०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ब॰ह्वादिगणात् । नयो॰ पादेन ङीपि भिन्नेन सङ्ख्याङीति सिद्धे नियमार्थं बहुन॰ पाठ॰ गौरादि गौरादिषु तल्ला ना नरत्वं सर्वपदार्थानां विसा
सेभव गोधावकस्यापि ईनेन तस्यादिपिङीषु ङीषोपधोस्यातामित्येतदर्थः । तदा ता वेनाहृ वरु गौरिति अन्यथा ॰ नवका ज्ञादिरिति वरे
ऐ अ चो भयत्र पा ङा डुभो वेपि

नं स्य शार्थं वैरन्याद्यन्नेरन्यतरे णापि सिद्धे॰ बोरीति चौराशी तन्मुस्यादर्थः ॥ नन्नन्न ॥ तरुणातलु नयोर्वय-
स्य चरम इति ङीपि सिद्धे गौरादिपाठास्वरत्वे लाप्ते ङी बाबाधाभावायपुनरत्र ग्रहणं तयोश्च स्वरे विशेष-
णतौ हि ङ्गोरश्च लोवेसु नेनं तसादाघुदात्तौ स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ प्रहरणं मित्यधिकारे ज्ञान्ता षष्ठ्योरीकृकन्या
श्च सुभगेति स्युन् यत्तश्च प्राचांष्फ इत्यत्र यत्तावानुवृत्तये योगविभागः हसेल हलइति पञ्चमीयस्येति
सूत्रादितीत्यनुवर्त्तते सूर्यतिष्ठ्ये खलो यउपधाया इति च यलोपे लोपस्याभीया सिद्धत्वाद्यस्येकारपरत्वाभा
वाद् दृश्यन सार्थक्या यो पधाग्रहणानुवृत्तिः अनपत्याधिकारस्थादिति अपत्याधिकारस्थ भिन्नादित्यर्थः
यञ् दृशेन व्याख्यानादपत्याधिकारस्थस्येवग्रहणमितिभावः प्राचां ष्फ यत्रइति वर्त्तते अतइति च यत्रो
यो कार इति चार्थः तेन वत एडीत्यत्रोदीचां मते सावकाशं शार्ङ्ग॰ रवादि ङीनं बाधित्वा भवत्यापनी सादेविव
सर्वत्र ग्रहणात्प्राचां मते प्राप्तो पिष्फो ना॰ इहि तत एडाञ्जे तिय ओलुक् स्त्रियामिति लुक् वर्णाश्रयसाच्च न
अवत्या यनीसादे भवत्या ञ्जे तिप्राप्त चापं बाधित्वा प्राचां मते ष्फ एव अत्रापि शार्ङ्ग॰ रवादि ङीनं बाधित्वा प्राप्तो विष्फोन भवती त्यर्थः ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रं० द्वी०

२१॥

नचाधात्वादेशः स्वरस्यतत्सूत्रस्य धातुग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यविरुद्धं तत्र हि सूत्रधातुर्योरित्वये ॥ नरत्तउपदेशात् इत्यैव षत्विस्यादेवावर्त्तन

प्रत्ययलक्षणम् ॥ प॰ प्र॰ ॥ आदिर्ञिटुडव इति सूत्रादादिरित्यनुवर्त्तते प्रत्ययस्येति किं षोडशाषषडश मित्यत्र षषडा
दृश्य निपातनाद्युपदेशस्थोयं षकारः वसुत उपदेशो रस्य स्यस्वरितत्वमेव नेति पूर्वं निरूपितं आदिरिति तूत
रत्रावश्यकमुपरञ्जकत्वपात्रापि सम्बध्यते आयने आयनो नस्यने त्वपि नो निष्करणात् तत्राह चेयादीनो
पि नस्यनेत्वं आदिग्रहणं किं उरदघं प्रत्ययेति किं पक्षतिरवनाति खचॐघञादौ पि एयतोः शिक्ष्यन स्यस्य सा
दिलिंगादित्संज्ञैवनादेशाः उणादीनां न हृत्लवचनो न्नादेशाः घञ्चञीहसामर्थ्यादेतैप्रत्ययसम्बन्ध्यादेशा उ
पदेशास्वनियोग शिष्टकार्यादपि पूर्वमेव तेनान्तोदात्तत्वाभ्यचित्स्वफलमन्यथाद्युदात्तत्वेनैव सिद्धौ तद्वैयर्थ्य
स्यएषमेव ननु स्त्रियामेव ष्फविधानात् उक्तार्थानामप्रयोग इति ङीषुन स्यादत आह पित्वसामर्थ्यादिति ॥
ष्फेणोक्तेपीति द्योतितेपीत्यर्थः हिर्वद्बहुसुबहुभवतीतिन्यायेन धश्चित्समुच्चयस्य दृष्टत्वात् पित्समर्पितदा अ
पत्तेत्वायन् सर्वत्र ॥ सर्वेषामतेरस्यर्थस्तदाह हानिस्वमितिपोपि स्वस्य निवृत्तानि त्यचे सिद्धे पिप्राचां ष्फ र
स्यस्य सर्वत्रग्रहणापकर्षेण बाधकविषयेपि प्रवृत्त्यर्थं तत् तेनावचायनीत्यत्राचघाश्चेतिचापं बाधित्वा प्रा

सर्वत्रेस्यस्य सर्वदेशोदस्यर्थस्तत्सलितमिदं २

२१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

384

परत्वादिति भावः । आपो दिवरीयंमते स्वावयवाद्याप्तान् २

ऽयं मते ष्यूतत्र अवलोकनादिः चामुद्रीयं मते प्राप्तङीप्बाधने न चरितार्थः सर्वत्रग्रहणात् तद्बाधकत्वमेव चापो
नतु अनन्तरस्य बाधकत्वं चापि रूते तु न ष्यं प्राप्तिरतश्चाधिकारान् लोहितादिगणो घत्तगणः यद्यपि तत्र वलश गौ॰ सि॰
कृलत्व एवेति पाठात् शकलस्य लोहितादिकुत्स्वादिबहिर्भूतत्वात् ष्फा तो न तलः प्राप्तस्तथापि वृत्तेभ्यः कृ
त्वादिष्वन्तरस्य भयत्रापि तत्पुरुषबहुव्रीह्योरेकशेषेण नु दोषः धृतंतशब्दे शार्ङ्गरवादित्वात्स्वरूपतेन ग्राम
त्यायनी शारत्यस्य छात्रापि शाकलाद्यति सिद्धं । टापङीषोरिति कौरव्यशब्दे यो पध प्रातिषेधाद्धा पुमाङ्
धशाद्वे आतिला ङीबिति भावः । टापङीपोरपवाद इति पाठस्तु प्रामादिकः ॥ वयसि ॥ प्रातिना कालकृताव
स्त्री विशेषो वयः वयसीत्यस्य वयो रूपे प्रवृत्तिनिमित्ते इत्यर्थस्तदाह प्रथमवयोवाचिन इति तेनोक्तानभावे स्या
दोन प्रकरणादिना वयः प्रतीतावपि नायं तद्वाचकः यापि व्याख्यादिवशादुक्तानाशेते तस्या अपि प्रतीतेः द्वि
धर्षेस्यादिरपि न वयोवाची शालादावपि प्रयोगात् कौमारयौवनवृद्धभेदात्त्रीणि वयांसि आयुषश्चतुर्भी
गैश्वसारिवा ज्यनीकासमाहारे तद्धितार्थेति द्विगुः अकारान्तोत्तरपदत्वा स्त्रीत्वं अपरिमाणा अत्र परिमा

385

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न०प्र०
८२

नयविशेषमिति द्विवर्षाति प्रयोगात्

नमधीते भूतेभूतो भावीति हम् तस्य वर्षो लुक् चेति लुक् तेन क्रीतमिति ठक् तस्य अध्यर्धेति लुक्
प्रमाणे द्वयसज् इति द्वयसज् मात्रेति तस्य प्रमाणे लो द्विगोरिति लुक्

शब्दो हे मोक्षे के वल्यमूर्णापलञ्ज्ञातमिति कोश
णशब्दे न परिमाणान्तु सर्वतः राति परिभाषितमेव गृह्यते सर्वविस्तो हे
बलेनोन्मानभूत विरल चवल्यग्रहणं तु उन्मानस्य चेद्विस्त बहुल्यपो रेवेति नियमार्थं तेनाद्विनिष्कीत्येवमिष्द्धा
द्विवर्षे भूताभ्यां ज्ञाताभ्यां क्रीते तस्यर्थे द्विवर्षाद्विज्ञाता ित्यर्थः मानेद्विहस्ताभिमितिरित्यादौ न निषेधः सिद्धः ध्यज्ञा
नारिति तु क्षेत्रे एवेति नियमार्थं तेन द्विकाण्डी रज्जुरित्येवं न द्वौ विस्तौ पचतीति पचेद्वी भावानुकूलो व्यापा
रोऽप्यर्थः अत्रो न्मानत्वाद्व कौ लुक् आचितः शाकटो भारः स्यात् आचितपरिमाणमित्यस्य आचितः शकटो भारः स्य
रिस्युक्ते रुन्मानमेतदिति ततः पि नियमार्थमित्यन्ये प्रमाणेति षो डशाहस्त प्रमाणं ह वाचकः काण्डशब्दस्यापि
प्रमात्रपरिच्छेदकत्वे न प्रमाणत्वमिति भावः पुरुषात्प्रमाणे पुरुषस्योर्ध्वाधरदिगवस्थितवस्तुमात्रपरिच्छेदक
सेनोन्मानत्वात् मानस्य चेद्विस्तारे रेवेति नियमान्निषेधाप्राप्त्या नित्यर्थ पुराणौ विकल्पार्थमिदं अत्र प्रमा
णशब्दः परिच्छेदकमात्रपरो न तु आयामपरिच्छेदकवाची अत एव तस्य पुरुषविशेषणतानासंगता नौतिवत्
नस्यापि पुरुषशब्दस्योपचारस्थितः पुरुषः इति शुल्बसूत्रादत्र प्रमाणमिति विशेषणात्क्षेत्रव्यवहाराच्च परिच्छे
नन्न पुरुषशब्दस्य ननोरे पुरुषस्य विशिष्टबोधकत्वेन कथं परिच्छेदकत्वमिति मतभाहन्नामीति

संभवस्य इति पुमान्यरीति उक्तत्वस्य विरलाचैत्
न० प्र० ८२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्र १

दक्षवाचिह्नमं द्विपुरुषीति द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इत्यर्थे तदस्य परिमाणमिति प्रत्ययस्याध्यर्धेति लुक् उदाहरणं
नत्राहि परिमाणांताद्द्वितीनोत्तरस्त्रानुरोधात्परिछेदकमात्रस्य ग्रहणमिति सिद्धांतः कृपसो समासांतो यत्तत्र स्त्रि
यामिसुपसंख्यानादाहं स्त्रियामिति बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वांगात् षच् इति बहुव्रीहाविष्यनुवर्तते ङि। ताङ्गास्यादेशश्च।।
ङाप्‌ङी प्रतिषेधेष्विति समासान्ता नाम लौकिके वाक्येऽपवृत्त्या पूर्वमनन्त्येषां प्राप्तिः अनउपधालोपिन इत्य
ङप्‌ङी प्रतिषेधयोरिदं बाधकमित्यत्रास्तामिति भावः ङी
न्नास्यानुवृत्त्या ङीप्योपि बाधः एतेन मध्येपवादन्यायाङ्ङा प्रतिषेधयोरिदं बाधक... पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण धुरो... अनुदात्तता इदानी निवृत्तिस्वरात्प्राप्त्या नोदात्त
षितिङी— पितृकुंडोधनूशाद्पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण धुरः शकारस्यानुदात्तता इदानीं निवृत्तिस्वरात्प्राप्त्या नोदात्त
षितिङी— पितृकुंडोधनूशाद्पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण... बहुव्रीहेः किंकुधः प्राप्ताप्रासोधाः प्राप्तापन्ने चेति समासः अ
तं न सिध्येत् कुंडमिवोधो यस्या इति विग्रहः बहुव्रीहेः किंकुधः प्राप्ताप्राप्तो धाः प्राप्तापन्ने चेति समासः अ
तं न सिध्येत् कुंडमिवोधो यस्या इति विग्रहः निषेधाव पीति अविनानउपधेति ङीप् अनुग्रहणेनर्थक
व्ययग्रहणानन्नुवृत्तेशिति अस्वरितत्वादिति भावः निषेधाव पीति अ विनानउपधेति ङीप् अनुग्रहणे नर्थकं
स्यापि ग्रहणात् द्विहायनीबालेति द्विहायनी द्विवर्षा गोरितिश्री यो वाद इत्येके वाल्लेखस्य गो रित्यर्थ इत्यन्ये।
निर्ग्रंसंज्ञानानुसंख्याद्यानियतानुपूर्वीकाअनादयकं द्वसिचरण्स्येव विधानमितिङीबभावविशिष्टस्य तत्रप्र

न-ङ्द्विहायनी स्याद्विवर्षा यां गविप्रसिद्धेवाले
ति विरोध्य मसंमत मत भाहुआपरति

अनुदात्त
स्यच पत्ते
स्वनोतिभावः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न॰ बो॰
॥९२॥

त्वार्थेथे येँ३

भागस्यना मभ्योधेधर तिसत्रेलेन्थ र्थः३

छंदसी नारि पारितिसूत्रे णोस्यर्थः

-नच सपूर्वस्य हलो नत्र स्वयविधानविभ त्रंतरं तत्र हणण छूपल्लपत्नी ति नदिश्पाति: सपूर्वस्येसरव्यपति श्रद्धार्थोनि नारि

योगासंभवादनडुपधेप्येवसिद्धे इदंव्यर्थमितिचेदुत्तरार्थत्वात् योगविभागस्त्वव्यर्थएव तद्धुलपन् लक्षणा नरसि
द्धमुदाहरति नेदेपंचदाम्नीतिब्व चित्तु शतभूभ्री तिपाठः केवलमामक भस्मान्छ द्वादाति नवकमम कावेर वच
न इति ममकादेशः भागश्चाद्वाच्युस्लि गोस्वार्थिकेषु लिंगातिवृत्तेरपि सत्त्वात्स्त्रीपा त पुंशब्दो र्श्राघ नालब्रुति
वर्त्तमानः स्त्रियां अपरः पवर्गमध्योपत्ताद्दिवादत्तोदात्तः उत्तापरंपक्षिदेवानिसादौ उत्तापरीभ्योमघवेसा
दौ-चांतोदात्तपाठात् प्रवमनयत्रापरमित्यादौ पद्यमानमाधुदात्तसमाप्तिरेषाद्वित्वात् अपरः पूर्वामभ्येति
त्वादावनादिपाठाद्धावपि आर्येणावृतेतिप्राकृस्तवुमते: स्यात्सेदंतत्वं भजेत्र्श्रद्धे ब्युत्पन्न भोषधेरु
ढः भिषजइदमित्यात्तिभैषजश्चाद्वोपितत्रसमंगलीरियंवधूरिति तुमत्वर्थीये ईप्रत्यये बोध्यं प्रकृतिभा
गाविति॥ नुकस्त नियोगेनेतिभावः मत्वविति वसतुमादुपधायारतिसिद्धं यत्तेनसंबध इतिस्त्रियार
स्पर्थः संयोगपदंसंबंधोपलक्षणंसंबंधश्च यत्फलप्रतियोगिकेप्वपत्यंतदाहतत्वतं केतिविभाषा॥

-नस्यपियोगेनवपो: भरतिसंतो भंतर्वत् पातिवत्स्यात्कारस्यो निपात्तेनेरसथः पदाभवंपदार्थरवंन्यातिरिदंपस्थिति
सर्वत्र प्रयोगादिदं अन्तर्वत्नु स्थिति प्रयोगः स्यादत आह -नुकसंनियोगेनेति
९२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सहशब्दो विद्यमानवाची पूर्वशब्दोवयववाची व्याख्यानात् तत्र केवलपतिशब्दस्य विद्यमानपूर्वावयवत्वासं
भवादव्यभिचाराच्च पतिशब्देन तदन्तं गृह्यत इत्याह पतिशब्दान्तस्य स्यादिना पत्युरिति सपूर्वस्येत्यनेन न पत्यु
न्तस्य गृह्यमाणत्वादिति भावः ननु हवो वृषलपतयोपुस्त्वाद्गतिवृमृधारपोत्तरपदबहुव्रीहौ वारणाये हाच्छ्यो
व्यनुपसर्जनपदसंबंधरस्त्वन्यबहुव्रीहावित्युपसर्जनोपलक्षणं तेन पतिमतिक्रान्तोऽतिपत्नीसपिव्यस्तुर
तिविभाषा सपूर्वस्येत्यत्र यज्ञसंयोग इति न संबध्यते भाष्ये कथं तु वृषलस्य पत्नीति न्यस्ते एवं प्रश्नात् वृषलसे
नयज्ञसंयोगाभावात्सूत्रेणाप्राप्तेः सपूर्वत्वाभावाच्चेतरस्यामेरिति भावः ।। स्यपचारादिति ।। पातिग्रहणविधे
राजयादिति भावः यद्वेति इदं प्रत्याख्यानमूलकमिति क्वचिदपि दृष्टमानाभावात् पूर्वसूत्रे यज्ञसंयोग इति नु वृष
नस्य पतिः स्त्रीति प्रयोगसाधनार्थं सपूर्वस्य किमिति अवयववाची पूर्वशब्दः किमर्थः इति प्रश्नः गवापति
रिति स्वामिनीत्यर्थः निपात्यत इति तेन चोदानसारेशाख्येवप्रवृत्त्या सपत्नीशब्दस्याद्युदात्तत्वमपि सिद्धं दिं
च समानस्वामिकस्त्रीविशेषणस्यैव रूपस्याबोधनार्थं ।। मकारविशिष्टोच्चारणं अत एव समानस्वामिकदा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स॰ शो॰
२४

स्त्रीभूय्यादेरसपूतिरित्थेवुसमानत्वं चेत्स्वैव तत्तत्खलीसंबंधेन भेदमारोप्य बोध्यं मुख्यसादृश्यवलतिक्रा
सुतु न तथा प्रयोगः दृश्यते त्रिसत्वीति व्याख्यानादिति भावः स्त्रियोगग्राश्ह इतितेन इत भावे ङीवति ने
तिभावः नितान्तानामित्यस्य त्राकार उआरणार्थः नितन्तानामिति पाठे नश्वाभावः सौत्रः त्रीण्येतानी
ति अत्रैतशङ्कस्योपसर्जने नलोपि तरन्तमनुपसर्जनेन मेवानुपसर्ज-नादिति चात्र तदन्तविशेषणम् अ
तएव गृहानूनिरूतानारायतो नात्र बहुव्रीहिः स्सा ऽ नेन ङी विधुक्तं तदनुसारेण चेदं परे तु उपमानानीति
सूत्रस्थ भाष्यस्वरसात् दिष्टाणान्त्रियादौ गृह्यमाणविशेषणताहस्यश्चैसहासाज्ञावापि तथैवोचितं तत्र
हिशास्त्रीइयामेसादौ इयामाशाङ्कः शास्त्यमेव उपमेयत्वसमाससवा त्यामिति पक्षे शस्त्रीश्यामो देवदत्त इ
त्यत्र ह्रस्वत्वं न सिध्यति यद्युपसर्जनेन स्यादिति ह्रस्वत्वं तदा कुंभकपाललोहिनीत्यत्रानुपसर्जनेन लक्षणा ईकारो
न प्राप्नोतीत्युक्तं च्येएपेसस्य त्रिषुस्थानेषु तन्येस्यर्थो बोध्यः इत्याहः भार्षमत्राणां मव णोलिंग प्रकृता
गतिरंनतरः इत्याघुदात्तः अन्तोदात्तमाति भ्वेते वाजीनायते इत्यादौ तथा पाठादिति भावः छरसिद्धमिति॥

राम
२४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नादेशापवादत्वेन उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इति न्यायात् तत्स्थानिकत्वं ङीप्सं नियोगशिष्टत्वं चास्य बोध्यम्
विशङ्क्यवाचीति पाठे तत्प्रवृत्तिनिमित्तकरस्यार्थः अन्यतोऽसंनिधानाद्व्याख्यानाच्च तोपधस्यैव प्रातिपोगि
सेन नान्वयः इत्याह तोपधमित्यादि लिं व तर्णालिखद्दु आयुदात्तः न तेनेति शिल्पि निष्ठान्तं गोरङ्गाद्व
तर्ह्यवाच्यन्तोदात्तत्वरतीह पाठः अनडुहीति आमनडुहः स्त्रियां वेति वचनात्पक्षे आम् सूयेति सचेद्युरितिस
यौरीनामङ्कुन् नामुपधायाः इति व्याख्यानेऽनुसोरी नैलावृति न सिध्येत् सूर्ये तो वृद्धिमित्यणन्तान्तु ङीपि
आगान्तं मृगं नसरवृद्धाद्वृद्धितद्धितस्य सिद्धिः वचनं तु सूरीकुलीयवच्चरितार्थमभलोणोपेप्याभीयसेन सोऽसि
द्विगुण निमित्तकालोपस्तु व्याघ्रपत्वान्नासिद्ध इति यस्योपधात्वमुपधाग्रहणादेव भाधिकार सम्भि व्याप्या मकार
भीयासिद्धत्वमिति बोध्यं यग्रहणं नूतरार्थं स्यामिति निर्देशात्समभ्यूहवचनाग्रहणं नक्षत्राणीति नक्षत्र
धाचकायोणतत्रेत्यर्थस्तेन नतिष्यणायुतं तेषु महस्तिष्यभवत्सोबदृत्यादिसिद्धं मातरिपित्रोरिति पितीमहीसि
प्यर्थमिदं दंष्ट्रेति दंशो दंष्ट्राशसेति करलोष्ठम् अयमजादिषु पठ्यते गोरादिषु मातामहीशब्दपाठो नार्थे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न॰शे॰
९५
गकारोऽहि

रस्यान्ये मानपदीति जनपदे भव इत्यर्थः उत्सादिभ्योऽञ् प्याग्रहात्त्वे प्राप्ते ङीप् उदात्तार्थं वचनं वृत्तिरनुक्ते द्या
नी विज्ञा अप्रत्ययइति तथा चङ्याश्छेय मितिभावः अमत्रे कुमंडलुरूपे कुण्डी कुमंडलो गोणी ख्याति वर्तो
सूले पुमानिति मेदिनीकोशात्स्यतत्र नित्यस्त्रीलिङ्ग इति भावः पारितु पिठरे तु नेत्राकुंडमिति विश्वकोशात्तस्य
नपुंसकत्वमप्युक्तं पिठरामत्रशद्बौ च पर्यायौ पिठरः स्थाल्युखा कुण्डमित्यमरेण पुंसकत्वमात्रोक्तिरुखवृत्युखा
नुवादः स्त्यास्यते तदानेकविधसंस्थानेष्वमत्रेषु कुंडव्यवहारेण कुंडशेनातिसाभावादप्राप्तो ङीषिति बोध्यं
स्त्रीविषयत्वादिरुपलक्षणमिति बहवः कूपं कुंडलुसंस्थानस्यानुगतत्वात्तद्रूपामत्रवाचिनो गोणीस्तमप्य
स्त्रि सूत्रं तु नियमार्थमेवममृते जारजायां कुंडे येवेयपरे भावपने च नित्यस्त्रीसादप्राप्तस्य ङीषो विधिः।
भावपन्नमिति सामान्येन नपुंसकं गुणयोगादिति गोणाद्येप्यपदकार्यत्वात्प्रवृत्तिरिति भावः विधिवानु
सेधात् गौणत्वात्वास्य प्रवृत्तिः वर्णाद्ये दिति तद्वितृत्वे इत्यर्थः अन्यथा गुणत्वं भूकृत्य पुंसि स्त्यादयाऽसं
गोणी स्वादिवत्प्रातिपदिकस्येव शब्दे तावत् छेदकारोपस्या लक्षणा प्रवृत्तेऽपि बोधस्तु गुणप्रवृत्तिनिमित्तत्वं तेन ना
नेदसं भातिनिषा सिद्धिः परलक्षणायां तु माते स्त्रीत्वेनासिद्धेताके ङ्वि हेत्वन्

रा॰स॰
९५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गतं स्यादिति बोध्यं स्वचैव वर्णशब्दो हीति आद्युदात्तः पलाल्येति शोयं गुणप्रतीत्यर्थः नीलत्वाअनितिवृत्तानु
क सारेणोदं प्रातिपदिकं नम्रास्त्रमिति हरिषत्नं प्रविष्टनील शब्दस्यैवा च ग्रहणान्न तस्य लाक्षणिकत्वात् अ
नाच्छादने इति नील वर्णावली छादी स्वथे नीलीति वा रणाय चरितार्थं नीत्यारम्भो गोरित्यर्थे नीलेत्येवो
चित मिति परे मैथुने छाशब्दो शोभाद्यन्तस्त इत्यर्थः अन्येति मैथुनादन्य ग्रहणाति वर्येत्वष पतेस्तु वृत्त
शोणा शब्दो वर्णवाची वर्णानां तणोसाद्युदात्तः अन्य लक्षणमिति सिद्धो विकल्पार्थमिदं वोतो अत्र गुणवचन श
ब्देन समस्त इदन्तल द्धितान्त सर्व नाम जाति संख्या संज्ञा शब्दा इति शब्दो गृह्यते अत एव सूत्रभाष्य पर्या
नमिण पत्रिना: लोचनयाता इत्यानामेव तत्संज्ञालाभात् तत्र हि प्रातिपदिक मात्रस्य गुणवचन संज्ञा गुणाग्नेत इत्यध्याह
नैताः गुणवचने समर्थसूत्र यागुणोपसर्जन गुणिवाचकानामेव तादृशानां सा संज्ञेति न हि पादीना
ग्रहणं जातिपदेना स्तिग्रहणात् द्रव्यवृत्ति जातिवाचकानामेव तत्र ग्रहणात् कण्ठादिशाखा तस्येहेणा च
तद्धितान्तस्याहेव व्यावृत्तिः एतत्सूत्रभाष्योक्तं स्वहोनिविशते पेतिपृथग्जातिषु दृश्यते अरधेयश्चानि पानश्च

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

११२६

सो सत्वप्रवृत्तिगुण इति गुणलक्षणं तेन केऽस्मिन् बहुविशेषणानां वैयर्थ्यात् भाष्यकृतां व्याख्यानात्तस्मा
दाकडारसूत्रोक्तमेव भाष्यसंमतमिति भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितं शुचिरिति शुचेरौणादिकः क्विन् ऊ
न ह्रस्वस्याभावेऽपि स्वरसंयोगोपधात्वे तत्सामर्थ्येनात ह्रस्वस्यात्रासंबंधः उणादीनामव्युत्पन्नतास्तु इ
रादित्वस्यात्राप्रवृत्तिरित्यभिमानः भृगुरिति तु प्रत्युदाहरणं मृचितं लपरः त्रिगवधूः कासूः वधूः स्नुषा नवोढा
स्त्री कासूर्वैकल्यवाक्शस्त्याद्यति कोशवृत्ते न नवोढा सस्य विकलवाक्त्वस्य च प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन स्वरूपशब्द
गुणवचनत्वात् पतिंवरेति पतिलाभात् ऊढावतीत्यर्थः ॥ शब्दादिब्रह्मशब्दस्योत्करीत्या गुणवचनत्वाभावेन
महतां बृ इति ॥ सर्वतः उत्तिच गतासूत्रे ॥ भास्करोऽपीत्यर्थः ॥ व्यवस्थितविभाषा अपणाच्छ चिन्नसुगन्धिप्रिय
तिर्वेश्याशरीति वृत्तिः पुराणशब्दोत्रपठ्यते यद्यपि अयं पथानुचितः पुराणात्प्रात्तो वर्णोऽस्ति शनै
न घृतादिपाठादन्तोदात्तत्वस्यान्त निवृत्तिः स्वरेण तत्तो ङीपुंङीषोः स्वरे विशेषाभावस्तथाप्यत्र पाठसामर्थ्या
स्वक्षेत्रावैवेतिबाध्यम् अजननीरिति आक्रोशे नञ्यनिरिति तन्नेरनिः अतन्नू शब्दोत्र पठ्यते सामर्थ्याद्

श्या 3

राम
९६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पसर्जनाधिकारबाधः दीर्घोन्ही प्रावृडिति ङीष्यन्तो शार्ङ्गरवादिराकृतिगणा इति गणरत्नावलू पुंयोगा
दाहेतौ पंचमी आख्यायामिति पञ्चम्यर्थे सप्तमी आख्याशब्दो बोधकपरः आख्या चोपस्थितत्वात्पुंस
एवं न स्त्रियाः स्त्रियां वर्तमानस्य स्त्र्याख्यस्याव्यभिचारादाख्यापदवैयर्थ्यापत्तेः पुंस्त्वेवयः प्रसिद्धः शब्दस्त
स्यार्थः पुंयोगाद्धेतोः प्रवृत्तिनिमित्तारोपेण स्त्रियां वर्तमानात्पुंबोधकाच्छब्दान्ङीषित्यर्थः योगः संबन्धः
पुंयोगात्किं देवदत्ता आख्यायां किं प्रसूता तदभावे हि स्त्रियां वर्तमानात्प्रातिपदिकात्पुंयोगहेतुकप्रवृत्तिनिमि
त्तकमित्यर्थोपि संभाव्येत अस्ति हि तत्प्रवृत्तिनिमित्ते प्रसवे पुंयोगहेतुकत्वं उक्तं पुमाख्यात् नैवेति भावः पुं
योगोत्र दांपत्यरूप एवेति भाष्यस्वरसः यथेयं भर्तृपापसूत्रानुबन्धादीन् लभते एवं तच्छब्दापीति भाष्योक्तेः
देवकीप्रादिलुगौरादिषु बोध्यमिति केचित् गोपालिकेति गाः पालयतीति गोपालः स एव गोपालकस्तस्य
स्त्री स्वार्थः एवं तन्तस्य तकारककारषष्ठ्या समासनिषेधाच्छेषषष्ठ्या समासे आपः सुपः पदत्वादित्व इत्यभ्रम्
वस्तुतः शेषषष्ठ्या अप्यनेकार्थकत्वात् समस्यते पूर्वमेव तत्रापि समासः यथा कथंचिल्लौकिकग्रहतोपि कथंचि

तज्जकाभ्यां कर्तरि

तःस्वबोधकत्वर्थस्याग्रे

उपादानेपि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न. हो. १७

नत्र्यात्तं लुङ्ग निवृत्तेः प्रसक्तिः तल्लयोऽत्र क्रोहे लुभ्योति निर्देशभ्योतित द्वेवमनोरमायां स्पष्टम् २

समासनिषेधस्य २

(कारकसमादायगतिकारकोपपदानामित्यस्य प्रवृत्तेरत्येत्रे भाष्यात् उपपदमतिङिति सूत्रभाष्याच्चलाभात्
पद्द्यातै निषेधस्यानित्यत्वात् प्रवृत्तौ कारकषष्ठ्याः सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासेन तत्रापीत्सुलभं स्यादिति सत्तैः
वचप्याघु दान सूर्यशाह्य प्राप्य नो दातमिदं एतेन ङी निषेधेन टापैव सिद्धिरित्यपास्तं सूरीति सूर्यस्य स्त्री
पाकृतीयं मानुषी न देवतेत्यर्थः महत्येरिति तद्योगएवेत्यौ स्त्रीत्वमितिभावः॥ पवनाल्लिप्यामिति॥ लि
प्यर्थे को न ङीषु तस्येदमित्यण्वाधकः इति बहवः लिपि रक्षरविन्यासः मातुलेति मातुलानित्यसमासे उपा
ध्यायाः प्रासे विभाषेयं मातुलस्य पमेवेति अपादाने ह्रियां घञ् उपसंख्यानं तदन्ताच्चवा ङीषिति तृतीये
इ ङ भ्योति सूत्रे वार्त्तिकादिति भावः उपेत्याधीयते पस्यादिति विग्रहः अर्येति ह्रस्वादित्त दाहस्वामिनीति अ
र्यः स्वामि वैश्ययोरित्युक्तेः आर्येति पाठस्तु वैयाकरणसंमतः स्वार्थ इति अतएव भाष्ये पूर्वाणी अर्येत्येवो
क्तं पुंयोगएव प्रवृत्तौ तु उपाध्यायीति वदर्यीति पक्षे ङीषमेवोदाहरेत् वर्मण्यपतीति सूत्रं हि ङीस्यादित्या
द्यर्थमितिभावः इरतादितिवत्तूक्ष्यपूर्वंग्रहणादनुवृत्तिभातिपदिकरूपान्यपदार्थे अवयववाचि पूर्व
धीमान्योत्कमप्रस्तं नथा चेयावनीतिप्रयोगोऽसाधुरेवेत्युक्तो नेस्पष्टं ॥५ तत्साम व्यादिवेष्कीतानादितिनदंतविप्विग्रनिताःपदै

शाह्वेन बहुव्रीहिः तेन वस्त्रेण क्रीतेति वाक्येन अत इति चानुवर्त्तते करतोकिंस क्रीता ॥ धनक्रीतेति कर्तृकर
णोरुस्य च बहुलग्रहणेन गतिकारकोपपदानामित्यस्यानित्यत्वाद्वचस्वृत्त्यस्यनन्तरमेव समास इति भा
म वः इदमुपपदं तिङिति सूत्रे पूर्वपदस्येष्टं अथमज्ञादिषु सिद्धय्ये एवं च गतीत्यादेरनित्यत्वेन मानमिति त
ताशयः अतएवेतत्कर्तृकरणे इति सूत्रे बहुलग्रहणापकत्वेन भाष्येनोक्तम् अंबावेति सूत्रे गवादिग्रहणं ह
नुनियमार्थत्वेन ह्रादिरुच्छस्यादोषत्वेनेति दिक् अस्मालिसीति ॥ कू हृत्तो गतिकारकपूर्वस्यापीति विशि
ष्टस्य क्रान्तत्वे अल्पाख्यायामिति समुदायोपाधिः अल्पत्वं करणगतं त्रियागतं वा क्तानादिति क्तान्तात्तादि स
पा स्वर्थः प्रत्ययग्रहणपरिभाषालब्धक्तान्तेनप्रातिपदिकस्य विशेषणात् ३ भिन्नीति जातिकालसुखा त
दिभ्यः परनिष्ठेति भिन्नशब्दस्य परनिपातः पाणिगृहीतीति अग्निसाक्षिकतया गृहीतेति केस
र्थः भाष्येनुपाणिगृहीत्यादीनां विशेषरसत्वं अस्वांगपूर्वं । न स्वांगमस्वांगं पूर्वं चतत्परं च पूर्वपदं पुनः

उदाहरणानामन्ये ... विशेषह्रकु ... नोकहलोकुम्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ले·ग्र·
॥१९८

कर्मधारयः । अस्वांगभूतात्पूर्वपदात्परं यत् क्तान्तं तदन्तं बहुव्रीहेरित्यर्थः । उत्तरसूत्रे भाष्ये कल्याणपाणि
पादेत्यादौ तत्सूत्रवृत्तिवोरणीय लक्षणं तदनुवर्त्यकर्मधारयस्याश्रयणेनान्वापितथेवाचिसान् तत्र पदु
पसर्जनं पाणिपादमिति समुदायेन स्वाङ्गं स्वांगसमुदायश्च न स्वांगशब्देन गृह्यते पञ्च स्वांगं पा
देति न तदस्वांगरूपपूर्वपदात्परमित्युक्तं तेन च वरमुखीस्याद्यसाधेव जातिपूर्वादितीहापि संबध्य
तेऽन्यथा बहुनञादीनामस्वांगत्वेन विकल्पस्य तत्सूत्रे दुर्वारत्वात् तदाह नित्यप्राप्तेरिति वस्त्रच्छन्ने
ति बहुव्रीहित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिघातेनानुदात्तत्वात्पत्रादिनीसादौ लुप्यन्तावितिणि
चोरेतो न्निदर्शनेनास्ति ग्रहणसाधाभावेन च पुत्रशब्दस्य जातिवचनत्वाभावेपि पुत्रहन्तीत्यादौ गोरादिसंज्ञी न
विति बोध्यं अस्वांगादित्येव सिद्धे पूर्वपदग्रहणं स्पष्टार्थं किंच तदभावे ऽस्वांगादिति प्राधान्याद्बहुव्री
हि विशेषणं स्यादिति स्वांगाख्यो। तदन्तादित्युपसर्जनग्रहणाल्लब्धं नहु बहुव्रीहेरित्यनुवर्तमाने उपसर्ज

राम
१८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रक्षिप्तमिति उपसर्जनग्रहणाभावे। नुपसर्जनाः दिस्यस्यानुरूपा स्युश्चिखेसादावंतं रंगत्वात्पूर्वं टापिविशिष्ट इंतत्ताभावेन स्वांगप
देलरंता विध्यभावेनस्वांगाद इत्यानुपसर्जनाद इत्यं योगोपधा। विरवर्थात् न चउपजनिष्पमाण-पाये नविशिष्ट इंत तस्य संभवहांते

नग्रहणफलमाहातिकेशीति एवं विभक्तीति केशानामुपसर्जनत्वमप्रधानत्वं चुश्चिखेति इदमेव प्रस्फुटाह
रतां शोभनेसादिस्युश्चिखान्तं प्रक्षिप्तं विशिष्टे इंतत्ताभावेना प्राप्ते: यद्यपि भाष्ये शिखेति प्रस्फुटाहृतं तंन
स्यापत्ये कदेश एव तात्पर्येण न भूर्वसहनम्निति निषेधेन प्राप्त्यभावात् एतेनन्नो ऽगादिषु शिखाद्यु पाठस्य
पास्तं ननु स्वमंगं स्वांग चेत्सुमुखा शालेस्वत्रापि स्यान्मुखस्य शालांगत्वात्स्वेशरीरस्थे स्वत्वं च न स्यात्।
शानां तदंगत्वाभावादत आह अद्रवमिति स्पर्शवद्द्रव्यपरिमाणा मूर्तिः स्थ्येति इदानीं प्राणिस्थत्वाभावा
पूर्वलक्षणो नासिद्धिः एवं चेदं पूर्वलक्षणो प्राणिस्थत्वमुपलक्षणं यिस्येत्र तात्पर्यं ग्राह्यमिति भावः प्रतिमा
दिगतस्तनस्य प्राप्ति निरदाप्य दृष्टान्तमाह तेन चेदिति अप्राणिनोपि स्वांगं यदि तेन तज्जातीये न वस्तुना
प्राणीय यथा संबद्धस्तथा ऽप्राणिस्वं बध्येदित्यर्थः अतएव तस्य चे न थायुतमिदस्य प्राप्ति नोपि स्वांगमिति
शेषोभाष्ये इष्टिः पुरस्तादिति स्वयमनंतरस्येव बाधकः मध्येऽपि सहि पूर्वस्यैव बाधकः प्राप्ताणिकारान्तरा वंच
स्रुगाञ्जीसा इत्याप्रयोगा एवेति भावः ऽस्नातोऽति च्छाववन्तोपं स्वगावतो विशेषविषयः स्वर्पणारवेति पूर्वे पदा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वज्ञायामिति तावत्केवलयौगिकत्वे तु भूर्पनखीत्येव न शिविरीति अस्वरितत्वादिति भावः इतिशाह दलितं नञुंप
भाषायामिति नीलित्यर्थं छन्दसीत्यस्य पुष्टिकृ पूर्वपदादित्यवा सर्वधेना स्वरितत्वादत्सर्वधेति सिद्धेः परेतु दिगि
तिसूत्रेवाह इत्यत्र छन्दसीति वर्त्तते लोकेतु नोदानमेव प्राङ्मुखीति तावत्तन्निवृत्तिबोधनाय भाषायाम
हणं इतिस्थार्थे तेन छन्दस्यपि अतनावङ्गमिति सूत्रे वैयाटे सत्यशार्ङ्गरवीच भाषायामिति पाठो दृश्यते इ
त्याहः क्वचिदिति सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वेन सख्या सप्तपदी भवेति सिद्धं नाद्यघतोङ्गागुरस्याद्
त्यशार्ङ्गरवी ह्यचिदस्याद्युदात्तत्वं छान्दसत्वात् जातिशब्देन अर्थे क्वापो संभवान्न ह्यचेक ग्रहणमित्याह जाते
वाचीति अन्यथाभावे विषयशब्द इत्याह न चास्त्रियां नियतमिति भिन्नेष्वभिन्नाभिधानप्रत्ययानिमित्ते
जातिं नियममेकमनेकानुगतं सामान्य मित्यस्य च श्मश्रुकादिगुणस्येकस्य नियतस्य पक्षेन जातित्वापत्तेन
नेन प्राप्यते सा लिङ्गिलिंच पुंवत्वादाव्याप्तमत आह ब्रूतीति ग्रहणमिति करणोत्पुष्ट सामान्ये नपुंसकं
भारतिरवपवसंनिवेशः आकृतिग्रहणं यस्याः इति विग्रहस्तदाहानुगतेति इदशाकारो गोरित्या हस्वपदे

शादिर्व्यंग्य इत्यर्थः नचबा लाघवसंस्थाभेदभिन्नानेकदेहवृत्तिदेवदत्तत्वादेराकृतिव्यंग्यत्वेन तज्जातित्वाप

त्तिरिति वाच्यं समानकालिकानेकव्यक्तिवृत्त्यनुगतसंस्थानव्यंग्यत्वस्यार्थात् भवस्थाभेदेपि तद्देदा

प्रतीतेश्च स एवायमिति प्रतीतेश्च तज्जातीयोयमिति प्रतीतेश्च अत एवं डित्थादिर्न जातिः पंचेंद्रोपा

ख्यानादिभिरनेकेषां समकालिकत्वेपि सर्वेषां संस्थानस्यैक्ये मानाभावात् दुर्गाः पर्तौ सादौ स्त्रीवि

षयत्वादपि न क्लीबु तटीति अनुगतसंस्थानव्यंग्यमेतत् जलसमीपदेशविशेषोपाहितम् नचैवंवृषल

त्वादीनां जातित्वं न स्यात् अवयवसंस्थानस्य ब्राह्मणादिसाधारण्येन तस्याभावादिति ग्रहणसोभावालिनु

साक्षादुपदेशागम्यास्तेत्यत आह लिंगानामिति रयमपि जातिरित्यर्थः लिङ्गानामिति कर्मणि षष्ठी सर्वा

णिलिंगानि न भजन्तीरति सर्वशब्दस्य लिंगापेक्षत्वेपि भाष्यप्रामाण्यात् भगौणिवः समासश्च आख्यात त

णाख्यानमुपदेशः कथनात् उपदेशात् एकवेन इत्युपदिष्टे अन्यत्र तद्ग्रहमानाभावात्नेद्वसादित तथा ब्राह्म

401

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग्दो॰
१००

णासंतु णकत्रो परिदृष्टे तस्मिन्नादिषु संग्रहं वृषलस्यतं तदपत्य तस्य ह्योदरादौ संग्रहं अनाश्रुतिग्रहणेति निसानिस
साधारणामिति युवत्वादि रूप संप्रजातिरेतन्नुमते अपर आह स्यादिनापावद्द्रव्यभाविह मित्य नित्यत्वावृत्तंत्व
क्षणात्तरं भाष्ये दर्शितं तवं च भिन्नत्रृषिकर्तृकलक्षणतद्वयमाप्रोक्तं नकुमारादिशब्दे जातिकार्यं विकल्प : अ
णत्वयुवजानि रिस्यत्रपुंवत्वं पुवतितरस्यत्र तदभावश्च भाष्ये उदाहृतः नन्वेताभ्यामप्योपगवी कठीत्यादे
रसंग्रहो नुगतसंस्थानव्यंग्यत्वाभावात्सर्वलिंगत्वाच्चेत्सत आह गोत्रं चेति शास्त्रीयमत्र गोत्रमतएव गोत्र
पूर्नि प्रत्ययो भवति स्त्रियांलुगिति न्यासे औपगवी मातरं विवेकयत्रा ण्यो नुपसर्जन मित्यत्र नुपसर्जन लक्षणाई
कारो न प्राप्नोति माभूदेवमणन्तादनुपसर्जनादित्येवं भविष्यतीति प्रौढ्यापूर्वपक्षिणोक्ते तदूषणं इत्येवमिहत
स्यौपगवी भार्यः जातिलक्षणः पुंवत्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति माभूदेवं वृद्धिनिमित्तस्येत्येवं भविष्यति एवं तर्हि
गलुचुकायनी भार्ये दोषः इत्येको गोत्रं इति सूत्रस्य भाष्ये युवापत्यस्येत्य जातित्वाभाव तथं न संगच्छते अन्यथा

एतेन पूर्वलक्षण मेव भाष्ये इतोत्रेतं अपर आहेत्युक्त रतिकेचटोत्स्व पासंभवस्तुभ्यस्य विरेखारावजा दिवाक्यापूर्व

राम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जातिलक्षणो ङीषतत्परत्वाद्दृष्टंयून:तं पुंवत्प्रतिषेधो न प्राप्नोतीत्यसंगतिश्च ग्लुचुकायनी भार्येत्यस्तु
ङीषपुंवत्प्रतिषेधयोरसिद्धिरूपो बोध्य: सर्वतोऽतिन्नर्था इति ङीषि तु पुंवत्प्रतिषेधोऽसिद्धिरेव दोष: अतएव
वब्रात्वाना ताविति सूत्रे ऽपत्ये जातौ नेत्यर्थ: संगच्छते तद्वत्पत्यस्य जातित्वाव्यभिचारात् न दसंगतिर्ब्रात्वाना
रदद्वत्यसिद्धिरत: सामर्थ्येनात्र शास्त्रीयगोत्रस्यैव ग्रहीतुमौचित्यं अनन्तरापत्यप्रत्ययान्ते: वंतीत्यत्र
जातिप्रयुक्तो ङीषित्यनुपसर्जनादिति सूत्रभाष्ये तदनन्तरे ऽवस्थाभ्रिद्वैतायनवद्योत्रसारोपरत्वमिप्रा
येण यूनि तु न शास्त्रीयगोत्रसारोपस्तत्र पूर्वेण न गोत्रमिति नियमेन तत्संज्ञानिषेधात्तदाहापत्यप्रत्य
यान्त इति अपत्यं पौत्रप्रभृतीति परिभाषित इति शेष: शाखाध्येत्रिति षष्ठीतत्पुरुष: शाखायाम् स्त्री
विषयत्वाभावात् जातिकार्यं लभते इति अनेनास्या जातिदेशं बोधयति कठेन प्रोक्तमधीत इति वैशंपा
यनान्तेवासित्वात्प्रोक्तार्थे णिनेः कठचरकादिति लुक् अध्येत्रणः प्रोक्ताल्लुक् वह्वचो ऽध्येतव्याय

न३६६:

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननु अध्ययनाभावे अध्यापनेऽपि कथं यानुस्यपमे वाध्यापिकानत्रवाऽशिषूवाच्यः इति वार्त्तिकासंगतिश्च ॥

रु.द्वो.
१.१ स्यादिति विग्रहे नरकपुरिस्थः समासान्तः। स्त्रिया अध्ययनाभावेपिल हं इयसानाच्छद्वां पथानधीयानेमा
णावके आस्मणीयत्री पर्यणि आस्मानाता विस्मृते छि लोपाभावः परंतु आर्षतिग्रहणे स्येव लक्षणमा
श्रुतिपरस्तु पदेशोपलक्षणमायातिद्वारासाक्षाद्वोपदेशेन ग्याद्या जातिरित्यर्थः तत्रेदृशाकारो गोरित्या
क्षस्युपदेशाग्याख्यागोत्वादिजातिः अयं ब्राह्मण इति साक्षादुपदेशाग्याख्या ब्राह्मणत्वादिजातिः यद्यपू ति
विग्रहणं मातिग्राहकोपदेशस्याप्युपलक्षणं लिंगानां च न सर्वभाग्गितस्वरूपानुवादेन नभ्युपादि
गुणानामेकूसेपिना लिताभावो बोधितः अतएव विशेषणानां चेति सूत्रे जातेरविष्टलिंगसंभाष्ये
ऊनं आविष्टलिंगत्वं नियतलिंगत्वमितिवेयदः तज्ञप्रायिकमितिवेचितभाष्यप्रामाण्यादुत्तेरेक
लिं शाद्वावाख्यायानत्रिंगता तटंत्रिधिस्यादिकोशाहतां प्रमादहस्यन्यसहदास्यातनिग्योसेत्यनेनैकल्पने
क्षानुगतत्वं च बोधितं सरदेश्वचिद्यक्तेसाक्षादा इति द्वारावोपदिष्टाव्यतयनेरेणहीतुरकृति
तदर्थः गोत्वंचेत्यादि प्राग्वदेवा अतएव प्रादुर्भावविनाशाभ्यांसस्य युगपदुक्तेः असर्वलिंगाबहू

राम
१.१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नन्वेवमात्मनः प्रादुर्भावविनाशाभावादात्मत्वादेर्जातित्वं न स्या
दत आह यावद्द्रव्यभावी चेति यावत्कालं द्रव्यं तावत्कालं भावि विद्यमानमित्यर्थः । एतदर्थोपलक्षणं नदित्वाख्यः । एतन्मते पुंस्त्वादिकं न जातिः ॥

र्थानां जातिं कृतयोविद्यादिति लक्षणान्तरं भाष्ये उक्तं सह स्वद्रव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यां योऽर्थो प्राप्नोति
स जातिरिति लक्षणं यावद्द्रव्यभाविनीति तदर्थः अनेन गोत्व ब्राह्मणत्वादीनामपि संग्रहः गुणोपु
गपत् द्रव्येण संबध्यते यथा निर्गुणस्य द्रव्यस्य नोपलम्भस्तथा जातिरहितस्यापीत्यर्थ इति केचित् इदं स्व
रूपकथनमेव अत्र लक्षणे सर्वलिंगामित्येतन्मादृशार्थकमेव न तु लक्षणान्तर्गतमनुपयोगात् बहुर्थोऽस
र्वव्यक्तिव्यापिनीत्यर्थः एतदेव वाक्यं तथापूर्वलक्षणेऽपि मद्रुक्तव्याख्येयो ध्येता अत एवाह पुनरेतयो

तेन संस्ताराद्द्रव्यावृत्तिः ॥

र्जातिलक्षणयोर्विशेषः यथा पूर्वलक्षणं तथा कुमारी भार्येतिभवितव्यं यथोत्तरं तथा कुमारभार्येति
भाष्ये लक्षणमित्येकवचनमेव प्रयुक्तं अत एवाकृतिग्रहणा जातिरित्ये वोक्तं भाष्ये इसा
हुः बलाकेति अयं च विसंवादिपदवाच्यजातिविशेषवाची स च वहुव्याप्यो व्यापकत्वेऽन्यतम अस्त्री विष
यादिस्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तं केवलिंगान्तररहितमित्यादित्यर्थः एतेन बलाकायतीति योगिकस्य सर्वलिंग
साहचर्यात् बलाकापत्तिः स्यात् बलाका बिसकण्ठिका बलाकाकामुकी प्रोक्ता बलाकुञ्चवकोमत इति कोशे पुल्लिंग

भ्रान्तेः अनयोर्लक्षणयोर्व्याख्यानेऽर्थे
भाष्यकृद्विवीजं तु जितस्यमेकमनेकानुगतं जातिरित्येवं लक्षणमस्य स्याद्भाष्योक्तं भगवतोऽभिप्रेतं अत एवानयोर्लक्षणयोर्व्याख्यानेऽर्थे
पि भगवता नाकारि तिसांप्रदायिकाः अधिकमुद्योते स्पष्टं ॥

अर्थग्रहणे अ
[illegible]

ल.श्री.
१०८

स्याप्यभिधानात् ङ्नेदं सूत्रम्। येपास्तं अत एव प्राकूकुलेति सूत्रं चरितार्थम् तद्धि स्त्री विषयार्थम् अन्यथा तेषाम
पियोगे वृद्धे लिङ्गात्तरस्य भवेन पूर्वेणासिद्धत्वे पथ्यं स्पष्टमेव प्राकृवलो जातिवाचिनः किं बहुपुष्पा
शाखास्त्री विषयादपीति अथा जाद्यर्थं तु न प्राकूपुष्पादिषु जातिवचनेषु नित्यस्त्रीलिङ्गेषु सहनञ्
उ स्यादिनिषेधात् योपधादपीति पुनर्जातिग्रहणं दिति भावः अस्त्री विषयादिति तु पूर्वसूत्रेण विछं
निरि वृत्तौ रिरिति स्त्रीपुंसयोरपत्यान्तौ छिन्वतुः षट्पदो रगाहयमरादयं स्त्रियामपीति भावः इतः ऊङ् इरत्
घ्न्यन्मगधेयत्तो नश्चेति लुक् उङ् नः इकारो नोङ् धात्वोरिति विशेषणार्थः अन्यथा यवाग्वेत्यादौ वपि
निषेधः स्यात् दीर्घोच्चारणं प्रश्लेषेण ङ्कारद्वय विधानद्वारा ब्रह्मबन्धूरित्यादि ब्रह्मबन्धौ होपरपूर्व निवृ
त्त्यर्थं रूपाणां सवर्णदीर्घे सिद्धेरिति भाष्ये स्पष्टम्॥ श्वश्रूरिति तु श्वशुरः श्वश्वेति निर्देशात् सिद्धं कुरू
रिति णकारादेशस्य पूर्वान्तवत्वात्वादयः अध्वर्युरिति अध्वर्युशाखाध्यायिन् ब्राह्मणः सस्थः रज्वादीति उत

शाम
१०२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नत्रेति धातूनां षष्ठ्यर्थे भावे प्रातिपदिकसंज्ञानत्वात् इत्युक्ते सङ्ग्रहणं कर्तव्यं तत्र प्रत्ययान्तत्वात् प्रत्ययान्तस्य च प्रातिपदिकसंज्ञाविरहात् ये सुके तत्प्रत्ययान्तस्य तद्धितान्तत्वात् संज्ञासाध्यत्वं ते अंतर्गतविभक्तिकत्वेन प्रातिपदिकसंज्ञाया अभावात्

इति तु नेह संबध्यते अत्वावुरिति भाष्योदाहरणादिति भावः इक्ष्वाकुरित्यत्र मनुष्यजातिवाभावात् पूर्वेणापि न प्राप्नोति पंगुशब्दो गुणवाचीति पूर्वेणाप्राप्तिः श्वशुरस्येति श्वश्रूरिति निर्देशादकारस्य लोपः तन्निर्देशासिद्धमेवैतत्तु भाष्ये स्थितं न ह्युपलेखा वितिसूत्रस्थभाष्यस्वरसस्तु एष नु उ त्तोः श्वशुर इत्या लिवदित्यमिति ऊरूत्त उपमीयते ः नयेत्तु उपमेयोपमानं तद्भाव औपम्यमुपमानत्वं एवं चेतद्बोधकोत्तरपदादित्यर्थः उत्तरपदे क्षिप्तं पूर्वपदं प्रस्यासत्योपमानवाच्येव अतः करभोपमोरुरित्यत्र नातदाहोपमान वाचीति करभेति मणिबन्धादा कनिष्ठं करस्य बहिर्भागः करभ इव इदरूपस्यार्थः उपचारादिति शा प्रशब्दप्रवृत्ति निमित्तस्योरूपदार्थे आरोपादित्यर्थः एवं च समासस्योपमानोपमेयभावावबोधकत्वेन न पूर्वसूत्रप्राप्तिस्तदारोपे च सनिमित्तमिस्यादिति भावः ननु सहशब्दग्रहणं व्यर्थं सर्वस्योरूमत्वे न सहशब्दप्रयोगस्य तत्समभिव्याहारे व्यर्थत्वेन सहो इति प्रयोगस्यैवाभावादत आह सहेत इति। इति श्रमस्मिति शेषः सह विद्यमानावूरू यस्या इत्यर्थ इति वृत्तौ पटः अतिरमणीया वित्यर्थ इति तदाशयः

ल०शो०
१०२

कमलानि कमलानीतिवत् कद्रूरिति नागमातुः संज्ञा अछन्दोर्थमिति छंदसि कद्रुकमंडल्वोश्छंदसी
त्यनेनैव सिद्धिरिति भावः अनौपसर्जनादिति शार्ङ्गरवादीति ल्युत पंचम्यंतमपि इति षष्ठी अनुपसर्जनादि
टिके ति विभक्तिविपरिणामेनास्य विशेषणं एवं [illegible] स्यत्रापि सुवचं तद्धत्र पंचम्यंतत्वमपि सुवचं अन्यो
न्यारङ्गस्यपि पाठः क्वचित् शार्ङ्गरव्यां जातिलक्षणो ङीषि प्राप्ते वचनं आण्यादिष्वो गुणो पुत्रशङ्खोत्र प ह
ठ्यते तस्य पाठसामर्थ्याज्जातिसाभावेपि ङीन् नृनरयो रिति यद्यपि नारीति नृशब्देन सिद्धं नरीति तु पुं
यो गे ङीषा द्वर्वारं जातिग्रहणानुवृत्तास्तत्रास्या प्रवृत्ते रिति नरग्रहणं व्यर्थं तथापि नरत्वजातिमात्र प्रति
पिपादयिषायां नरीति स्यादित्यर्थं तद्ग्रहणं अथाग्रग्रहणस्ये वृद्धिर्लक्ष्यानुसारित्वा ख्यानात् वृद्धस्तु नरद
गणसूत्रमनार्षं नृनरस्य च धर्म्यो नारीति चन्लोपि इति सूत्रेण नरस्य चेति वक्तव्यमिति वार्तिकेन वाप्र
धा मातृ नार्याः सिद्धेः रुग्णायोग्यत्वात् दृष्ट्यां नरत्वजाति विशिष्टे वृद्ध्यते अत एव वृ संस्त व्यक्तं रिति
ति वचनं वास्तुनि भवो वास्तव्य इति दिगादित्वात् ससाध्य प्रसा ख्यात भाष्ये निसर्गानां शुद्धानां यथा वस्थि

राम
१०२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शा॰ न॰
१॰४

र्व्याख्यानं धातुर्यङ्गिति वैयधर्य्यं । सर्वदोषपरिहार इति तदाशयः । पञ्चम्या अपि प्रत्ययादावत्यत्रापि सा
मान्यग्रहणार्थः । चकारस्य घानुबन्धसंपादनद्वारा सामान्यग्रहणविघातकत्वेनाभिमतार्थे पिञ्
ष्यङोरभावे घेरादौ परत्वा त्रिस्वरः । प्रतिस्वरं बाधत इति बोध्यम् । चाप्प्रत्यय इति । तेन च गोकक्ष्य शब्दस्य ग
र्गादियञन्तस्योदीचां मते नैव चापः सिद्धः स क्रौड्यादिषु न पठ्यते संप्रसारणं तु तस्य नेष्टमिति स्पष्टं
भाष्ये पूर्वसूत्रे उक्तं त्रैभ्य इति ङीपोपवादः उत्तरार्थ इति इह ग्रहणं तदनित्यत्वज्ञापनार्थमिति केचित् ॥ ७॥
इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥ ७॥ श्रीरामार्पणमस्तु ॥ ७॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ प्रतिपदं कथ इति

पं॰ ३॰ तस्य संप्रसारणे गोकक्ष्या ... एव हि सोनागाः पठंति ।

मन्त्र हि षा ज्यच्च श्चापृच्छाः ग्यः शार्ङ्गरवाद्या अपीति भाष्यात्तत्र आयमर्थः गोकक्ष्यशब्दः क्रौड्यादिषु पठ्यते स न पठितव्यो भ
प वति यदि न पठ्यते गोकुक्षी पुत्र इति संप्रसारणं न प्राप्नोति इष्यते तत्संगृहीतं गोकक्ष्या पुत्र इति भावितव्यमित्युक्तं भाष्ये
यत्र ष्यङश्चाप् भवति पूर्वविप्रतिषेधेन तस्य भाव यङ्ग्रहणं न कृतं यङ्शार्ङ्गरवाद्याञ्यणीनि यथा स्यात् प्रातिपदिकग्रह
शू॰ दु॰ आ पुनः पूर्वग्रहणेन नार्थः गोकक्ष्ये क्रौड्यादिषु पठ्यते गोकक्ष्यापतीश्रमपि सिद्धं भवतीति चोक्तं गोकक्ष्यस्यापत्यं गो
त्रे स्त्री गर्गादित्वात् यञ् तत्र ष्यङ् प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् घञन्तात् ष्यङ् विधीयमानः ष्यङ्
द्योते तु प्रक्रियाश्रयणे नेत्यर्थ वस्तुतः स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे नास्याः प्रवृत्तिः ... भावादितिध्वनितं ... विष्याद्यभिधा
येध्वनितमेतत् भाष्याश्रयणस्तु ष्यङोऽपाद्यभ्य इति तादर्थ्ये चतुर्थी क्रौड्यादिभ्यः ... प्रत्ययस्य ष्यङ उन्देशः स्वार्थ एवेच १०४ राम
स्थानिवत्त्वेन यञन्तत्वात् ष्फो भवति यञाभस्त्वे ते ... तेसि ... पुनः प्रत्ययविधौ तत्प्रकृत्वस्यातिदेशे नयञन्तात् ष्फ इति

... प्रतिपदकमिति प्रातिपदिकग्रहणे ... सर्वेषः ... ष्याङादिः सर्वे ... गोत्रे ...

॥१०४॥

गा॰को॰१०॥

इति श्री[illegible]समाप्तः

KKSU LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1604
Dist. Nagpur

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[OrderDescription]
,CREATED=24.09.20 12:18
,TRANSFERRED=2020/09/24 at 14:57:28
,PAGES=412
,TYPE=STD
,NAME=S0003713
,Book Name=M-1604-LAGHUSHABDENDUSHEKHAR
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF
,FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE216=00000216.TIF
,FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
,FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF
,FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF
,FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,FILE228=00000228.TIF
,FILE229=00000229.TIF
,FILE230=00000230.TIF
,FILE231=00000231.TIF
,FILE232=00000232.TIF
,FILE233=00000233.TIF
,FILE234=00000234.TIF
,FILE235=00000235.TIF
,FILE236=00000236.TIF
,FILE237=00000237.TIF
,FILE238=00000238.TIF
,FILE239=00000239.TIF
,FILE240=00000240.TIF
,FILE241=00000241.TIF
,FILE242=00000242.TIF
,FILE243=00000243.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE244=00000244.TIF
,FILE245=00000245.TIF
,FILE246=00000246.TIF
,FILE247=00000247.TIF
,FILE248=00000248.TIF
,FILE249=00000249.TIF
,FILE250=00000250.TIF
,FILE251=00000251.TIF
,FILE252=00000252.TIF
,FILE253=00000253.TIF
,FILE254=00000254.TIF
,FILE255=00000255.TIF
,FILE256=00000256.TIF
,FILE257=00000257.TIF
,FILE258=00000258.TIF
,FILE259=00000259.TIF
,FILE260=00000260.TIF
,FILE261=00000261.TIF
,FILE262=00000262.TIF
,FILE263=00000263.TIF
,FILE264=00000264.TIF
,FILE265=00000265.TIF
,FILE266=00000266.TIF
,FILE267=00000267.TIF
,FILE268=00000268.TIF
,FILE269=00000269.TIF
,FILE270=00000270.TIF
,FILE271=00000271.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE272=00000272.TIF
,FILE273=00000273.TIF
,FILE274=00000274.TIF
,FILE275=00000275.TIF
,FILE276=00000276.TIF
,FILE277=00000277.TIF
,FILE278=00000278.TIF
,FILE279=00000279.TIF
,FILE280=00000280.TIF
,FILE281=00000281.TIF
,FILE282=00000282.TIF
,FILE283=00000283.TIF
,FILE284=00000284.TIF
,FILE285=00000285.TIF
,FILE286=00000286.TIF
,FILE287=00000287.TIF
,FILE288=00000288.TIF
,FILE289=00000289.TIF
,FILE290=00000290.TIF
,FILE291=00000291.TIF
,FILE292=00000292.TIF
,FILE293=00000293.TIF
,FILE294=00000294.TIF
,FILE295=00000295.TIF
,FILE296=00000296.TIF
,FILE297=00000297.TIF
,FILE298=00000298.TIF
,FILE299=00000299.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE300=00000300.TIF
,FILE301=00000301.TIF
,FILE302=00000302.TIF
,FILE303=00000303.TIF
,FILE304=00000304.TIF
,FILE305=00000305.TIF
,FILE306=00000306.TIF
,FILE307=00000307.TIF
,FILE308=00000308.TIF
,FILE309=00000309.TIF
,FILE310=00000310.TIF
,FILE311=00000311.TIF
,FILE312=00000312.TIF
,FILE313=00000313.TIF
,FILE314=00000314.TIF
,FILE315=00000315.TIF
,FILE316=00000316.TIF
,FILE317=00000317.TIF
,FILE318=00000318.TIF
,FILE319=00000319.TIF
,FILE320=00000320.TIF
,FILE321=00000321.TIF
,FILE322=00000322.TIF
,FILE323=00000323.TIF
,FILE324=00000324.TIF
,FILE325=00000325.TIF
,FILE326=00000326.TIF
,FILE327=00000327.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE328=00000328.TIF
,FILE329=00000329.TIF
,FILE330=00000330.TIF
,FILE331=00000331.TIF
,FILE332=00000332.TIF
,FILE333=00000333.TIF
,FILE334=00000334.TIF
,FILE335=00000335.TIF
,FILE336=00000336.TIF
,FILE337=00000337.TIF
,FILE338=00000338.TIF
,FILE339=00000339.TIF
,FILE340=00000340.TIF
,FILE341=00000341.TIF
,FILE342=00000342.TIF
,FILE343=00000343.TIF
,FILE344=00000344.TIF
,FILE345=00000345.TIF
,FILE346=00000346.TIF
,FILE347=00000347.TIF
,FILE348=00000348.TIF
,FILE349=00000349.TIF
,FILE350=00000350.TIF
,FILE351=00000351.TIF
,FILE352=00000352.TIF
,FILE353=00000353.TIF
,FILE354=00000354.TIF
,FILE355=00000355.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE356=00000356.TIF
,FILE357=00000357.TIF
,FILE358=00000358.TIF
,FILE359=00000359.TIF
,FILE360=00000360.TIF
,FILE361=00000361.TIF
,FILE362=00000362.TIF
,FILE363=00000363.TIF
,FILE364=00000364.TIF
,FILE365=00000365.TIF
,FILE366=00000366.TIF
,FILE367=00000367.TIF
,FILE368=00000368.TIF
,FILE369=00000369.TIF
,FILE370=00000370.TIF
,FILE371=00000371.TIF
,FILE372=00000372.TIF
,FILE373=00000373.TIF
,FILE374=00000374.TIF
,FILE375=00000375.TIF
,FILE376=00000376.TIF
,FILE377=00000377.TIF
,FILE378=00000378.TIF
,FILE379=00000379.TIF
,FILE380=00000380.TIF
,FILE381=00000381.TIF
,FILE382=00000382.TIF
,FILE383=00000383.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE384=00000384.TIF
,FILE385=00000385.TIF
,FILE386=00000386.TIF
,FILE387=00000387.TIF
,FILE388=00000388.TIF
,FILE389=00000389.TIF
,FILE390=00000390.TIF
,FILE391=00000391.TIF
,FILE392=00000392.TIF
,FILE393=00000393.TIF
,FILE394=00000394.TIF
,FILE395=00000395.TIF
,FILE396=00000396.TIF
,FILE397=00000397.TIF
,FILE398=00000398.TIF
,FILE399=00000399.TIF
,FILE400=00000400.TIF
,FILE401=00000401.TIF
,FILE402=00000402.TIF
,FILE403=00000403.TIF
,FILE404=00000404.TIF
,FILE405=00000405.TIF
,FILE406=00000406.TIF
,FILE407=00000407.TIF
,FILE408=00000408.TIF
,FILE409=00000409.TIF
,FILE410=00000410.TIF
,FILE411=00000411.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE412=00000412.TIF
,

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection